

36 313

J E O G R A F I A **P O W S Z E C H N Ą**

WEDŁUG ZBIORU

C. B. STEIN,

PROFESSORA GIMNAZYUM BERLIŃSKIEGO

DLA

UŻYTKU MŁODZI POLSKIEJ UŁOŻONA.

NOWO PRZEYRZANE, POPRAWNE I POMNOŻONE
WYDANIE.

GIOS, ul. Twarda 51/55
tel. 22 69-78-773

Wa5150466

Z nową mapą powszechną kuli ziemskiej
na sposób Mercatora.

w WROCLAWIU
u WILHELMA BOGUMILA KORNA.

1 8 3 1.

<http://rcin.org.pl>

W tejże księgarni znajduje się do nauki jeograficznej bardzo przydatne i pożyteczne dzieło:

Nowy Atlas jeografii dla użytku szkolnego, zwłaszcza do jeografii Steina stosujący się, z oznaczeniem teraźniejszych granic, złożony z 24 kart następujących.

1. Obie półkule ziemi.	14. Bawarya, Wirtembergia i W. X. Badeńskie.
2. Europa.	15. Królestwo Hanuowerskie.
3. Azja.	16. Królestwo Saskie.
4. Afryka.	17. Królestwo Duńskie.
5. Ameryka.	18. Państwo Pruskie.
6. Nowa Holandya czyli Australia.	19. Szwecya i Norwegia.
7. Hiszpania i Portugalia.	20. Królestwo Polskie i państwo Pruskie.
8. Francya.	21. Rossya Europejska.
9. Wielka Brytania i Irlandya.	22. Węgry i X. Siedmiogrodzkie.
10. Królestwo Niderlandzkie.	23. Turcya Europejska.
11. Włochy.	24. Turcya Azyatycka.
12. Państwo Niemieckie.	
13. Państwo Austryackie.	

Nowe wydanie z roku 1831. Cena Zł. p. 27 (4 Tal. 12 dgr.)

36.313

~~Wydanie drugie~~

O s t r z e ż e n i e.

Ud chwili wyjścia niniejszego dzieła, stosunki niektórych państw Europy, zmieniły się wten sposób, iż wydawca uznał potrzebę w końcu dołączyć dodatek, w którym państwa rozdzielone: *Belgia i Niderlandy, Turcyja i Grecya*, w terażniejszych swoich granicach, szczegółowo i dokładnie są opisane. Czytelnik zechce więc pominąć §§ 6 i 16, a w miejscu ich, poszukać w dodatku, opisu wspomnianych krajów.

Wrocław w roku 1834.

Xiegarnia W. Bog. Korna.

W S T Ę P.

§. 1. **M**ieszkańc między ludźmi, jedni bez drugich pomocy obejść się nie mogąc, znać wzajemne położenie siedliska wspólnego koniecznie winniśmy. Nauczy nas tego Jeografia czyli Ziemiopisarstwo. Obszerną jest ta nauka, pod rozlicznemi względami uważa ziemię: albo ją jako częśćkę ogromu świata, odwiecznym prawom w swych odmianach podległą opisuje, i w owczas Matematycznej przybiera nazwisko: albo w głąb jęj zapuszcza się, rozbiera części z których się składa, postrzega zmiany powietrza, wody, rośliny, i t. p. fizyczną nazwana: albo trudni się powierzchnią ziemi podzieloną między ludy językiem, zwyczajami zjednoczone, (narody) zastanawia się nad ich urządzeniem, polityczną wtenczas ją zowią.

§. 2. Sam opis choćy najobszerniejszy nie zdoła nam dać czystego wyobrażenia o położeniu miejsc rozmaitych na ziemi, wiele do tego pomogą karty jeograficzne czyli mappy. Z tych jedne wystawiają zarazem powierzchnią całej ziemi, powszechne, *mappe monde*, i takie albo są jednostajne, jak mappa tu załączona, albo w dwóch półkulach*): inne kraj jeden tylko, szczególne, lub miejsce jakowe n. p. obwód, miasto, i t. p. topograficzne. Mappy wojenne wyrażają znakomite stanowiska wojskowe, twierdze, posady warowne,

---

*) Najlepsze są „dwa półkula ziemskie“ przez D. F. Sotzmana, w Norymbergu 1807, J. E. Bodego wyższe lub północne, niższe lub południowe półkule ziemskie, Berlin 1783, i 2 karty E. G. Reicharda zachodnie i wschodnie półkule, na których są oznaczone znakomite podróże morskie, Norymb. 1814. 2 mappy.

miejsca bitew: pocztowe, prócz względów powyższych zachowują baczność na głównejsze drogi: na mappach morskich odznaczone są przylądki, porty, wyspy, odnogi, haki, brody, wiry i t. p.: na hydrograficznych wyrażone są wody wszelkiego rodzaju, z oznaczeniem ich kierunku. Zbiór mapp zowie się Atlasem.

Kule ziemskie (globy) są kunsztowne kule z tektury, drzewa, miedzi i t. p., na których są oznaczone położenia znakomitszych krain, mórz, rzek, jezior, miast i t. d., i rozmaite w matematycznej jeografii przyjęte punkta, linije i koła. Najużywańsze globy są Bodego i A. Zeunego i nowy glob podług *Cary's New terrestrial globe*, i innych najdoskonalszych wzorów zrobionych. *Weimar* 1812.

Znakomitsze mappy i pisma wymienione są przy każdej części ziemi i każdym kraju osobno w mojem dziele: „*Handbuch der Geographie und Statistik.*“ edycya 5; 5 tomy, Lipsk 1824—26 in 8.

I. Jeografija matematyczna.

§. 1. W nieograniczonej przestrzeni unoszą się niezliczone ciała, pod imieniem gwiazd, planet, księżyców, komet, znane. Wszystkie raz wskazanego pilnują przeznaczenia, i pewnie koło słońca własnych różne składają światy (systemata słoneczne). W liczbie tych ciał jest ziemia nasza, dla braku własnego światła planetą zwana. Dwoisty ma obrot, koło własnej osi i około słońca. Obrotem koło osi w ciągu 24 godzin, sprawuje dzień i noc. Prócz tego wraz z księżycem (służalcem, trabantem ziemi) biegiem rocznym obraca się około słońca po kole podłużnem, w odległości najmniejszej 19,800,000 mil, w średniej 20 mill., w największej 20,487,000, na minutę 240 m. ubiega. Średnica tej ogromnej drogi długa 42 mill. mil, obwód 129 mill. W dni 365, godzin 5, minut 48, sekund 45, terecy 30, kończy ziemia obrot swój

około słońca, i to zwiemy rokiem słonecznym lub ziemnym. Przy obracaniu się ziemi około słońca, części jej w pewnych czasach raz się do niego zbliżają, drugi raz oddalają od niego: ztąd pochodzi różność pór roku i klimatów. Lecz nie we wszystkich krajach znajdują się istotnie rozmaite cztery pory roku, na daleko większej części ziemi jest tylko sucha, dżdżysta pora; lub bardzo krótkie a gorące lato, z zimą daleko dłuższą i mroźną.

§. 2. Ponieważ ziemia jednakowo się zawsze około swej osi obraca, a jej części w jednymże roku raz są bliższe słońca, drugi raz bardziej oddalone od niego, przeto ta droga lub koło, po którym się słońce pozornie około ziemi obraca, musi być krzywe. Koło to krzywe zowie się Eklyptyką, zodiakiem (zobacz Ź. 10.) Gdy podczas tego na Eklyptyce obrotu, słońce znajduje się między ziemią i pewnemi gwiazdami, takowych gwiazd widzieć nie możemy; i wtenczas mówimy, że słońce weszło w ten lub ów znak zodyaku, a czas, w którym znak ten zodyaku jest niewidzialny z przyczyny takiego położenia słońca, nazywa się Astronomiczno-słonecznym miesiącem.

Uwaga. Eklyptyka nie tylko się dzieli na 360° , jak wszystkie koła, ale jeszcze podług rachuby naszych miesięcy na 12 równych części jest podzielona. Każda z nich ma 30° , lubo słońce w jednym znaku dłużej, w drugim krócej zostaje. Części te mają nazwiska od następujących postaci gwiazd, przy których słońce przed 2000 lat blisko było.

N a p ó ł n o c :

Baran, Byk, Bliźnięta, Rak, Lew, Panna;

♈   ♉   ♊   ♋   ♌   ♍   ♎

N a p o ł u d n i e :

Waga, Koziorożec, Strzelec, Kozioł, Wodnik, Ryby,

♏   ♐   ♑   ♒   ♓   ♜

W pierwszych trzech znakach znajdowało się słońce od 21. Marca do 21. Czerwca; dla tego nazywają się znakami wiosiennymi, tak jak 3 następujące znakami letnimi, trzy po tych jesiennymi, a ostatnie trzy znakami zimowymi. Teraz znajdują się te gwiazdy około $30'$ dalej na wschód tak, że, gdzie teraz wyrażamy Barana, tam się gwia-

zdy Ryby znajdują. Ta zmiana wynosi rocznie 5 minut, a w 72 latach jeden stopień.

§. 3. W czasie pozornego biegu stawa słońce na Eklyptyce tak dwa razy do roku, że środek ziemi naprzeciwko niego jest obrócony i to jest przyczyną porównania dnia z nocą. Pozorne ustąpienie słońca z tego punktu stałego na Eklyptyce, sprawuje na jednej półkuli zimę, a na drugiej lato. Skoro się słońce w swej drodze krzywej najbardziej oddali od ziemi, w ten czas stoi albo w znaku kozła albo raka, a jedna połowa kuli ma dni najkrótsze, druga zaś najdłuższe. Gdy się słońce na Eklyptyce zdaje zwracać do góry lub na dół, nazywamy to zwrotem słońca, a okrąg około ziemi, który sobie wystawiamy na punkcie jego zwrotu, zwrotnikiem.

§. 4. Ziemia jest okrągło - podługowata czyli w kształcie sferoidy. Dowodem tego prócz rozmiarów i obrachunków szczególnie to być może, że słońce prędzej wchodzi u mieszkańców na wschodzie, niż na zachodzie; że cień ziemi za księżycu jest okrągła, że ją objechano od r. 1519 kilka razy, że odpływające okręty na wzwyż morza, naprzód same, a później maszty z oczu nam nikną, i przeciwnie; że spostrzegamy na jednych częściach ziemi pewne gwiazdy, których w tymże czasie w innych okolicach nie widać i t. d. Ponieważ ziemia ze wszech stron może być zamieszkałą, zatem znajdują się także miejsca, w których mieszkańcy w prostej linii nogami do siebie są obróceni. Ci nazywają się Przeciwnoźni (*Antipodes.*)

§. 5. Linija prosta czyli średnica, którą sobie wystawić możemy między dwoma punktami ziemi poprowadzoną, około której się ziemia obraca, nazywa się osią, jest długa na mil 1716 $\frac{1}{2}$, a zatem jest 5 milami krótsza od średnicy ziemi; najodleglejszy punkt osi na północ zowie się Biegun północny (*polus arcticus*), a na południe Biegun południowy (*polus antarcticus*).

§. 6. Koło, które na powierzchni naszej ziemi równie jest oddalone od bieguna północnego, jak od południowego (90° od każdego bieguna) i dzieli powierzchnię globu na część południową i północną, nazywa się **Równikiem** (Aequator) (*linea aequinoctialis*).

Przestroga 1. Każde koło dzieli się na 360 części lub stopni ($^\circ$). każdy stopień na 60 minut ($'$), minuta na 60 sekund ($''$); ztąd wypada, że całe koło obejmuje minut 21,600 lub 1,296,000 sekund.

Przestroga 2. Każdy stopień (*gradus*) wynosi 15 mil jeograficznych czyli $57,173\frac{1}{2}$ sążni.

§. 7. Łuki poprowadzone od północy na południe przez Równik i bieguny, dzielą w każdym miejscu ziemię na wschodnią i zachodnią część; takie łuki zowią się **południkami** lub **merydyanami**, ponieważ wszystkie miejsca przez które łuk takowy przechodzi, o jednymże czasie mają południe.

§. 8. Odległość jakiego miejsca od Ekwatora na północ albo południe, czyli liczba stopni Południka, rachując od Równika, wskazuje szerokość jeograficzną; jest północną albo południową, podług tego jak się miejsce na południowej albo północnej półkuli znajduje.

Przestroga. Szerokość miejsca równa jest wysokości bieguna, to jest: biegun podniesiony nad horyzont miejsca tyle prawie zawiera stopni, ile szerokość miejsca obejmuje.

§. 9. Odległość miejsca jakiego od Południka, który podług upodobania za pierwszy Południk bierzemy, nazywa się **długością**.

Przestroga 1. Pospolicie prowadzi się pierwszy Południk przez wyspę Ferro (20° na zachód od Paryża), niektórzy prowadzą go przez Teneryffę, Londyn (L. $17^\circ 55'$ od Ferro). Greenwich ($17^\circ 41'$), Wiedeń, Petersburg, Upsal, Peking i t. d.

Przestroga 2. Niektórzy dzielą Ekwator na dwa półkola i oznaczając długość miejsca jakiego, rachują 180° od pierwszego południka na wschód i tyleż na zachód; ztąd powstaje długość wschodnia i zachodnia. Inni rachują stopnie długości przez cały Ekwator aż do 360° .

Przestroga 3. Punkt, w którym się przecina Południk z Równoleżnikiem (§. 11), oznacza długość i szerokość szczegól-

nago miejsca, tak, jak dwa Południki i dwa Równoleżniki, kraj jaki zamykające, obszerność jego podług jeograficznej długości i szerokości oznaczają.

Przeestroga 4. Ponieważ Południki im są bliższe biegunów, tém są węższe i nakoniec pod nimi w jeden się punkt zbiegają, satém gradusy Równoleżników im są bliższe biegunów, tém są węższe, aż nareszcie żadnej między niemi miary znaleźć nie podobna. Zmniejszanie to dzieje się w następującym stosunku:

Stopnie szerokości.	Mile.
0	= 15
10	= 14,792
20	= 14,095
30	= 12,990
40	= 11,490
50	= 9,641
60	= 7,500
70	= 5,130
80	= 2,604
90	= 0

§. 10. Koło wielkie, które Równik przecina w dwóch punktach na przeciwko siebie leżących pod kątem około $28^{\circ} 28'$, zowie się Eklyptyką, kołem słońca, drogą słoneczną (zobacz §. 2) i okazuje pozorny bieg roczny słońca około ziemi od zachodu na wschód; w tym czasie raz się ziemia przybliża do słońca, drugi raz od niego oddala. Punkta, w których Ekwator Eklyptykę przecina, nazywają się Równonocne (*Aequinoctiales*). Jeden z nich zowie się punktem wiosennym, od którego się słońce biegiem pozornym do północnego bieguna zbliża; drugi jesienny, od którego się zbliża pozornie do bieguna południowego. Czas, w którym się znajduje słońce w jednym z tych punktów, zowie się porównaniem dnia z nocą (*Aequinoctium*). Punkta na Eklyptyce, w których słońce najwyżej lub najgłębiej stoi, zowią się solstycyalne punkta; dni zaś, w których się to dzieje, nazywają się *Solstitia*. albowiem w ten czas przez kilka dni nie można widzieć z pewnością różnicy wysokości południowej. Bieg ukośny słońca na

Eklyptyce przyczyną jest dni i nocy niejednostajnych i odmiany pór roku. Skoro słońce wejdzie na Ekwator, na tem półkolu, nad którem się wznosi, zaczyna się wiosna czyli wiosenne porównanie dnia z nocą: gdy przychodzi do Zwrotnika, natenczas przypada letnie porównanie dnia z nocą i zaczyna się lato. Gdy wraca do Równika dla przejścia na drugą półkulę i sprawienia tamże wiosny i lata, na tamtej zaczyna się jesień, a gdy słońce dojdzie do Zwrotnika, na tamtej jest zima. Lato więc i zima są ostateczne punkta na obydwóch półkulach, a wiosna i jesień stykają się przy Ekwatorze.

Przestroga. Ponieważ mieszkańcy pod równikiem i w okolicy jego mają słońce dwa razy do roku prosto nad głowami, i również dwa razy w największej odległości; mają więc dwa razy lato i zimę, a przy przejściu słońca z jednego półkola na drugie, dwa razy wiosnę i jesień. Gorącej strefy mieszkańcy ku Zwrotnikom będący mają do roku dwa razy lato i wiosnę, ale raz tylko zimę i jesień. W umiarkowanych i zimnych strefach przypada każda pora raz tylko do roku.

§. 11. Linije równoległe do Równika i w równej zawsze odległości prowadzone w okrąg całej ziemi, zowią się równoleżnikami. Do nich należą szczególnie zwrotniki i koła biegunowe.

§. 12. Zwrotniki (*tropici*) są w północnej i południowej półkuli z obu stron Równika blisko $23\frac{1}{2}$ stopni od niego oddalone, i nikną w punktach, w których Eklyptyka najbliższa jest bieguna północnego i południowego. Jeden z nich, między Równikiem i północnym biegunem, zowie się zwrotnikiem Raka, zwrotnik letni (*tropicus cancri*); między Ekwatorem zaś i biegunem południowym, zowie się zwrotnikiem Koziorożca, zwrotnik zimowy (*tropicus capricorni*). Przy pierwszym jest słońce w ten czas, kiedy u nas są dni najdłuższe, przy drugim zaś w dni najkrótsze.

§. 13. Koła biegunowe są blisko $23\frac{1}{2}$ gradusow od każdego bieguna oddalone, i przechodzą przez bieguny Eklyptyki. Koło biegunowe północne (*Circulus polaris arcticus s. borealis s. septentrionalis*) jest $25\frac{1}{2}$ stopni od

bieguna północnego oddalony; południowe (*Circulus polaris antarcticus s. australis s. meridionalis* również tyle stopni od południowego bieguna odległe.

§. 14. Południki, które przecinają bieguny Ekwatora w punktach ekwinokcyjnych i solstycjalnych, zowią się Kolurami i dzielą Równik wraz z Eklyptyką na cztery części równe. Kolur porównania dnia z nocą (*Colurus aequinoctiorum*), styka się z punktem przecięcia Równika z Eklyptyką. Kolur obrotu słońca (*Colurus solstitiorum*) przerzyna dwa punkta solstycjalne naprzeciwko siebie będące.

§. 15. Gdzie promienie słoneczne pionowo spadają, tam oczywiście cieplej być musi, niż gdzie indziej. Im ukosniej spadają, tem słabsze jest ich działanie; chociażby inne okoliczności do tego się nie przyczyniały. Ze względu na zimno i ciepło rozróżniamy pięć pasów czyli stref na ziemi: gorąca (*Zona torrida*) z dwóch stron Równika do $23\frac{1}{2}^{\circ}$, obejmuje mil kwadr. 3,701,158, więc blisko $\frac{3}{4}$ całej powierzchni; dwie umiarkowane (*Zonae temperatae*) między Zwrotnikami i kołami biegunów od $23\frac{1}{2}^{\circ}$ do $66\frac{1}{2}^{\circ}$, jako to: północna umiarkowana (*Zona temperata borealis*) między północnym biegunem i Zwrotnikiem Raka (gdzie leży po większej części Europa), i południowa umiarkowana (*Zona temperata australis*) między południowym kołem biegunowym i Zwrotnikiem Koziorożca; każda z nich obejmuje mil kwadr. 2,405 462 lub trochę więcej jak $\frac{1}{4}$ powierzchni ziemi; nakoniec północna i południowa strefa zimna (*Zona frigida borealis et australis*) od $66\frac{1}{2}^{\circ}$ aż do bieguna, z których każda blisko 384,924 mil kwadr. obejmuje.

Gdybyśmy podzielili całą powierzchnią ziemi na 1000 części równych, zatem przypadłoby na gorącą strefę 398, na umiarkowaną 520 a na zimną 82, a zatem większa część ziemi jest do uprawy zdolna; przyczyną tego jest mądre postawienie osi przeciw słońcu (zobacz §. 10).

§. 16. Rozmaite położenie ziemi względem słońca, przez co promienie słoneczne raz równoodlegle z horyzontem na ziemię padają, drugi raz ukośnie, jest przyczyną dni nierównych w zimie i w lecie, tak jak przeciwnie dwa miejsca równej wysokości biegunów, od jednego Zwrotnika do drugiego, podobną mają różność co do dni. Żeby więc oznaczyć tę rozmaitość, podzielono powierzchnią ziemi Równoleżnikami na pewne klimata (których jednak nie można porównać z klimatami fizycznymi. Zobacz w fizycznej Geografii §. 6.) Tych jest 56 z obu stron Ekwatora do biegunów. Pierwsze, zajmuje miejsca pod Równikiem aż dotąd, gdzie różnica między najdłuższym i najkrótszym dniem w roku nie przechodzi godziny, drugie, miejsca, które z obu stron Równika tak daleko od niego leżą, że różnica między najdłuższym i najkrótszym dniem wynosi przeszło od 1 do 2 godzin, i tak dalej aż do 24 klimatu. Dwanaście innych biorą się wewnątrz kół biegunowych, gdzie różnica najdłuższych dni od jednego równoleżnika do drugiego, wynosi 15 dni, aż pod sam biegun, gdzie 6 miesięcy jest dnia a 6 nocy. A ponieważ zmrok w tych okolicach trwa blisko 54 dni, więc noc zupełna nie trwa więcej nad 2 miesiące, lecz i ta bywa bardzo skracana jasnym księżycem i częstemi północnemi i południowemi zorzami.

Przestroga. Na każdej półkuli pod następującymi stopniami szerokości przybierają po godzinie najdłuższe dni:

Pod 0 stop.	0 minut	= 12 godzin,
16	44	= 13
30	48	= 14
41	24	= 15
49	2	= 16
54	31	= 17
58	27	= 18
61	19	= 19
63	23	= 20
64	50	= 21

Pod 65 stop. 48 minut	= 22 godzin,
66 „ 21 „	= 23 „
66 „ 32 „	= 24 „

Od 66° 32' zaczawszy, długość dnia rachuje się nie na godziny, lecz na miesiące; a w samych końcach biegunów 6 miesięcy.

§. 17. Punkt, który sobie wprost nad głową aż do nieba wystawiamy, zowie się Zenith; punkt zaś na drugiej półkuli pod naszemi nogami zowie się Nadir.

Przestroga. Każde miejsce i każdy człowiek ma więc swój Zenith i Nadir.

§. 18. W każdym otwartem miejscu ziemi, niebo wystawia nam koło, w którego środku stoimy; takie koło nazywamy horyzontem pozornym, dla rozróżnienia go od prawdziwego horyzontu czyli Widnokręgu, to jest koła wszędzie na 90° od Zenithu i Nadiru równoległe oddalonego.

§. 19. Wszystkie linije, poprowadzone do jednego z punktów horyzontu, nazywają się okolice świata (*plagae*). Znaczniejsze okolice są: Wschód lub Ost, Południe lub Süd, Zachód lub West, Północ lub Nord, a te dzielą się znowu na mniejsze części, pospolicie na 52 lub 64°. Szrodek między północą i wschodem zowie się stroną północno-wschodnią (NO), między wschodem i południem południowo-wschodnią (SO) i t. d. Podług nowego podziału, między temi miejscami powstały strony: Północno-północna-wschodnia (NNO). Wschodnio-południowo-wschodnia (OSO). Wschodnio-południowo-wschodnia (ONO). Południowo-południowo-wschodnia (SSO) i t. d. Okrąg podzielony podług okolic nieba, zowie się Różą, tak jak Kompasem skrzyneczkę, z okręgiem podług okolic nieba podzielonym, z szyćtem w środku koła podzielonego na gradusy, na którym się znajduje igielka magnesowa, lub sztucznie magnesowany pręcik żelazny. Ponieważ igielka magnesowa wskazuje tylko północ i południe, zatem wiedzieć potrzeba, jak daleko się usuwa, w każdym miejscu, w

którem ją użyć chcemy, od prawdziwego południka ku wschodowi lub zachodowi. W Berlinie jest to zboczenie $17^{\circ} 47'$; gdzie indziej $17^{\circ}, 22'$ i t. d.

§. 20. Obwód Ekwatora ziemskiego ma mil jeograficznych 5400; średnica ziemi wynosi $1718\frac{1}{2}$ mil jeograficznych. To pomnożone przez siebie czyni mil kwadratowych 9,281,910 powierzchni ziemi, która pomnożona średnicą Równika, a podzielona przez 6, daje nam bryłowość ziemi wynoszącą mil kubicznych 2,659,072,000 bryłowości ziemi.

Przeztroga 1. Mila jeograficzna = 1972 prętów Reńskich = 23,661 stop Reńskich = 22,840 stop Paryzkich = $5807\frac{1}{8}$ sżni (szeń = 6 stop) = 12,000 zwyczajnych kroków (1 krok więcej nieco nad 3 stopy). Mila kwadratowa jest powierzchnia na 1 milę długa i szeroka. Mila kubiczna czyli sześcienna, jest bryła w kształcie sześciianu (to jest jak kostka do grania) mająca milę długości, szerokości i wysokości.

Przeztroga 2. Jeden stopień Równika zawiera:

- 15 mil Niemieckich, lub jeograficznych.
- 20 — Polskich, Franczkich, Angielskich, Hiszpańskich, morskich.
- 104 Wiorszt Rossyjskich.
- 17 mil Szląskich.
- 12 — Ukraińskich, i dawnych Węgierskich.
- 60 — małych morskich.
- $69\frac{1}{8}$ — Angielskich.
- 10 — Norweskich i Tatarskich.
- 11 $\frac{1}{2}$ — Franczkich Myryametrów.

Jednak we wszystkich krajach nie zawsze odpowiada długość mil ustanowionemu rozmiarowi.

II. Jeografia fizyczna.

Ziemia jest otoczona ciałem, subtelnem, płynnem, przezroczystem, ciężkiem i elastycznym, które się zowie powietrze, a część jego, do którego się ziemne wapory wznoszą, Powietrzokrąg atmosfera. Powietrze przy ziemi jest najgęstsze, w pewnej wysokości daleko rza-

dsze, a w najwyższej najrzadsze; dla tego obłok podzielony jest na 3 warstwy; na najbliższą czyli najcieplejszą, warstwę zimną, gdzie się formuje deszcz, śnieg, grad (nie wszędzie jednakowo i nie w każdej porze roku) i na najwyższą. Wszystkie w tym okręgu przytrafiające się odmiany nazywają się powietrzne widoki, zjawiska, meteory, n. p. rosa, mgła, chmury, deszcz, tęcza, oberwanie chmury, trąby morskie, szron, śnieg, grad, łony słońca i księżycy, dym słoneczny, mrok, zorze ranne, wieczorne, błędne światła, ogniste kule, przelatanie gwiazd, burza, zorze północne i południowe, wiatry, wichry, orkany.

Przestroga. Wiatr jest zimny, kiedy przechodzi przez lody i śniegi; gorący, kiedy przez piaszczyste pustynie rozgrzane od słońca; wilgotny, kiedy przez morze. Wiatry Samum w Azji, Schamsin w Egipcie, Harmatan na brzegach Gwinei, Solano i Sirocco w południowej Europie, są bardzo szkodliwe. Wiatry morskie uśmierzają w strefach umiarkowanych, a po części i między zwrotnikami, w lecie upały, a w zimie zimno. W niektórych okolicach przemieniają się regularnie nocne lądowe wiatry z wiatrami w dzień wiejącymi. Między zwrotnikami wieje ciągle wiatr wschodni, a północnej strony Ekwatora północno wschodni, a z południowej, południowo wschodni, Passat nazwany. Indyjskie Monsoos czyli Moussons (Mussony) wieją po półroku w jednym kierunku, np. od Kwietnia 6 miesięcy od południa na zachód, a od Pazdziernika 6 miesięcy od północy na wschód; po upłynionym czasie zamieniają się w ciszą i orkan.

§ 2. Powierzchnia ziemi składa się z wody i lądu. Pierwsza obejmuje większą część, gdyż z 9,282,060 kwadr. mil całej powierzchni ziemi, przypada tylko 2,579,951 kwadr. mil na ląd stały, a zamieszkałego jest tylko 2,552,000 mil kwadr. Ląd składa się z wielkich i małych brył, które albo się z sobą łączą, albo są odosobnione. Największe bryły nazywają się stałym Lądem lub częściami Ziemi. Jest ich 5. Największa z nich leży na półkuli zachodniej, nazywa się Ameryką; inne cztery leżą po większej części na wschodniej półkuli;

najmniejsza jest Europa, na południe jej leży Afryka, a na wschód obudwoch leży Azja; południowo-wschodnie względem Azji położenie ma Australia, która się składa z wielkich i małych wysp, między Azją i Ameryką leżących. — Kiedy kraj nie ma gór, lub niewiele, nazywa się krajem równym czyli płaszczyzną. Składający się zaś z wielu gór, zowie się górzysty, a kraj leżący między górami, doliną. Wąwóz jest wązka droga przez góry, a przylądek, *Cap*, jest ląd spiczasty wschodzący w morze. Za najwyższą górę na ziemi uważano dotąd górę Czymboraso w Ameryce 20,000 stóp wysoką, teraz odkryto w Azji górę Dolagir około 27,000 stóp wysoką, a przeto o 7000 stóp wyższą od Amerykańskiej. Niektóre góry, (Wulkany) wyrzucają ogień i t. d. Góry te przedzielają się dolinami i rzekami, ciągną się nawet pod morzem. Podług stopni wysokości rosną po górach rośliny rozmaite, tak jak na wieżchołkach śniegiem okrytych lub w wklęsłościach gór wysokich przywalonych lodem nieprzerwana zima panuje. Linija, od której się ta warsztwa zaczyna, nazywa się liniją śnieżną, która podług rozmaitości stopni zmienia się. W okolicy Równika zaczyna się od wysokości 14,760, a w Pirenejskich górach od 9000 stop; im się dalej od Równika oddala, tem się bardziej zniża, aż nareszcie przy biegunach równa się z powierzchnią ziemi. Ziemia na około wodą oblana, zowie się Wyspą; która jeżeli z jednej strony styka się z stałym lądem, zowie się Półwysep; Międzymorze jest wązki kawałek ziemi między dwoma morzami łączący dwa lądy. Niskie wyspy, przez które woda przepływa, zowią się skały albo głazy jeśli są śpiczaste; mielizny albo piaski, jeśli mają wielką powierzchnią.

Powierzchnia ziemi składa się częścią z ziemi żyznej, to jest złączonej z istotą wegetującą, albo częstkami zwierzęcemi, na której rosną zioła pożywne dla ludzi; częścią z stepów, to jest krain, w których ani krzaki,

ani drzewa nie rosną, które jednak dla trawy są dobrimi pastwiskami; częścią z piaszczystych pustyń.

§ 3. Do wód ziemskich należą źródła, strumyki, rzeki, jeziora, morza. Źródła i jeziora lub stojące wody, którem jednak źródła wody dodają, są początkiem strumyków i rzek (znajduje się jednak bardzo wiele jezior, które nie odpływają widocznie i są ze wszech stron lądem zamknięte). Granice, w których zamknięta rzeka płynie, zowią się korytem, jest to powierzchnia mniej lub więcej pochyła, przez co rzeka mocniejszy lub słabszy ma bieg. Połączone strumyki tworzą rzekę, początek rzeki zowie się źródłem, ujście zaś jej jest tam gdzie w morze lub inną wielką rzekę wpada; kataraktą jest nagły z wysokości spadek wody; nad rzeczem zowie się kraj cały, który głównej rzece wody dodaje. Jeżeli się rzeka niedaleko w kraj rozciąga, zowie się rzeka nadbrzeżną, a jeżeli ginie w piasku, nie dopłynąwszy do morza, zowie się rzeką stepową. Niektóre źródła są w lecie zimne, inne nie marzną w zimie. Wody zmieszane z cząstkami mineralnemi w proporcji takiej, iż w nich minerały czuć się dają, zowią się mineralne, a ciepłemi źródłami są te, które są cieplejsze od atmosfery.

Zbiór wody, która ziemię oblewa, zowie się morzem powszechnem, Ocean. Największa jego głębokość nie przechodzi mili niemieckiej. Woda morska jest słona i gorzka, ma kolor pospolicie ciemno-błękitny, lecz w niektórych okolicach jest czerwony, zielony, czarny, mętny, siwy, biały, biorąc ten kolor od roślin, robaczek, gruntu i od cieni obłoków, czasem świeci w nocy, czego są przyczyną robaczki świecące lub zgniłe ciała, n. p. rozproszone gnijące korzonki rozmaitych roślin. Najczęściej płynie morze od zachodu na wschód z przyczyny obrotu ziemi; przy Zwrotnikach osobliwie najbystrzej. Z téj przyczyny woda płynąc do brzegów Ameryki, o nie się odbija, i tworzy na odwrot płynące strumienie. Godne podziwienia poruszenie morza, skutek

którego przypisują sile przyciągającej księżyca: jest opadanie i wezbranie, woda bowiem w 24 godzinach i 49 minutach dwa razy się do brzegów przybliży i tyleż razy oddala opadnienie jest to zniżenie się wód, a wezbranie jest ich podniesienie. Każde to poruszenie trwa przeszło 6 godzin; lecz opadnienie więcej zawsze czasu potrzebuje niż wezbranie; w niektórych okolicach przy porównaniu dnia z nocą, trwa opadanie godzin 9, a wezbranie 3 tylko i t. d. Podług rozmaitych okolic podnosi się morze od 1 do 50 stóp. W morzu śródziemnym podniesienie nie jest tak wielkie, a w wschodnim morzucale jest nieznaczne, wyjąwszy przy brzegach Duńskich, gdzie pochodzi z pędu Oceanu przez morze północne i Kategat. W niektórych okolicach morza, wody kręca się w koło, i robią wiry czyli zakręty morskie. Szumny pęd czyli wpływ i wypływ wody z przeciwnie bieżącym pędem, często się zdarza w cieśninach, zwłaszcza takich; które łączą wielkie odnogi z Oceanem, n. p. z morza śródziemnego do Oceanu, w Gibraltarze. Bałwany odbijające się od brzegów sprawiają zatoki.

§. 4. Cały Ocean podzielony jest lądem między nim leżącym na 5 głównych części:

1. Morze północne lodowate w zimnej północnej strefie z następującymi odnogami: morze białe, odnoga złączona z morzem białym cieśniną Waigac, odnoga Obejska, Jenisejska, Lenajska i t. d.

2. Zachodni Ocean obejmuje:

a) Ocean Skandynawski lub północny, północne morze, w górze Norweskie, na dole Niemieckie, krótko mówiąc, morze północne; morze wschodnie lub Bałtyckie, Kategat, wielki i mały Belt, Sund, odnogę Botnicką, Finicką, Rygską, Haff; morze zachodnie lub Eskimo.

b) Ocean Atlantycki, jako to: morze Atlantyckie, z morzem śródziemnym, Marmora, Czarnym i Azowskim; morze zachodnie Atlantyckie i

południowe Atlantyckie czyli Etiopskie, od Równika na południe bieżące.

3. Ocean Indyjski. W znajomej części tegoż, która prawie cała w gorącej strefie leży, są:

a) Kanał Mozambicki.

b) Morze Arabskie i Perskie z odnogą Arabską i Perską i zatokami Sindi i Combaję.

c) Odnoga Bengalska z cieśniną Ceylon i Malacca.

d) Odnoga Siam i Tunkin.

e) Archipelag Indyjski.

4. Ocean wschodni i wielki Ocean, morze spokojne, które się zowie morzem południowym, części jego między innemi są następujące: morze Kamczatskie i Anadyrskie, odnoga Penszyńska, morze Japońskie, Chińskie, żółte, północny Archipelag i t. d.

5. Morze lodowate południowe wcale jeszcze nieznanne.

§ 5. We wszystkich okolicach ziemi werznął się Ocean w ląd stały, te werznięcia zowią się odnogi, Gofy (*Haffy*), mniejsze zaś zatoki. Odnogi z natury lub przez sztukę tak urządzone, iż w nich okręty mogą być bezpiecznymi podczas nawałności, zowią się porty. Woda morska płynąca między dwoma lądami, łącząca dwa morza, zowie się cieśnina, przesmyk, kanał.

§ 6. Klima fizyczne miejsca jakiego którego nie można porównać z klimatem matematycznym (zobacz wyżej I. §. 15) jest to naturalna jego własność oznaczona przez położenie i grunt jego.

Przeostroga. Nie we wszystkich krajach pod Ekwatorem są nieznośne upały; w niektórych wyższych okolicach w gorącej strefie (zobacz I. §. 15) są nadzwyczajne zimna. Im jest wyższa powierzchnia jakiej okolicy nad morzem, tém klima jój jest zimniejsze. Kraje odległe od morza, w których są góry, lasy, bagniska, jeziora, mają klima zimniejszą, nizeli kraje nad morzem, które są w lecie chłodniejsze od powietrza, a w zimie cieplejsze. Góry wysokie, pokryte śniegiem, oziębiają

powietrze, lecz często wstrzymują daleko ostrzejsze wiatry. Uprawny kraj ma zawsze klima przyjemniejsze od nieuprawnego, choć obadwa w jednejże strefie są położone; w nieuprawnym bowiem wstrzymują ciepło słoneczne lasy, krzaki i krzewy. Im dalej na wschód kraj leży, i im dalej od morza południowego jest oddalony, tém ostrzejsze ma klima.

§. 7. Wszystko to, co ziemia i morze bez pomocy ludzkiej wydaje, nazywa się produktem; te dzielą się w historyi naturalnej na 3 Działy: na Dział zwierząt, Dział roślin i Dział rzeczy kopalnych. Najwięcej produktów ma pas gorący; znajdują się w nim najczacowniejsze metale i kamienie, najskuteczniejsze korzenie, rośliny i zioła, najprzedniejsze owoce, najlepsze gatunki drzew, najszlachetniejsze i najpiękniejsze zwierzęta. Te bogactwa gorącego klimatu rozciągają się jeszcze w okolicy jego, w klimacie umiarkowanym, któremu jednak więcej pospolitych metali, ziół, roślin, gatunków drzew, zwierząt natura udzieliła. Kraje przy biegunach najmniej są bogate. Ich bogactwami są korzonki, plechianka, mech i krzewy, jagody i futra; w małym tylko obrębie téj strefy znajdują się reny i psy. Niektóre produkty z roślin i zwierząt, z klimatu ich ojczywego, można przyswoić w innym bez uszkodzenia; innych zaś nie. Dzikie zwierzęta, którem natura pewne klima wskazała, za zmianą tego klimatu, opuszczają swoje siedlisko i przechodzą do innych krajów. W Ameryce niemasz łowni, jak w Azji i Afryce, a domowe Europejskie zwierzęta dopiero po odkryciu tam zaprowadzone.

§. 8. Między wszystkimi stworzeniami na ziemi najznakomitszy co do duszy i ciała. Liczba ludzi wynosi do 705,879,600 (podług innych 1000 milionów) z których w Europie 170, w Azji 550, w Afryce 50, w Ameryce 35 milionów się znajduje. Różnią się wielce co do powierzchownego kształtu, mowy, sposobu życia, przemysłu, religii i rządu. Podzielono ich na 5 pokoleń: 1. Kaukazkie, znakomite z pięknego i regularnego kształtu czaszki, włosów prostych, płci białej, tęczowicy mniej lub więcej rumianego; Europejczycy,

wyjąwszy Lapończyków i Finijczyków, zachodni Azyatycy aż do rzeki Oby, morza Kaspijskiego i źródeł Gangesu, północni Afrykanie, wyjąwszy Koptów, należą do tego. 2. Mongolskie, czaszka prawie czworo-kątna, twarz płaska, wklęsła, między oczami miejsce szerokie, nos płaski, policzki okrągłe sterzące, powieki wąskie, w linii prostej otwarte, podbródek nieco wystający, włosy czarne, tęgie, ostre a cienkie, kolor ciała żółtawy; mieszkańcy południowej i wschodniej Azyi, Kałmuki, Mongołowie, Indyanie z tamtej strony Gangesu, Chińczycy, Japończycy, Finijczycy i Lapończycy, Grenlandczykowie i inni mieszkańcy północnej Ameryki. 3. Ród Etiopski albo murzyński, czaszka wązka, po bokach nieco ściśniona, czoło wypukłe, podniesione, oczy na wierzchu, nos szeroki, zadarty, wargi wypukłe, włosy krótkie, wełniaste i czarne, kolor ciała czarny i ciemno-bronzoowy; Murzyny, Kafry i t. d. 4. Amerykański, czoło niskie, oczy głęboko leżące, nos cokolwiek spłaszczony, jednak wystający, twarz szeroka z styrczącymi szczękami, włosy czarne, tęgie, ostre a cienkie, kolor ciała bronzowoczerwony; pierwsi mieszkańcy Ameryki. 5. Malajski, głowa trochę wązka, czoło nieco wysokie, nos trochę pełny, szeroki, gruby, usta wielkie, wyższa szczęka u niektórych sterząca, rysy twarzy przyjemne i znaczne, włos czarny, miękki, zwijający się, gruby i gęsty, kolor ciała biały z brunatno-żółtym zmieszany, także ciemno-brunatny i czarniawy; mieszkańcy wysp na Oceanie, Malaki, Filipińskich, Maryańskich, Moluckich, Sundu, Australskich. Niektórzy żyją z polowania i połowu ryb, inni włączają się jako Nomady z trzodą, inni trudnią się uprawą ziemi, rzemiosłami, kunsztami i t. d. Znajduje się 175 milionów Chrześcijan, 160 mil. Machometanów, 9 mil. żydów, 656 mil. pogan.

III. Jeografia polityczna.

§. 1. Każdy kraj, którego mieszkańcy połączeni w związek pewnemi prawami ustalony, żyją pod wspólnym

zadem zwierzchności najwyższej, nazywamy Państwem. Każde zaś Państwo uważane stosownie do swęj rozległości i kształtu rządu zowie się: Cesarstwem, Królestwem, Arcyksięstwem, Wielkorządztwem, Wielkiem Xięstwem, Margrabstwem, Hrabstwem, Xięstwem, Rzeczą pospolitą lub wolnym krajem (wolne miasto).

§. 2. W każdym kraju naprzód uważać powinniśmy granice, położenie, wielkość i podział. Granice są albo naturalne, jako to: góry, morza, rzeki, język (mowa); lub polityczna podług umowy państw postanowione. — Położenie uważa się podług matematycznej szerokości i długości, i jest w względzie fizycznym wysokie lub niskie. Wielkość wyraża się pospolicie w milach kwadratowych. — Podział jest albo jeograficzny, kiedy się państwo składa z stałego lądu i wysp, kiedy jego części są oddzielone górami, rzekami i kiedy klima i grunt znacznie się różnią od siebie; lub historyczny, kiedy opisujemy nieznaczne powiększenie się granic państwa w różnych czasach; a nakoniec polityczny, kiedy uważamy jakiego państwa pojedyncze prowincyje, województwa, departamenta i t. d. — Posiadłości i Kolonie są prowincyje podległe krajowi, do którego należą, w bliskości lub oddaleniu od niego leżące. Ludzie krajów polerownych mieszkają we wsiach, w miasteczkach, miastach, twierdzach i t. d.

§. 3. Co się tyczy mieszkańców państwa, uważa się ich liczba, podział, mowa, religija, oświecenie i rzemiosła. Liczbę dusz pokazują najdokładniej obrachunki roczne; w niedostatku tego rachują je podług liczby dymów, porównywając umierających z rodzącymi się — Główne klasy narodu są: Szlachectwo, Duchowieństwo, Mieszczanie i Chłopi, ostatni są albo wolni, albo poddani. Każdy prawie naród w Europie, każde wielkie państwo, jako też i wiele podległych krajów i pomniejszych narodów, mają swoją właściwą mowę; w niektórych narodach są jeszcze: język uczonych, religijny i dworski. — Reli-

gija panująca jest ta, która szczególnych przywilejów w kraju używa, albo którą większa część mieszkańców wyznaje; ta zaś, która tych prerogatyw nie posiada, zowie się tolerowaną. Rozmaite religije są: 1) pogańska, której wyznawcy czczą gwiazdy, ogień, zwierzęta, ludzi, obrazy; 2) wyznających jednego Boga; tu się mieszczą: a) żydzi, b) chrześciance; aa) łacińscy czyli zachodni (Katolicy, Lutrzy, Kalwini); Menonici Kwakry, Hernhuty, Methodysci, Unitarysci, Socynianie Aryanie; bb) grecy albo wschodni; A) Prawowierni Melchitowie, Rossyanie z Kozakami, Roskolniki lub Starowiercy; B) Nestoryanie (Tomasisci, wyznawający Dala Lamę), Monfisci (Jakobici, Kopty, Armenianie); c) Mahometanie, Sunici i Sezytenczy. Najstarszy duchowny w Mahometanckiej religii jest Mufty; w Lanajskiej Dala i Lama i Bogdo Lama. W Katolickiej religii są najwyższymi głowami: Papież, Patriarchowie, Prymasi, Arcybiskupi, Biskupi, Opaci, Xienie, Proboszcze i t. d. Niektóre z tych godności znajdują się także w religii protestanckiej (jako to: Superintendenci, Arcykapłani i t. d.) i w kościele Greckim. Polor narodu zasada się na przykładaniu się do rozmaitych umiejętności, kunsztów; zakładaniu szkół i innych urządzeń dążących do rozszerzenia wiadomości potrzebnych i pożytecznych.

Co się tyczy rękodzieł, mieszkańcy wsi, trudnią się szczególniej uprawą roli, chowaniem bydła, a mieszkańcy miast rzemiosłami, kunsztami, handlem. Jeżeli takimi rzemiosłami kraj lub miasto jakie jedynie się bawi, w ten czas zowie się krajem handlowym lub miastem rękodzielnem; jeżeli leży nad morzem, zowie się miastem nadmorskiem. Handel zamienia wszystkie płody na towary, i jest tylko prostą zamianą towaru na towar albo na pieniądze. Handel jest wewnętrznym albo zewnętrznym, czynnym albo biernym, albo przechodowym. Ułatwiają handel żegluga morska, rzeki,

kanały spławne, drogi bite, banki, jarmarki walne, towarzystwa handlowe, i assekuracyjne.

§. 4. Do powszechnego urządzenia kraju należy nakoniec Forma Rządu, dochody i siła zbrojna.

§. 5. Rząd monarchiczny jest w ten czas, kiedy najwyższa władza jest w ręku jednego, czy to Cesarza, Króla, Wielkiegoxięcia, Xięcia i t. d. Kiedy rządca żadnemu prawu nie podlega i podług swej woli życiem, wolnością i majątkiem swych poddanych zarządzać może, wtedy rząd jest despotyczny. Samowładnym rządcą jest ten, który ma moc nadawania praw podług swej woli. W Rządach ograniczonych, czuwanie nad prawami poruczone jest stanom państwa, to jest reprezentantom z głównych klass ludu wybranym (§. 3), którzy zbierają się na Sejmach, w Parlamentach, i niedozwalają najwyższemu rządcy nadużywać swej władzy. W Rzeczypospolitej lub państwie wolnem jest rząd albo w ręku najznakomitszych osób, albo w mocy całego ludu; w pierwszym razie jest rząd możnowładny czyli arystokratyczny, w drugim gminnowładny, demokratyczny. Jeżeli w Rzeczypospolitej w głównem mieście jest stolica rządu całego państwa, w ten czas zowie się jedno-władną; jeżeli się zaś składa z kilku miast lub prowincyj wolnych, z których każda ma swoje właściwe urządzenie, a z innemi jest tylko złączona dla bezpieczeństwa wspólnego, kraj taki nazywa się Państwem Stanów Zjednoczonych, albo sprzymierzonych, albo skonfederowanych.

§. 6. Dla utrzymania bezpieczeństwa tak wewnętrznego jako i zewnętrznego potrzebne przychody pieniężne wpływają z podatków, w produktach naturalnych lub pieniądzach. Jeżeli te podatki nie wystarczają na potrzeby, w ten czas pożyczają od miast i całego narodu. — Oprócz bitych pieniędzy lub monety brzęczącej, są także bilety bankowe czyli moneta rachunkowa.

§. 7. Dla bezpieczeństwa zewnętrznego państwa służy wojsko, które się dzieli na lądowe i morskie. Siła

lądowa składa się z Infanteryi, piechoty (na bataliony i kompanije podzielonej), Kawaleryi, konnicy (kirysyery, dragony, lekka konnica, luzary, ułany i t. d. na szwadrony), Artyleryi (inżyniery, kanoniery, bombardyery, sapersy, miniery). Wszystkie dzielą się na połki czyli regimenta; prócz tych jest gwardya, milicya, powstanie. Siła morską składa się z liczby okrętów. Wojenne okręty, które mają 50—120 dział, zowią się liniowymi, gdyż w potyczkach morskich formują popolicie linią prostą; te, które mniej mają dział, zowią się fregaty, korwety, kutty i t. d. Dziesięć okrętów lub więcej składają flotę, mniejsza zaś liczba flotyllę. W czasie wojny używają także Kaprów.

R O Z D Z I A Ł   P I E R W S Z Y.

E U R O P A.

§. 1. *Położenie, granice i obszerność.* Europa, najmniejsza, lecz najpotężniejsza, najludniejsza i najoświeceniwsza część ziemi leży między 35° i $71^{\circ} 10'$ półn. szer., a 6° i 86° wsch. dług. graniczy zaś na zachód z Oceanem Atlantyckim; na południe z Atlantyckim, śródziemnym i czarnym morzem; na wschód z Archipelagiem, cieśniną Dardaneelską, morzem Marmora, cieśniną Konstantynopolitańską, morzem czarnym, cieśniną Feodozyą, morzem Azowskim, rzeką Don, górami Uralskimi i Werchoturyjskimi; na północ z morzem lodowatym. Zajmuje 153,700 mil. kwadr. (licząc w to wyspy, które same 10,600 m. kw. wynoszą. Długość od przylądku Ś Wincentego w Portugalij do cieśniny Wajgacz 900 mil; szerokość od Przyl: Matapan w Morej, do Przyl. północnego (*Nordkap*) w Norwegij mil 550.

§. 2. *Góry:* Pirenejskie między Hiszpanią i Francją, Szwajcarskie, Austryackie i t. d., Alpy, Apeniny, Karpaty, Hemus, Ceweńskie. Najwyższa góra w Europie jest Montblanc (góra biała) na 14,793 stóp wysoka. *Przylądki:* Przylądek czyli Cap północny, Cap Marapan, Cap Ś Wincentego, Cap Finisterre i t. d. *Wulkany:* Etna na 10,434 stóp. wysoka, Wezuwiusz na 3283, Hekla na 5600 i t. d.

§. 3. *Morza:* 1) Morze północno lodowate czyli północne, z odnogą białym morzem. 2) Morze Skandynawii lub północny Ocean na stronie północno zachodniej z morzem Norweskim na zachód Norwegij, z morzem Brytyjskim na wschód Wielkiej Brytanij, z morzem Niemieckim albo północnym, z morzem południowym, Katedatem lub Skagerakiem, i morzem wschodniem

czyli Bałtyckiem, z odnogą Finicką i Botnicką. 5) Atlantyckie czyli zachodni Ocean z Hiszpańskiem czyli Biskajskiem, Akwitańskiem morzami, kanałem Brytyjskim (*la Manche*), morzem Irlandzkim, między Anglią i Irlandyą, morzem śródziemnem, do którego należą morze Adryatyckie (*Golfo di Venetia*), Archipelag Turrecki albo morze Egejskie, morze Marmora, morze czarne i Azowskie.

§. 4. *Cieśniny*: 1) Cieśnina Gibraltarska łączy morze śródziemne z Atlantyckiem. 2) Cieśnina Calais albo *Pas de Calais* prowadzi z morza północnego do kanału Brytyjskiego. 3) Cieśnina Sund, Bełt wielki i mały łączą Kategat z morzem wschodniem. 4) Cieśnina Sycylijska albo *Faro di Messina* między Neapolem i Sycylią. 5) Cieśnina S. Bonifacego między Sardynią i Korsyką. 6) Cieśnina Dardaneńska między morzem Marmora i Archipelagiem. 7) Cieśnina Konstantynopolitańska łączy morze czarne z morzem Marmora. 8) Cieśnina Feodozja (*Kaffa*) łączy morze czarne z morzem Azowskiem.

§. 5. *Jeziora*: Najwięcej ich znajduje się w północnej Europie, najznakomitsze są: w Szwajcaryj Vierwaldstater, Czernik, a na granicy jezioro Genewskie, Najburgskie, Bodeńskie albo Kostnickie; we Włoszech Lago maggiore albo di Lacorno, Lugano, Como i t. d.; Węgrzech jezioro Platten: w Rosyji Ładoga (największe ze wszystkich Europejskich) i Onega; w Szwecyji Meler, Wener, Wetter; w Polsce Gopło.

§. 6. *Rzeki*: Na północ płynie Sekwana, Ren, Elba, Odra, Wisła, Dyna, Dźwina i t. d., na południe Ebro, Rodan, Dniester, Dniepr, Don, Wołga; na wschód Dunaj, Po, Tamiza i t. d., na zachód Tejo, Garona, Ligara.

§. 7. *Klima* bardzo jest różne. Na północ leżące kraje od 75—60° szer. w Rosyji północnej, w Szwecyji, Norwegii, Szkocyji północnej, mają wiosnę dopiero w Maju albo Czerwcu, lato jest bardzo krótkie, ponieważ się kończy w Wrześniu, a niekiedy nawet w Sierpniu; mają tylko 2 pory roku: długą bardzo i śnieżystą zimę, krótkie lato, a dla dni długich bardzo gorące. Za 70° żadna roślina nie rośnie. Średnie klima od 60—50°

s. jest w południowej Rosyi, w Danii, Prusach, Polsce, Niemczech, Węgrzech, Galicyi, północnej Francyi, Anglii, Szwajcaryi, zaczyna się wiosna w Marcu lub Kwietniu, a lato w Lipcu, a trwa aż do Października. Południowe klima od 50—55° s. jest w Portugalii, Hiszpanii, południowej Francyi, Włoszech, Turczech, w których zaczyna się wiosna w Styczniu albo Lutym; lato w Kwietniu albo Maju; w Październiku zaś i Listopadzie pada wiele deszczu; nigdy śnieg nie leży i nie masz gwałtownego mrozu.

§ 8. *Produkta*: Ponieważ Europa leży na półkuli północnej, w strefie północno umiarkowanej, i w większej jej części jest zimno ustawiczne i gwałtowne, dla tego zbywa jej na wielu płodach natury. Najwięcej produktów i najpiękniejsze które ma, winna jest innym częściom świata, osobliwie Azyl, z której sprowadzone i zaszczerpione, przyswojonymi zostały. *Królestwo roślin* dostarcza: zboża, ryżu, tatarki, prosa, orkisz, wiele ogrodowych i kuchennych roślin, owoców, jako to: śliwek, wisien, moreli, jabłek, orzechów i t. d.; południowych owoców, jako to: cytryn, pomarańczy, fig i t. d.; drzewa oliwnego, morwowego, wina, kartolli, tabaki, bawełny, trzciny cukrowej, drzewa, lnu, konopi, chmielu i t. d. *Królestwo zwierząt*: z domowych są: konie, rogate bydło, owce, świnie i t. d.; z dzikich: dziki, niedźwiedzie, tury, wilki, bawoły, lisy, żbiki, jeże, małpy (w Gibraltar), futrowe zwierzęta, wiele ptastwa, jedwabników, pszczół, ryb, nawet śledzi, perł i t. d. *Mineralogia* dostarcza: złota, srebra, miedzi, żelaza, cyny, ołowiu, żywego srebra, soli, saletry, siarki, kamiennych węgla, torfu, drogich kamieni, marmuru, wapna, kamieni piaskowych, bursztynu, porcelany, mineralnych wód.

§ 9. *Mieszkańcy i Religija*: Liczba mieszkańców wynosi do 180,000,000 dusz, z których 21 przypada na wyspy. Składa się z ludów różny początek mających i mówiących wielu językami zupełnie różnymi. Tych jest głównych 11 następujących: 1) Biskajski z obu stron Pirenejów; 2) Celto-galicki w Szkocyi północnej i Irlandyi; 3) Kimryjski w Walis i w północno-zachodniej Francyi; 4) Finicki w Finlandyi, Laponii, w Węgrzech, (podług nowszych śledzeń mają tutejsi mieszkańcy od Mongolów pochodzić) u Samojedów, Estonów, Liwonów, Czeremisów, Czuwasów; 5) Nowo-grecki w Turcyi,

Węgrzech i t. d.; 6) Pochodzące z języka łacińskiego we Włoszech, we Francyi, Hiszpanii, Portugalii, u Włochów i t. d.; 7) Arnautów na wschodnio-południowych brzegach morza Adriatyckiego; 8) Niemiecki w Niemczech, Prusach, Inflantach, Siedmiogrodzkiej ziemi, Szwajcaryi, Francyi, z którego powstał Angielski, Niderlandzki, Dunski, Norwesk, Szwedzki, Islandzki; 9) Litewski w Litwie, Inflantach, Kurlandyi; 10) Słowiański w Rosyi, Polsce, Morawii, Szląsku, Czechach; 11) Turecko-Tatarski w Turczach i Krymie. — Prócz tego język żydowski i cygański. — Główne religije są: *Chrześcijańska*, która jest religiją panującą; (do niej należą: kościół Katolicki, (Rzymski i Grecki połączony), Kalwiński, Luterański (r. 1817 dnia 1go Listopada te obadwa w jeden połączone zostały), Angielski, Grecki wschodni; prócz niektórych innych sekt, jako to: Kwaków, Menonitów, Nowochrześciców, Unitów) *Zydowska i Mahometańska*; znajduje się nawet tak nazwana *Pogańska* w małym obrębie Rosyi i Norwegii.

9. 10. *Podział*: Linija poprowadzona od białego morza przez szrodek Finickiej odnogi aż do brzegów północnych morza Adryatyckiego, przedziela Europę naturalnie na 2 części: na zachodnią i wschodnią.

W zachodniej Europie:

1) Kraje przy Alpach; na północ Alp, Szwajcarya, Niemcy, Czechy, Szląsk; na południe Włochy; na zachód Francya.

2) Pirenejski półwysep: Hiszpania, Portugalia.

3) Kraje nad morzem północnym czyli niemieckim; na zachód W. Brytania, Feroer, Islandya; na wschód Dania, Norwegia.

4) Kraje nad morzem wschodnim czyli Bałtyckim; na zachód Szwecya, na wschód Rosya, na południe Prusy.

W wschodniej Europie:

1) Na południe Karpatów; Węgry, Ziemia Siedmiogrodzka, Tureckie kraje i Dalmacya.

2) Na północ Karpatów: Galicya, Polska.

Uważając granice podług umów postanowione i godności Monarchów, ma Europa:

1) 3 Cesarstwa: Austryackie, Rosyjskie i Tureckie.

2) 15 *Królestw*: Bawarskie, Duńskie, Francuzkie, Wielkiej Brytanii i Irlandyi, Hannowerskie, Włoskie, Neapolitańskie i Sycylijskie, Niderlandzkie, Portugalskie, Pruskie, Saskie, Sardyńskie, Szwedzkie i Norwęgskie, Hiszpańskie, Wirtembergskie. (*Królestwa* Czeskie, Węgierskie, Galicya, Lodomerya, Illyrya i Lombardzko-Weneckie należą do Cesarstwa Austryackiego, a Królestwo Polskie przez konstytucyą z Cesarstwem Rosyjskiem połączone).

3) 8 *Wielkich Xięstw*: Badeńskie, Heskie, Weimarskie, Meklemburgsko-Szweryńskie, Mekl.-Strelickie, Oldenburgskie, Luxemburgskie należy do król. Niderlandów, Toskańskie. (W. X. Poznańskie i W. X. niższego Renu należą do król. Pruskiego; W. X. Wirzburg do Bawaryi.) Prócz tego Elektorstwo Heskie, Landgrafstwo Hesko-Homburgskie.

4) 21 *Xięstw udzielnych*, zob: Niemcy. Wiele Xięstw do innych Państw należących, jak Szląsk, Berg i t. p. 3 *Margrabstwa*, Brandenburgskie, do Prus, Morawskie do Austryi, Luzackie w części do Prus, w reszcie do Saxonii.

5) 2 *Państwa udzielne*: Stan kościelny, Stany zjednoczone wysp Jońskich.

6) 2 *Rzeczy wspólne*: Szwajcarska, Sto. Maryńska. 5 *Miast wolnych*: Hamburg, Lubeka, Bremen, Frankfurt nad Menem, Kraków.

§. I. Królestwo Portugalskie.

Położenie, granice i obszerność. Portugalia leży między $8^{\circ} 15'$ — $11^{\circ} 55'$ długości, $36^{\circ} 55'$ — $42^{\circ} 15'$ szerokości, graniczy na północ i wschód z Hiszpanią, na południe i zachód z Oceanem Atlantyckim; zajmuje 1933 m. kw. według najściślejzego rozmiaru.

Grunt i klima: Kraj ten ma po większej części pagórki i niziny urodzajne. Znaczniejsze góry są: Sierra da Amarao, Sierra de Estrella, de Monchique i t. d. Przylądek Świętego. Wincentego. Klima jest bardzo przyjemne.

Rzeki: 1) Tagus (Tejo), wypływa w Aragonii z gór Muela de San Juan, a wpada pod Lisboną w morze Atlantyckie; 2) Duero//bardzo bystra woda, wypływa

z północnej strony, miasta Osmá, a przy Oporto wpada do morza Atlant. W nią wpadają Akweda, Koa, Sabor, Tua, Tamega. Jest ona spławna na 22 mil długości; 3) Minho, także spławna, wpada podobnie do m. Atl.; 4) Gwadyana; ta powstaje w Prowincyi La Mancha, potem niknie pod ziemią, i znowu się pokazuje, i dwoma korytami wlewa się do m. Atlant. Prócz innych drobniejszych rzek, są godne pamięci jeziora: długie, okrągłe i ciemne.

Produkta: Wino, drzewo oliwne, ryż, trochę zboża, południowe owoce (figi, pomarańcze, cytryny, migdały, kasztany i t. d.), drzewo korkowe, sumach; jedwabniki, pszczoły, owce (z delikatną wełną), ryby; złoto, srebro, żelazo, miedź, marmur, sól morska.

Mieszkańców liczba wynosi podług obrachowania w roku 1805 — 3,013,950 dusz. Katolicka tylko religija panująca. Język Portugalczyków jest dyalektem Hiszpańskiego, od którego się tylko pisownią i wymawianiem różni. Pochodzi on od łacińskiego i ma w sobie wiele wyrazów Arabskich. Fabryki jedwabiu, wełny, bawełny, mydła, skór juchtowych, żelaza i t. d. są niewystarczające, a handel jest po większej części w rękach innych narodów.

Rząd, jest monarchiczny. Cesarz brazylijski, a od dnia 3. Marca 1828 Król Portugalski Piotr I. zdał panowanie tego Królestwa córce swojej Donna Maria da Gloria, która z stryjcem swym Don Michałem infantem portugalskim zaręczona została. Atoli ten ostatni przywłaszczył sobie rządy państwa, chociaż dotąd ani do swego brata ani od innych mocarstw europejskich za Króla uznany nie został. Dochody państwa wynosiły w 1827 roku 8,531,563 milreis (84,000,000 złotych polskich) wydatki 10,438,344 m. (102 mill. złp.) brak więc 18,000,000 złp. ma być przez pożyczkę zastąpiony. Dług zaś państwa wynosi 33,200,000 milreis (293,400,000 złp.). Siła zbrojna 23,528 regularnego wojska a 48 rejmentów milicyi. Potęga morską 3 okrętów liniowych, 6 fregat, 8 korwet 2 brygów.

Podział: Państwo dzieli się na Królestwo Portugalskie i Algarbii (*Algarve*).

1. Królestwo Portugalskie zamyka w sobie 5 prowincyi:

1) Estremadura, która 463 mil kwadr. i 827,000 ludności zamyka: miasto stołeczne całego państwa Lizbona (*Lisboa*) nad rzeką *Tejo*, ma 44,057 domów, 180,000 mieszkańców prócz garnizonu, cytadellę, port, stolica Patriarchy; Akademia, i

znakomity handel prowadzi, sławne trzęsieniem ziemi 1755 roku. Miasteczko *Belem* albo *Bethlehem*, teraz jest częścią miasta z Królewskim zamkiem i klasztorem, w którym jest grob rodziny Królewskiej. Miasto *Setuval* czyli *S. Ibes*, ma warzonkę soli morskiej. *Mafra*, bogaty klasztor dla 300, zakonników, Zamek królewski z wieżą, (o 160 dzwonach) ma 866 pokojów i 520 okien.

2) *Bejra*, m. s. *Coimbra* z Akademią. *Nova Braganza*. *Santarem* z cytafellą i akademią 7855 mieszkańców.

3) *Entre Minho e Douro*, m. s. *Porto* na rzekę *Douro*, ma 70,000 mieszk.; port, miasto handlowe; tu się rozpoczęła rewolucya Portugalska. *Braga* stolica Arcybiskupa; *Ponte de Lima*, fabr. kapeluszy kastorowych.

4) *Traz oz Montes*, m. s. *Miranda de Douro*, forteca pograniczna. *Braganza*, z kąd panująca familia pochodzi.

5) *Alem Tejo*, miasto *Evora*, stolica Biskupa i forteca *Elvas*.

II. Królestwo *Algarve*, 130 mil kw. i 128,000 mieszk. miasto stołecz. *Tavira*. Fortecla *Lagos*.

Należące kraje do Portugalii są następujące: w *Azyi*: *Diu*, *Goa*, *Macao* i część wyspy *Timor*; w *Afryce*: wyspy *Azorskie*, *Madera* i *Porto Santo*, wyspy *Przylądku zielonego*, wyspa *T. Tomazsa*, Wielkorządztwo. *Mozambique* i *Angola*, i osada w *Gwinei*. Wszystkie Portugalskie osady mają 28,802 mil kw., a tylko 1,652,900 mieszkańców.

§. 2. Królestwo Hiszpańskie.

Położenie, granice i obszerność. Hiszpania leży między 8° 26' 15" — 20° 55' 25" długości, a 36° 0' 30" — 43° 46' 10" szerokości, graniczy na północ z morzem Biskajskim i Francją, na wschód z Francją i morzem śródziemnym; na południe z morzem śródziemnym, Atlantyckim i łączącą te dwa morza cieśniną Gibraltarską; na zachód z morzem Atlantyckim i Portugalią. Rozległość wynosi 8447 m. kw.

Grunt, Klima. Prócz *Pirenejskich* gór są jeszcze znakomite *Kantabryjskie*, *Asturyjskie*, *Galicyskie* i *Sierra Morena*. Powietrze na północy jest chłodne i wilgotne, w środku gorące i suche, na południe bardzo gorące i wilgotne. Żółta febra i duszący wiatr *Solano*, czynią tam często okropne spustoszenia.

Rzeki: Hiszpania liczy 155 wielkich i małych rzek, i wiele strumieni. *Ebro*, *Minho*, *Duero*, *Tajo*,

Guadiana, Guadalquivir, Tinto, Xucar, Lobregat. Kanał Kastyljski, i Cesarski (Karola V.)

Produkta: Wino, oliwa, południowe owoce, trzcina cukrowa, kapary, bawełna, ryż, tabaka, zioła farbiarskie (Waid), solne zioła, len, konopie, szafran, sumach, drzewo korkowe; barille i nieco zboża; owce z najdelikatniejszą wełną w Europie, jedwabniki, konie wyborne, osły, muły, czerwiec, pszczoły, ryby; złoto, srebro, platyna, miedź, żelazo, żywe srebro, źródła mineralne, sól kopalna i morska i t. d.

Mieszkańcy. Podług wyrachowania Mignana (Minnano) z roku 1826 wynosiła liczba mieszkańców 13,732,172 dusz, podług innych 11,400,000. — Mowa jest 1) Hiszpańska z dyalektów: Kastyljskiego, Katalońskiego i Galicyjskiego złożona; 2) Biskajska mniej używana. Panująca religija jest Katolicka. Fabryki skór, tabaki, cukru, mydła, szkła, zwierciadeł, porcelany, fajansu, wełny, bawełny, jedwabiu, płótna, papieru, wydają dobre towary, ale nie wystarczające na potrzeby kraju. Handel jest po większej części w ręku innych narodów.

Rząd monarchiczno-samowładny, dziedziczny. Król Ferdynand VII. ma tytuł: Katolickiego króla; następca tronu Xiążęcia Asturyi, inne dzieci królewskie mają tytuł Infantów, Infantek. Stosownie do nowo zaprowadzonego Saliskiego prawa, spada następstwo tronu nie na samych synów pierworodnych Króla, ale nawet i na pierwszą córkę monarchy.

Dochody państwa według budżetu z roku 1828 wynoszą 448,448 690 realow (129,700,000 złp.) Dług, wynosił 14,020½ mil real. Siła zbrojna składa się, wraz z gwardyą Królewską z 85,000 ludzi, prócz tego 400,000 wolnych rojalistów i milicyi krajowej. Siła morska z 3 liniowych okrętów i 8 fregat, złożona.

Podział. Na 30 prowincyi, oprócz miasta Antekera (Antequera) do żadnej prowincyi nie należącego. Ponieważ i dawne nazwiska prowincyi są dotąd używane, dla tego je załączamy.

A. Kastylia.

I. Kastylia Nowa zajmuje 5 prowincyi.

1) Madrid, miasto stołeczne i rezydencja Madrid nad rzeką *Manzanarres*, ma 7398 domów, 44.000 mieszkańców, 77 Kościołów, wspaniały pałac Królewski z Obserwatorium, biblioteką, gabinetem malowideł i naturalnych rzeczy; Akademia, szkoły, fabryki, wielki Amfiteatr w którym się bawoły poty-

kaja. Cytadella *Forteca Retiro*. Zamki *El Pardo*, *Casa del Campo* i *La Florida*.

2) Toledo, 25,000 mieszkańców liczy, m. s. tegoż imienia nad rzeką *Tajo*, podwójnym murem opasane; miało dawniej do 200,000 mieszk. teraz jest bardzo puste. Stolica pierwszego Arcybiskupa (Primasa Hiszpańskiego). Miasteczko *Aranjuez* nad *Tagiem* z zamkiem Królewskim.

3) Guadaluaxara, m. s. t. i., fabr. sukna, 12,000 mieszk.

4) Cuenca, m. s. t. i. z fabr. sukna.

5) La Mancha, m. s. *Ciudad real*. Miasteczko *Almada*, kopalnia zwywego srebra.

II. Stara Kastylija ma 4 prowincye.

6) Burgos, m. s. t. i., Akademia. Miasteczko *Santander*, z 10,000 mieszkańcami i portem umocnionym.

7) Soria, m. s. t. i. z 6000 mieszkańcami.

8) Segovia, m. s. t. i., fabryka sukna; wodociąg *Trajana*. Miasto *S. Ildefonso*, zamek Królewski, fabryka szkła i zwierciadek, i *Escorial*, Klasztor Hieronimitów i pałac *S. Lorenzo a. Real*, grób Królów Hiszpańskich, ma 22 wielkich dziedzińców, 11,000 okien, 890 drzwi, biblioteki, zbiór monet, wybudowany z rozkazu Filipa II. miał kosztować 5,260,570 Dukatów.

9) *Avilla*, m. s. t. i. leżące na skale; 1000 dom. 5000 mieszk. fabr. bawełny.

III. Król. Leon ma 6 prowincyj.

10) *Villafranca* z miastem stoł. t. i. 7200 mieszkańców. Leon, i, miasto *Astorga*.

11) *Palencia*, m. s. t. i. nad *Carioną*.

12) *Toro*, m. s. t. i.

13) *Zamora*, 71,000 mieszk. na wzgórkach, nad rzeką *Duro* leży m. s. t. i.

14) *Walladolid*, m. s. t. i., Akademia, szkoła jeografij.

15) *Salamanca*, m. s. *Salamanca*, w urodzajnej okolicy między trzema górami i 2 dolinami, nad rzeką *Tormes*, na której stoi most dawny Rzymski o 27, kabłakach; ma wiele budynków znakomitych 3000 dom. 13,000 mieszk., Akademią; miasto *Ciudad Rodrigo* 11,000 m.

IV. Asturyja.

16) *Asturyja*, m. s. *Oviedo*, Akademia, port, fabr. broni. *Santillana* z portem morskim. *Caldas* z wodami mineralnemi.

V. Galicya.

17) *Galicya*, z m. st. *San Jago di Compostella*, 25,000 mieszkańców, miejsce pielgrzymowania do ciała ś. Jakoba apostoła, patrona hiszpańskiego. Port, akademia. *Corunna*, 11,000 mieszkańców, port *Ferol*, z najlepszym warsztatem okrętów. *Orense* nad *Minho*.

VI. Estremadura.

18) *Estremadura*, m. s. *Badajos* nad *Guadiana*, forteca pograniczna. Miasto *Merida* nad *Guadianą*, Klasztor Hieronimitów *S. Just*, w którym Karól V. resztę dni życia swego przepędził. *Cacanes* z fabr. fajansu.

VII. Andaluzya albo Niższa Andaluzya ma 3 prow.

19) Cordova, m. s. t. i nad *Guadalquivir*, fabryki. Stada koni (Andaluzyjskich). Niemiecka kolonia *Carlotta*.

20) Sevilla, m. s. t. i. nad *Guadalquivir*, ma mieszkańców 96,000. Stolica Arcybiskupa, Akademia, Królewskie fabryki tabaki, handel morski. *Kadyx* w północnym końcu wyspy *Leon*, ma 75,000 mieszkańców, znakomite w czasach nowszych pierwszym zawiązkiem rewolucyi pod murami jego, miasto handlowe, z fortecą, portem. *Xeres de la Frontera* nad *Guadaleta* (Angielska forteca *Gibraltar* zobacz Anglia).

21) Jaen, m. s. t. i. liczące 27,500 mieszkańców.

VIII. Granada albo Wyższa Andaluzya.

22) Granada, m. s. t. i., 70,000 mieszk., mieszkanie Arcybiskupa, Akademia, handel; *Malaga* z portem. *Almerya*.

IX. Murcyja.

25) Murcyja, m. s. t. i., port *Carthagena* wzmocnione szaniami.

B. Arragonia.

I. Walencyja.

24) Valencia, m. s. t. i. nad *Guadalaviar*, 160,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia, fabr. jedwabiu. *Alicante* z portem.

II. Katalonia.

25) Catalonia, m. s. *Barcellona*, 98,000 mieszk., forteca, Akademia, ludwisiarnia armat, fabr. wełny i płótna, handel. *Gerona*, forteca. *Lerida* nad *Segrą*. *Tarragona*. Miasteczko *Cardona* z zamkiem obronnym, na górze w sól obfitój. *Montserrat* z Klasztorem pustelników, po większej części zrujnowany w r. 1812.

III. Arragonia.

26) Arragonia, m. s. *Saragossa* nad *Ebrą* stolica Arcybiskupa, Akademia. *Huesca* nad *Izuelą*, Akademia. *Teruel* przy ujściu *Alhambry de Guadalaviar*.

IV. Nawarra.

27) Nawarra, m. s. *Pampelona* przy górach Pirenejskich i miasteczko *Arga*.

V. Biskaja czyli 3 Biskajskie prowincyje.

28) *Guipuzcoa*, m. s. *San Sebastian*, forteca, handel morski.

29) *Alava*, m. s. *Vittoria*, handlowe, ma fabryki.

30) *Biscaya*, 60 mil kwadr., 111,000 mieszk., zamyka; w pięknej równinie, na prawej stronie obfitój w ryby w rzeki leży; m. s. *Bilbao*, handlowe.

Do tego należy: 1) Król. Majorki, złożone z Balearskich wysp (Majorka, Minorka) i Pytyuzyjskich *Iwiza*, *Formentera*, m. s. *Palma* na wys. Majorce, rezydencyja Gubernatora, Biskupa, 30,000 mieszk. Na wyspie Minorce m. s. *Maon* (port *Mahon*) forteca, 14,000 mieszk. W ogóle wyspy obfitują w zboże, oliwę, wino, cytryny i t. d.

2) Miasto *Antekera* między *Guanada*, *Sewillą* i *Kordową* 14,000 mieszk. W bliskości jezioro $\frac{3}{4}$ mili długie dostarcza soli.

Kraje zewnątrz Hiszpanii leżące które należą od niej są: w Azji: wyspy *Manilskie* czyli *Filipińskie*, *Maryjańskie*, *Karolińskie*, *Bachańskie* i *Magindanao*; w Afryce: Miasto *Ceuta*, *Melilla*, *Pennon de Velez* i t. d. Wyspy *Kanaryjskie*, *Anabon*, *Xiążące*; w Ameryce: wyspa *Kuba*, *Portorico* i t. d. w ogóle 5108 m. kw. i 3,900,000 mieszkańców.

§. 3. Królestwo Francuzkie.

Położenie, granice, obszerność. Francya rozciąga się od $41^{\circ} 25'$ — $51^{\circ} 3'$ szer. a od $12^{\circ} 30'$ — $27^{\circ} 7'$ dług., graniczy na północ z Niemcami, Niderlandami i morzem północnem, *Pas de Calais* i kanałem; na zachód z morzem Atlantyckim i Hiszpanią; na południe z Hiszpanią i morzem śródziemnem; na wschód z Włochami, Szwajcaryą i Niemcami. Zajmuje kwadr. mil 10,087.

Grunt i klima. Na granicach są Alpy, Jura, Pirenejskie góry (*Mont perdu* wysoka na stóp 10,518; *Maladetta* 10,548 stóp, *Canigou*, *Pic du midi*), w środku zaś kraju góry *Locère*, *Seweńskie*, *Auwerńskie* (*Mont d'or* wysoka 6288 stóp i *Cantal* 5964, *Puy de Dome*), góry *Wogiejskie* i *Ardeny*. Klima jest tylko w okolicach górzystych ostre, w innych zaś po większej części umiarkowane.

Wybrzeże Lionkie.

Rzeki. Garona, wypływa z Pyreneów na granicy Hiszpańskiej, po złączeniu się z rzeką Dordogne nazywa się Girondą, dalej łączy się z rzekami Gers, Arriège, Taran, Aveyron, Lot i kanałem Południowym dawniej kanał Langwedocki zwanym, z morzem śródziemnem połączona, wpada w morze Atlantyckie; Rodan, z Szwajcaryi płynie i trzema korytami uchodzi do morza śródziemnego; Ligiera, bierze początek w górach Seweńskich, a wpada do morza Atlantyckiego; Sekwana, wypływa z gór *Côte d'or*, wpada do kanału; Kanałów łączących rzeki dla ułatwienia handlu, jest znaczna ilość.

Produkta. Kraj ten posiada wszystkie produkta do zaspokojenia potrzeb należące. Liczba koni niedostateczna i nie są wyborne. Z resztą ma zboże, wino, owoce, bawełnę, len, konopie, tabakę, kapary, oliwne drzewa; rogate bydło, owce (z wełną piękną), pszczoły, ryby, ostrygi, muszle, jedwabniki, czerwiec; żelazo,

miedź, ołów, alun, arsenik, kamienne węgle, sól morską i żróżdłaną, skałki do flint, mineralne wody i t. d.

Liczba mieszkańców wynosiła 1827 roku 31 851,545, oprócz francuzów i wallonów 2,800,000 niemców, 195,000 włochoń, 60,000 hiszpanów i t. d. Katolicką religią (która ma 13 Arcybiskupów, 66 Dyecezyi i 24 Biskupów in partibus) większa część wyznaje; lecz i inne wyznania mają wolność odprawiania swych obrządków. Kalwinów liczą w tém państwie około 864,000, luteranów 260,000 a żydów blisko 60,000 osób.

Fabryki są osobliwie jedwabiu, wełny, bawełny, płótna, papieru, porcelany, fajansu, fajek, tabaki, cyzobru, wódki, zegarków, złota, srebra i towarów galanteryjnych i t. d. Szczególniej kwitną fabryki broni i prochu. Zewnętrzny handel zaczyna się od niedawnego czasu wzmacniać.

Rząd. Rząd monarchiczny w osobie Króla *Filipa Ludwika*, który podług nowej Konstytucyi ma moc wykonawczą i prawodawczą, którą dzieli z Izbą Parów (tych Król mianuje, wyjąwszy członków z rodziny Królewskiej, którzy z urodzenia Parami są) i Izbą Deputowanych z Departamentów (ci od Zgromadzeń wyborowych w Departamentach są co 7 lat obierani), których Król corocznie zwołuje. Tamtych, jest wraz z Xiążętami małoletnimi, 299, tych 428. Najwyższą Magistraturę stanowi Rada stanu; publicznemi sprawami zawiadują Ministrowie. Wydatki Francyi wynosiły 1829 roku 980,186 158 franków, dług zaś 198,840,121 franków. Siła lądowa, obejmuje 200,000 wojskowych oprócz żandarmeryi i korpusu weteranów i 300,000 milicyi krajowej, a morska liczyła w 1828 45 okrętów liniowych, 37 fregat i 162 mniejszych statków.

Podział: Francya dzieli się na 86 Departamentów, które się składają z obwodów i kantonów. Przed rewolucyą dzieliła się Francya na 17 Prowincyi; ze podział ten często jeszcze używany, załączymy go obok Departamentów, choć nie wszędzie jest zgodny z temiż, gdyż z cząstek kilku prowincyi tworzono Departamenta.

I. Isle de France ma 5 Departam.

1) Sekwany, zamyka $8\frac{1}{2}$ mil kwadratowych, miasto stoł. całego państwa Paryż nad Sekwaną, ma 7 mil obwodu, a dwie średnicy, 26,801 domów w r. 1826, z obcymi 80,000 ma mieszk. 890,451, ulic 1094; uliczek 27, uliczek miechowych 7, ulic wodnych (Quais) 32, rynków 24, rynków pokrytych 5, bulwarów 18, miejsc publicznych 74, n. p. pole Marsowe, miejsce Ludwika XVI. czyli plac królewski i t. d. 58 baryerów, 9 bram, 16 mostów, także most Ludwika XVI., wiele publicznych gmachów, n. p. Tuilerie (mieszkanie Króla z ogrodem)

Louvre (Pałac umiejętności i sztuk), Luxemburg, Palais Royal, szpital inwalidów z kopułą godną zadziwienia i t. d.; wiele Kościołów, n. p. S. Sulpicjusza, S. Genewy, Panny Maryi (na 400 stop długi, 70 szeroki i 200 wysoki): przy nim pałac Arcybiskupa i t. d.; regencya i stolica Arcybiskupa. Instytut sztuk i umiejętności, publiczne biblioteki, kilka publicznych gabinetów, obejmujących zbiór starożytnych malowideł, rycin i t. d.; obserwatorium, gabinet historii naturalnej z kosztownym ogrodem botanicznym i zwierzyńcem, *Musee d'industrie* (sztuk i rzemiosł), Akademia; wiele szkół, n. p. 4 licea, politechniczna szkoła, aptekarska, budownicza, sztuk; Conservatorium muzyki dla 115 wirtuozów i 600 uczniów obojg płci, instytut głuchoniemych i ślepych, 11 szpitalów, n. p. *hospital de l'humanité*, który niekiedy na rok do 30,000 słabych utrzymywał; instytut szczepienia ospy, domy dla ubogich. Fabryka kobierców, złota, srebra, jedwabiu, kryształu, szkła, siodeł, zwierciadeł, 33 fabryk porcelany; Królewska drukarnia, mająca liter dla 131 języków, banki; główny telegraf, mający związek z telegrafami w Brest, Lille, Bajonie, Strazburgu, Toulon i t. d. Miasto to ma 32 przyzbrzeźów (szerokie brukowane place w podłuż rzeki), i 9 portów, 10 teatrów, 2000 restauratów, 3000 kawiarni, 2800 fiaków, 2500 kabriolów; oświecone bywa 4500 latarniami. Dawniej miało miasto wały, które teraz w piękne spacery zamienione zostały pod nazwiskiem starych i nowych Boulevards. Bitwa pod Montmartre 30. Marca 1814. Ustanowienie pokoju 30. Maja 1814 i 20. Listop. 1815. Miasto *S. Denny's* z opactwem niegdyś Benedyktynów, w którym jest grób Królów, szkoła dla cerek ubogich członków legii honorowej. *Charenton* dom szalonych. Szkoła z pobliskim zamkiem *Alfort*.

2) Seine i Oise, m. s. *Versailles*, 27,574 mieszk. skład zegarków, fabr. broni. *St. Germain en Laye*. szkoła jazdy. *Marly*, sławne wodociągami. *St. Cloud*; w okolicy jego jest pałac Malmajson z ogrodem botanicznym i małym zwierzyńcem. Miasteczko *Rambouillet*, owczarnie.

3) Oise, m. s. *Beauvais*, fabr. obicia. Miasto *Compiègne*, szkoła artyleryi, prytaneum.

4) Aisne, m. s. *Laon*, szkoła artyleryi. Miasto *St. Quentin*, fabr. płótna i batystu. *Soissons*, fabr. wełny i skór.

5) Seine i Marne, m. s. *Melun*, fabr. indygo, skór, szkła. *Meaux*, stolica Biskupa. *Fontainebleau* zam. Król. z pięknymi ogrodami.

II. Picardie (Pikardya) ma 2 Depart.

6) Somme, m. s. *Amiens*, 40,000 mieszk., fabr. obicia, jedwabiu, manszestru, wełny i skór. Sławne traktatem pokoju między Francją i Anglią 1802. *Abbeville*, fabr. sukna, płócien i batystu.

7) Pas de Calais, n. s. *Arras*, fabr. batystu, koronek, obicia. *Calais*, miasto portowe. *S. Omer*, żupy solne i fabr. tabaki. *Boulogne sur mer*, port, fabr. cukru i fajansu.

III. Champagne i Brie, 5 Depart.

8) Ardennes, m. s. *Mezières*, cytaadella; fortece *Rocroy*, *Givet*, *Sedan*. Miasta *Rhetel* i *Charleville*, fabr. wełny.

9) Marne, m. s. *Rheims*, 30,000 mieszk., fabr. jedwabiu i wełny, tu się Królówie koronują. Miasto *Chalons* nad Marną,

forteca. *Epernay*, fabr. wełny i papieru; w okolicy tego miasta rośnie najprzedniejsze szampańskie wino. Miasto znaczniejsze *S. Menehould. Vitry le François.*

10) Wyższej *Marny*, m. s. *Chaumont*, fabr. rękawiczek, płótna i noży. *Langres*, fabr. noży i wełny.

11) *Aube*, m. s. *Troyes*, miasto stołeczne w pięknej okolicy, 30,000 m., fabr. lnu, konopi, bawełny. Miasto *Arcis* nad *Aubą*, handluje zbożem. *Bar* nad *Aubą*, fabr. płótna i mydła. *Bar sur Seine. Nogent sur Seine.*

12) *Yonne*, m. s. *Auxere*, handluje winem. Miasto *Joigni*, winnica. *Sens. Tonnerre.*

IV. *Lyonnais, Bourbonnais, Auvergne i Marche*, z 8 Depart.

13) *Rhône*, m. s. *Lyon* po *Paryżu* najznakomitsze miasto Monarchii Francuzkiej, leży przy złączeniu Saony z Rodanem, 115,128 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia, szkoła ekonomiczna, publiczna biblioteka, fabr. jedwabiu, złotych i srebrnych galonków i kapeluszy. *Villefranche.*

14) *Loire*, m. s. *Montbrisson*. Miasto *St. Etienne*, fabr. bron. *Roanne*, handlowe.

15) *Allier*, m. s. *Moulins*, fabr. noży i stali. Miasto *Gannat. Mont Luçon*, fabr. wstążek.

16) *Puy de Dôme*, m. s. *Clermont*, 30,000 mieszk., Akademia, fabr. papieru, płótna i inne. Miasto *Ambert*, fabr. wstążek, wełny, drótu i igieł. *Issoire. Thiers*, fabr. noży i innych sprzętów żelaznych (*Quincaillerie*).

17) *Cantal*, m. s. *Aurillac*, fabr. koronek, galonków i obicia. Miasto *St. Flour*, fabr. obicia, sukna i noży. *Mauriac. Murat.*

18) Wyższej *Ligiery*, m. s. *Le Pay*, fabr. skór, bawełny, koronek. Miasta *Briande i Yssengeaux.*

19) *Creuse*, m. s. *Guéret*, handel bydła. Miasto *Aubusson*, fabr. tabaki. *Bourganeuf. Bousnac.*

20) *Charente*, m. s. *Angouleme*, ogród botaniczny, fabr. papieru, handlowe. Miasto *Cognac*, fabr. likworów. *Barbezieux*, fabr. płótna. *Ruffec. Couzolens.*

V. *Bourgogne czyli Xię. Burgundyi* ma 3 Depart.

21) *Côte d'or* (złoty pagórek), zamyka 156 mil kw. i 355,000 mieszk., m. s. *Dijon*, w bardzo przyjemnej i urodzajnej okolicy, pięknie zabudowane i warowne; ma 2200 dom. i 20,000 mieszk. Miasto *Beaune*, winnica. *Semur*, fabr. sukna. *Chatillon* nad *Sekwaną*, żelazna kuźnia.

22) *Saône i Loire*, m. s. *Maçon*, winnica. Miasto *Chalons* nad *Saoną*, fabr. pończoch, kapeluszy i czapek. *Autun.*

23) *L'Ain*, m. s. *Bourg* nad *Ressousse*, 6984 mieszk. *Trevour* nad *Saoną*. *Nantua. Ferney.*

VI. *Dauphiné (Delfinat)*, 3 Depart.

24) *Isère*, m. s. *Grenoble*, 20,654 mieszk., cytradella, Akademia, szkoła artylerji, fabr. skór, rękawiczek, kadzideł. Miasto *Vienne*, fabr. żelaza i stali. Miasto *Marcellin. La Tour du Pin.*

25) *Drôme*. Na wzgórkach nad *Rodanem* leży; m. s. *Valence*, stolica Biskupa, fabr. wełny. Miasto *Montellimar*, fabr. jedwabiu, skór, wełny.

26) Wyższych Alp, m. s. *Gap*. Fortece *Embrun*, *Briancon*, *Mont Daunhin*.

VII. Provence z Xię. Orange (Orania) Hrab. Avignon i Venaissin, ma 4 Depart.

27) Uścicia Rodanu, m. s. *Marseille*, mieszk. 100,413, port, dom kwarantany na wyspie Pemegues, odległej na 6 mil morskich od miasta. Połów korali, rafinerya cukru, fabr. sukna, safianu, porcelany i inne; prowadzi handel do Lewantu i północnej Afryki. Miasto *Aix*, 27,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, cieplice. *Arles* nad Rhòne, 20,000 mieszk., fabr. szarzy, złota i srebra. *Tarascon*.

28) Nizszych Alp, m. s. *Digne*, fabr. zelaza. Miasteczko *Sisteron*, *Cattellane*, *Barcelonette*.

29) Var, m. s. *Draguignan*. Forteca *Toulon* z wygodnym portem dla wojennych okrętów, 22,000 mieszk., handel. Miasto *Frejus*, *Brignoles*. Niedaleko brzegu wyspy Hirijskie.

30) Vaucluse, m. s. *Avignon*, 21,000 mieszk., stolica Biskupa, fabr. jedwabiu. Miasto *Apt* z fabryką wełny i woskowych świec. *Orange*.

VIII. Languedoc, Foix i Roussillon mają 9 Depart.

31) Ardèche, m. s. *Privas*, fabr. wełny. Miasto *Annonay*, fabr. papieru. *Tournon*. *Argentiere*.

32) Lozère, m. s. *Mende*, stolica Biskupa, fabr. szarzy. *Marvegols* i *Florac*.

33) Gard, m. s. *Nimes* lub *Nismes*, 39,500 mieszk., cytadella, fabr. jedwabiu i wełny. Miasto *Beaucaire*, skład towarów. *Alais*, handel jedwabiu. *Uzes*, fabr. sukna i szarzy. *Begnols*, fabr. jedwabiu.

34) Hérault, m. s. *Montpellier*, niedaleko Mardanson, nie bardzo dobrze zabudowane; ma 33,000 mieszk. Znajduje się tu szkoła medycyny, fabr. witryolu, grynszpanu. Miasto *Cette* z portem wygodnym. *Frontignan*, winnica. *Béziers*, fabr. likworu i jedwabiu. *Lodeze*, fabr. sukna i kapeluszy.

35) Tarn, m. s. *Alby*, fabr. płótna, handel. Miasto *Castres*, fabr. wełny, bawełny i mydła. *Lavour*, fabr. wełny i jedwabiu. *Gaillac*, handel winny.

36) Wyższej Garony. Nad spławna tu Garoną, w pięknej i urodzajnej równinie leży, m. s. *Toulouse*, 50,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, fabr. wełny i skór; początek kanału południowego. Miasto *Muret*, *St. Gaudens*. *Villa franche*.

37) Aude, m. s. *Carcassonne*, niedaleko kanału południowego; leży po części na skale, po części w przyjemnej równinie i ma 1600 dom. i 10,000 mieszk., fabr. wełny, handel. Miasto *Castelnaudary*, fabr. sukna i materyi. *Limoux*, winnica. *Narbonne*, niedaleko morza śródziemnego, z którym połączone jest za pomocą kanału Robine i ma 9000 mieszk., fabr. wełny.

38) Wschodnich Pireneów, m. s. i fort *Perpignan*, ludwisarnia, fabr. wełny i winnica. Fort *Bellegarde* i *Mont Libre*. Miasto *Riversaltes*, olej i winnica. *Prades*, *Cerret*.

39) Arriège, m. s. *Foix*, kuznia żelaza i miedzi. Miasto *Pamiers* i *St. Giron*.

IX. Guyenne (Akwitania) — Gascogne (Gaskonia ma swój język własny) — Limosin, Saintonge, Angoumois, Navarra (której większa część za Pireneami do Hiszpanii należy) — Bearn, podzielone na 14 Depart.

40) Gironde, m. s. *Bordeaux* przy ujściu Garony do morza Akwitańskiego, z portem wzmocnionym, liczy 90,992 mieszk.; Arcybiskupstwo; fabr. szkła, cukru, wódki i inne, jarmark wielki, handel. Miasto *Bazas*, gdzie handel szkła. *Blaye*. *Libourne*, prowadzi handel solą.

41) Landes, m. s. *Mont de Marsan*, handel zboża. Miasto *Dax*, cieplice, handel wosku. *St. Sever*.

42) Wyższych Pireneów, m. s. *Tarbes*. Miasto *Bagnères*, źródła mineralne. *Lourde*, fabr. ołowiu, żelaza i miedzi. Zamek w więzieniu.

43) Gers, m. s. *Auch*, fabr. płótna i wełny.

44) Lot i Garonne, m. s. *Agen*, stolica Biskupa, fabr. wełny i jedwabiu. Miasto *Nerac*, z garbarnią i fabr. sprzętów miedzianych. *Marmande*, handel zboża i wina.

45) Dordogne, m. s. *Périgueux*. Miasto *Sarlat*, handel olejkiem orzechowym. *Bergirac*, ludwisarnia; fabr. syropu, żelaza i fajansu. *Le Roche-Beaucourt*, ludwisarnia.

46) Lot, m. s. *Cahors*, fabr. wełny, winnica. Miasto *Gordon*,

47) Tarn i Garonne, m. s. *Montauban*, 21,000 mieszk., Biskupstwo, szkoła teologii Kalwińskiej, handel. Miasto *Castel Sarrazin*, fabr. płótna, wełny i kapeluszy.

48) Aveyron, m. s. *Rhodez* albo *Rodés*, fabr. sukna, wełny, linonu i kapeluszy. Miasto *Ville franche*, fabr. muszliu i płótna. *St. Afrique*. *Espalion*.

49) Niższej Charente, m. s. *Saintes*, fabr. skór i wełny. *Rochelle*, forteca, handel. Miasto *Rochefort*, forteca, szkoła marynarki, port, handel. *St. Jean d'Angely*, młyn prochowy. *Marennes*. *Jonzac*. Wyspy *Aix*, *Rè*, *Oleron*.

50) Wyższej Vienne, m. s. *Limoges*, 21,000 mieszk., fabr. żelaza, handel. Miasto *S. Leonarda*, fabr. sukna i papieru. *Bellac*. *St. Yrieux*. *Rochechouart*.

51) Corrèze, m. s. *Tulles*, fabr. broni i papieru. Miasto *Brives*, fabr. jedwabiu i bawełny. *Ussel*, fabr. skór i kołuchów.

52) Niższych Pireneów, m. s. *Pau*, nad rzeką Pau, przez którą idzie bardzo wysoki most o 7 kabłąkach; jest miejsce urodzenia Henryka IV. i terazniejszego Króla Szwecyi, ma 2000 dom. i 8700 mieszk., fabr. sukna i linonu. Miasto *Oleron*, fort. *Bayonne*, 13,190 mieszk., port, handel. *Pontac*, winnica. *Sallies*, żupy solne.

X. Orleanais, Maine, Perche, Touraine, Anjou, Saumurais, Poitou, Berry i Nivernais, z 14 Departam.

53) Eure i Loire, m. s. *Chartres*, fabr. wełny, linonu. Miasto *Dreux*, fabr. wełny. *Nogent le Rotrou*, handel skór.

54) Loiri Cher, m. s. *Blois*, fabr. wełny i szkła. Miasto *Vendôme* i *Romorantin*.

55) Loiret, m. s. *Orleans* nad Ligierą, 41,937 mieszk., stolica Biskupa, publiczna biblioteka, blech wosku, rafineria cukru. Miasto *Gien*. *Montargis*, handel. *Pithiviers*.

56) Majenne, m. s. *Laval*, fabr. nici, linonu. Miasto znaczniejsze *S. Suzanne*, fabr. papieru. *Chateau*, *Gonthier*, fabr. wełny i linonu.

57) Sarthe, m. s. *Le Mans*, 18,000 mieszk., fabr. wosku i pytlów, skład towarów. Miasto *La Flèche*, szkoła Kadetów. *S. Calais*. *Mamers*.

58) Orne, m. s. *Alençon*, fabr. pytlów, koronek, kapeluszy; pończoch, skór, szkła. *Argentau*, fabr. koronek, wełny i linonu. *Mortagne*, fabr. płótna. *Trappe*, opactwo Trapistów przez Dom Armand Jean le Bouthillier de Rancé (w r. 1700 um.) ufundowane.

59) Indre i Loire, m. s. *Tours* nad Ligierą, 20,240 mieszk., Arcybiskupstwo; fabr. linonu, jedwabiu, fajansu, drotu i inne. Miasto *Amboise*, fabr. skór, guzików, wełny i jedwabiu. *Loches*. *Chignon*.

60) Indre, m. s. *Chateauroux*; fabr. sukna i noży. Miasto *Issoudun*, handlowne. *Chatre*, fabr. sukna. *Le Blanc*.

61) Majene i Loire, m. s. *Angers*, dobrze zabudowane, przez które płynie Majena, ma 5400 dom. i 34,000 mieszk. Tutaj jest stol. Biskupa, fabr. cukru, blech wosku i t. d. Miasto *Saumur*, fabr. linonu. *Beaupreau*. *Segre*. *Beauge*.

62) Vienne, m. s. *Poitiers*, stolica Biskupa, garbarnie, fabr. wełny, linonu. Miasto *Châtellerault*, fabr. wosku, płótna, wełny, stali, uezły. *Loudon*. *Mont-Morillon*. *Civray*.

63) Vendée, m. s. *Bourbon-Vendée* (dawniej *Napoléon* i *Roche sur Yonne*), fabr. wełny, handel bydła. Miasto *Fontenay le Peuple*, fabr. wełny. *Sublas d'Olonne*, port. Wyspy *Noirmoutier* i *Bouin*.

64) Obadwaj *Sèvres* (*Nantaise* i *Niortaise*), m. s. *Niort*, fabr. skór i wełny, *Parthenay*. *Thouars*, przy niem zamek *Thouars*, teraz Xięstwo *Esslingen Xiążęcia Rivoli* (*Masseny*). *Melle*.

65) Cher, m. s. *Bourges*, gdzie *Auton* i *Evre* się schodzą, ma 3700 domów, pomiędzy którymi wiele budynków wspaniałych, mieszk. 16,000, Arcybiskupstwo, fabr. wełny i płótna; jarmarki wielkie. Miasto *Vierzon*, fabr. linonu i wełny. *Tancerre*, winnica. *St. Amand*, fabr. wełny.

66) Nièvre, m. s. *Nevers*, fabr. wełny, skór, fajansu, szkła. Miasto *Chateau-Chinon*, fabr. wełny. *Clamecy*, fabr. stali. *Cosne*, fabr. noży, żalaza i stali. *Charité*, labr. guzików metalowych i różnych sprzętów żelaznych.

XI. Bretagne, 5 Depart.

67) Finisterre, m. s. *Montagne sur Odet* czyli *Quimper*. Miasto *Brest*, forteca, szkoła budowania okrętów, port wojenny i handlowy. *Morlaix*, port morski, handel. *Châteaulin*, połów jesiotrów; fabr. żelaza i miedzi. Wyspa *Quessant*.

68) Północnych brzegów, m. s. *Brieux*, port. Miasto *Dinan*, forteca, fabr. linonu. *Lamballe*, labr. płótna i pergaminu.

69) Isle (Ille) i Villaine, m. s. *Rennes*, 30,000 mieszk., Biskupstwo, fabr. wełny i kapeluszków, garbarnia i blecharnia. Miasto *S. Malo*, port, arsenał morski, handel, rybołóstwo. *Fougères*, fabr. szkła. *Vitre* albo *Vitray*. *Montfort*.

70) Morbihan, m. s. *Vannes*, port, handel. Miasto *t'Orient*, port, warsztat okrętów. *Port libre* czyli *Port de la*

liberté z portem. *Ponthivi*, półwysep *Quiberon*. Wyspy *Belle-Ile*, *Houet*, *Hedic*.

71) Niższej Ligiery, m. s. *Nantes*, handlowe i bardzo znakomite miasto Francyi niedaleko ujścia rzeki Loire, 77,162 mieszk., cytadella, port, Biskupstwo; fabr. linonu powrozów, fajansu, cukru. Miasta *Paimboeuf*, port. *Ancenis*, huta żelazna i ludwisarnia. *Guérande*, żupy solne. *Nazaire*, port.

XII. Normandie, 4 Depart.

72) Niższej Sekwany, m. s. *Rouen*, 87,000 mieszk., port, stolica Arcybiskupa; fabr. wełny, bawełny, cukru, grzebieni, kart, wytriolu i inne. Miasto *Dieppe*, forteca, port, fabr. tabaki i koronek. *Havre* czyli *Havre de Grace*, forteca, arsenał morski, fabr. tabaki i cukru, handel. *Elbeuf*, fabr. sukna.

73) Eure, m. s. *Evreux*, fabr. wełny. Miasto *Louviers*, fabr. sukna, linonu, skór. *Verneuil*, garbarnia skór cielęcych.

74) Calvados, m. s. *Caen*, miasto pięknie zabudowane w dolinie przy ujściu Odony do Orny leżące. Ma Uniwersytet; fabr. sukna, koronek, linonu, handel. Miasto *Bajeux*, stolica Biskupa, fabr. linonu, szarzy, fajansu, jarmarki wielkie. *Houfleur* z portem.

75) Canal lub Manche, m. s. *St. Lo*, garbarnie. Miasto *Coutances*, stolica Biskupa, fabr. płótna, barakanu, noży. *Cherbourg*, forteca, port wojenny, fabr. wełny, szkła, porcelany, warsztat okrętów, handlowe, magazyn towarów z osad.

XIII. Francuzkie Niderlandy, dawniej Wielkorządztwo Flandryi, składa się z Hrabstw Flandryi, Hennegau, Namur i Lüttich, teraz jeden Depart.

76) Północy, m. s. *Lille* lub *Ryssel*, jedna z najwarowniejszych twierdz, nad Deule i Lys, jest pięknie zabudowane, ma 11,000 dom. i 61,000 mieszk.; fabr. sukna, szarzy, koronek i inne. Forteca *Douaj*, ludwisarnia, szkoła artyleryi, fabr. płótna, koronek, rafinerya cukru i soli, browar. *Dunkirchen* lub *Dunquerque*, port, fabr., tabaki, cukru, wełny, handlowe. *Valenciennes*, fabr. batystu, kamlotu, barakanu i skór, *Nord-Libre* (Condé).

XIV. Franche Comté (Hrabstwo Burgundyi, Burgundya wyższa), 3 Depart.

77) Wyższej Saony, m. s. *Vesoul*, jest w około winnicami otoczone, ma 5,400 mieszk. Miasto *Luxeville*, cieplice. *Pierre les Melisey*.

78) Doubs, m. s. i forteca *Besançon*, 28,436 mieszk., stolica Arcybiskupa, szkoła roboty zegarków dla 200 uczniów, fabr. linonu, drukarnia kartunu. *Pontarlier* z zamkiem *Joux* na górze. *St. Hippolite*, fabr. flaneli. *Beaume*. *Monbeillard* czyli *Mömpelgard*.

79) Jura, m. s. *Lous-le-Saulnier*, kopalnia srebra, marmuru, alabastru. Forteca *Dole* z fabryką czapek i kapeluszy. *Salins*, źródła słone. Miasto *Poligny*, *St. Claude*, *Longvy*.

XV. Lotaryngia z Messin i Tulois, ma 4 Departam.

80) Meurthe, m. s. *Nancy*, stolica Biskupa, Akademia, fabr. jedwabiu, sukna, fajansu, leży w pięknej okolicy, ma 6,000 dom. 29,000 mieszk. Miasto *Luneville*, sławne zawarciem pokoju między Francją, Austrią i Niemcami. 1801. *Toul*,

garbarnia, fabr. kapeluszy i czapek. *Château, Salins*, źródła solne. *Saarbourg. Phalsburg* lub *Pfalsburg*, forteca.

81) *Vosges*, m. s. *Epinal*, handel. Miasto *Mirecourt*, fabr. koronek i muzycznych instrumentów. *Giromagni*, szkoła praktyczna górnictwa. *Plombières*, cieplice.

82) *Mosel*, m. s. *Metz*, bardzo warowne przy uściu *Seille* do *Mozeli*, ma 5,800 domów, 41,000 mieszk., cytadelę. Nowe miasto piękniejsze jest niż dawne. Znaczne tu są fabryki osobliwie bawełniane. O milę od *Metz* są ruiny rzymskich murów. Forteca *Longwy. Thionville* lub *Diedenhofen. Bitche. Sargemund* lub *Sarguemines. Briey*.

83) *Maas*, m. s. *Bar sur Ornain*, fabr. stali, płótna, wełny, bawełny, cukru z rzepy i inne. Forteca *Verdun*; garbarnia, fabr. likworu. Miasto *Montmédy. Varennes. Commercy*.

XVI. Alsacya, 2 Depart.

84) Niższego *Renu*, m. s. i forteca *Strasbourg* nad rzeką *Jll* i *Breuche*, niedaleko *Renu*, 34,056 mieszk. stolica *Biskupa*; Kościół katedralny z wieżą na 490 stop wysoką; *Akademia*, *Katolickie* i *Protestanckie* seminaryum; szkoła *artyleryi*, fabr. *tabaki*, *broni*, *wełny*, *gissernia liter*; *jarmarki*; *telegraf* do *Paryża. Hagenau*, fabr. *fajansu. Weissenburg* (*Weissebourg*). Miasto *Bischweiler* czyli *Bischwiler*, fabr. *sukna*, *tabaki*, *skór*; *Buchweiler, Saverne* lub *Zabern. Bergzabern*.

85) Wyższego *Renu*, m. s. *Colmar*, szkoła wojenne, fabr. *indygo*. Forteca *Neuf Brisac* i *Befort* czyli *Belfort*. Miasto *Hünningen. Mühlhausen*, fabr. *płótna*, *kartunu. Thann. Turkheim. Soalz* lub *Sulz. Altkirch*.

86) *Wyspa Korsyka*, zamyka 180 mil kwadr. i 175,000 mieszk. Odnoga *Bonifacio* odłącza ją od *Sardynii*. Znaczne góry przerzynają ją, najwyższa jest *Monte rotondo* na 8226. Stolicą téj wyspy jest piękne miasto *Ajaccio* albo *Ajazzo*, *Akademia*, *port*, *handel*, *miejsce urodzenia Napoleona Bonaparte'go*. Miasto *Bastia*, *cytadella*, *port*, fabr. *pałaszy*, *garbarnia*. *S. Fiorenzo* lub *S. Florent*, *port. Calvi*, *cytadella*, *port. Certe*.

Posiadłości Francyi w innych częściach świata są, w *Azyi*: prowincya *Pondichery*; w *Afryce*: wyspy *Senegal* i *Gorce*; *port François* i t. d., i niektóre faktorye w *Gwinei*; *Maskareńska* wyspa *Ile Bourbon*; w *Ameryce*: Część *Guianny* z wyspą *Cayenne*; *Martinique, Guadeloupe, Desiderede, Marie galante, Saintes*, ogółem 1557 mil $\square$ i 442,000 mieszkanców.

§. 4. W ł o c h y.

Granica, położenie i obszerność. Półwysep Włochy do którego kilka wysp należy, graniczy na północ z Szwajcaryą i Niemcami; na wschód także z Niemcami i morzem Adryatyckiem; od południa i południowo-wschodniej strony z morzem szrodziemnóm; od północno-zachodniej z Francją; leży między $25^{\circ} 13' - 56^{\circ} 10'$ dłg., a od $37^{\circ} 50' - 46^{\circ} 42'$ szerok. Rozległość całych Włoch z wyspami wynosi 5,798 m. kwadr.

Grunt i klima. Na północ rozciągają się w rozmaitych kierunkach niebotyczne Alpy, między niemi Mont blanc, 14,795 stop wysoka. Monte rosa, 13,428 stop. Na półwyspie coraz niżej rozciągają się Apeniny, z których największa jest Velino, w stronie północno-wschodniej od Rzymu, wysoka jest na 7872 stop. W Sycylii jest Etna czyli Monte gibello, na 10,650 stop. Klima jest bardzo przyjemne, wyjąwszy okolice góryste. W południowych okolicach wieje wiatr Sirocco w lecie bardzo dokuczający. Trzęsienia ziemi i Wulkany kraj bardzo pustoszą.

Odnogi, jeziora, rzeki. Odnogi są częścią od morza szrodziemnego, jako to: Golf Genueński, Gaeta, Neapolitański i Salerno; częścią od morza Adryatyckiego, jako to: Squillac, Taranto, Puglia i t. d. Najznakomitsze jeziora są: Lago Locarno czyli maggiore, Lucano, Como, Iseo, Garda i t. d. Znaczniejsze rzeki: 1) Po wypływa z góry Viso należącej do Alp Kotyckich, płynąc od zachodu na wschód, bierze w siebie wiele pomniejszych rzek i kilku korytami wlewa się do odnogi Weneckiej; 2) Adyga czyli Etsch, przychodzi z Tyrolu i równo odlegle do rzeki Po idąc, wpada do tejże odnogi; 3) Brenta; 4) Piawa; 5) Tagliamento, wypływają z gór Tyrolskich i wpadają w tę samą odnogę; 6) Arno; 7) Tyber, z Apeninów wychodzą i wpadają w morze Tuskie. Bagna Pontyńskie są w Stanie Kościelnym.

Produkta: Zboże, prawie wszędzie; kukuryza, ryż, wino, oliwa, szafran, manna, wszystkie gatunki południowych owoców, bawełna, trzcina cukrowa, drzewo korkowe, len, konopie, lasy wielkie sosnowe, dębowe, bukowe i t. d. Bydła rogatego i owiec aż do zbytku; podostatkiem koni, osłów, mułów, kóz, jedwabniczek,

pszczoł, ptastwa rozmaitego gatunku i ryb, koralu, ostrzyg, muszli i t. d., w stronie północno-zachodniej kozy dzikie, kozły, bobaki i t. d. Złoto, srebro, żelazo, miedź, ołów, alabaster, marmur, węgle kamienne i ziemne, sól, saletra, siarka, azun, salmiak, braunstein, wody mineralne, kąpiele zimne i ciepłe, z gazami widocznie wychodzącymi, a czasem w płomieniu wybuchającymi.

Liczba mieszkańców wynosi przeszło 20,253,400, z których 2,800,000 mieszkają na wyspach. Religija Katolicka jest panująca, lecz cierpią tu także, po części nawet do prerogatyw przypuszczają Greków, Unitów i Nieunitów, Syryjczyków, Armeńczyków, Protestantów, Żydów, Osmanów, Waldencyków i t. d. W wielu miejscach są fabryki znakomite, osobliwie jedwabiu, wełny, koralu, zwierciadeł, szkła, fajansu, porcelany, mydła, a szczególnie makaronów i t. d. Handel znany tylko w *Wenecyi*, *Genui* i *Liworno*.

Państwa udzielne Włoch są:

I. Państwa Króla Sardyńskiego obejmują mil kwadr. 1317 $\frac{1}{4}$, mieszkańców 4,168,000. Grunt górzysty. Od ujścia rz. Var do góry Viso, ciągną się Alpy nadmorskie, dalej Kotyckie do góry Cenis; mniejsze S. Bernarda góry dzielą Piemont od Sabaudyi, większe ciągną się do Rodanu. Wyborne drogi przez sterczące góry i zwaliska skał łączą kraj z ościennemi państwami. Droga przez górę Cenis blisko 5 mil długa 18 st. szeroka przez Simplon 4 mile długa, 264 mostów, ma i kilka po 250 st. dług. grot w skale wykutych. Klasztory i domy gościnne po górach zakładane, służą do wygody i bezpieczeństwa podróżnych. Fabryki znakomite jedwabiu, sukna, porcelany, fajansu, i t. d. Podług obrachunku czynionego w roku 1816, wydatek krajowy ma wynosić 56, a przychód 48 milionów lirów. Siła zbrojna składa się z 50,000 ludzi. Lecz z każdego pułku po jednym batalionie w ciągłej jest służbie (podług rozporządzenia w r. 1816), reszta na przemian służą. Do obrony nadbrzeż są 2 Fregaty, 2 małe zbrojne statki i 4 galery. Panującym jest Król *Karol Felix Jozef*, od 19 Kwiet. 1821 r., którego władza ograniczona jest na wyspie Sardynii przez stany państwa, w Xięstwie zaś Genueńskiem przez urzędnika temu krajowi dozwolone, a na kongresie Wiedeńskim potwierdzone.

Prowincye:

1) Xięstwo (Sawojskie) Sabaudzkie leży między Piemontem, Francją i Szwajcaryą, m. s. *Chambery*, kąpiele, fabr. koronek i jedwabiu. Miasto *Montmeliant*, forteca, winnica. *Anncy*. *Moustiers*, sól warzonka, *St. Jean de Maurienne*.

2) Xięstwo Piemont, między Sabaudyą, Francją, Nizza, Genuą, Montferrat, Medyolanem i Szwajcaryą, m. s. i rezydencya Króla *Turin* nad rzeką *Po*, 120,000 mieszkańców; stolica Arcybiskupa, Królewska Akademia wojskowa, Liceum, szkoła leczenia bydła, Kollegium Jezuitów, fabr. jedwabiu, axamitu, obicia, tabaki, papieru, broni i t. d. Miasto *Novales* przy górze *Genis* wysokości na 5879 stóp. *Susa* (*Suze*). *Pinierol* (*Pignerolo*), forteca. *Fenestrelle*, także forteca. *Ivrea*, stol. Biskupa. *Vercelli* (*Vercell*), stolica Biskupa. *Aosta*. *Casale*, 16,155 mieszk. *Acqui*. *Alessandria* lub *Alexandria*, 30,216 mieszk., forteca, handel. *Arona* nad *Lago maggiore*, zamek, warsztat okrętów, handel. *Nowara*, 12,955 mieszk., Kollegium Jezuitów. *Vigevano* nad *Tycyną*. *Tortona*. Miasteczko *Marengo*, sławne bitwą 14. Czerwca 1800.

3) Hrabstwo *Nizza*, m. s. *Nizza* (*Nize*) przy ujściu *Paglio* do odnogi *Genueńskiej*, 19,645 mieszk., port, kąpiele morskie, handel. *Villafranca*, port, warsztat okrętów.

4) Xięstwo *Genueńskie*, m. s. i forteca *Genua* czyli *Genova*, 75,861 mieszk., port, stolica Arcybiskupa: Akademia, Instytut głuchoniemych, Kollegium i odosobniony nowicyat Jezuitów; fabr. jedwabiu, aksamitu, tabakierok papierowych, handel, bank *S. Jerzego*. Miasto *Savona*, port. *San Remo*, port, handel. *Spezzia*, port, warsztat okrętów. *Sarzana*.

5) Wyspa i właściwe Królestwo *Sardyńskie*, od którego wyspa *Korsyka* jest oddzielona kanałem *S. Bonifacego*, leży na morzu *źródziemnym*, jest 37 mil długa, a 18 szeroka. i zamyka 430 mil kwadr., mieszkańców 520,000, składa się z 4 prowincyi: *Logodori*, *Gallura*, *Arborea* i *Cagliari*; Wice-Król wyspą zarządza, mieszka w m. s. *Cagliari* przy ujściu *Mulargii* do rzeki *Mailen* i nad golfem *Kagliary*, ma 35.000 mieszk., Arcybiskupstwo, Akademia, kwarantana, główny skład handlu *Sardyńskiego*, port, fabr. papieru, tabaki, warsztat okrętów. Miasto *Sassari* nad rzeką *Torres*, 4 mile od morza, 25,000 mieszk., Akademia, Arcybiskupstwo. Około *Sardynii* leży jeszcze około 44 wysp, po większej części niezamieszkałych, n. p. *Tavolara*, *Asinara*, *Caproja*.

Między *Genuą* i *Piemontem* leży Xięstwo *Monaco*, które zostaje pod opieką *Sardyńską*. Xiążę *Honorjusz IV*. mieszka w mieście *Monaco*, forteca, port, fabr. tabaki.

II. Królestwo *Lombardzko - Weneckie* rozległe jest na 816 mil kw., liczy 5,998,862 mieszk. leży nad rzekami *Po* (z *Tessino*, *Adda*, *Oglio*, *Mincio*), *Etsch*, *Benta*, *Piave*, *Tagliamento*, *Isonzo* i t. d., należy do Cesarza *Austryackiego*, *Franciszka I.*, w osobie jego zarządza tém Królestwem Wice-Król, który częścią w *Medyolanie*, częścią w *Wenecyi* mieszka. Od 2. Sty-

cznia 1816 zaprowadzony jest nowy Cesarski rząd, i całe państwo na 2 Wielkorządztwa (gouvernements), a te na Delegacyi i prowincye zostały podzielone. Każde Wielkorządztwo ma swoje zgromadzenia centralne, a Delegacya zgrom. prowincjonalne.

1) Wielkorządztwo Medyolańskie z 9 Delegacyami: Medyolan, Pawia, Kremona, Lodi, Sondrio, Komo, Bergamo, Brescia, Mantua z m. s. Milano czyli Mailand między Tessiną i Adelą, mieszk. 124,798, wiele pałaców, 67 Kościołów (między którymi jest Kościół Metropolitalny od lat 400 jeszcze nieskończony, długi na 454 stóp, a szeroki na 270, z wspaniałemi kaplicami i nagrobkami); rezydencya sądu najwyższej appellacyi, stol. Arcybiskupa, szkoła umiejętności i kunsztów, muzeum, kilka publicznych szkół, Akademia wojskowa, publiczna biblioteka; dom podrzutek i sierot wojskowych; fabr. jedwabiu, aksamitu, wstążek, galonków, fajansu, kartonu, sycu, prowadzi znaczny handel. Miasto *Pavia* nad Ticino, Akademia, szkoła wojskowa. *Monza*. *Como* nad jeziorem i. t., fabr. jedwabiu i metalów, handel. *Cremona* nad Po, mieszk. 23 256, Akademia, fabr. jedwabiu, sukna, skrzypców i stron baranich. *Casal maggiore* nad Po, handel. *Pizzighetone*, forteca nad Addą. *Lodi* nad Addą, sławne robieniem sera nazwanego Parmezańskim. *Treviglio* nad Addą, handel, jarmarki. *Mantua*, na jeziorze, utworzonym z rzeki Mincio, przez które dwa wnieścia są tylko do miasta; forteca, ma 22,896 mieszkańców, Akademią umiejętności i znaczny handel prowadzi. Jest tu pomnik Wirgiliusza, który się urodził w pobliskiem mieście *Pietola* (niegdyś *Andes*). *Sondrio* nad Addą; miasteczka *Worms* albo *Bornio*, *Kleven* i *Chiawena* nad Addą, *Krema* nad Seryą, mieszkanie Biskupa. *Brescia* nad rzeką Mella i *Zarca*; zamek obronny fabryka broni, stali i żelaza, handel. *Bergamo* z szkołą Muzyki, fabryką jedwabiu, wełny i bawełny, ma 2 jarmarki.

2) Wielkorządztwo Weneckie z 8 Delegacyami: Wene-cya, Werona, Padwa, Wicenza, Polesyna, Trewizo, Belluno, Frial. M. s. *Wenecya* wystawione na odnodze morskiej, z porządnym portem *Mallamocco*, na wyspach, które są 450 mostami i ławami złączone, 150,000 mieszk., między którymi jest 4000 żydów, a 20,000 zebraków, Znaczniejszemi ulicami są kanały, po których w czołnach (*Gondołach*) jeżdżą; wszystkie domy są stawiane na palach. Jest tu stolica Katolickiego Patriarchy (Prymasa Dalmacyi), Arcybiskupa Greckiego i Ormiańskiego. Pałac Cesarski na placu *S. Marka*, publiczne biblioteki, między któremi znakomita jest *S. Marka*, z zbiorami starożytnemi, jako to: pieniędzy i t. d. Gimnazjum Greckie, szkoła muzyki, Conservatorium della Pieta, w którym więcej niż 100 dzieci uczą robić kwiatków z wosku, muzyki, prócz innych umiejętności; dom podrzutek, w którym do 4000 chłopców i dziewcząt z wielką starannością pielęgnują, póki nie dorosną. Fabr. złota, jubilernia, fabr. sukna szkarłatowego, jedwabiu, cukru, laku, dryakwi, mydła, zwierciadeł, szkła, porcellany. Arsenał i warsztat okrętów, handel. Miasto *Padua* nad Brentą, forteca, dom radny, w któ-

rym jest sala długa na stóp 256, szeroka 86; napełniona statuami, między którymi jest piękny pomnik Tyta Liwiusza; Akademia, Seminarjum Biskupie, Greckie gimnazyum, Akademia umiejętności i sztuk, towarzystwo rólnicze, fabr. sukna, skór i jedwabiu. *Vicenza* nad rzekami *Bachiglione* i *Recone*, fabr. jedwabiu. *Treviso* lub *Trevigi* nad rzeką *Sile* i *Piavesella*, fabr. jedwabiu, wełny i noży, *Bassano* nad *Brentą*, fabr. jedwabiu i kapeluszy słomianych; sławna remondyńska drukarnia z 17 prassami do drukowania pism, 21 do rycin, a 4 do marmurkowego papieru i t. d. *Verona* nad rzeką *Etsch*, 41,508 mieszk. Liceum, Kollegium Królewskie wychowania płci żeńskiej, fabr. skór, jedwabiu, wełny. *Feltre*. *Cadore*. *Ampezzo*. *Primiero*. *Udina* nad kanałem *La Rosa*. *Palma nova*, *forteca*. *Campo formio*, wieś pamiętna pokojem 1797 r.

III. Kraje Xiężnej Parmy *Maryi Ludwiki*, Arcyksiężniczki *Austryackiej*, małżonki byłego Cesarza *Francuzkiego*, *Napoleona*, składają się z Xięstw *Parma*, *Placenza* i *Guastalla*; zamykają 102 mil kw. i 412,000 mieszk., religii katolickiej. Dochody wynoszą 6 milionów *Zł. p.* Wojsko składa się z pułku *Maryi Ludwiki* mającego ludzi 3600; z tych 1320 służy w czasie pokoju, reszta zaś 2280 są wolni od służby, dopóki nie zostaną powołani.

1) Xięstwo *Parma* nad rzeką i z m. s. t. i. ma 30,449 mieszk., cytradella, Biskupstwo, Akademia, fabr. porcelany, jedwabiu, płótna, sławna drukarnia, mająca charaktery do 200 języków.

2) Xięstwo *Placencya*, m. s. *Placenza* przy ujściu *Trebbii* do *Po*, cytradella, Biskupstwo, Kollegium. Miasto *Borgo San Domino*.

3) Xięstwo *Guastalla*, m. s. t. i. przy ujściu rzeki *Crostoli* do *Po*.

IV. Xiążęce *Modeńskie* kraje zajmują mil kw. 94 $\frac{1}{3}$, mieszk. 375,000, należą do Xięcia *Franciszka IV.*, Arcyksięcia *Austryackiego*. Dochody wynoszą 6 mill. *Zł. pol.* Wojsko stanowi pułk liniowy z 1200 ludzi i szwadron *Dragonów*.

1) Xięstwo *Modena*, m. s. i rezydeucya *Modena*, 19,533 mieszk. Akademia, szkoła sztuk, wojskowa, Kollegium cytradella i t. d.

2) Xięstwo *Reggio*, m. s. t. i. nad *Tessoną*, fabr. wstążek jedwabnych; nie daleko od niego leży zamek *Canossa* na górze.

3) Xięstwo *Mirandola*, warowne miasto stoł. i t.

4) Xięstwa *Novellara*, *Coreggio*, *Carpi* i Hrabstwo *Riwolo*. Xięstwa *Massa* i *Carrara* i Państwo *Garfaguana* 23 mil kw. i 60,000 mieszk. liczące, należą, stosownie do rozporządzenia *Wiedeńskiego Kongresu*, do matki Xięcia *Modeny*, *Maryi Beatrycy*. Tutaj są miasta *Massa* nad rzeką

Frigido. Carrara niedaleko morza, kopalnia marmuru i Akademia rzeźby, *Casiel novo di Garfagnana*.

V. Xięstwo Lucca ma mil kwadr. 19 $\frac{1}{2}$, mieszk. 137,523, należy, do Xięcia Karola Ludwika który ten kraj dostał w nagrodę za dziedziczne państwa Parmę i Placencją. Dochody xięstwa wraz z dopłatą Austrii i Toskany wynoszą 3,350,000 Zł. pol. Siła zbrojna była dawniej z 1400 milicyi krajowej złożona. Miasto stoł. *Lucca* nad rzeką Serchio, 17,160 mieszk., Akademia, fabr. jedwabiu, wełny i bawełny, handel; w pobliżności są kąpiele mineralne.

VI. Wielkie Xięstwo Toskańskie, leży nad morzem śródziemném (które się tu zowie morzem Tyńskim lub Tyrreńskim) i graniczy z Modeną, Lukką i krajem Papieżkim. Zajmuje mil kwadr. 395, a liczba mieszkańców 1,260,000. To państwo leży nad *Arno*, *Cecina*, (*Chiano*), *Ombrona*, *Albegna* i t. d., które wpadają do morza śródziemnego. Wielkim Xięciem jest *Leopold II.*, Wielki Xiążę Austryacki. Dochody wynoszą 22 miliony złotych, a siła zbrojna ma prócz milicyi, 3000 ludzi.

Dzieli się na następujące powiaty:

1) Florencki, m. s. i rezydencya *Florenca* nad *Arno*, 75,207 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia, liceum osobliwie historyi naturalnej, Akademia della Crusca, Konserwatorium sztuk i rzemiosł, Akademia nauk wyzwolonych dla 300 uczniów, 172 Kościołów, pomiędzy któremi Kościół Metropolitalny jest najznakomitszy, białem i czarnem marmurem zewnątrz powleczony i wybornemi obrazami przyozdobiony. Kościół S. Wawrzyńca z kaplicą, wysadzoną drogiemi kamieniami, która jest grobem W. Xiążąt. Pałac Pitti, galerya, gabinet naturalny, zbiór monet i starożytnych rzeczy, fabr. jedwabiu, axamitu, wełny, porcellany i czarna farbiernia; 2 cytadelle, 8 Teatrów. Miasto *Arezzo*, miejsce urodzenia Petrarki. *Pistoja*, ogród botaniczny do przyswajania obcych a pożytecznych roślin.

2) Pizański, m. s. *Piza* nad *Arną*, Akademia; fabryka bawełny, jedwabiu, zegarków, stali i złota; cieplice. *Livorno*, 50,582 mieszk., pomiędzy którymi znajdują się Grecy, Ormianie i Żydzi (przeszło 10,000), Osmany, port wolny, forteca, zbrojownia, kwarantena, fabr. koralu i fajansu; skład towarów Lewantu, Włoch i t. d.

3) Sienski, m. s. t. i., Akademia, 23,882 mieszk.

4) Stato degli Presidii, z miastem stołecznem warowném t. i. *Piombino* nad kanałem, który oddziela ląd od wyspy Elby. Miasteczko *Orbitello* nad morzem z dobrym portem, Wyspy: *Elba* z fortecą *Porto Ferrajo*, port, i *Porto Longone*, port; *Pianosa*, *Palmajola*, *Gorgona*, *Giglio*, *Melora*, i. t. d.

VII. Rzeczpospolita San Marino (St. Maryńska) w państwie Kościelnem, przy złączeniu się *Tamaro* z *Kalora*, ma mil kwadr. $1\frac{1}{4}$, 7000 mieszk., 120,000 Zł. pol. dochodu.

Jedno tylko miasto *Marino* z 3 obronnemi zamkami i 6000 mieszkańcami.

VIII. Państwo Kościelne, teraz znowu do swojej dawnej wielkości przywrócone, leży między Lombardzko - Weneckiem Królestwem, Modeną, Toskaną, Neapolem, morzem Tybrem i Adryatykiem, mieszkańców 2,354,674, nad Tybrem (z rzekami *Chiascio*, *Paglio*, *Mera*, *Teverone* i t. d.), Musone, Tronto, Po, (która jest granicą Królestwa Lombardzko - Weneckiego) i t. d. Grunt urodzajny ale nieuprawny, dostarcza jednak zboża, owoców, wina, oliwy, ałunu, siarki, saletry, marmuru, pucolany i t. d. Rządcą państwa jest Papież, głowa Kościoła katolickiego *Grzegorz XVI*. (kardynał Mauro Capellari). Ten rządzi samowładnie. Kollegium Kardynałów stanowi najwyższy sąd duchowny. Dochody wynoszą 32 000,000 złt. pol., licząc w to, co Papież z katolickich krajów pobiera. Długi dochodzą do 90 milionów Skudów. Siła zbrojna lądowa mieć może najwięcej 2000 ludzi. Cały kraj, oprócz Dystryktów Rzymu, Tywoli i Subiako, podzielony jest na 17 Delegacyi, z których 5 pierwszych mają tytuł Legacyj, kiedy Kardynał stanie na ich czele.

Miasto stołeczne i rezydencya Papieża Rzym nad Tybrem, ma 3 mile w obwodzie, wystawiony na 12 pagórkach. Ma mieszkańców 140,673, kościołów 328, między którymi Laterański jest najpierwszym kościołem wszystkich Katolików. Kościół S. Piotra, którego wybudowanie 82 miliony Talarów kosztowało, a przeszło 100 lat się ciągnęło, (długi na 750 stóp, szeroki na 284) największą na siebie uwagę ściąga, z podwójną kopułą, na 4 słupach, z których każdy ma średnicy 90 stóp, wieża wysoka na 503 stóp; wewnątrz ołtarzy 29, pod wielkim ołtarzem, przy 112 nieustannie palących się lampach spoczywają zwłoki S. Piotra; niezliczona liczba Świętych; 4 statuy olbrzymiej wielkości ojców Kościoła: S. Ambrożego, S. Augustyna, S. Chryzostoma i S. Atanazego; wewnątrz i zewnątrz marmurem powleczone; przy nim plac Sgo Piotra potrojnym rzędem kolumn otoczony, gdzie jest przeszło 300 posągów, a w śródku obelisk Egipski na 180 palmów wysoki i dwie wspaniałe fontany; kościół S. Maryi *ad Martyres* nazwany (Rotonda, niegdyś Pantheon, wybudowany na 25 lat przed Chrystusem z kwadratowych kamieni, a wewnątrz marmurem powleczone; jest to okrągły gmach nie na słupach, i nie ma okien, lecz tylko przez otwór okrągły w sklepieniu jest oświetlony, z popiersiami sławnych ludzi tak przez sztukę, jako też nauki:

Rafaela, Hannibala, Karaciusza, Poussina, Winckelmana, Mengsa, Metastaso i t. d.) Na jednej stronie kościoła S. Piotra jest Watykański pałac z 22 dziedzińcami, i 11,246 pokojami, z biblioteką, gabinetem pieniędzy, zbrojownią, Konklawie do obierania Papieży, które łączy Belvedere z zbiorem posągów; na drugiej zaś stronie zamek S. Anioła (*Castello de Genio*), mocna cytadella *Campidoglio* (Kapitolium), z wielkim zbiorem instrumentów mechanicznych. Tu przeniesiono posągi sławnych mężów z Rotundy. Posąg Trajana, obeliski, (n. p. na placu przy *Porta del popolo* wspaniały obelisk wysoki na 120 palm z czerwonego wschodniego marmuru, cały hieroglifami okryty, niegdyś od Ramazessa w mieście Egipskiem Heliopolis wystawiony, a przez Augusta do Rzymu sprowadzony); fontany, ruiny i t. d. Akademia, Kollegium niemieckie i greckie, Żyłka Akademij i towarzystw uczonych, n. p. Arkadyjczyków; Akademia pięknych sztuk u. S. Łukasza, szkoła muzyki i szkoła roboty mozaiki, Instytut głuchoniemych, Kollegium *de propaganda fide* dla Misyonarzy do nawracania pogan; w tym obszernym gmachu utrzymują wiele chłopców z rozmaitych narodów; jest w nim piękna biblioteka i drukarnia, przez Francuzów zrujnowana, a w której więcej niż 30 językami drukowano; wielu kunsztmistrzów; fabr. sukna, jedwabiu, sycu, kwiatków, essencyi, pomady. W pobliskosci jest wieś *Ostia* przy ujściu jednej odnogi Tybru, port.

17 Delegacyj są następujące:

1) Urbino z m. s. t. i. przy źródle rzeki Foglio, Cytadela, Uniwersytet; miejsce urodzenia sławnego Rafaela. (w Kwiet. 1483 r.). *Pezara* przy ujściu rzeki Foglio do morza. *Sinigaglia* mocna nadmorska forteca, port, handel, wielkie bywają jarmarki. Miejsce urodzenia sławniej śpiewaczki *Angelica Catalani*.

2) *Ravenna* m. s. t. i. nad ujściem Montony do morza Adryatyckiego. *Imola* na jednej z wysp rzeki Santerno. *Faenza* nad Amoną, fabr. fajansów.

3) *Forli* z m. *Forli* nad rzeką Ronka. Uniwersytet, Akademia umiejętności, fabr. jedwabiu, solne żupy. *Cezena* nad Sawią. *Rimini* z portem.

4) *Ferrara* z stolicą t. i. nad rzeką Po, 23,638 mieszk. Akademia wymowy sądowej. Kościół Benedyktynów z nagrobkiem Aryosta. Szpital S. Anny, w którym Tasso pod pozorem obłąkania zmysłów 7 lat więziony był. Forteca *Comachia* na bagnach między dwoma korytami rzeki Po. W tych obudwóch miastach może Austria trzymać swoje załogi.

5) *Bologna* z m. s. t. i. między rzekami Reno i Sarwena 64,078 mieszk. Uniwers., szkoła muzyki, towarzystwo Sokraticzne (do rozkrzewiania towarzyskiego szczęścia w roku 1816 założone); fabryka wełny, jedwabiu, axamitu i flory.

6) *Frosinone* z m. s. t. i.

7) *Rieti* z m. s. t. i. Biskupstwo.

8) *Viterbo* z m. s. t. i. mieszkanie Biskupa.

9) *Civita vecchia* (czywitawekia) z m. s. t. i. forteca, wolny port.

10) *Perugia* z m. t. i. Cytadela, Uniwers. Akadem. umiejętności.

11) *Spoletto* z m. t. i. mieszkanie Biskupa, Cytadela.

12) *Camerino* z m. t. i. Uniwersytet.

13) *Macerata* z m. t. i. Uniw., szkoła rycerska.

14) *Fermo* z m. t. i. Arcybiskupstwo, Uniwers.

15) *Ascoli* z m. t. i. przy ujściu rzeki Kastalano w Tronto, z Cytadele, Biskupstwo.

16) *Ancona* z m. s. t. i. nad morzem Adryatyckiem, Cytadela, port, molo (grobla portowa) godna widzenia, fabryka jedwabiu, mydła z oliwy, blejwasu, cukru; handel. Miasto *Loret* na wzgórku z świętym domkiem, w którym Najświętsza Panna mieszkać miała, a który w r. 1294 od Aniołów miał tam być przyniesionym.

17) *Benevento* w obrębie Królestwa Neapolitańskiego, z m. s. *Benevento* przy ujściu rzeki Sabato do Kalory, 13,500 mieszkańców, mieszkanie Biskupa, dostarcza towarów złotem i srebrem plutowanych, skóry, pargaminu; ma 5 jarmarków. *Pontecorvo*.

IX. Królestwo obojga Sycylii, *Ferdinand II.* Obadwa te kraje zawierają 1987 $\frac{1}{2}$ mil kwadr. i 7,121,740 mieszk. Dochody wynoszą 155 milionów złotych, p. Wydatek 168 milionów zł. p. — Dnia 1. Lutego 1820 r. Jenerał Pepe był sprawcą podobnej rewolucyi jak w Hiszpanii Jenerał Quiroga, przez co Król zmuszonym był do przyjęcia i zaprzysiężenia tymczasowo Konstytucyi Hiszpańskiej. Przeciw tej zmianie oświadczyły się znaczniejsze dwory Europejskie. Wojsko Austryackie wkroczyło 7. Marca 1821 do kraju, rewolucya uśmierzona, dawne prawa Monarchy przywrócone. W skutek tej rewolucyi, stare wojsko rozpuszczono, a nowe w skutek Dekretu Krolewskiego urządzono. Siła morską liczy 3 okręty liniowe, 5 fregat, 4 korwety i. t. d.

1. Królestwo obojga Sycylii z tej strony odnogi morskiej (Neapol albo Napoli) ma 1491 $\frac{1}{2}$ mil kwadr. i 5,097,393 mieszk., leży nad Garigliano, Volturno, Zelo, Tronto, Peskaro, Ofanto i t. d. i dzieli się na 15 prowincyi. Apenin rozciąga się po całym kraju. Pełno jest jaskiń zabijającym wyziewem napełnionych, gorących źródeł, ogień wyziewających gór (Wezuwiusz); częste trzęsienia ziemi (r. 1783, zniszczyło to trzęsienie 130 miast. 60,000 ludzi). Produkta: Pszenica, ryż, len, konopie, lici, migdały, kasztany, orzechy włoskie, oliwki, cytryny, pomarańcze, melony, wino, bawełna, manna, morwy, lukrecya, kapary, korkowe drzewo: konie, osły, muły, owce z delikatną wełną, pszczoły, jedwabniki, (dostarczają 1 milion funtów jedwabiu) siarka,

ałun, sól kopalna i warzona, żelazo, marmur, alabaster, ziemia porcelanowa. Duchowieństwo ma 31 Arcy i 107 Biskupów, 47,233, Xięży, 52,058, zakonników i zakonnic: szlachta liczy 270 Xiążąt, 170 Markizów, 40 Grafów, 450 Baronów. Fabryki dostarczają stron skrzypcowych, materyi jedwabnych, sukna, porcellany, fajansu, szkła, i t. d.

I. Terra di Lavoro, ma 4 prowincye.

1) Neapol albo Napoli z stolicą i rezydencją i. t. nad pięknem wybrzeżem morskiem, najbogatsze i najludniejsze miasto Włoskie z 6 zamkami obronnymi i wyborym portem, 330,468 mieszk. (między którymi 60—80,000 Lazaroni t. i. zebraków, i 4000 Adwokatów (Paglietti t. i. słomiane kapelusze); 121 kościołów, 130 kaplic czyli domów modlitwy, 11 Szpitalów, 57 domów ubogich a 381 na robotę przeznaczonych; mieszkanie Arcybiskupa, Uniwersytet, szkoła wojskowa, Akademia żeglugi morskiej, Kollegium dla młodych Chińczyków i Indyanów, szkoła muzyki, Instytut głuchoniemych, zbiór książek, starożytności, malowideł, pieniędzy, waz i starożytności z Herkulanum w gmachu *gli Studj* (to jest nauk), szkoła Królewska rysunków, towarzystwo Królewskie nauk, filologii i kunsztów, szkoła prawa, ogród botaniczny, obserwatoryum na wzgórku Capo di Monte; bank, 7 teatrów, fabr. złota, srebra, jedwabiu i axamitu, mydła, koralu, porcelany, fajansu, stron flaczanych, cukru z kasztanów, makaronu, warsztat okrętów, handel. Niedaleko jest miasto *Portici* z pałacem Królewskim. Tutaj to stały roku 79 po Chr. miasta zasypane *Herculanum* i *Pompej*, a w roku 1711 znowu odkryte; odkopują je raz wraz z ulicami i domami. Góra ogień wyrzucająca Wezuwiusz, którego krater na 3283, a Somma na 3509 stóp wysokie, 1818 w kraterze założono źródła, które zgęszczając wyziewy wulkaniczne, mają własności leczące. W tej okolicy jest *Solfatara*, głębia na górze, szeroka na 1000 stóp, a długa na 1246, w której się nieustannie ogień pali i zdaje się być złączona z Wezuwiuszem. *Sudatorii* lub kąpiel gorąca *S. Jennaro* (S. Januarysza) jaskinie ciepłe, w których się w kilku minutach można mocno spocić; jezioro Lukryńskie i Awernejskie, których wyziewy tak zaraźliwemi przedtem były, że ptaki przez nie lecące natychmiast padały. Psia jaskinia, na której dzień wszystko uduszeniem życie traci; *Monte nuovo*, która dopiero w roku 1538 powstała i t. d. Miasto *Pozzuoli* lub *Puzzuolo* przy odnodze której ziemi Puzolan znaleziono, ta zmieszana z wapnem kamienieje. *Caserta* z Królewskim zamkiem. *Sorrento*, miejsce urodzenia Torquato Tasso (umarł 14. Kwietnia 1595). Nad brzegiem są wyspy: *Ischia* z gorącemi i zimnemi mineralnemi źródłami, *Capri*, *Procida*.

2) Terra di Lavoro, z stolicą *Gaeta*, miastem warownem nad Golfem tegoż imienia. *Kapua* nad rzeką Wolturno, forteca. *Monte Cassino*, bogate opactwo Benedyktynów, najstarszy klasztor Królestwa. *Arpino*, miejsce urodzenia Cyncerona, nad wybrzeżem wyspy Ponza i t. d.

3) *Principato citra*, m. s. wzmocnione *Salerna* nad Golfem t. i., port, Akademia, <http://armarki.pl>

4) Principato oltra, albo Montefusco, miasto Conza nad Ofanto, stolica Arcybiskupa. *Avellino*, fabr. sukna; *Montefusco*.

II. Abruzzo, ma 3 prowincye.

5) Abruzzo oltra I., m. s. wzmocnione *Aquila*, tu się szafran rodzi.

6) Abruzzo oltra II. z stolicą *Teramo*, mieszkanie Biskupa.

7) Abruzzo citra z m. s. *Chieti* nad Peskarą, ma 2 jarmarki.

III. Apuglia, ma 4 prowincye.

8) Capitanata, m. s. *Foggia* nad rzeką Cervara, główne miejsce handlu Neapolitańskiego, jarmarki. Miasto *Manfredonia*, sól morska.

9) Molise, z m. s. *Campo basso*, fabryka stali, handel. Miasto *Molise*, gdzie wiele szafranu. *Canne* nad Ofantą, sławne zwycięstwem Annibala nad Rzymianami.

10) Terra di Bari, forteca nad morzem, port, fabr. płótna, handel.

11) Terra di Otranto, m. s. *Lecce*, 20,000 mieszk. fabr. koronek i bawełny. Miasto *Taranto* (od którego biorą imię *Tarantelle*, które się w tej okolicy znajdują) na przylądku t. i. z portem i mocnym zamkiem handel. *Gallipoli*, forteca, port, fabr. bawełny. *Otranto*, forteca, port. *Brindisi* z sławnym dawniej, a teraz zasypanym portem, stolica Arcybiskupa.

IV. Calabria, ma 4 prowincye.

12) Basilica, m. s. *Potenza*. Miasto *Matera*.

13) Calabria citra, m. s. *Cosenza*, zamek obronny, handel jedwabiu, glinianych naczyń tutaj wyrabianych, żelaza i stali.

14) i 15) Calabrya oltra I. i II. w pierwszej jest m. s. *Reggio*, a po jego zburzeniu w r. 1883. *Agatha della Galline* nad kanałem Sycylijskim, port. W ostatniej jest stolica *Catanzaro*, mieszkanie Biskupa, Lyceum, fabryka jedwabiu.

2) Królestwo Sycylijskie z tamtej strony odnogi morskiej, największa wyspa na morzu śródziemnym, oddzielona od Neapolu wąską cieśniną, na ($\frac{1}{2}$ mili) zwaną *Foro di Messina*, sławną wirem *Charybdis* i *Scylla* zwaną, teraz *Calofaro* lub *Charilla* i *Rema*, ma mil kwadr. 587 $\frac{1}{2}$, mieszkańców 1,655,536. Urodzajne nader grunta wyspy wydają podostatkiem zboża, lnu, oliwy, suszonych winogron, owoców południowych i t. p. w wartości 88 milionów złt. polsk. przecież $\frac{1}{2}$ mieszk. zebrze. Cała wyspa podzielona na 7 Intendentur.

1) Palermo, m. s. t. i. 172,812 mieszk. 8 Opactw, 71 klasztorów, stol. Arcybiskupa, Uniwersytet, port, śródek handlu i przemysłu Sycylii.

2) Trapani, m. s. t. i. 20,000 mieszk. forteca, port, kopalnia soli, marmuru i alabastru.

3) Girgenti, (dawniej Agrygent) m. s. t. i. port.

4) Messina, m. s. t. i nad przesmykiem, t. i. przez trzęsienie ziemi 1785 prawie całe zniszczone; 80,000 mieszk. Wolny port, stol. Arcybiskupa.

5) Catania, m. s. t. i. liczy^a do 100,000 mieszk. leży u stóp góry Etny 10,484 st. wysokości. (Monte Gibello) stol. Biskupa. Uniwersytet, stol. Zakonu S. Jana Jerozolimskiego (Maltańskiego), który w r. 1815 przez Króla Hiszpańskiego i Neapolitańskiego przywrócony, odzyskał dobra swoje w tych państwach.

6) Siragossa albo Syrakus, m. s. t. i. na wyspie zbudowane, 13,500 mieszk. (przed 2000 lat liczono tu 30,000 mieszk.) Cytadella, kościół katedralny (dawniej świątynia Minerwy), łomy kamieni, winnice, papiernia (z rośliny Egipskiej Papyrus), źródło *Arthusa* nie dobre teraz do picia, trzęsienie ziemi zmieniło smak wody; m. s. *Modica* 23,500 mieszk.

7) Galtanissetta, m. s. t. i. w Sierpniu 1820 od Palermitanów zdobyte i spalone.

Dawniej dzielono wyspę na 3 doliny, 1) Val di Mazzara, m. s. *Palermo*. — 2) Val di Demona, m. s. *Messina*. — 3) Val di Noto, m. s. *Syrakuzy*.

Nie daleko Sycylii leżą: 1) Wyspy Liparskie (dawniej Eolskie), *Lipary*, *Stromboli*, *Vulcano*, ostatnie dwie z Wulkanami; mają obfitość wina, rozynków, fig, bawełny, siarki i t. d. 18,000 mieszk. — 2) W. Egaty — 3) W. Pantalaria, Marzameni, Lampedusa pusta.

X. Wyspa Malta, Gozzo i Comino mają mil kwadr. 8 i 114,000 mieszk., należą do Anglii.

Na Malcie 6 mil kwadr. rozległej, mającej 80,000 mieszk. jest m. s. *La Valetta* lub *Citta nuova*, ma 32000 mieszk., dwa porty z mocnym zamkiem *St. Elmo*, przy tém ogród botaniczny i ekonomiczny, z biblioteką i zbiorem starożytności, wykopanych na tej wyspie. Wyspa *Gozzo* ma około 2 mil kw. *Comino* jest bardzo urodzajna; ma tylko 5000 kroków w obwodzie i 6000 mieszk.

XI. Zjednoczone stany wysp Jonskich przy brzegach Albanii, Liwadii i Morei, obejmują mil kwadr. 46½; mieszk. 200,000, po większej części Greków, Włochów i Żydów. Zajmują 7 wysp głównych pod opieką Angielską, mającej prawo garnizony w fortecach utrzymywać i siłą lądową rozrządzać; wszystkie porty i wybrzeża tych wysp, co się tyczy praw honorowych i wojskowych, poddane są władzy Anglików. Dochody 304,268, wydatek 219,570 Dollarów. Wydatki Anglików 1818 wynosiły 5 milionów złt. pol. osada ich 6400 ludzi.

1) Corfu, przedtém Korcyra na 2 mile od lądu oddalona, leży na przeciw Albanii, rozległa na 10 mil kwadr., ma 65,000 mieszk. Warowna stolica t. i. leżąca na najwyższym wierzchołku wyspy przy cieśninie Albańskiej, ma mieszk. 14,000, stol. Senatu, Arcybiskupa Greckiego, Biskupa Katolickiego i Jonskiego, towarzystwa uczonych ekonomii rolniczej,

handla i przemysłu; ma port, warsztat okrętów, arsenał morski i znaczny handel prowadzi.

2) Paxo, a przy niej Anti-Paxo.

3) Santa Maura, dawniej Leukadia nad kanałem Malta, m. s. S. Maura lub *Leucas* złączona mostem z lądem stałym Epiru. Przez trzęsienie 1820 powstała nowa wysepka *Lauderdale's Rock*.

4) Cephalonia z 60,000 pracowitymi mieszkańcami, którzy są uznani za wybornych żeglarzy, m. s. t. i., port, handel. *Argostoli* z najlepszym portem na téj wyspie.

5) Theaki lub mała Cephalonia, oddzielona od Cephalonii kanałem Guiscard, zapewne dawna Itaka.

6) Zante, dawniej Zacyntus, m. s. t. i., górnictwo, port, handel, z kwarantany. Miasto ucierpiało wiele przez częste trzęsienia ziemi w 1820 blisko 800 domów zawalone lub mocno uszkodzone.

7) Cerigo, przedtém Cythera, na południe Morei, przy wejściu do morza Egiejskiego, m. s. t. i., zamek obronny, port, handel.

§. 5. Szwajcarya lub Helwecya.

Położenie, granice, obszerność. Helwecya leży od 23° 24'—28° 10' wschód. długi., 45° 49'—47° 41' szerok., graniczy na zachód z Francją, na północ i wschód z Niemcami, na południe z Włochami. Zajmuje 873½ mil kwadr.

Grunt i klima. Helwecya jest najgórzystszym krajem w Europie. Najznakomitsza góra jest S. Gotarda, której wierzchołek Fibia, wszystkie inne przenosi, 9964 stóp wysoka, a znajdujący się na niej klasztor Kapucynów na 6597 stóp; Góra Jura lub Leberberg, której wierzchołek najwyższy, *Dole* zwany, 5785 stóp wysoki; góra Simplon z nowym traktem; góra wielka S. Bernarda, na 10,380 łokci, a klasztor na niej w wysokości 7731 stóp; Finsteraarhorn 13,434 stóp wysoka; Furka 13,171; Schrekhorn 12,562; Panna 12,872; Dedi 11,057 i t. d. Alpy są w wielu miejscach wiecznym śniegiem pokryte. Klima na górach jest zimne; w dolinach często upały nieznośne.

Jeziora: Genfer, Boden, Neuenburg, Vierwaldstädter, Zurich i t. d.

Rzeki. Szwajcarya ma wiele wód. W niej znaczna liczba rzek swój ma początek. Główne są: 1) Ren, który w Graubünden z 3 źródeł powstaje, łączących się pod Reichenau; on stanowi granicę między Tyrolem i Szwaj-

caryą; 2) Rhone, ma swój początek w Kantonie Wallis, wpada w jezioro Genfer, i znowu z niego wychodzi. Inne mniejsze rzeki są: 1) Tessino albo Ticino; 2) Adda; 3) Jun.

Produkta. Szwajcarya ogólnie uważając, dla górzyściej ziemi, nie jest krajem urodzajnym, jednak ma rozmaite płody naturalne, a mianowicie: żelazo, miedź, ołów, siarkę, wityriol, węgle kamienne, marmur, glinę, torfy, terpentynę, kryształ, nieco soli, wody mineralne; zioła Alpejskie, wino, owoce, len, konopie, trochę zboża i drzewa; kozły, kozy dzikie, rogacie bydło, owce, pszczoły, ryby i t. d.

Mieszkańców 1,785,800 którzy się najwięcej bawią fabr. sukna, bawełny, płótna, jedwabiu, floru, wstążek, papieru, zegarków i innemi fabrykami.

Religia jest pomieszana. W małych kantonach: Lucernie, Freiburg, Solothurn, Tessin i Wallis jest Katolicka panująca; reformowaną zaś wyznają wyższe kantony Zurych, Bazyleja i Szafuza; obiedwie równych praw używają w Graubünden, S. Gallen, Appenzell, Glarus, Thurgau, Aargau, Waadtland, Neuenburg i Genf. Tylko w dwóch wioskach są żydzi.

Rząd republikański. Każdy z 22 Kantonów ma swoją właściwą Konstytucyą, mniej lub więcej demokratyczną lub arystokratyczną; są one jednak z sobą złączone Sejmikami z deputowanymi od kantonów, które się co dwa lata odmieniają w Zurych, Bern i Lucern, jako głównych miastach Rzeczypospolitej. W urzędzie zostający Burmistrz czyli Wojt tych kantonów prezyduje na zgromadzeniu. Siła zbrojna utrzymywana ciągle we wszystkich kantonach razem wynosi 52,886 ludzi, a stały dochód pieniężny 540,317 franków Szwajcarskich.

Podział: cały kraj dzieli się na 22 kantony.

1) Zurych, m. s. t. i., wałami i fosami otoczone, w dolinie górami zamkniętej, nad rzeką Limmat, która tu bierze początek z jeziora Zurych, mieszk. 10,313. Instytut polityczny, szkoła medycyny i chirurgii, instytut głuchoniemych i niewidomych, arsenał, fabr. jedwabiu i inne, handel. Pomnik Gesnera. Miasto *Bulach*. *Winterthur*, druk indyjski, handel. *Horchen*, port nad jeziorem Zurych. *Lauffen*, kaskada Renu na 50 stóp.

2) Bern, m. s. t. i. nad Aar, mieszk. 13,000, Akademia nauk i Akademia wojskowa, muzeum historii naturalnej, arsenał, fabr. jedwabiu, wełny, linonu i fajansu. Miasto *Thun* nad jeziorem t. i. *Aarberg* na wyspie Aary. *Porentraj* lub *Bruntrut*. *Biel* nad jeziorem t. i. 2,663 mieszk. *Delmont* lub *Delé-*

mont. Wsi *Lauterbrunnen* z kaskadą na 915 stóp, i *Hofvyl* lub *Wylhof* z godnem podziwieniem urządzeniem ekonomii wiejskiej *Emanuela Fellenberg*, i szkołą dla ubogich.

3) *Lucern*, m. s. t. i.; tu bierze początek rzeka *Reufs* z jeziora *Vierwaldstädter*; ma liceum, Akademią śpiewania, piękne zbiory rzeczy kunstownych i do historyi naturalnej należących, 620 domów, między którymi najwspanialsze *Po-Jezuickie Kolegium* i kościół, ma 4000 mieszk., *Seminaryum* księży, wolną szkołę rysunków. Miasta inne są *Willisan*, *Sursee*, *Sempach*, pamiętne bitwą 1386. *Ruswil*, *Seminaryum* nauczycieli.

4) *Uri*, m. s. *Altorf*, dolina *Ursen*. Wieś *Bürglen* miejsce urodzenia *W. Tella*. Kaplica *Tella* w tém miejscu, gdzie z czołna wyskoczył.

5) *Schwyz* lub *Schweiz*, m. s. t. i. Miasto *Gersau*, handel. *Brunnen* nad jeziorem *Vierwaldstädter*, spław, handel. *Klasztor* *Benedyktynów Maryi pustelniczki*. Kaplica w wąwozie przy wsi *Küssnacht*. Tu starostę *Gesslera* zabił *Tell*.

6) *Unterwalden*, m. s. *Sarnen* i *Stantz*.

7) *Glarus*, m. s. t. i., fabr. sukna i kapeluszy, blech.

8) *Zug*, m. s. t. i. nad jeziorem *Zug*. Góra *Morgarten*.

9) *Freyburg*, m. s. t. i. nad rzeką *Saane*, fabr. materyi, soli, mennica. Miasta *Wylisburg*, *Peterlingen*, *Murten*, *Romont*.

10) *Solothurn*, m. s. t. i., arsenał, *Kolegium* katolickie, handel. Miasto *Olten*, *Biberist*, *Ballstall*.

11) *Bazyleja*, z m. s. t. i. w pięknej okolicy, nad *Renem*; jest w dawnym guście stawione, ma 220 ulic, 2100 domów i 16,000 mieszk.; *Akademia* pięknych kunstów, *Towarzystwo* zachęcające do pomnożenia i upowszechnienia dobrych i pożytecznych wynalazków; fabr. wstążek, jedwabiu, papieru, Miasta *Liestall* i *Wallenburg* lub *Waldenburg*.

12) *Schafuza*, m. s. t. i. nad *Renem*, cytadela, fabr. jedwabiu i bawełny; kaskada *Renu*.

13) *Appenzell*, m. s. t. i., handel. Miasteczko *Herisau* 7000 mieszk. *Gais*, 2500 m. *Trogen*, prowadzi znaczny handel płótnem.

14) *S. Gallen*, m. s. t. i., 8118 mieszk., *Akademia*, *gimnazyum*, fabr. linonu, batystu, drukowanych chustek do nosa; prowadzi znaczny handel. Miasto *Roszach*, port nad jeziorem *Boden*; fabr. płótna, muszlinu, kartunu. *Gossau*, *Rheineck*, fabr. bawełniana i linonu, handel. *Sargans* (dnia 8. Grudnia 1811 r. zupełnie spalono) i *Pfefferebade*. *Uzmach*. Wieś *Wildhaus* nr. *Cwngliusza*.

15) *Graubünden* lub *Bünden*, m. s. *Chur*, stolica *Biskupa*, szkoła tego kantonu, *Towarzystwa* górnicztwa i ekonomii wiejskiej, handel przewozowy. Miasto *Maienfeld*, winnica. *Ilauz*. *Disentis*. *Thusis*.

16) *Aargau*, m. s. *Aarau*, fabr. noży, kartunu, skór, wstążek. Miasto *Zoflingen*, fabr. kartunu, muszlin i wstążek. *Brugg* lub *Bruck*. *Jenzburg*, *towarzystwo* *Szwajcarskie* elementarne. *Zurzach*, *jarmaki* walne. *Bremgarten*. *Murg* lub *Murl*, *Baden*, cieplica. *Lauffenburg*. *Rheinfelden*.

17) *Thurgau* z obu stron rzeki *Thur*, m. s. *Frauenfeld*, ma tylko 3 ulic, *fabrykę* jedwabiu. Miasto *Arbon*, druk iu-

dyjskiej materyi, handel. *Stekborn. Weinfeld. Bischofzell. Tobel. Gottlieben. Diessenhofen.*

18) Tessin lub Szwajcarya Włoska, m. s. *Bellenz* lub *Bellinzona*, handel. *Lugaua* lub *Lavis* albo *Lauwerz*, z jarmarkami.

19) Lemman lub Wadtland (*Pajs de Vaut*, Szwajcarya Francuzka), m. s. *Lausanne*, Akademia, jubilery i t. d. Miasta *Aclen* (*Aigle*), żupy solne. *Morsee* lub *Morges*, port nad jeziorem Genfer, winnica. *Vevey*, fabr. skór garbowanych i galanteryi. *Yverdun* lub *Iferten*, port nad jeziorem Neuenburg, blech, handel, szkoła Pestalociego. *Jourthal* z wielu ślusarzami, zegarmistrzami i kamieniarzami.

20) Wallis, m. s. *Sitten* lub *Sion*, przy ujściu rzeki Sitten do Rodanu; ma Ginnazyum i 5,000 mieszk.; stolica Biskupa. Miasteczko *Leuk*, kąpiel siarczana. *Martinach* lub *Martigny*, winnica. *St. Moriz*.

21) Neuenburg lub Neufchatel nad jeziorem t. i. z Hrabstwem *Vallengin* należy do Króla Pruskiego, lecz ma właściwy rząd, i jako Kanton, jest w związku z resztą Szwajcaryi. M. s. *Neuenburg* lub *Neufchatel* nad jeziorem t. i., fabr. cycu i kartunu, kuźnia żelaza i miedzi, handel; ma 550 domów i 3500 mieszk. Wsi *Locle* i *Chaux de Fonds*, osadzone kunsztmistrzami, zegarmistrzami i t. d.

22) Genewa, m. s. t. i. przy wyjściu Rodanu z jeziora Genewskiego, 25,000 mieszk., Akademia Kalwiniska, Akademia handlu, szkoła rysunków, publiczna biblioteka, obserwatoryum astronomiczne, gabinet naturalny, ogród botaniczny; fabr. zegarków, złota i srebra, jedwabiu. Nad Rodanem, który to miasto na 3 części dzieli, jest hydrauliczna machina, która częściom miasta od rzeki oddalonym wody dostarcza, i w jednej godzinie przeszło 34,400 konewek dostawia.

§. 6. Królestwo Niderlandzkie.

• *Położenie, granice, obszerność.* Królestwo Niderlandzkie leży od 20°—25° 84' długości, a 49° 55'—55° 28' szerokości. Na północ i wschód graniczy z morzem północnym, na południe z Francją, na wschód z Niemcami; obejmuje mil kwadr. 1235.

Grunt i klima: Kraj jest równy, na północ niski, bagnisty, w którym są bory i grunt piaszczysty, przernięty wielu kanałami zasłonięty od wylewu morza wysokimi groblami, których utrzymywanie jest bardzo kosztowne. Powietrze umiarkowane, jednak na północ gęste, mgliste, wilgotne. Czysta woda wszędzie tu jest osobliwością.

Odnogi. Dollart i Zuydersee, 60 mil kwadr. który łączy Pambus z Y (Ey) i morzem Haarlemer, właściwie jeziorem,

Rzeki: Ten kraj wiele ma spławnych rzek. Wszystkie prawie przychodzą z innych krajów, a tu swój bieg kończą. Znaczniejsze są: 1) Ren, który przyływa z Xięstwa Klewe; 2) Mozela, która z Francyi przychodzi, równie jak i 3) Skalda. Wiele Kanałów ten kraj przeryna, nad tymi znajdują się najpiękniejsze ogrody i ulice z drzew.

Produkta. Len, tabaka, greczka (tatarka), jarzyny, zioła i rośliny kuchenne, zboże, piękne kwiatki; była podostatkiem, osobliwie rogatego (dla tego bardzo wiele masła i sera za granice wywożą), owce (z piękną wełną), konie, pszczoły, wodne ptastwo, gęsi, ryby morskie, ostrzygi; żelazo, torfy i t. d.

Mieszkańców 5,226,857, z wolnem wyznawaniem religii; jednak na północ największa liczba jest Kalwinów, a na południe Katolików.

Fabryki dostarczają sukna, płótna (blech w Harlem), koronek (w Bruxelli, Mecheln i t. d.), papieru, porcelany, fajansu, fajek, tabaki, cynobru i t. d.; w stawianiu młynów przewyższają dotąd Niderlandczycy całą Europę.

Handel rozciągał się przedtem po całej ziemi, i od 5 lat podnosi się znacznie.

Rząd monarchiczny. Dziedzicznym Królem jest *Wilhelm I.* od r. 1815. Reprezentantami ludu są stany generalne, które się dzielą na dwie izby i mają tytuł szlachejnych możnych Panów; składają się one z stanu rycerskiego, miejskiego i wiejskiego. Najstarszy syn Królewski lub przyszyły następca tronu ma tytuł *Xięcia Oranii*. Wydatki na rok 1821 wynosiły 59,875,052 złotych holenderskich. Dług Państwa dochodzi 1719 milionów złt. Siła lądowa składa się z 140,000, wraz z milicyą; morska 16 okrętów liniowych, 30 fregat i kilka małych statków.

Królestwo prócz W. X. Luxemburskiego, dzieli się na 17 prowincyi, mają znaczenie takie, jak za Karola V.

1) i 2) Xięstwo Brabanckie północne i południowe. m. s. *Brussel* lub *Bruxela*, 75,086 mieszk., druga rezydencya Królewska, fabr. koronków, galonków, złotych i srebrnych drutów, pojazdów, siodeł i inne. Miasta *Löwen* lub *Louvain*, Akad. fabr. sukna. *Nivelles*, fabr. płótna i batystu. *Herzogenbusch* lub *Im Bosch*, forteca. Breda, forteca. *Bergen op Zoom*, forteca. *Dortrecht* z portem, fabr. płócien, sól morską. warsztat okrętów. *Helvoetsluis*. Przy austeryi *Belle-Alliance* na gościńcu od Namur do Bruxeli zaszła bitwa 1815. 18. Czerwca,

w której Prusacy i Anglicy pod dowództwem Blüchera i Wellingtona zupełne zwycięstwo nad Francuzami, ktorými dowodził Napoleon Bonaparte, odnieśli; nazwana od Anglików bitwą pod Waterloo, a od Francuzów bitwą przy górze St. Jean.

3) Xięstwo Limburg, m. s. *Mastricht*, 18,619 mieszk., fabr. sukna.

4) Xięstwo Geldern z miastem *Arnhem* nad Renem. *Venlo* nad Mozalą. *Nymwegen* lub *Nywegen*. *Zutphen*. Miasto *Arnhem*. *Harderwyk*, szkoła wyższa zwana Ateneum.

5) Xięstwo Lüttich, m. s. i fort *Luttich* (*Liege*); Akademia, fabr. broni, gwoździ, skór, zegarków. Miasto *Spaa*, kąpiel. *Verviers*, fabr. sukna. *Stavelot* lub *Stablo*, fabr. sukna i skór. *Huy*. *Tongern*. *Dinant*.

6) i 7) Hrabstwo Flandryi wschodnie i zachodnie, m. s. *Gandawa*, (*Gent*) 60,000 mieszk., Akademia, fabr. orży, tabaki cukru, blejwasu i inne; prowadzi znaczny handel. *Mia-Oudenarde*, forteca, fabr. linonu i kobiercy. *Brugge* (*Bruges*), fabr. koronków, fajansu, barhanu, kurdybanu, saianu i inne, warsztat okrętów, szkoła marynarki. *Ypern* (*Ypres*), forteca, fabr. koronków i linonu. *Ostende*, forteca, port, szkoła morka. *Nieupoort*, połów ryb. *Sluys*, port, handel. *Sas van Gent*, forteca. *Furnés*.

8) Hrabstwo Hennegau lub Hainaut, m. s. i forteca *Mons* lub *Bergen*, fabr. fajansu, koronek, wełny i cukru, wieś *Jommappas*, bitwa 1792.

9) i 10) Prowincya Holandya podzielone wodą rzeki *Het Y*: na południową i północną:

a) W północnej Holandyi: m. s. całego Królestwa i rezydencya *Amsterdam* nad Amstelą i nad rzeką *Y*, przerzniete wielu kanałami, wzmocnione z strony lądowej, ma port; 26,296 domów, 212,053 mieszk., między którymi jest 20,000 żydów. Godny widzenia jest zamek Królewski, wystawiony na 13,689 palach; w najwyższym piętrze jest zbrojownia, a w najniższym prócz banku są więzienia; giełda kupiecka na 250 stóp długa, a na 140 szeroka; gmachy admiralicyi z dobrym warszta-tem okrętów i t. d. 40 Kościołów dla wyznań, z nabożeństwem w 8 językach, 2 teatry, szkoła umiejętności, kunsztów, instytut umiejętności i kunsztów, nazwany *Felix meritis*, w których nauki podzielone są na filozofią, matematykę, wywołone sztuki, muzykę, rysunki i t. d.; szkoła budowania okrętów i szkoła marynarki, kilka szpitali, domy ubogich i sierot, bardzo ochędoźnie utrzymywane, dom podrzutków; Towarzystwa ratowania tonących i innych nieszczęśliwych i t. d. Wiele fabryk, n. p. 101 cukierni, fabryki cynobru, kamfory, boraxu, siarki, serwaseru, porcellany; warsztat okrętów; handel znaczny. Miasto *Haarlem* nad morzem t. i.; sprzedawają tu wiele kwiatków, osobliwie liycinty; sławne blechy i t. d. *Alkmar*, rafinerya morskiej soli, handel. *Edam*, *Enkhuyzen*, *Saardam* albo *Zaanredam* z 700 wiatrakami, warszta-tem okrętów, gdzie się Piotr Wielki uczył. *Brók* w Waterlaadzie, wioska bardzo pięknie wybrukowana, i tak troskliwie w czystości utrzymywana, iż nawet mieszkańcy nie pozwalają iść podróżującym. Wyspa *Texel* (*Tessel*), z sławnym portem, gdzie okręty do Amsterdamu lub ztamąd płynące stawają, dla wyładowania lub wypakowania towarów. *Eierland*.

b) W południowej Holandyi: miasto *Haag* albo *Grafenhaug*, pierwsza rezydencya Króla, z wielu pałacami i kanałami 42,714 mieszkańców, biblioteka, ludwisarnia, *Delft* szkoła Królewska artyleryi i Inżynieryi, fabr. fajansu, kobierców i sukna. *Ledda* nad Renem, Uniwersytet, fabryka sukna. *Guda* fabr. fajek. *Rotterdam* nad Merwą 52,212 mieszk., port morski, fabr. okrętów, igieł, blejwasu, serwaseru, Lakmusu i t. d. posąg Erazma na moście. *Szydam*. Wieś *Ryswik* sławna zawartym pokojem r. 1697.

11) Prowincya *Zelandya* czyli *Seeland* podzielona odnogami Skaldy na kilka wysp, n. p. *Walchern*, m. s. *Mid-delburg*, port, handel, forteca; *Fliessingen*, port, warsztat okrętów; *Zuid Beveland*, z miastem *Goes*; *Schouven* z miastem *Zieriksee*, port.

12) Hrabstwo *Namur*, m. s. i forteca *Namur* nad *Mozelą*; fabr. drotów mosiężnych, miedzianych kotłów, noży, fuzyi, instrumentów chirurgicznych i inne. Miasto *Charleroy*. Forteca *Marienburg* i *Philippeville*.

13) Margrabstwo *Antwerpia*, m. s. *Antwerpia* lub *Antorf* (*Anvers*), nie daleko ujścia Skaldy, 60,000 mieszk., cytadela, port, fabr. obicia, koronek, złota i srebra i t. d., handel. Miasto *Tournhut*, fabr. płótna. Do tego należą Hrabstwo *Mechlińskie* i dobra *Doornik*, z miastem *Mecheln* (*Malines*), stolica Arcybiskupa; fabr. koronek, bawełny, obicia, nici, igieł, kołder wełnianych i inne. *Doornik* (*Thournay*), fabr. kamlotu, obicia, floru, porcelany, bronzu, czapek i pończoch.

14) Prowincya *Utrecht*, m. s. *Utrecht* nad Renem i *Vicht* z wielu kanałami, 34,880 mieszk., Akademia, stolica Biskupa z kapitułą, muzeum kunsztów z wszystkimi instrumentami mechanicznymi, rólniczemi i do fabryk potrzebnymi, fabryka jedwabiu, naparsztków, broni. Miejsca znaczniejsze są: miasto *Anersfoort*. Wieś *Zeyst*, kolonia *Hernhutów*.

15) Prowincya *Friesland*, m. s. *Leuwarden* lub *Liewerden* z wielu kanałami. Miasto *Franktr*, ma *Atheneum*.

16) Prowincya *Overysse*, m. s. *Deventer*, forteca. *Zwoll*, także forteca, handel.

17) Prowincya *Groningen* z powiatem *Drenthe*, gdzie miasto stołeczne warowne *Groningen*, z Akademią. Forteca *Delfzijl* z portem, i *Coevorden*. Miasteczko *Assen* główne miejsce Powiatu *Drente*.

18) Wielkie Xięztwo *Luxemburg*, dla którego Król *Niderlandzki* jest członkiem związku *Niemieckiego*, m. s. *Luxemburg*, mocna twierdza związku *Niemieckiego*, której *Kommandanta* Król *Pruski* wyznacza. *St. Hubert*, wody mineralne. *Irlon*. Pod zwierzchnictwem Króla *Niderlandzkiego* zostaje jako państwo stanu Xięztwo *Buliońskie* (*Bouillon*) z stolicą t. i. nad rzeką *Semois*, 1980 mieszk. Miasto *Bastogne*, 2354 mieszk., handel bydła i zboża.

Posiadłości *Niderlandyi* w innych częściach świata są: w *Azyi* obwód *Paliacate*; obwód w *Karnacie*, obwody *Cochin* i *Callom* w *Malabar*; obwód *Malacca* i *Piouw*; *Wielkorządztwo Batawskie* na *Jawie*; więkza

część wysp korzennych; osady na *Borneo*, *Celebes* i *Sumatra*. W Afryce: forteca *Elmina* i t. d.; kilka faktoryi na brzegach *Gwinei*. W Ameryce: część *Guiany* z kolonią *Surinam*; Antille *Curassao*, *St. Fustach* i *Saba*, i połowa *St. Martin*. Ogółem 5256 mil kwadr. 2,957,536 mieszk.

§. 7. N i e m c y.

Położenie, granice, obszerność. Niemcy, które przez ostatnie zwycięstwa, prawie do tej zozległości powróciły, którą miały przed pokojem Lnnewilskim *), leżą od 22° 30' — 37° długo., 45° — 54° 30' szerokości, graniczą na północ z morzem wschodniem, Danią i morzem północnem; na wschód z państwem Pruskim i Austryackim; na południe z morzem Adryatyckim, Włochami i Szwajcaryą; na zachód z Francją i Niderlandami; obejmują mil kw. 11,794.

Grunt i klima. Grunt jest tu i owdzie, a osobliwie na północ bardzo górzysty, przedzielany urodzajnymi i piaszczystemi równinami. Znaczniejsze góry są: *Harc* (*Brocken* na 3485 stóp wysoka), *Schwarzwald*, *Hundsrück*, *Alb*, góry Bawarskie (*Ortelos* lub *Ortles* na 14,466 stóp wysoka, *Grossglockner* na 11,466, *Hochhorn* na 10,650, *Terglu* 10,194, *Kogel* 6100, *Watzmann* 9050). Góry *Fichtel* z górą śnieżną, wysoką na 5682 stóp, *Kalenberg*, *Birnbaumerwald*, góry Tyrolskie, *Olbrzymie*, *Turingski las*, góry *Erc* i t. d. Powietrze jest umiarkowane, tylko w górzystych krajach nieco zimniejsze, a w południowych nieco cieplejsze.

Jeziora. Jezioro *Boden*, *Bregenzer* (przeszło 9 mil długie a 3 szerokie i bardzo głębokie), *Chiemsee*, i jezioro *Czerknickie*, jeziora *Mansfeldskie* słone i słodkie, *Meklenburskie*, *Brandenburgskie* i *Pomorskie*, *Dummersee* i t. d.

Znaczniejsze rzeki. Niemcy zawierają do 500 rzek, z których 60 spławnych. Znaczniejsze są 1) *Dunaj*, któ-

*) Cyrkuł Burgundzki, dawniej do Niemiec należący, przyłączony został do Królestwa Niderlandzkiego; lecz natomiast W. Xięstwo *Luxemburskie* przybyło do związku Niemieckiego.

rego główne źródła w W. Xięstwie Badeńskim; 2) Ren wypływający z Szwajcaryi i wchodzący do Niderlandów; 3) Wezera, która pod Hanowerskiem miastem Münden początek swój bierze z połączenia Werry z Fuldą: wpada w morze północne; 4) Elba, której źródło w Czechach pod pasmem gór Olbrzymich, a ujście do morza północnego; 5) Odra, zaczyna się w północno - wschodniej stronie Morawii, a trzema korytami do morza wschodniego wpada. Z resztą Izera, Lech, Inn, Nektara, Men, Mozela, Sala, Hawel i inne. Kanałów nie wiele w Niemczech. Cenniejsze są: K. Wiedeński; K. Fryderyka Wilhelma, czyli Müllneroser dla połączenia Sprei z Odrą; K. Finów łączący z Hawlą Odrę, a Plauński Elbę.

Produkta. Bydło, zwierzyzna, ryby, drób swojski i dziki, pszczoły, jedwabniki, muszle perłowe i t. d.; zboże, zioła ogrodowe, leguminy, len, konopie, tabaka, chmiel, rzepak, gorczyca, owoce, wino, zioła farbiarskie i korzenne, drzewo i t. d.; złoto, srebro, miedź, ołów, cyna, żywe srebro, kobalt, arsenik, cynk, siarka, węgle kamienne, marmur, alabaster, wapno, gips, ałun, wiotryol, torf, ziemia porcelanowa, drogie kamienie, sól, wody mineralne, kąpiele ciepłe, i t. d.

Mieszkańców 30,575,673 dusz, z równem prawem tak obywatelstwa, jako też sądownictwa dla Katolików i Protestantów. Cierpią tu także po większej części żydów. Wiele Akademii, gymnazyów, szkół, towarzystw uczonych, autorów (więcej niż w jakim innem państwie Europejskiem) i t. d. starają się o rozszerzenie umiejętności i powszechnego oświecenia. Fabryki dostarczają wybornych płócien, towarów wełnianych, jedwabnych, skórzanych i bawełnianych, koronek wybornych, obicia, papieru, szkła, zwierciadeł, porcelany, fajansu, tygli chemicznych, towarów z złota, srebra, żelaza, stali, broni, proch i t. d. Handel lądowy i morski jest bardzo kwitnący w niektórych okolicach. Hamburg i Tryest prowadzą morski handel; lądowy ułatwiają walne jarmarki w Frankfurcie nad Menem i nad Odrą, Lipski, Brunszwiku, Naumburgu i Botzen. W ogóle liczą w Niemczech 2416 miast, 2049 miasteczek, 101,472 wiosek 89,000 folwarków.

Rząd. Xiążęta panujący i wolne miasta Niemieckie tworzą związek Niemiecki podług ustawy 8 Czerwca 1815, którego jest celem utrzymanie bezpieczeństwa Niemiec tak zewnętrznego, jako i wewnętrznego, i całości, nie-

podległości krajów Niemieckich. Interessa, tyczące się tego związku, utrzymuje zgromadzenie związkowe w *Frankfurcie* nad *Menem*, które ciągle posiedzenia odbywa, a po rozwiązaniu przedstawionych mu przedmiotów, ma prawo, na pewny czas, nie dłużej jednak nad 4 miesiące, odłożyć posiedzenie. 39 członków mają prawo głosowania przez swoich pełnomocników, częścią pojedynczo, częścią wspólnie. Pojedyncze głosy mają: Austria, Prusy, Bawarya, Saxonia, Hannover, Wirtemberg, Baden, Elektorstwo Heskie, W. Xięztwo Heskie, Dania dla Holsztynu, Niderlandy dla W. Xięztwa Luxemburg. Wspólne głosy mają: Wielko-Xiążęce i Xiążęce domy Saskie; Bruńswickie i Nassau; Meklenburg-Szweryn i Strelie; Holstein i Oldenburg, Anhalt i Szwarzburg; Hohenzollern, Lichtenstein, Reufs, Schaumburg-Lippe, Lippe i Waldek; miasta wolne Lubeka, Frankfurt, Brema i Hamburg. Ponieważ do Kontyngensu, związku Niemieckiego ze stu ludzi jeden żołnierz dostawianym być ma, wypadnie więc siła zbrojna 301,675 ludzi na 10 korpusów podzielona.

I. Kraje Niemieckie, należące do Cesarstwa Austriackiego, są: Arcyksięstwo Austriackie, Xięztwo Styryi, część Królestwa Illiryi (dawne Xięztwa Karyntyi i Karnioli). Xięztwo Tyrolskie z posiadłościami Vorarlbergskimi, Królestwo Czeskie, Margrabstwo Morawskie, część Austriacka Szląska; zobacz §. 9.

II. Do Króla Pruskiego należące kraje są: Prowincye Brandeburskie, Pomerania, Szląsk, Saxonia, Westfalia, Julich-Klewe-Berg, Xięztwo niższego Renu; zobacz §. 8.

III. Królestwo Bawarskie składa się teraz z dwóch części; z których mniejsza z tamtej strony Menu leży, rozciąga się od 26° 59' — 51° 28' dług. 47° 8' — 50° 44' szer. zajmuje 1474 mil kw. 3,525,059 mieszk. Znaczniejsze rzeki Dunaj, Illet, Inn, Iser, Ren, Men i t. d. Grunt górzysty, nad Menem, Rezat i Dunajem żyzne równiny mający. W wyższych okolicach zima trwa do 8 miesięcy. Płody: zboża, owoce, wino, chmiel, tytuń, len, szafran, drzewo; domowe zwierzęta, pszczoły, ryby, perły, sól, saletra, siarka, żelazo, ołów, miedź, żywe srebro, nieco złota i srebra, skałki, marmur, łupek, alabaster, ziemia porcellanowa i t. d. — Dochody 181§

wynosiły 50 milionów, a dług 105 milionów złt. Wojsko ze wszystkiem liczy 79,168 ludzi.

Królestwo należy prawem dziedzicznym do Króla Ludwika Karola. Według nie dawno ogłoszonej Konstytucyi, władza Monarchy ograniczona. Stany mają udział władzy prawodawczej, składają się zaś z dwóch Izb, 1) Radzców Stanu, 2) Deputowanych. Członki pierwszej Izby oznaczone są ustawą, do drugiej obierają zgromadzenia obiorcze obwodowe na lat 6. Posiedzenie publiczne.

Królestwo całe według Urządzenia Królewskiego z r. 1817 dzieli się na 8 Cyrkułów.

1) Cyrkuł Izary, m. s. *Munich (München, Monachium)* nad Izarą, stol. Królestwa i rezydencya Króla, jedno z najpiękniejszych miast Niemiec. 3494 domów, 60 000 mieszk. Wspaniałe pałace, proste i regularne ulice, niektóre z nich pięknie drzewami wysadzone; wielkie i gustownie pozakładane ogrody, między niemi ogród angielski wzdłuż rzeki blisko milę ciągnący się, zdobi miasto. Zamek Królewski wielki, okazały, zamyka 4 dziedzińce, mieści w sobie kosztowne i wielkie zbiory różnego rodzaju. Przepyszny kościół P. Maryi z 2 wysokimi wieżami, kościół Teatynów gdzie są groby Królów; Akademia w Kolegium Po-Jezuickiem, szkoły wyższe, instytut Maxymiliana dla panien wyższego stanu, Korpus Kadetów, instytut topograficzny, szpital, ludwisarnia, prochownia; w zamku Król. zbiór posągów; w Akademii zbiór monet, obrazów, rycin, rysunków ręcznych, obserwatorium, biblioteka z 400,000 tomów złożona. Fabryki kart, laku, penzlów, drutu złotego i srebrnego, instrumentów fizycznych, matematycznych i astronomicznych; zakład litografij tu naprzód wynalezionej. Zanki Królewskie w bliskości *Nymphenburg* z pięknymi ogrodami i podupadłą fabryką porcellany; *Schleisheim*, galerya malowideł, w 42 pokojach 1478 obrazów zajmuje; szkoła rolnicza dla ukształcenia praktycznego ekonomów i owczarzy; *Landshut*, m. s. Uniwersytet; *Freising*, Seminarjum nauczycieli, instytut głuchoniemych. *Berchtesgaden* albo *Berchtoldsgaden* pięknym zamkiem okazałe, tu wyrabiają różne drobiazgi z drzewa, kości prostej i słoniowej. *Wasserburg*, *Rosenheim*, *Traunstein*, *Reichenhall*, wodami mineralnymi zalecone. Wieś *Hohenlinden* zwycięstwem francuzów nad Austryakami r. 1800.

2) Cyrkuł Dunaju niższego, m. s. *Passau* przy zbiegu rzek Inn i Ile do Dunaju, 9000 mieszk. Forteca, rezydencya Biskupa, fabr. tyglów chemicznych, porcellany; w bliskości jest most na rzece *Roth* o jednym łuku, którego cięciwa 200 stop długa; m. s. *Straubing* nad Dunajem st. Sądu apellacyjnego. *Burghausen* Akademia gospodarstwa wiejskiego. Wieś *Altoetting* mićjsce pielgrzymki.

3) Cyrkuł Regen rzeki, m. s. *Ratzbona*, (*Regensburg*) nad ujściem rz. Regen do Dunaju, na którym stoi most 1091 stóp długi, 23 stóp szer. o 25 łukach, przed 600 laty zbudowany, liczy mieszk. do 20,000 aż do roku 1806 było stol. Seymu Rzeszy Niemieckiej. Znakomity jest Ratusz w którym się Sejm odbywał; wspaniały kościół katedralny, zamek książąt Turn

Taxis, Pomnik bitwy d. 18. Paźdz. 1813, pomnik astronoma *Keplera* tu zmarłego. Gimnazjum, rezyd. Biskupa, towarzystwo botaniczne, muzeum, galeria malowideł, biblioteka w Ratuszu. Ustanowiono tu z funduszu stałego nagrody roczne sługom za dobre sprawowanie się. Handel znakomity Dunajem. *Amberg*, stol. Sądu appellacyjnego, fabr. broni, fajansu i tabakierek. *Eichstaedt* rezyd. Biskupa, Gimnazjum, fabr. sukna; niedaleko zamek *Wilibaldsburg* od 1817 należy do Xięcia Eugenia byłego Wicekróla Włoch, teraz Xięcia *Leichtenbergskiego*. *Abendsberg* fabr. sikawek, tu są ślady obozu Rzymskiego.

4) Cyrkuł *Menu* wyższego, m. s. *Bayreuth* nad Menem czerwonym, 11,156 mieszk., 2 zamki, dom opery, koszary; fabr. porcellany, fajek, kartunu, fajansu, kart. Niedaleko są zamki letne *Eremitage*, *Phantasie*, *Sanspareil*, wszystkie w pięknej okolicy. Inne m. s. *Culmbach* przy którym fort. *Plassenburg*, gdzie zachowują archiwum koronne. *Bamberg* nad Rednicą, 18,000 mieszk. stol. Biskupa i Sądu appellacyjnego, kościół katedralny 1110 r. zbudowany, Seminarjum duchowne, Lyceum, szkoła niedzielna dla rzemieślników, Seminarjum nauczycieli, szkoła lekarzy wiejskich, wspaniały szpital, ogrodników 386, uprawiają w niezmierniej ilości kuchenne nawet i aptekarskie rośliny; fabr. porcelany, ludwisarnia, handel znakomity lądem i wodą, 2 walne jarmarki. *Kronach*, małe m. w okolicy górzystej w drzewo obfitej, którym znaczny handel prowadzi, fabr. broni. *Mugendorf* z 12 osobliwszemi jaskiniami.

5) Cyrkuł *Recaty*, m. s. *Ansbach* przy ujściu Olcy do *Recaty*, 12,000 mieszk., stol. Sądu appellacyjnego, Gimnazjum, szkoła panien, towarzystwo kobiet starszących się o wychowanie ubogich dzieci, miejsce urodzenia sławnego poety *Uz*, fabr. sukna, materyi, fajansu, kart, tabaki. Inne m. s. *Erlangen*, 8592 mieszk. Uniwersytet, towarzystwo lekarskie, administracyjno-ekonomiczne. Fabryki znaczne zaszczipili tu Hugonoci francuzcy, znakomitsze z nich są: fabr. bawełny, pończoch, rękawiczek, kartunu, płocien drukowanych, zwierciadeł, papieru, rzeczy stalowych, galonów złotych i srebrnych. *Norymbergia*, (*Nürnberg*) 26,000 mieszk., godne widzenia są: zamek stary, niegdyś rezyd. Burgrabiów *Norymberskich* przodków dynastji rządców *Brandebursko-pruskich*, Ratusz ogromny dotąd od r. 1619 nieskończony, jest w nim wiele pięknych obrazów *Albrechta Durer*; arsenał, kilka wielkich i wspaniałych kościołów, 2 wielkie 133 mniejszych fontan, Gimnazjum, szkoła miejska, biblioteka miejska, akademia malarstwa i rysunków, szkoła przemysłowa, szkoła wyższa panien, towarzystwo fizyczno-lekarskie, tow. do wzniesienia krajowego przemysłu wraz ze szkołą przemysłową dla dziewcząt i szkołą niedzielną rysunków dla chłopców; sławnym jest handel *Norymbergii* towarami po większej części w tenże mieście wyrobionemi, które znane są u nas pod nazwiskiem towarów *Norymberskich*. *Schwabach* fabr. sukna, kartunu, pończoch, igieł (rocznie do 150 milionów). *Fürth* 12,000 mieszk. między niemi 2,500 żydów, którzy tu mają Sąd cywilny i duchowny, szkołę wyższą i własną drukarnią; fabr. zwierciadeł, okularów, zegarków, robot złotych i srebrnych. Wieś *Rügland* ma wyborną szkołę przemysłową.

Do tego Cyrkułu należą Państwa pod pośrednim Rzadem
wzych Panów, a Zwierzchnictwem Króla będące:

- a) Posiadłość Xięcia *Schwarzenberg* z zamkiem t. i.
- b) Hrabstwo *Castell* między 2 Hrabiów podzielone, ms. t. i.
- c) Posiadłość *Speckfeld* do Hrabiów *Rechtern-Limburg*.
- d) Posiadłość Grafów *Giech*, m. s. *Thurnau*.
- e) Posiadłość X. *Hohenlohe-Schillingsfürst*.
- f) Posiadłość X. *Oettingen-Spielberg*, m. s. *Oettingen*.
- g) Posiadłość X. *Oettingen-Allerstein*, m. s. *Wallerstein*.

7) Cyr. Dunaju wyższego, m. st. *Augsburg* nad rzeką *Lech*, 29,500 mieszkańców, stol. Biskupa, sądu Apellacyjnego. Gimnazyum, szkoła politechniczna, szkoła wyższa kunsztów, galeria malowideł; fabryki różne, handel znaczny: Ratusz wielki i okazały z dwiema salami na drugim i trzecim piętrze, w których kolumny i posadzka marmurowa. Fontanny są największą ozdobą miasta. Tu Ewangelicy podali swoje wyznanie wiary odtąd *Augszpurkiem* zwane. Nie daleko jest *Lechfeld* równina 5 mil wzdłuż rzek *Lech* i *Wertach* ciągnąca się, pamiętna porażką Węgrów 10. Sierp. 955 r. *Neuburg* m. nad Dunajem stol. Sądu Apellacyjnego, Liceum, zbiór starożytnej zbroi. *Donauwerth*, *Dillingen* Lyceum, szkoła handlu. *Memmingen*, dawniej wolne miasto, ma różne fabryki, hamernie miedzi i żelaza. *Kaufbeuern*, fabr. kartonu, z znaczne drukarnie płótna. *Kempton* 8 papierni, fabr. pończoch, płótna. *Lindau* nad jeziorem *Boden*.

Do tego Cyrkułu należą Państwa pośrednie:

- a) Posiadłość Grafy *Fugger-Glott* z zamkiem rezydencyonalnym *Glött*.
- b) Pos. Grafy *Fugger-Nordendorf*.
- c) Pos. Xięcia *Fugger-Babenhausen*.
- d) Pos. Grafy *Fugger-Kirchheim*.
- e) Pos. Grafy *Fugger-Kirchberg*.
- f) Pos. *Thanhausen* Grafy *Stadiona*.
- g) Hrabstwo *Edelstetten* Xięcia *Esterhazy*.
- h) Pos. *Buxheim* Grafów *Bassenheim*.
- i) Burgrabstwo Xięcia *Schwarzenberg* w *Illeraichheim*. —

7) Cyr. Menu niższego m. st. *Würzburg* nad *Menem*, 20,000 miesz. Zamek, kościół katedralny, kościół S. Jana godne widzenia, równie jak 2 Szpitale; stol. Sądu Apellacyjnego, Biskupa, Uniwersytet, Gimnazyum, szkoła weterynaryi, rysunków, muzyki; towarzystwo wydoskonalenia kunsztów i rzemiosł; tow. kobiet do wzniesienia zręczności w kunsztach, centralna szkoła przemysłu z praktyczną nauką przędzenia, szycia, dziania i t. d. fabr. sukna. zwierciadeł, Lakieru; w okolicy zbierają wino *Steinwein* i *Leistenwein* tak zwane od gór t. i. *Schweinsfurt*, *Kitzingen* winnice, fabr. pończoch, kapeluszy, farby drukarskiej. *Aschaffenburg* nad *Menem*, Liceum, Gimnazyum, Seminarium duchowne, szkoła leśnicza na całe Krolestwo, fabr. papieru marmurkowego, cukru z buraków, winnice, handel drzewem, niegdyś rezyd. Biskupów *Mogunckich*. *Kissingen* źródła słone, mineralne kąpiele.

Państwa pośrednie w tym Cyrkule:

- a) Posiadłość *Wiesentheid* należy do Grafów *Schonborn*.
- b) Ekonomia *Marktbreit* z m. s. t. i do Xięcia *Schwarzenberg*.
- c) Pos. Xięcia *Lowenstein-Freudenberg*.

- d) Ekonomie *Amorbach* i *Miltenberg* z m. s. t. i do Xięcia *Leiningen*.
- e) Ekon. *Heubach* Xięcia *Lowenstein-Rosenberg*.
- f) Pos. Grafa *Castell*.
- g) Pos. Grafa *Erbach* z *Eschau*.
- h) Pos. Grafa *Rechtern-Limpurg* z *Sommershausen* nad *Renem*.
- i) Pos. Barona *Fechenbach*.
- 8) Cyr. *Renu* m. st. *Spira (Speyer)* 5,157 mieszk. stol. Biskupa, w kościele katedralnym groby dawnych Cesarzów Niemieckich, Liceum, winnice, handel znaczny *Renem*. *Zweibrücken* (Dwa mosty) stol. Sądu Apellacyjnego, Gimnazyum i Seminarium nauczycieli, fabr. bawełny. *Landau* twierdza Związku Niemieckiego, Gimnazyum. *Frankenthal* fabr. jedwabiu, pończoch, igieł, obić papierowych, kapeluszy. *Germersheim* nad *Renem*, znaczne rybołóstwo, odcyszczanie złota z piasku *Renowego*.

IV. Królestwo Saskie graniczy na półn. i wschód z krajem Pruskim; na zachód z tymże, i z Xięstwem *Altenburg*; na południe z Królestwem Bawarskiem i Czechami. Leży między $29^{\circ} 33'$ do $32^{\circ} 45'$ dług., a $50^{\circ} 10'$ do $51^{\circ} 30'$ szer. półn. Zawiera mil kwadr. $398\frac{1}{2}$, mieszkańców 1,232,644. Kraj wybornie uprawny należy do najlepszych krajów Niemieckich; posiada bowiem wiele rozmaitych produktów, których i innym krajom udzielać może. Jest wiele zboża, bydła i t. p.; w *Elstrze* się znajdują perły. Lecz zbywa *Saxonii* na soli, gdyż jej żupy należą teraz do Króla Pruskiego; który 150 (a w potrzebie do 250) tysięcy Centnarów za pomierną cenę *Saskim* krajom dostarczać rocznie przyobiecał. — Przemysł tu w bardzo wysokim się znajduje stopniu. Wiele jest fabryk i rękodzielni, które 800,000 ludzi zatrudniają, dostarczają towarów lnianych, jedwabnych, półjedwabnych, wełnianych i bawełnianych, nici, ałunu, boraxu, porcelany, laku i t. d. *Lipsk* jest śródkowym punktem handlu, gdzie znany w całej Europie handel księgarski. Rząd monarchiczny konstytucyjny. Stany składają się z Prałatów, Xiążąt, Grafów, Szlachty i Reprezentantów miast. Panuje Król *Antoni Klemens*. Dochody czynią dotąd 9 mil. złt. niem. Dług 32,300,258 złt. niem. Siła zbrojna 15,000 ludzi.

Celniejsza rzeka jest *Elba*, która z *Czech* przychodzi. Po niej *Mulda*, *Elster*, *Neisse*; tudzież dwie małe rzeczki, które tu mają swój początek: czarna *Elster* i *Sprea*.

Dzieli się na 5 Cyrkułów.

- 1) Cyrkuł *Missnii*, m. st. *Drezno* nad *Elbą* (na której jest wspaniały most, 710 łokci długi, a 18 szeroki), 264+ do-

mów, 55,717 mieszk. Składa się prócz przedmieść z starego miasta, nowego miasta i miasta Fryderyka; stolica Króla i krajowego Rządu. Godnemi widzenia są, zamek z zielonem sklepieniem, galerya obrazów, zbrojownia, przedmurze z gabine-
netem monet, kunsztów i naturalnych rzeczy, pałac Japoński z biblioteką, zbiorem starożytności i porcelany, zbiór staro-
żytnych rzeczy, lanych z kompozycyi, gabinet rycin, kościół
katolicki (z dachem płaskim i podwójną galerją, którego po-
dłoga i ściany są powleczone marmurem włoskim). Kościół
Panny Maryi (z wyborną podwójną kopułą, cały zbudowany
z samego kamienia Pirneńskiego piaskowego bez najmniejszego
kawałka drzewa) i t. d. Akademia malarstwa, rzeźby, ryciny
i budowl; Akademia rycerska, szkoła inżynierji, artylerji,
wojskowa i kadetów, szkoła leśnicza, Akademia chirurgii
z akuszernią, i szkoła leczenia bydła, szkoła Królewska wyższa
szkoła miejska, szkoła katolicka, szkoła utrzymywana przez
wolnych mularzy, seminaryum nauczycieli, instytut ślepych
i t. d. Towarzystwo rad i uczynku, towarzystwo Biblijne;
tow. ekonomiczne; tow. misyonarzy; tow. dla wsparcia ślepych
osób; tow. kobiet i t. d.; fabr. jedwabiu, wełny, skór, złota,
srebra, żelaza, marmuru, wosku, tytoniu, kapeluszy słomia-
nych i t. d. Ludwisarnia, mennica. Nie daleko miasta wielki
ogród Królewski z systematycznie urządzoną szkołą drzew;
zamki letnie Królewskie Pillnitz, Moritzburg z pięknymi
ogrodami. Miasto *Meissen* nad Elbą z 4353 mieszk., kanonia,
szkoła Xiążęca, fabr. porcelany najdawniejsza w całej Europie
zatrudnia 510 robotników, winnica, źródła mineralne. *Pirna*
nad Elbą z 4397 mieszk., dom sierot i ubogich; fabr. kartunu
i pończoch, kopalnia kamieni piaskowych, handel; w dawnym
zamku Sonnenstein dom waryatów. *Königstein* przy ujściu Bie-
labachs do Elby pod górą prawie spadzisto ściętą, z kamienia
piaskowego, wysoką na 1400 stóp, na której jest forteca *Königstein*
z lasem, gruntem ornym, ogrodami i studnią na 900
stóp głęboką. *Wahlen* nad Elbą, przy tem miasteczku są sławne
skały od Cudzoziemców dla piękności odwiedzane. *Gros-
senhayn*, mieszk. ma 3300, fabr. sukna, sycu, kartunu, farb.
Schandau nad Elbą, w bliskości jest wspaniała okolica, pod
nazwiskiem Szwajcaryi Saskiej znana.

2) Cyrkuł Lipski, m. st. *Lipsk* przy złączeniu się Pleiss
z Parą, mieszk. ma 39 342; Akademia, Obserwatoryum astro-
nomiczne, towarzystwo uczonych, towarzystwo ekonomiczne
i mineralogiczne, biblioteki, zbiór kunsztów i naturalnych
rzeczy; 2 wyższe szkoły, szkoła miejska, instytut głucho-nie-
mych; Akademia rysunków, drukarnie, ryciny na kamienach
i papierze; fabr. jedwabiu, axamitu, ceraty, złota, srebro,
tabaki, skór, papieru, obić papierowych, kart, muzycznych
instrumentów, liter do druku i t. d.; handel ułatwiają trzy
jarmarki wolne i giełda kupiecka. Miasto Lipsk sławne
szczególniej handlem księgarskim i bitwą ludów 16—19 Paździer-
nika 1813. Miasto *Grimma* nad Muldą 2971 mieszk. szkoła xią-
żęca, fabr. kartunu. *Waldheim* nad rzeką *Zchopau*, zawiera
1500 mieszk., fabr. sukna, płótna, spirytusu, dom poprawy
z domem funduszowym osobliwie dla nieuleczonych waryatów.
Dawny zamek *Ilubertusburg*, do którego udawali się dawniej Ele-
ktorowie wyjeżdżając na łowy; fabr. pargaminu kamiennego

(drzewo czyli tabliczki delikatną czarną kamienną masą powleczone), sławne pokojem r. 1763. Miasto *Wurzen* nad Muldą, należące do tutejszej kanonii *Wurzen*, ma mieszk. 1921, fabr. linołu, blech, pończocharnią, farbiernią, browar. *Wieß Altranstädt*.

3) Cyrkuł *Erzgebirgski*, m. s. *Freyberg* nad Mołdawą, 8737 mieszk., najwyższy rząd górniczy, Akademia górnictwa z muzeum mineralogii *Wernera*, gimn. z instytutem dla nauczycieli szkół miejskich i wiejskich; fabr. wełny, kartunu, galonków złotych i srebrnych, siarki, wityriolu, tombaku, prochu, szrótu, miny srebrne, huty. *Tharand*, kąpiel, szkoła leśnicza. *Altenberg* nad źródłami rzeki *Weisseritz*, fabr. cynku, koronek, wityriolu. *Zoblitz*, gdzie wiele kamieniarzy z tutejszego kamienia *Serpentin* rozmaite rzeczy wyrabiają. *Annaberg* z 4120 mieszk., liceum; fabr. koronek i wityriolu; górnictwo znaczne. *Schneeberg* nie daleko Mołdawą, 4110 mieszk., gimnazjum; fabr. nici, koronek, blondynków, wityriolu, serwaseru, miny srebrne, kopalnia lazuru. *Johann Georgenstadt* w najzimniejszej i uajnieprzyjemniejszej okolicy gór tutejszych, gdzie rolnictwo zupełnie ginie i wszystko dzikim lasem jest okryte, 2610 mieszk., utrzymuje się z górnictwa. *Zwickau* nad Mołdawą, 4147 mieszk., gimnazjum; fabr. skór, sukna, kaźmierku i kartunu, węgle kamienne. *Chemnitz* nad rzeką t. i. ma 12,500 mieszk., fabr. bawełny i pończoch, blecharnią.

4) Cyrkuł *Voigtlandzki*, m. st. *Plauen* nad białą *Elstrą*, 6082 mieszk., Liceum, wielka fabr. bawełniana, kartunu i sycu, blech. *Oelsnitz* nad *Elstrą*, w której się łowią perły, tkalnia bawełniana. *Neukirchen* 1500 mieszk., fabr. muzycznych instrumentów. *Rodewisch*, fabr. mosiądzu i tombaku, *Reichenbach*.

5) Cyrkuł wyższej *Luzacyi*, m. st. *Bautzen* lub *Budissin* nad rzeką *Sprą* 9600 mieszk., Seminarjum Nauczycieli, gimnazjum; fabr. sukna, skór, lin, bawełny, papieru. Zaszła tu bitwa dnia 20—21 Maja 1813 (właściwie przy wsi *Würschen*). Miasto *Kamenz* nad czarną *Elstrą* ma mieszk. 3226, fabr. sukna i płótna. *Tobau* 2500 mieszk., sławne handleni. *Zittau* nad *Altwasser* lub *Mandau* 11000 mieszk., gimnazjum, szkoły miejskie i wolne; fabr. sukna i płótna; główne miejsce handlu *Luzacyi* na przędz i płótno; sławne jest bombardowaniem roku 1757. O milę stąd wznosi się skała *Oybin* w kształcie piramidy. Kolonie *Herrnhutów*: *Herrnhut* 1200 mieszk., ojczyzna i główne siedlisko *Herrnhutów*, obserwatorium, skład towarów. *Berthelsdorf* (dnia 25, Maja 1813 r. prawie całe się spaliło), miejsce najwyższej rady bractwa, mającego dozór nad wszystkimi gminami we wszystkich częściach świata znajdującymi się. *Uhyst* nad niższą *Sprą*, ma pedagogium. *Klein-Welka*, fabrykami sławne. Wsi przez samych rzemieślników i fabrykantów zamieszkałe, *Alt* (stary) i *Neu* (nowy) *Eybau*, *Ebersbach*, *Neukirch*.

Pod najwyższym rządem *Królewsko-Saskim* zostają także książęce i hrabskie *Schönburgskie* majątności, których dziedzice dzielą się na wyższą czyli *Schönburg-Waldenburgską* (Książęcą) i niższą

czyli Hrabiowską Schönburg-Penigską linią; 'te znowu składają się z Remissauskiej (z których są Rochburgska i Hinterglauchska pobocznemi liniami) i Wechselburgskiej.

Znakomitsze miasta są: *Waldenburg* nad Mołdawą 3000 mieszk., rezydencya Xiążęcia; fabr. wełny, płótna i bawełny. *Glauchau* nad Mołdawą 3939 mieszk., stolica regencyi i t. d.; fabr. barakanu, dzbanów, wełny, linonu, kuźnia żelaza i miedzi. *Penigk* czyli *Penig* nad Mołdawą, 2151 mieszk., fabr. wełnianych materyi.

V. Królestwo Hannovera ma mil kw. 695, mieszkańców 1,537,504, leży nad Wezerą, (razem z rzeką Aller) do której wpadają Ocker, Fuhse, Leina i t. d.), Wimma, Hunta), Elbą (z Jetzą, Ilmeną, Ostą, Schwingą i t. d.), Ems i t. d. Leży między 24° 15'—29° 15' dług. wschód. 51° 20'—53° 50' szer. półn. Należy do *Wilhelma IV.*, Króla W. Brytanii i Irlandyi. Dochody zupełnie nieoznaczone mają wynosić do 10 mil Tal. dług około 16 mill. Tal. Siła zbrojna 20,000 ludzi zawiera. Przemysł tego kraju w ogólności nie bardzo jest znaczny. Najwięcej się trudnią wyrabianiem płótna.

Od roku 1822 podzielone jest to królestwo na 6 Wojewodztw i 1 Gubernię gorniczą.

1) Wojewodztwo Hanowerskie obejmuje dwie prowincye:

a) Xięstwo Calenberg, m. st. Królestwa *Hannover* nad Lainą odtąd spławną, 2194 domów, 20,000 mieszkańców, Kolegia rządowe, teatr, zbrojownia i ludwisarnia, liceum, seminarjum nauczycieli, instytut dla żydów, szkoła dworska, szkoła płci żeńskiej, towarzystwo biblii, tow. dla wsparcia wdów i sierot żołnierskich i t. d.; fabr. tabaki, cykoryi, fajansu, ceraty płóciennéj i kitajkowej, ołówek, galonków złotych i srebrnych, kartunu, farb, laku, kart, fajek; wyrabianie korków, gorzelnie, browary, handel. Miejsce urodzenia astronoma *Herschel*. Na Esplanadzie jest popiersie Leibnica, a w bliskości zamek *Montbrillant* i *Herrenhausen*; przy ostatnim sławna fontana, która wyrzuca wodę grubości człowieka z wielkim szumem na 120 stóp wysokości, wielka oranżerya z szkołą drzewek. Miasto *Rehburg*, kąpiele mineralne. *Hameln* przy ujściu Hamli do Wezery 5064 mieszk., fabr. wełny, bawełny, fajek; rybołstwo, spław, handel.

b) Hrabstwa Hoya i Diepholz z miastami *Nienburg* nad Wezerą 3810 mieszk. *Hoya*. *Diepholz* nad Huntą, odtąd Lohną nazwaną. 2068 mieszk.

2) Wojewodztwo Hildesheim ma 4 prowincye:

a) Xięstwo Göttingen, m. st. *Göttingen* nad Lainą 9506 mieszk., Akademia z biblioteką, złożoną z tomów 280,000, zbiorem malowideł i innych rzeczy, obserwatorium, ogrodem botanicznym i ekonomicznym, teatrem anatomicznym, instytutem akuszeryi i t. d.; Akademia umiejętności, towarzystwo Niemieckie, szkoła łacińska i rzemiosł; fabr. mydła, wełny,

amidonu i krochmalu, garbarnia, handel płótnem. *Munden* lub *Hannoverski-Minden* przy zbiegu Werry z Fuldą, odtąd Werra nazwano, 4512 mieszkańców; wyższa szkoła płci żeńskiej fabryki tabaki, fajansu, skór, octu, warsztat do budowania statków, handel. *Nordheim* 3,093 mieszkańców. Tu uprawiają tabakę. *Duderstadt* Gimnazjum, klasztor urszuliniek wraz z szkołą dziewcząt, fabryki sukna, wstążek, znakomita uprawa chmielu. Majętność *Plesse*.

b) Xięstwo Grubenhagen, miasto *Einbeck* nad Ilmą 5080 mieszk., fabryki sukna, skór, płótna, blech, handel. *Osterode* nad Sosa 4585 mieszk., fabryki blejwasu i wełny, fabryka naczyń drewnianych.

c) Prowincja Hohnstein z m. *Neustadt*.

d) Xięstwo Hildesheim z miastem *Hildesheim* nad Inerstą 10,788 mieszk., ma sądownictwo, Konsystorz Ewangelicki i Katolicki, inkwizytoryat, szkołę Katolicką, Luterskie gimnazjum, tak nazwane *Andreanum*; prowadzi handel przędzą i płótnem, ma 19 Kościołów i 20 szpitalów. *Goslar* w północnej stronie Harcu nad Gosą, która nie daleko stąd wpływa do Ocker, 5670 mieszk., handel prowadzi zbożem i owocami; górnictwo na górze *Ramel* przy mieście, browar. (*Gose*), fabryki wiotryolu, ołowianek, fabryki drótu i mosiądzu, fryszlerka, łomy żupków. Miasteczko *Salzlöbenhall* lub *Satzgitter*, gdzie zupy solne.

3) Województwo Lüneburg czyli Xięstwo Lüneburg lub *Celle*, m. st. *Lüneburg* nad *Illmenau* 10,039 mieszk.; zupy solne, handel, kamienie wapienne. *Harburg* nie daleko ujścia Sewy do Elby, 3625 mieszk., zamek obronny, blech wosku, (co rok 40,000 funtów dostarczający) rafinerya cukru, fabryki zagli i wstążek jedwabnych; z tąd jest zwyczajna przeprawa do Hamburga. *Celle* nad *Allerą* 8149 mieszk., forteca; jest tu sąd najwyższy appellacyjny, towarzystwo ekonomii wiejskiej, blech wosku, fabryki złota i srebra, spław, browar. *Uelzen*.

4) Województwo Stade z 3 prowincjami:

a) Prowincja *Hadeln*, miasto *Otterndorf* nad rzeką *Medem* (*Mäme*) 361 domów, 1739 mieszk., port, handel zbożem, owocami, węgłami.

b) Xięstwo *Bremen*, miasto *Stade* nad *Schwinga*, ma 5000 mieszk., i znaczny handel. *Buxtehude* nad *Ostą* 1849 mieszk., skład drzewa i wapna, rafinerya cukru. Miasteczko *Horneburg*: plantacją chrzanu sławne. *Bremerlehe* lub *Lehe* nie daleko *Werry* 309 domów, 1395 mieszk. Wieś *Lillenthal* między rzekami *Wümme* i *Wörpe*, ma Obserwatorium astronomiczne.

c) Xięstwo *Werden*, m. t. i. nad spławną rzeką *Aller*, 3599 mieszk., o pół mili stąd są wody mineralne *Uhlenmüllerskie*, które równają się *Pyrmonckim*.

5) Województwo *Aurich* albo Xięstwo *Ostfriesland*, m. st. *Aurich* 2533 mieszk., handel. *Emden* przy ujściu *Ems* do odnogi *Dollart*, port, znakomity połów śledzi, 11,128 mieszk. *Norden* 3538. Miasteczko *Leer*, handel, mieszk. 481. Wyspy *Borkum* z latarnią morską; *Norderney*, kąpiel morską, *Langeroog*, *Spikeroog* i inne.

6) Województwo *Osnabrück* z 2 prowincjami:

a) Xięstwo *Osnabrück*, m. t. i. nad *Hasą* 8997 mieszk., gimnazjum, Kapituła, towarzystwo biblii, handel płótna; w tutejszym ratuszu zawarty był pokój Westfalski roku 1648.

Do tego należy jeszcze:

aa) Niższe Hrabstwo Lingen, m. t. i. niedaleko Ems, 2074 mieszk., gimnazjum.

bb) Hrabstwo Meppen, księcia Prospera Ludwika Aremberg z m. *Meppen*.

cc) Księstwo Rheina-Wolbeck, Arnolda (Jozefa) Księcia Looz-Gorswareńskiego.

b) Hrabstwo Bentheim, własność księcia Bentheim-Bentheim, z m. Schüttdorf.

7) Gubernia górnicza Clausthal czyli Oberharz z m. *Clausthal*, 8340 mieszk., najbogatszeminy srebrne w gorze Harz. Miasto to jest wyniesione 1170 stop nad powierzchnią morza, jest siedliskiem naczelnictwa górniczego, ma gimnazjum, szkołę górniczą, mennicę. *Cellerfeld*, 3770 mieszk., tylko strumieniem od Clausthal przedzielone. *Andreassberg*, 3864 mieszk., srebrne huty. *Altenau* nad Okrą, 1174 mieszk. *Lautenthal*, 2006 mieszk., huty srebrne. *Grund* przy zachodnim końcu Harzu. —

VI. Królestwo Wirtembergskie leży między 25° 5' — 28° 8' dług. 47° 34' — 49° 34' szer. ma mil kwadr. 560, mieszkańców 1,535,400, leży nad Nekarą (z Enz, Nagold, Fils, Mur, Lauter, Kocher, Jaxt i t. d.) i nad Dunajem z Iller. Królem jest *Wilhelm I.*, który ma władzę wykonawczą, prawodawczą zaś dzieli z stanami Państwa; które dwie izby stanowią; pierwsza składa się z Reprezentantów ludu, druga z Możliwych Państwa. Dochody czynią 28 milion. złotych niemieckich. Dług w roku 1827 obrachowany wynosi 27,356,917 zł. niem. Siła zbrojna składa się w czasie pokoju z 4,906, w czasie wojny z 16,824 ludzi. Królestwo całe Ustawą z 1817 r. podzielone na 4 Obwody. 1. Nekary. 2. Czarnoleski. 3. Jaxty. 4. Dunaju. Stuttgart z okręgiem do żadnego obwodu nie należy. Każdy obwód składa się z 14 — 17 powiatów.

1) Obwód Nekary, m. st. *Stuttgart* rezydencja Króla nad Nesenbach 2000 dom., 33,251 mieszk. Osobliwości: stary i nowy zamek, w pierwszym zadziwiającej wielkości sala, w drugim zbiór kunsztów, gabinet naturalny, biblioteka, zbiór starożytności: wielki dom opery, gmach akademicki z ogrodem, koszar, gimnazjum, obserwatorium; fabr. jedwabiu, wełniane, i bawełniane. *Ludwigsburg* w pięknem położeniu przed stu laty zbudowane, druga rezydencja Króla, 5600 mieszk. dom sierot, waryatów, i poprawy. Arsenał, ludwisarnia, fabr. galonów, porcellany, fajansu, sukna. *Hohenasperg* forteca na gorze i więzienie. *Esslingen* nad Nekarą winnica, fabr. sukna najlepsza w całym Król. *Kannstadt* nad Nekarą odtąd spławną, 3000 mieszk., fabr. tabaki, kartunu, ważne dla handlu przechodowego. Nie daleko leży stary zamek *Württemberg* niegdyś rezydencja książąt, od której kraj swoje wziął nazwisko. *Heilbronn* nad Nekarą 3000 mieszk. tu są ruiny starego dawnych

królów zamku; gimnazyum, biblioteka publiczna, handel. *Weinsberg, Löwenstein.*

2) Obw. Jaxty, m. s. *Ellwangen* nad Jaxtą stol. rządu, z pięknym zamkiem, 4500 mieszk., gimnazyum, Akademia K atol. *Mergeutheim*, dawniej stol. mistrza krzyżackiego, gimnazyum. — Do Xiążąt *Hohenlohe* należą miasta od których różne ich dzielnice różne przybierają nazwiska; *Burtenstein, Langenburg, Kiechberg, Oehringen* gimnazyum, archiwum Xiążąt, winnica, handel na bydło. *Neuenstein, Ingelfingen, Kunzeslau* znakomite handlem na bydło. — *Hall (Schwübisch Ifall)* 5,800 mieszk., dostarcza niekiedy 80,000 cent. soli warzonki z własnych źródeł, ma gimnazyum, biblioteki publiczne. *Aalen, Bopfingen, Giengen, Gmünd*, dawniej były wolne miasteczka Państwa.

3) Obw. Dunaju m. s. *Ulm* przy zbiegu Ilery i Dunaju, źródkiem miasta płynie Blawa rz. mieszk. 14 225, gimnazyum, szkoła rysunków, dwie szkoły dla ubogich; fabr. płótna, fajek, wławiona perłowa kasza. Kościół Münster, należy do największych w Niemczech, wieża jego wysoka 337 stóp. — *Biberach* ma liczne fabryki i wody mineralne. *Göppingen* nad rz. Fils znane z źródeł wody mineralnej kwaskowej. *Geislingen* 1600 mieszk., mineralne kąpiele, mnóstwo tokarzy, blisko są hamernie żelaza i miedzi. *Blaubeuern* niedaleko źródła rz. Blau, fabr. płótna i wyborne garbarnie. *Ehingen, Munderkingen, Riedlingen, Mengen* ledwie nazwiska miasteczek godne. *Waldsee, Leutkirch*, fabr. płótna. *Ravensburg* 4000 mieszkańców, winnice, farbiernie, garbarnie i dosyć tokarzy. *Wangen* fabr. żelaza. Majętności pod rządem udzielnych Panów a Najwyższym Zwierzchnictwem Króla będące: *Buchau* m. t. i. Xięcia Thurn Taxis; — *Ochsenhausen* m. t. i. Xięcia Metternich-Winneburg-Ochsenhausen; — *Baindt* wieś t. i. Grafa Aspermont-Linden; — *Eglofs* w. t. i. Xięcia Windischgrätz; — *Issny* m. t. i. Grafa Quad; — *Neu-* (nowy) *Rawensburg* w. t. i. Xięcia Dietrichstein; — *Guttzell* w. t. i. Grafa Törring; — *Königs-egg-Aulendorf* Grafa Königsegg, m. *Aulendorf* i zamek na górze *Königsegg*; — *Roth* Grafa t. i.; — *Thannheim* Grafa Schäsberg; — część majątności *Waldenburgskich*; — część majątności Grafa *Fugger-Kirchberg*, i *Fugger-Dietenheim-Brandenburg*; — *Sulmingen* Grafa *Plettenberg*; — *Buxheim* Grafa *Ostein*.

4) Obw. Czarnoleski, m. st. *Reutlingen* 8,600 mieszk., fabr. płótna, b wełny, materyi różnych i robot metalowych, garbarnie. *Tuttlingen* fabr. płótna. *Ludwigsthal* kuźnice żelaza. *Rotweil* nad Nekarą 3,100 mieszk., handel zbożowy, szkoły, szpital na 300 chorych. *Ehingen* fabr. wełny, handel na bydło. *Balingen* w bliskości źródła siarczane, fabr. wełniane, płócienn. *Tübingen* nad Nekarą 6000 mieszk., zle zabudowane ale znakomite akademią, funduszem na 150 uczniów teologii, na fabr. i rzemiosłach nie zbywa. *Nürtingen* nad Nekarą, szpital wielki, roboty różne z agatu, perłowej macicy, fabr. instrumentów muzycznych, *Urach* fabr. płótna, noży i znakomity handel. *Freudenstadt* 2500 mieszk., fabr. sukna, gwoździ, szlifiernia grauatów; kopalnie miedzi, żelaza, srebra. *Herrenberg* łomy marmuru i alabastru. *Calw* fabr. sukna, pończoch, trykotów, safianu. *Wildbad* cieplice. *Neuenburg* hamernia żelaza.

VII. Wielkie Xięstwo Badeńskie leży między $25^{\circ} 11'$ — $27^{\circ} 52'$ dług. $47^{\circ} 32'$ — $49^{\circ} 49'$ szer. ma mil kwadr. $272\frac{1}{2}$, mieszkańców 1,001,630, (między tymi 600,000 Katolików, 500,000 Lutrów, 14,000 Żydów, 1100 Menonitów; reszta Kalwinów), leży nad Renem (z Nekarą (z Enz, a ta z Nagold i Jaxt), Murg, Menem (z Tauber), Krajach, Kinzig lub Kinzing i t. d.) i Dunajem, wzdłuż jeziora *Boden* długiego 18, szerokiego 5 godzin drogi. Grunt górzysty, czarnoleskie góry w większej części zalegają kraj, z nich najwyższa *Feldberg* 4580 stóp. Jeziora znaczniejsze *Schluch*, *Kichner*, *Mummet* i *Ilmen*. Klima w górach przykre, zimne; w równinach łagodne. Z płodów zboże, owoce, wino, len, konopie (najlepsze w Niemczech), lasy dostarczają drzewa w obfitości na potrzebę krajową i na handel, wyrabiają tu wiele smoły i potażu, zwierzęta różnego gatunku, ryby (karpie do 50 funt. niekiedy ważące); żelazo, miedź, srebro, nieco złota i t. d. Fabryki najważniejsze są: płótna, materyj wełnianych, bawełnianych, fajansu, szkła, szlifiernie kryształu i granatów, fabr. zegarów drewnianych, które się z tąd prawie po całym świecie rozchodzą. Rządzcą jest *Ludwik (Wilhelm August)*. Wielki Xiążę. W prawodawstwie i podatkowaniu stany Państwa mają pewny udział. Dochody 9 milion. złt. niem. Siła zbrojna 19,000 ludzi. Kraj ten ma znaczne fabryki, któremi 10,000 ludzi się trudni, jednak nie są wystarczające potrzebie.

Kraj podzielony na 6 cyrkułów:

1) Cyrkuł Murg i Pfinz, m. st. Wielkiego Xięstwa i rezydencya *Carlsruhe* nad Hartwald, mieszk. ma 15,789 z wojskiem. Jest tu stolica rządu Administracyi krajowej, liceum, szkoła Królewska, szkoła inżynieryi, seminaryum nauczycieli; instytut głucho niemych, instytut dla Kandydatów leśniczych, szkoła leczenia bydła, szkoła architektonicznych malowideł i rysunków, biblioteka dworska, zbiór monet, gabinet modeli, starożytności i fizyczny; fabr. pudru, amidonu i tabaki; ma 9 głównych ulic, które się ciągną w kształcie wachlarza do zamku rezydencyjonalnego w najlepszym guście wystawionego. M. st. cyrkułu *Durlach* nad Pfinz 3873 mieszk., fabr. fajansu, blech. Miasto *Bretten* nad Salzbach 2594 mieszkańców, miejsce urodzenia Filipa Melanchtona. *Bruchsal* nad rzeką Salza 5147 mieszk., stolica Biskupa i Katolickiego Konsystorza, zupy solne. *Pforzheim* nad Enz, odtąd spławna, Nagold i Wurm 5301 mieszk., tu się znajdują groby pannujących; fabr. sukna, materyi wełnianych, półńczoch, skór, jubilarnia, fabr. zegarków, blech płótna, handel drzewem. *Rastadt* nad Murgą 4204 mieszk. Liceum i seminaryum Nauczycielskie, znakomite

zawartym tu pokojem 1714 r. Kongressem w r. 1797 i 1798; *Baden*, zamek, *Museum palaeotechnicum*, w którym starożytności Rzymskie w okolicy znalezione zachowują.

2) Cyrkuł Jeziora, (tak zwany dla swego położenia nad jeziorem *Boden*) m. st. *Constanza*, (*Costnitz*) tu wypływa *Ren* z jeziora *Boden* 4503 mieszk., gimnazyum akademyczne, liceum, fabr. sukna, płótna, kartunu, handel winem i owocami ogrodowemi. Miasto *Meersburg* nad północnym brzegiem jeziora *Boden*, 1317 mieszk. *Pfullendorf* nad *Cellenwasser* 1451 mieszk., rolnictwo i sady. *Ueberlingen* nad jeziorem *Boden* z 2608 mieszkańców, winnice, handel jeziorem *Boden*. *Stockach*. *Thengen* nad *Wutach* 154 mieszk. Ekonomie Xiążąt *Fürstenbergskich*, *Hüfingen* m. *Doneschingen* 2082 mieszk. zamek xiążęcy na którego dziedzińcu główne źródło *Dunaju*; *Neustadt* m. s. t. i. tn wyrabiają znaczną ilość zegarów drewnianych i metalowych, niedaleko milę długi wązow zwany *Holle* (piekło).

3) Cyrkuł *Treisam*, z m. st. *Freyburg* nad *Treisamą*, 10,108 mieszk., kościół katedralny, stolica Biskupstwa *Baden*-skiego, do którego się także przyłączyły kraje xiążąt *Hohenzoller-Hechingen* i *Sigmaringen*, teraz więc dyecezya cała liczy 770,000 dusz. Akademia Katolicka, szkoła normalna, szkoła leśnicza, fabr. cukru, szlifiernia *Granatów* i *Korali*. Miasto *Breisach* czyli *Altbreisach*, na przeciwko *Francuzkiej* fortecy *Neubreisach*, gdzie fabr. sukna i żelaza. *Lörrach* nad rzeką *Wiesen* 1906 mieszk., fabr. kartunu. *Kleinlaufenburg*, gdzie niebezpieczna kaskada *Renu*. *Waldshut*. *Heitersheim* 1438 mieszk. Wieś *Badenweiler*, gdzie kąpiele ciepłe i Rzymska łaźnia dobrze utrzymywana.

4) Cyrkuł *Kinzing*, m. st. *Offenburg* nad rzeką *Kinzig*, 2880 mieszk. Ekonomia Xięstwa *Fürstenbergskiego* *Wolfach* z miastem t. i. przy ujściu *Wolfach* do *Kinzig* 1388 mieszk. *Kehl* forteca naprzeciw *Strasburga*. Hrabstwo *Hohengeroldseck* Xięcia *Leyen*. *Prinzbach* kopalnie srebra.

5) Cyrkuł *Neckary*, m. st. *Mannheim* przy ujściu *Neckary* do *Renu*, 18,213 mieszk., zamek, Obserwatoryum, teatr, zbrojownia, ogród botaniczny, galerya malowideł, liceum, Akademia handlu; ludwisarnia; fabr. tabaki, skór, kapeluszy, wełny, płótna, jedwabiu, metalów. Miasto *Heidelberg* nad *Neckarą* 9719 mieszk., gdzie Akademia, ogród botaniczny i ekonomiczny, gimnazyum, połączone instytuta leśnictwa i architektury wiejskiej, fabr. woskowych świec, mydła i safianu. Odtąd zaczyna się gościniec długi na 7 mil, jeszcze od *Rzymian* zrobiony, prowadzący do *Darmstadt*. *Ludenburg* 2033 mieszk., sławna tu uprawa tabaki. *Neckargemund* nad ujściem *Eltsatz* do *Neckary*, garbarnia i fabr. garnków. *Philipsburg* nad *Renem*. *Weinheim* nad gościniecem górnym 4039 mieszk., winnica. *Schwetzingen* z zamkiem W. Xięcia i pięknym ogrodem. Ekonomia Xięstwa *Leiningskiego* *Mosbach* z m. t. i. 2122 mieszk., fabryka sukna, i Ekonomia Hrabstwa *Leiningskiego* *Neudenau* z miastem t. i.

6) Cyrkuł *Menu* i *Tauber*, w których są Ekonomie, Xięstwa i Hrabstwa *Lowenstein-Wertheimskiego*: *Wertheim* przy ujściu *Tauber* do *Menu* 3227 mieszk., gimnazyum, rafinerya *weinszteinu*, fabr. kartunu, gorzelnia, fabryka octu; spław *Menu*, winnica; *Rothenfels*, *Gerichtstetten*, *Brombach*, *Rosen-*

berg, Freudenberg i t. d.; Ekonomia X. Lenińskiego *Bischofsheim* z miastem t. i. nad Tauber 1873 mieszk., Ekonomia Xięstwa Salin-Krauthaimskiego *Krauthaim* z miastem t. i. nad Jaxt 714 mieszk.

VIII. Elektorstwo Heskie leży między $26^{\circ} 20'$ — $28^{\circ} 25'$ wschod. dług. $50^{\circ} 7'$ — $51^{\circ} 9'$ szer. zajmuje mil kw. 207, i ma 578,000 mieszk. Rzeki cenniejsze są: Ren, Men, Nida, Wezer, Fulda; kraj w większej części górzysty, ma jednak gdzie niegdzie żyzne równiny: obfituje w zboża, owoce, bydło; ma jaspis, marmur, alabaster, miedź, żelazo, srebro. Mieszkańcy są w większej części religii kalwińskiej; wyrabianie lnu na płótno i nici jest głównem ich zatrudnieniem, są atoli fabryki żelaznych i stalowych rzeczy, toż galanteryi. Rząd jest w ręku Xiążęcia *Wilhelma II.* Elektora i Wielkiego Xiążęcia (Fuldy), który władzę prawodawczą i podatkowanie ze stanami państwa dzieli. Dochody 4 miliony złt. niem. prócz 22 mil. wynoszącego majątku własnego tego Xięcia. Siła wojskowa 18,000 ludzi.

Cały kraj na 4 prowincye podzielony.

1) Niższa Hessya m. st. i rezydencya Xiążęcia *Cassel* nad Fuldą, składa się z starego miasta, wyższego i niższego nowego miasta, także z dwóch przedmieść, ma 1495 domów, 18,500 mieszk., 5 zamków n. p. Bellevne; modelle, teatr, zbrojownia, ludwisarnia, Muzeum z Xiążęcą biblioteką i doskonałym zbiorem fizycznych i matematycznych instrumentów, starożytnych i teraźniejszych posągów, monet i naturalnych rzeczy, popiersi, snycerskich robot na pół wypukłych, starożytności, rżniętych kamieni; galerya obrazów z zbiorem porcelany; 1) publicznych rynków, jako to: Zamku, Parady, Fryderyka (z wspaniałą statua Landgrafa Fryderyka) i Gensd'arme; towarzystwo starożytności, towarzystwo uprawy gruntu i sztuków, Akademia malarstwa, rzeźby i budownictwa, liceum, szkoła miejska, wojskowa, seminaryum nauczycieli, szkoła żydowska z seminaryum dla żydowskich teologów i t. d. Instytut *Wilhelma* (dom dla starych, chorych nieuleczonych, obłąkanych, wraz ze szkołą i domem poprawy); fabr. kapeluszy, jedwabiu, bawełny, galonków, wstążek, tabaki, obić papierowych, farby żółtej, ma do roku z jarmarki. Za miastem jest zamek Xiążęcy, oranżerye, z godnym widzenia ogrodem i kąpielą marmurową. Półtorcy godziny drogi od Kassel jest zamek Xiążęcy pod lasem jastrzębim, *Wilhelmshohe*, z zamkiem rycerskim, sławną kaskadą i innemi ozdobami sztuką i naturą utworzonemi. Na wierzchołku góry *Karola* wznosi się ośmioboczny mурowany budynek, *Octogon* (tak zwana zimowa skrzywnia), który się składa z 3 skrzydeł z wielkimi arkadami, a 224 stóp ma średnicy. Na płaskim dachu stoi piramida z kamienia czworograniastego, 96 stóp wysoka, a na niej 11 stóp wysoki miedziany postument, na którym stoi 31 stóp wyoka statua miedziana Herkulesa, w którego maczudze 12 osób mieścić się może. Ze spodu tego ośmiokątnego budynku

spadają kaskady w rozmaitych podziałach dolinami między nimi będącemi, fontanami i t. d., aż nakoniec wpływa woda przez grotę do doliny szerokiej na 200 stóp. Pod górą jest fontana, która wyrzuca wodę na 90 stóp. W bliskości leży także przyjemny zamek *Wilhelmsthal* w lesie, i dom wiejski *Schonfeld* z pięknymi ogrodami. Miasto *Carlshafen* przy ujściu Diemel do Werra 1175 mieszk., port, dom inwalidów; fabr. tabaki, kapeluszy, pończoch, octu; kopalnia lazuru i żupy solne. *Eschwege* nad Werrą 4373 mieszk., fabr. tabaki. *Hofgeismar*. *Homburg*. *Allendorf*. Miasteczko *Grossalmerode* nad *Fahrenbach*, gdzie wyrabiają wiele tyglów chemicznych, glinianych naczyń, fajek i t. d. — Do tego należy tu jeszcze miasteczko *Rothenburg* nad *Fuldą*, rezydencya Xięcia *Hessen-Rheinfels-Rothenburg*.

2) Wyższa *Hessya*, miasto *Marburg* nad *Lahn* 5447 mieszkańców, Akademia, *Wilhelma* instytut chirurgii, pedagogia, seminaryum nauczycieli. *Frankenberg* kopalnie srebra, miedzi, ołowiu.

3) *Hana u* z miastem t. i. przy ujściu *Kinzig* do *Menu*, ma 1466 domów, 11.997 mieszk., gimnazyum, szkoła rysunków, towarzystwo badaczy historii naturalnej; fabr. rękawiczek skórzanych, zwierciadeł, mosiężnych trąbek i trąb, wozów, wełny, jedwabiu, tabaki, złota i srebra, galanteryi, kamlotu, kapeluszy, guzików, handel drzewem, tarcicami, korzeniami, winem i t. d., z 2 jarmarkami do roku; potyczka dnia 30go Października 1813. Miasto *Gelnhausen* nad *Kinzig* 4000 mieszk. Zamek *Philippsruh* z kąpielami *Wilhelmsbad*. Miasto *Nauheim* czyli *Nauenheim*, gdzie żupy solne. Ekonomie pod Zwierzchnictwem Króla będące: *Meerholz*, *Langensetbold*, *Wächtersbach* i *Birstein* Xięcia *Isenburg*.

4) *Fulda*, z m. t. i. nad rzeką *Fulda*, 9000 mieszk., liceum, szkoła leśnictwa, monaster czyli kościół z grobem *S. Bonifacego*; fabryka płótna, wełny, porcelany i drewnianych towarów. *Hersfeld* nad spławnią odtąd *Fuldą* 4952 mieszk., fabr. sukna, źródła mineralne. *Schmalkalden* przy ujściu *Stilli* do *Schmalkaldy*, 5228 mieszk. z zamki, fabr. żelaznych i stalowych rzeczy, barchanu, fajek piankowych; tu zawarty r. 1531 związek znany w historii pod nazwiskiem związku *Szmalkaldzkiego*; o milę od miasta jest góra *Stahlberg* obfita w rudę. — Miasteczko *Kreuzberg* czyli *Philippsthal* rezydencya Landgraфа *Hessen-Philippsthal*.

. IX. Wielkie Xięstwo *Heskie* leży między 25° 20'—27° 50' dług. 49° 26'—51° 16' szer. ma mil kw. 168, a mieszk. 671,000 leży nad *Renem*, *Menem*, *Schwalną*, *Lahną*, *Ohmą* i *Niddą*. Kraj miejscami gorzysty, ma jednak dostatkami zboża, owoców, wina; udają się tu pięknie kasztany i migdały, len; jest dosyć zwierząt domowych i dzikich, kopalnie miedzi, srebra, merkuryusza i żelaza; fabryki najznakomitsze w *Offenbach*. Panuje *W. Xiążę Ludwik*. Stany Państwa z 2 Izb złożone stanowią prawa i podatki. Dochody wynoszą 4 miliony złotych niemieckich. Siła zbrojna 9000 ludzi.

Kraj zawiera następujące prowincye:

1) Xięstwo Starckenburg, m. s. i rezydencya *Darmstadt* przy początku drogi górnej, ma 800 domów, 17000 mieszk., stol. Władz Rządowych, pedagogia, gimnazjum i t. d. Wielki dom dla ćwiczeń wojskowych, długi na 319 stóp, 107 stóp szeroki, a 83 wysoki. *Grossgerau*, na piaszczystej równinie ma 240 dom., 2650 mieszk. *Erfelden*, wieś, przy której stoi słup Szwedzkim zwany, 56 stóp wysoki, który Gustaw Adolf postawił na pamiątkę przejścia Renu; 540 mieszk. *Seligenstadt* nad Menem, 1300 mieszk. Miasto *Zwingenberg* przy drodze górnej, pod góra Malchą, wysoką na 1800 stóp, 1144 mieszk. *Friedberg* nad Usbach z 1740 mieszk.; letnia rezydencya *Auerbach*.

Do tego należą następujące lenności:

a) Majętność Xięcia Löwenstein-Rosenberg z miastem *Neustadt*. Wieś *Habizheim* z pięknym zamkiem i parkiem.

b) Majętność Xięcia Isenburg-Birstein. Miasto *Offenbach* leży w przyjemnej i zycznej okolicy nad południowym brzegiem Menu, pięknie zabudowane, od Frankfurtu na poł mił oddalone, 7844 mieszk.; fabr. kapeluszy, jedwabiu, płócien, wełny, bawełny, fajansu, ceraty, obicia, woskowych świec, galanteryj, tabakierek (rocznie 5000 tuzinów), papieru, safianu; bielnik kunsztowny, handel. Wieś *Birstein*, rezydencya Xięcia, nad Riedbach. Odnoga Hrabiosa tej linii jest linia *Philippseich* z zamkiem rezydencyonalnym *Philippseich*.

c) Maj. Hrabiego Erbach-Erbach z miastem *Michelstadt* mającym 1147 mieszk., stolica regencyi najwyższej, fabr. żelaza. *Irbach* nad rzeką Mümling.

d) Maj. Hrabiego Erbach-Fürstenau z m. *Fürstenau*.

e) Maj. Hrabiego Erbach-Schönberg z miastem *Schönberg* i wsią *Reichenbach* w której się znajduje kolumna olbrzymia i olbrzymi ołtarz. — Majętność Hrabiego Schönborn z pięknym zamkiem i wsią *Heusenstamm*.

2) Xięstwo wyższej Hessyi, m. s. *Giessen* nad Lahn i Wieseck, 8000 mieszk., Akademia, pedagogium, seminaryum nauczycielskie. *Friedberg* nad Höhe, 2548 mieszk., szkoła leczenia bydła. *Nidda*.

Do tego należą następujące lenności:

a) Hrabiego Stolberg-Wernigerode z miastem *Geudern*, 1614 mieszkańców.

b) Hrabiego Stolberg-Rossla z m. *Otterberg*.

c) Xięcia Solms-Braunfels z m. *Grünigen*.

d) Xięcia Solms-Hohensolms z m. *Lich*.

e) Hrabiego Solms-Laubach z m. *Laubach*.

f) Hrabiego Solms-Rödelheim z m. *Rödelheim*.

g) Xiążęca Isenbursko-Birsteńska ekonomia *Wenings*.

h) Pos. Hrabiego Isenburg-Büdingen z m. *Büdingen*.

i) Hrabiego Isenburg-Meerholz.

l) Barona Riedesel z m. *Lauterbach*.

l) Hrabiego Görz z m. *Schlitz*, 2856 mieszk. — Także posiada Hrabia Leiningen-Westerburg prawem wyższem zamek *Ilbenstadt*, a Hrabia Solms-Wildenfels zamek i wieś *Engelthal*.

W obwodzie Xięstwa wyższej Hessyi, niepodległe W. Xięciu Hessen, leży Landgrafstwo Fryderyka Ludwika Hessen-Homburg, 5 mil kwadr., 20,400 mieszk. z miastem *Homburg vor der Höhe*, 2700 mieszk., szkoła leśnicza fabr. wełny, flaneli, jedwabiu i wełnianych pończoch.

3) Posiadłości na lewym brzegu Renu, część byłego departamentu francuzkiego *Donnersberg* z miastem *Mainz* na przeciwko ujścia Menu do Renu, ma 26 589 mieszk., (forteca związku Niemieckiego), liceum, spław, handel. Miasto *Bingen* nad Renem, tu jest wieża mysza (*Mausethurm*). *Alzey* nad rzeką *Sulzbach*, mieszk. 2560, gdzie fabr. płótna, pończoch, skór. *Worms* nad Renem, fabr. tabaki. *Oppenheim* nad Renem. Miasto *Peterinsel* na Renie.

X. Xięstwo Holsztyńskie i Lawenburskie, Króla Duńskiego zobacz n. 12.

XI. Wielkie Xięstwo Luxemburg Króla Niderlandzkiego, zobacz n. 6.

XII. Wielkie Xięstwo Sasko - Weymarskie 50° 25' — 51° 27' szer. liczy 53 miast, 10½ miasteczek 679 wiosek, ma mil kwadratowych 66¼, 226,000 mieszk., leży nad Saalą, Ilm, Unstrut i nad Fuldą. Odnogi gór Turyngskich rozciągają się po kraju, dla tego Xięstwo ma dostatkami drzewa, zwierząt dzikich i swojskich, soli, i t. d. liczne są fabryki wełnianych i lnianych materii. Panuje Wielki Xiążę *Karol Friedrich*. Stany Xięstwa mają udział w prawodawstwie. Dochody 1½ mil. złotych niemieckich. Siła zbrojna 2,164 ludzi. Kraj ten dzieli się na Xięstwo Weimarskie i Eisenach.

1) Xięstwo Weimar, m. s. t. i. nad Ilm, 9800 mieszk., rezydencya, Kollegia rządowe, biblioteka Xiążęca, gabinet monet i medalów, archiwum wspólne linii Xiążąt Saskich, gimnazyum, seminarjum nauczycieli wiejskich, szkoła rysunków; fabr. likworu, pończoch jedwabnych, kart, map geogr., towarów metalowych i kamiennych naczyń; przy mieście jest park W. Xięcia, a w pobliżności zamki *Belvedere* i *Tieffurt*, oraz zamek letni *Ettersburg*. Miasto *Jena* nad Saalą, 6000 mieszkańców, Akademia z wyborną szkołą kliniki, gabinet naturalny i kunsztów, towarzystwo Xiążęce mineralogii; Sąd apellacyjny dla krajów W. Xiążęcia, Xiążąt Saskich i Xiążąt Reusz, fabr. blejwasu, przedzenie bawełny, uprawa chrzanu i winnic. Bitwa Francuzów z Prusakami dnia 14go Października 1806. *Apolda* 4000 mieszk., fabr. pończoch, zatrudnia 660 warsztatów, a wyrabia 40,000 tuzinów. *Ilmenau* nad rzeką Ilm, 2000 mieszk., fabryka porcelany, kopalnia miedzi, w której się srebro znajduje, browary. *Neustadt* nad Orlą 2492 mieszk., fabryka wełny. *Weyda* nad rzeką t. i. 2200 mieszk., fabr. wełny, farbiernia, fabr. papieru masą kamienną powleczoną. *Blankenhan*.

2) Xięstwo Eisenach, m. t. i. nad Nessą 8214 mieszczk., gimnazyum, fabr. sukna, sieci (Chalons), sarży, bai, płótna, kobierców, fajek z piany morskiej i drzewa, grzebieni, pilśni, skór, grempli, blejwasu, glinka. W pobliżności zamek *Wartburg* na górze, gdzie Luter przez niejaki czas ukrywał się w r. 1521. *Ruhla* (połowa do Gothy) 2720 mieszczk., szkoła leśnicza, fabr. żelaza, źródła mineralne. *Wach* nad Werrą 1871 mieszczk. *Leungsfeld* 1779 mieszczk. *Geissa* 1563 mieszczk.

XIII. Xięstwo Sasko - Altenburg obejmuje mil kwadr. 23 $\frac{1}{2}$, mieszkańców 104,408, wszyscy prawie Niemcy, bo tylko bardzo mało Żydów i 10,000 Wendów po niemiecku mówiących między nimi się znajduje. Religia luterska, 100 tylko katolików. Xięstwo to ma Uniwersytet w Jena, jedno gimnazyum, jedno liceum, seminaryum nauczycielskie i szkołę rysunków. Xiążę *Friedrich* ma 600,000 zł. niem. dochodu, długi 824,100 zł., kontyngensu dostawia 982 ludzi.

Miasto stoł. *Altenburg* nad Pleissą, 11,200 mieszkańców, ma zamek, w którym Xiążę rezyduje, bibliotekę, gimnazyum, miejskie szkoły, różne fabryki, handel bydłem i zbożem. Przed miastem leży zamek na skale sławny wykradzeniem xiążąt w roku 1455. *Ronneburg* 4178 mieszczk. wody mineralne. *Eisenberg* 4300 mieszczk. zamek. *Schmölln*, *Roda*, *Kahla*, Zamek *Leuchtenburg* na górze nad Saalą, dom poprawy i waryatów.

XIV. Państwa Xiążęce Sasko - Meiningen - Hildburghausen - Saalfeldskie obejmują 42 m. kwadr., 150,000 mieszczk., leżą nad Werrą, Schwarzą, Saalą. Ta część kraju, która leży w gorach Turyngskich, obfituje w kruszce, a wyrobienie ich, jako też różne roboty z drzewa zatrudniają wielu mieszkańców. Prawie wszyscy wyznają religię luterską, jest tylko 400 katolików, 550 kalwinistów i 950 Żydów. Instytucje służące ku oświeceniu są: 5 gimnazya, 2 seminarya nauczycielskie, 1 szkoła leśnicza, 17 miejskich i 212 wiejskich. Xięciem panującym jest *Bernhard* (*Erich Freund*), dochodu ma 750,000 zł. niem., długi 2 $\frac{1}{2}$ mil., kontyngensu daje 1150 ludzi.

Tu należą:

1) Część *Henneberg*ska, m. s. i rezydencja *Meiningen* nad Werrą, 4200 mieszczk., zamek xiążęcy z znaczną biblioteką (24,000 xiążek), siedlisko kollegium rządowego, liceum, seminaryum nauczycielskie, fabryka sukna, barakanu, płótna, tabaki; jarmark wełniany. *Wasungen* nad Werrą, 1800 mieszczk., fabryka barakanu i płótna, noży, tytoniu. *Salzungen*, żupy solne. W wsi *Dreissigacker* jest zamek xiążęcy z Akademią leśniczą i gospodarczą i gabinetem zoologicznym. *Liebenstein*, gdzie wody kwaśne.

2) Część Koburgska, miasto *Sonneberg* nad Rotą, 2374 mieszk., garbarnia, malarze, kotlarze, pasamoniki, fabr. miedzi, handel bawidłami z drzewa i ciasta w pobliskości robionemi, zwierciadła, farba berlińska, porcelana i pudełka z deszczek dla fabrykantów jedwabiu, axamitu i wstążek.

3) Xięstwo *Hildburghausen* z miastem t. i. nad *Werra*, 4000 mieszk., uczone szkoły miejskie, seminaryum nauczycielskie, dom sierot z szkołą zarobku, towarzystwo kobiet. *Königsberg*. Żupa solna *Friedrichshall* przy wsi *Liebenau*.

4) Xięstwo *Saalfeld* z m. t. i. nad *Saalą*, 3497 mieszk., zamek książęcy, liceum, fabryka sukna, materyj, skór, kopalnia ałunu, huta miedziana. Niedaleko miasta przy *Mölsdorf* jest pomnik *Ludwika Ferdynanda Xięcia Pruskiego*, który tu walcząc poległ 10 Paźdz. 1806. *Posnek*, 3073 mieszk.

XV. Państwa Xiążęce *Sasko - Koburg - Gotha* obejmują 48 m. k. i 143,293 mieszk., leżą nad rzekami *Itsch*, *Rodach*, *Steinach*, *Saale*, *Leine*. Grunt jest gorzysty ale płodny. Mieszkańcy są Niemcy, wyjąwszy 300 Francuzów i 1200 Żydów. Mają 4 gimnazyja, 5 seminaryj nauczycielskich i wiele szkolek, robią płótno, towary żelazne, wełniane i bawełniane, porcelanę, szkło, ałun, witryol, smołę, potasz i. t. d. Panuje Xiążę *Ernst* (*Karol Ludwik Antoni*). Dochody wynoszą 900,000 zł. niem., dług krajowy 3 mil. zł., kontyngens 1366 ludzi zbrojnych.

Tu należą:

1) Xięstwo *Koburg* z m. t. i. nad *Itsch*, 8154 mieszk., z zamkiem rezydencyjalnym Xiążęcia *Ehrenburg*, stolica administracyi, gimnazyum z obserwatorjum i 2 bibliotekami, seminaryum nauczycieli, szpital dla chorych czeladników i służących; fabryka płotna i bawełniana; handel wełny, chustek, materyj i. t. d.; do roku 2 jarmarki; w pobliskości forteca *Koburg* z dobrze urządzonej więzieniem.

2) Xięstwo *Gotha*, m. s. t. i. nad *Leina*, 11,994 mieszk., zamek rezydencyjalny *Friedenstein* z książęcą biblioteką, gabinet monet, w którym same monety złote 11,000 przeszło dukatów wazą, muzeum wschodnie i. t. d., gimnazyum, seminaryum nauczycieli (najdawniejsze w Niemczech), wolna szkoła rysunkow; fabr. wełny, bawełny, skor, porcelany, obić papierowych, płotna. Przy mieście park książęcy z domem letnim *Friedensthal*, a w pobliskości obserwatorjum na 1220 stop wysokiej gorze *Seeberg*. *Ruhla* (połowa do *Weimaru*) *Waltershausen* nad rzeką *Horsel*, 2310 mieszk., w bliskości *Schnepfenthal* z szkołą *Salzmana*. W obwodzie xięstwa *Gotha* leży pod jego zwierzchnictwem będące hrabstwo *Gleichen*, którego część wyższa do *Neusteinskiej* linii książęcego domu *Hohenlohe* (miasto *Ohrdruf* nad *Ohrą*, gdzie liceum, fabr. płotna, wełny, skor) a niższa część do Xięcia *Schwarzburg - Sondershausen* należy

3) Xięstwo Lichtenberg czyli posiadłości na lewym brzegu Renu, 26,315 mieszk., miasto *Grumbach* nad rzeką *Glan*; *Wendel* i *Baumholder* hamernie żelaza. —

XVI. Kraje Xięstwa Brunświcko - Wolfenbüttelskiego mają mil kwadr. 71 $\frac{1}{2}$. a 209,527 mieszk.; leżą nad Wezerą, z którą się Aller łączy, do których wpadają Leina, Innersta, Fuse i Ocker; lecz tylko Ohra i Boda płyną wprost do Elby. Panuje tymczasowo Xiążę *Fryderyk August Wilhelm*. Dochody wynoszą 2,400,000 złotych, a długi państwa 3 $\frac{1}{2}$ mil. Siła zbrojna 2096 ludzi.

Pojedyncze części są: Xięstwa Wolfenbüttel i Blankenburg z Ekonomią *Walkenried*, które na 21 Cyrkułów są podzielone. M. st. rezydencya Xięcia *Braunschweig*, nad Ocker 36,000 mieszk., 2 zamki, muzeum z godnym widzenia zbiorem kunsztów, starożytności i naturalnych rzeczy, Collegium Carolinum (szkoła dla wyższych stanów); Xiążęce Collegium anatomiczno-chirurgiczne. gimnazyum; fabryka lakieru i bibuły grubej, tabaki, soli sztucznej i farb; sieją także wiele cykoryi i manny; handel, 2 jarmarki do roku. Miasto *Wolfenbüttel* nad Ocker 8245 mieszkańców, gimnazyum, biblioteka; stol. sądu Apellacyjnego wspólnego Xięstwom *Braunschweig*, *Lippe* i *Waldek*. *Scheppenstädt* 1642 mieszk. *Helmstadt* 5179 mieszkańców, pedagogium, wody mineralne. Zamek letni *Salzdahlum* z zbiorem porcelany, żupy solne. Miasto *Blankenburg* 2681 mieszk. W pobliżności jaskinia *Bauman* i *Biel* zwana *Gandersheim*. *Holzminden*. Do tego Xiążęcia należy w Szląsku Xię. *Oels* z m. t. i. (Oleśnica).

XVII. Xięstwo Nassau ma 104 mil kw., 350,000 mieszkańców, leży nad Renem, Menem i Lahną. Kraj w większej części górzysty dostarcza zboża lnu, konopi, drzewa, wina (*Johannisberg*, *Hochheim*, *Markbrunner* i t. p.), zwierząt domowych i dzikich, żelaza, miedzi, srebra, wody mineralnej (w *Selters* 60,000 zł. n. dochodu rocznego przynoszą). Mieszkańcy trudnią się handlem i fabrykami. Panuje Xiążę *Wilhelm*. Stany mają udział w prawodawstwie i podatkowaniu. Dochody wynoszą 1,800,000 złotych. Siła zbrojna składa się z 3000 ludzi.

Xięstwo od 1. Czerwca 1816 podzielone na 8 Ekonomij, stolica *Weilburg* nad rzeką *Lahn* 1786 mieszk. *Wiesbaden* 4600 mieszk., Regencya i Konsystorz, szkoła *Fryderyka*; ciepłe kąpiele; fabr. safranu i mebli. Miasto *Ussingen* nad *Ursbach*, fabr. pończoch. *Königstein* z zamkiem obronnym na górze. *Höchst* nad *Menem* 1700 mieszk., przędzenie bawełny; fabryka cukru z rzepy, makaronu i tabaki. *Hochheim* 1800 mieszk. *Kaub* nad *Renem* 1050 mieszk., spław. *Limburg* nad *Lahn* 2700 mieszk. *Dietz* nad *Lahn* 2700 mieszk., sławna szkoła drzewek z 700 gatunkami jabłek, 500 gat. gruszek, 100 gat. śliwek, 60 gat. wiśni i. t. d.; o $\frac{1}{2}$ mili stąd jest piękny Xiążęcy zamek *Oranienstein*.

Unkel nad Renem. *Montabaur* 2500 mieszk., gimnazjum Katolickie. *Hachenburg*. *Dillenburg* nad rzeką Dill, 3000 mieszk. *Herborn* nad Dill 2500 mieszk., kalwińskie gimnazjum, garbarnia, fabr. wełny i pończoch. *Hadamar*. *Beilstein*. Miasteczko *Nassau* 300 domów, 1600 mieszk. Ztąd pochodzi cała familia *Nassau* (Król Niderlandzki i Xiążę *Nassau*). *Schwabach*, źródła mineralne. *Rüdesheim* i wieś *Asmannshausen*, winnice. *Fochingen*, sławne kwaśne wody. *Selters* i *Niderselters* z zdrowymi wodami. *Elfeld* czyli *Eltville*, główne miejsce w *Rheingau*. *Katzenelnbogen* z zamkiem na górze. *Ems* nad Lahną, ciepłe kąpiele. Wieś *Biberich* nad Renem, zamek Xiążęcy. *Fachingen* znaczne źródła wody kwaskowej, (rozsyłają 300,000 dzbanków rocznie), *Selters* (wody salcerskie).

Pod zwierzchność tego państwa należą :

1) Majętność *Holzappel* i *Schaumburg* nad Lahną, które należały do *Hermi*, córki zmarłego (roku 1812) Xięcia *Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoy*n, małżonki Arcyksięcia *Jozefa*, Palatyna Węgierskiego, która w r. 1817 umarła, miasto *Holzappel*, 1200 mieszk., obfite wminy srebrne; 2) Hrabstwo *Leiningen-Westerburg* czyli majątności *Westerburg*, *Schadeck* i *Waltersburg* z miastem *Westerburg* z 1300 mieszk., zamek rezydencyonalny. Miasteczko *Waltersburg*, *Schadeck*; 3) Majętność *Runkel* Xięcia *Wied-Runkel*; 4) Ekonomia *Gränzenhausen* Xięcia *Wied-Neuwied*; 5) Posiadłości *Reifenberg* i *Kransberg* Hrabiego *Waldbott-Bassenheim*. W obwodzie Xięstwa *Nassau* leży jeszcze wieś *Johannisberg* albo *Bischofsberg* z wyborną winnicą, darowana od Cesarza *Franciszka I.* Xięciu *Metternichowi* w r. 1816 z zatrzymanem prawem zwierzchnictwa.

XVIII. Państwa Xiążęce *Mecklenburgsko-Szweryńskie* mają mil kwadr. 217, mieszk. 393,326 leżą nad *Warnową*, *Reckenitz*, *Trebel*, *Peeną*, *Elbą* (z *Eldą*, *Stör* i *Havel*). Kraj równy, ma wiele jezior rybnych; dostarcza zboża, drzewa, koni (*Mecklenburgskich*). Panuje W. Xiążę *Iryderyk Franciszek*, który dawno już krajom swoim Konstytucyą nadał. Dochody wynoszą 2,300,000 złot. niem. Wojsko składa się z 3800 ludzi.

Wielkie Xięstwo podzielone jest na *Meklenburski* i *Wendeński* powiat, xięstwo *Schwerin*, posiadłość *Wismar* i miasto *Rostok*,

Miasto *Schwerin* nad czyli: raczej wśród jeziora t. i., podzielone na stare i nowe miasto, ma 12,179 mieszk., wzmocniony zamek rezydencyonalny i oraz Xiążęce Kollegium sądownictwa i administracyi. Sławne tu są gorzelnie, stolarze, fabr. octu. *Boitzenburg* nad ujściem *Boiży* do *Elby* 2281 mieszk., cło na *Elbie*, połów łososi, gorzelnia, handel zbożem. *Bützow* przy zbiegu *Warnowy* i *Nebel* 2657 mieszk., sąd kryminalny, gorzelnia, fabr. kart. *Rostok* nad głęboką odnogą, którą *Warnowa* przed ujściem do morza wschodniego tworzy, 17,392 mie-

szkańców; Akademia, seminaryum pedagogiczno-teologiczne; towarzystwo badaczy natury, szkoła leczenia bydła; fabryka skór, płótna, amidonu, tabaki, mydła, kowale kotwic i fabr. octu. Do tego należy port *Warnemunde* z miasteczkiem tegoż imienia nad źródłami rzeki Warnów. *Sternberg* i *Malchin*, w których na przemiany co rok sejmiki się odprawiają. Miasteczko *Ludwigslust* 4000 mieszk., rezydencya, seminaryum nauczycieli, szkoła leczenia bydła, fabr. bibuły grubej. *Doberan* nie daleko morza wschodniego i świętej grobli, gdzie kąpiel morska. Wieś *Wöbbeln*, pomnik Teodora Körnera, (poległ 26 Sierpnia 1813). *Wismar* nad odnogą, która ma najlepszy port na morzu wschodniem 8988 mieszk., handel, spław. Wyspa *Pol* na morzu wschodniem. *Parchim* nad Eldą, ma 3902 mieszk., gimnazyum; fabr. amidonu, bai, kudźbai, salamonianku, soli glauberskiej i zielonej farby Brunświckiej. *Güstrow* nad Neblą, ma 6741 mieszk., sąd nadworny i powiatowy; szkoła kanonicka, gorzelnia, browarnia, handel morski. *Malchin* nad jeziorem Kumerojskiem, ma 2313 mieszk., gdzie sejmiki na przemian z *Sternberg* odbywają się. *Plau* 2061 mieszkańców, gorzelnia, fabr. sukna i bai.

XIX. Wielkie Xięstwo Meklenburgsko-Strelieckie ma mil kwadr. 56, a 75,882 mieszk., i leży nad Travą i Tollensee. Panuje Wielki Xiążę *Jerzy (Fryderyk Karol)*. Dochody wynoszą 500,000 złot. niem. Siła zbrojna 742 ludzi.

Do tego należą:

1) Powiat Stargardzki czyli Majętność Stargardzka, m. st. *Neustrelitz* nad jeziorem Zirke, zbudowane na kształt gwiazdy ośmiokątnej, tak że 8 ulic prostych zbiegają się w rynku, ma 4820 mieszk. Rezydencya W. Xięcia, Administracya, gimnazyum Carolinum, szkoła miejska z instytutem dla kunsztmistrzów, i nauczycieli wiejskich; fabr. nici i adamaszku. O mile stąd jest miasto *Altstrelitz* 3000 mieszk., gdzie fabr. skór i tabaki, oraz fabr. miodu. *Neubrandenburg* nad jeziorem Tollen 5145 mieszk., fabryka tabaki, kart, druk kartunu, gorzelnia i chmielnik. *Stargard* 1000 mieszkańców, fabr. garnków, sukna.

2) Xięstwo Ratzeburg z częścią miasta t. i. druga część należy do Duńskiego Xię. Sasko-Lawenburgskiego.

XX. Wielkie Xięstwo Oldenburgskie nad Wezerą, Huntą i Delmą, ma mil kw. 123, a 225,400 mieszk. Panuje W. Xiążę *Piotr (Fryderyk Ludwik)*. Dochody wynoszą przeszło 1,200,000 złot. niem. Siła zbrojna 1650 ludzi.

Xięstwo dzieli się na 7 cyrkułów:

1) Oldenburg, m. s. t. i. nad Huntą 5222 mieszk., mocno obwarowane, zamek rezydencyonalny; stol. rządu krajo-

wego, gimnazyum, seminaryum nauczycieli i port. Miasteczko *Elsfleth* przy ujściu Hunty do Wezer, cło na Wezerze; warsztat statków wodnych.

2) Neuenburg, gdzie miasteczko *Varel* nad morzem północnem.

3) Ovelgönne.

4) Delmenhorst z m. t. i. nad Delmą 2000 mieszk.

5) Vechta z m. t. i. nad rz. t. i.

6) Kloppenburg z m. t. i. nad Sostą.

7) Jever z miastem t. i. mającem 2800 mieszk. i wyspą *Wangeroog*. — Ma także Xiążę zwierzchność nad państwem *Kniephausen*, Hrabiego *Bentink*, leżącym przy Jever nad Jadą. Państwo to ma oprócz zamku rezydencyjonalnego *Kniephausen* także miasteczko *Sengwarden*.

Posiada także Xiążę: 1) Xięstwo *Lübek* albo *Eutin*, w obwodzie Xięstwa *Holsztyńskiego*, z miastem *Eutin* (na jeziorze rybnym t. i.) mającem 2341 mieszk., zamek. Jest ono siedliskiem rządu państwa, ma szkołę łacińską i browary; 2) Xię. *Birkenfeld* na lewym brzegu *Renu*, kraj mający 20,000 mieszk., dobrą paszę, urodzajne góry, gdzie główne miejsce *Birkenfeld*. Wieś *Oberstein* i *Idar* fabr. galanteryi z kamieni półszlachetnych do szlifowania których jest 20 szlifierni.

XXI. Xięstwo *Anhalt-Dessau* nad *Elbą* i *Muldą*, ma mil kwadr. 17, a 52,947 mieszkańców, należy do Xięcia *Leopolda* (*Fryderyka*). Dochody wynoszą 500,000 złot. niem. Wojsko 800 ludzi.

Miasto s. *Dessau* nad *Muldą*, 9220 mieszk., między którymi znajduje się 900 żydów, Regencya, szkoła główna, Xiążęca maneża i zbrojownia, osobliwszy cmentarz; fabr. sukna i tabaki. W pobliskości zamki letnie: *Georgium*, *Louisium* i *Vogelheerd*. Miasto *Wörlitz* ma 1850 mieszk., zamek Xiążęcia i wspaniały ogród, seminaryum nauczycieli. *Zerbst* ma 7000 mieszk., Sąd apellacyjny dla krajów *Anhaltskich* i *Schwarzburgskich*, szkoła płci żeńskiej, fabr. złota i srebra; blech, wosku.

XXII. Xięstwo *Anhalt-Bernburg* nad *Elbą* i *Saalą* ma mil kwadr. 16, mieszkańców 37,193, należy do Xięcia *Alexego* (*Fryderyka Chrystiana*). Dochody 450,000 złot. niem. wynoszą. Wojsko 400 ludzi.

M. st. *Bernburg* nad *Saalą*, gdzie 4844 mieszk., Regencya, szkoły; fabr. fajansów, kamienie, fabr. amidonu, pudru, skór; winnica i hamernia. Miasto *Ballenstadt* nad rzeką *Getel* 2500 mieszk., rezydencya Xiążęcia; fabr. flaneli. *Harzgerode* 1798 mieszk., Xiążęca kopalnia żelaza w okolicy zwanej *dziewicznym - skokiem*; przytem często odwiedzane *salińskie źródła żelazne* w dolinie *Selke* i *Alexisbad*.

XXIII. Xięstwo Anhalt-Köthen nad Elbą i Muldą ma mil kwadr. 13, mieszk. 52,454 należy do Xięcia *Henryka*. Dochody wynoszą 230,000 złt. niem., 400 ludzi stanowi siłę zbrojną.

M. st. i rezydencya *Köthen* nad rzeką Zittau, ma mieszk. 5074; jest tu główna szkoła złączona z seminaryum nauczycielów, szkoła płci żeńskiej; fabr. złota i srebra.

XXIV. Xięstwo Schwarzburg-Sondershausen ma mil kwadr. 16½, mieszk. 45,050, należy do Xięcia *Günther (Fryderyka Karola)*. Dochody wynoszą 275,000 złt. niem. Siła zbrojna (zob. następującą liczbę).

M. st. i rezydencya *Sondershausen* przy ujściu Beber do Wipper, ma 3100 mieszk., gimnazyum, Xiążęcy gabinet naturalny. Miasto *Arnstadt* nad Gerą 4600 mieszk., liceum; fabr. mosiądzu, sukna i materyj. Wieś *Stockhausen* nad Wipper, gdzie kąpiel siarczana.

XXV. Xięstwo Schwarzzenburg - Rudolstadt ma mil kwadr. 20, mieszk. 53,937, należy do Xięcia *Fryderyka Günther*. Dochody wynoszą 220,000 złotych niem. Obadwa Xiężęta Schwarzburscy mają 650 ludzi zbrojnych.

M. st. i rezydencya *Rudolstadt* nad Saalą ma 4200 mieszk., gabinet naturalny, gimnazyum; fabr. porcelany i wełny. Miasto *Königsee* 1500 mieszk. *Frankenhausen* 2930 mieszkańców, szkoła krajowa, kopalnia soli, źródła ciepłe. Wieś *Volkstadt*, fabr. porcelany i *Schaale*. Zamek *Schwarzburg* od którego Imię Xiążąt pochodzi, na wyniosłej skale zbudowany, mieści w sobie dom poprawy i dom obłąkanych.

XXVI. Xięstwo Hohenzollern - Hechingen ma mil kwadr. 5, a 14,500 mieszk. Dochody 80,000 złt. niem. Wojsko 194 ludzi.

Miasto rezydencyonalne Xięcia Fryderyka (*Herrmann Otto*) *Hechingen* nad rzeką Starzel na wzgórkach, ma 2600 mieszkańców, Kollegia rządowe; fabr. wełny. Wieś *Hausen* w dolinie Killer ma 1262 mieszk., handel korzonkami Encyanny. Stary zamek *Hohenzollern*, mieszkanie przodków domu Xiążęcego Brandenburgsko-Pruskiego, na górze wysokiej 800 stóp, z zbiorem godnym widzenia dawnych broni i rynsztunków wojennych.

XXVII. Xięstwo Hohenzollern - Sigmaringen ma mil kwadr. 20, mieszk. 56,000. Dochody 500,000 złot. niem. Wojsko 586 ludzi.

Rezydencya Xiążęcia Antoniego (Alojzego Mainarda Franciszka) *Sigmaringen* nad Dunajem 3000 mieszk.; jest tu Rezydencya. Miasto *Vöhringen* nad Lauchart, 700 mieszk. *Haigerloch* nad Eyach czyli Dejat ma 2000 mieszk. Do tego należą jeszcze majątności *Achberg* i *Hohenfels* i klasztory zniszone *Klosterwald* i *Habsthal*.

Pod Zwierzchnictwem Xięcia Hohenzollern - *Sigmaringen* są:

Majątności Xięstwa Fürstenberskiego (zobacz Baden) *Trochtelfingen* i *Jungnau*, z miastem *Trochtelfingen*, gdzie 2275 mieszk. Miasteczko *Jungnau*, i część majątności *Möskisch* na lewym brzegu Dunaju leżącej; majątności *Strassberg* i *Ostrah*, Xięcia *Thurn* i *Taxis*; nakoniec dobra szlacheckie *Gammertingen*, *Hettingen* i t. d.

XXVIII. Xięstwo *Lichtenstein* czyli majątności *Vadutz* i *Schellenberg* między Szwajcaryą i Tyrolem, ma mil kwadr. $2\frac{1}{2}$, mieszk. 5800 religii katolickiej, którzy żyją po części z przedzenia bawełny i wyrabiania drzewa. Panuje Xiążę *Jan* (*Nepomucen, Jozef*) *Lichtenstein*. Dochody czynią 17,000 zł. niem., a z majątności, które ten Xiążę posiada w Śląsku, Morawii, Czechach i Austrii, pobiera 1,200,000 zł.

Miasteczko *Lichtenstein* (dawniej *Vadutz*) 1800 mieszk., u spodu skały, na której zamek *Lichtenstein* stoi.

XXIX. Kraje Xięstwa Reuskiego czyli majątności *Graiz*, *Burg*, *Gera*, *Schleitz*, *Lobenstein* i t. d.; leżą w Wojtostwie nad Elstrą i Saalą, mają mil kwadr. $28\frac{1}{2}$ a mieszk. 74,460. Dochody wynoszą 550,000 złot. niem.

Dziela się na następujące linie:

1) Linia Xiążęca Reuss - Graizicka, *Henryka XIX.*, gdzie miasto *Graiz* nad Elstrą, do której wpływa *Gräslitz* 6195 mieszk.; jest tu seminaryum nauczycieli i kaznodziei; fabr. wełny i bawełny. *Zeulenroda* 3615 mieszk., fabr. materyi i pończoch.

2) Xiążęca linia *Schleitz*, *Henryka LXII.*, miasto *Schleitz* nad *Wiesenthal* 4620 mieszk., fabr. sukna, bawełny, muszlinu. — Xiążęca linia poboczna *Kostricka*, *Henryka LXXIV.*, miasteczko *Markt Hohenleuben*, fabr. wełny i bawełny. *Kostritz* nad Elstrą, z browarem.

3) Xiążęca linia *Lobenstein - Ebersdorfska*, *Henryka LXXII.*, miasto *Lobenstein* nad *Lemnitz*, 2716 mieszk., fabryka sukna, wieś *Ebersdorf* 1068 mieszk., między którymi znajduje się 450 *Herrnhutów*, fabr. bawełny, jedwabiu, tabaki, handel. Miasto *Hirschberg* nad Saalą 1280 mieszk.

Domy pod No. 2 i 3 posiadają wspólnie majątność *Gera*, m. t. i. nad *Elstrą* 8050 mieszk.; wspólna jest regencya i Konystorż młodszej linii głównej (2—4), gimnazyum; fabr. kartunu, pojazdów, skór, porcelany; farbiernia. Za miastem zamek *Osterstein* na wzgórku lasem zarosłym.

XXX. Xięstwo *Lippe-Detmold* nad *Lippą* i *Werrą* ma mil kwadr. 20 $\frac{1}{2}$, mieszk. 72,515, należy do Xięcia *Pawła Alexandra Leopolda*, który krajowi swojemu nadał Konstytucyą. Dochody wynoszą 490,000 zł. niem. Wojsko 900 ludzi.

M. st. i rezydencya *Detmold* nad *Werrą* 2570 mieszk., Regencya, gimnazyum, seminarjum nauczycieli, towarzystwo biblij. Miasto *Lemgo* czyli *Lengow* nad *Begą* ma 3050 mieszk., gimnazyum; fabryka wełny, płócien, fajek z morskiej piany. *Horn* przy lesie *Teutoburskim* ma 1294 mieszk.; *Salz-Ulfen* nad *Salzą* 1170 mieszk., solne żupy. *Lippstadt*, (zobacz Prussy).

XXXI. Xięstwo *Lippe-Schauenburg* ma mil kwadr. 10, a 25,500 mieszkańców, należy do Xięcia *Jerzego Wilhelma*. Dochody wynoszą 215,000 złt. niem. Wojsko 400 ludzi.

M. st. i rezydencya *Bückeburg* nad *Auą* 2000 mieszk., stol. rządu. *Stadthagen* 1430 mieszk., ma wody mineralne. *Blomberg*, 1691 mieszk., z fabr. wełny. Wyspa i forteca *Wilhelmstein* na jeziorze *Steinhuder*. Wieś *Eilsen*, gdzie kąpiel siarczana, stalowa.

XXXII. Xięstwo *Waldek* nad źródłem rzek *Dymel*, *Itter*, i t. d. zawiera mil kwadr. 21 $\frac{2}{3}$, a mieszk. 54,000, należy do Xięcia *Jerzego (Fryderyka Henryka)*. Dochody 400,000 złot. niem. Siła zbrojna wynosi 800 ludzi.

Zawiera w sobie:

1) Xięstwo *Waldeck* z m. s. *Corbach*, gdzie sąd nadworny i gimnazyum. *Arolsen* nad *Aar*, gdzie rezydencya i stolica rządu.

2) Hrabstwo *Pyrmont*, z miasteczkiem t. i., ma 2000 mieszk., z zamkiem Xiążęcym i sławnymi wodami mineralnymi; Kolonia Kwaków *Friedensthal*.

XXXIII. Wolne miasta-

1) *Lubeka*, forteca nad rzeką *Trawą*, *Steckenitz* i *Wackenitz*, które łączą morze wschodnie z morzem północnem, ma 3300 domów, 25,526 mieszk., Kościół Panny *Maryi* z zegarem astronomicznym dobrze sprządzonym; gimnazyum, szkoła miejska, rysunków dla rzemieślników; szkoła handlu, szkoła dla 200 dziewcząt ubogich, towarzystwo patryotyczne dla wzniesienia przemysłu krajowego i powszechnego dobra, zbrojownia, dom poprawy, roboczy i sierot; fabr. tabaki, cukru, skór, bursztynu, amidonu, mydła, jedwabiu, kartunu, sukna, zło-

tych i srebrnych galonków, piór hartowanych, kapeluszy, korduanu, pergaminu, obić papierowych, wełny, drótu, fiszbinu, kleju. Handel coraz się bardziej wznosi. Bitwa 6. List. 1806. Do obwodu miasta należy miasto *Travemünde* przy ujściu Trawy do morza wschodniego, gdzie port, latarnia morska, szaniec i kąpiel morska.

2) Frankfurt nad Menem, mające 3476 domów, 40,485 mieszk., między którymi jest 12,000 żydów; leży w bardzo przyjemnej okolicy, na prawym brzegu Menu, przez który przechodzi kamienny most długi 400 kroków, łączący część *Sachsenhausen* z miastem; odbywa się tu sejm rzeszy Niemieckiej. Miasto przyozdobione szkołą lekarsko - chirurgiczną, liceum, gimnazjum, żydowska szkołą; fabr. jedwabiu, axamitu, wełny, bawełny, złota i srebra, ceraty, tabaki, czernidła do rycin, kobiercy złotych i srebrnych drutów i innych. Prowadzi bardzo znaczny handel prócz nawet dwóch jarmarków; ma wielki skład win Reńskich i Francuzkich. Szczególniej godnym jest uwagi Ratusz, w którym się złota Bula zachowuje, Kościół katedralny, gdzie niegdyś Rzymsko-Niemieccy Cesarze obierani i koronowani byli. Teatr i posąg przed bramą stojący z francuzkich armat ulany na pamiątkę poległych w wojnie (1792). Tu się urodził Göthe.

3) Bremen nad Wezerą i Wümmą 5350 domów, 37,725 mieszk., ma gimnazjum Kalwińskie i Luterskie, muzeum czyli towarzystwo fizyczne; fabr. wełny, bawełny, cukru, tabaki, skór, bleiwasu, Bremergrün, czekolady, cykoryi, kart i zwierciadeł, druk kartunu, fiszbin, znaczny browar, olejne stępy; warsztat statków spławnych i znaczny handel, wsparty bankiem i kompanią assekuracyjną. Do tego miasta należy miasteczko *Vegesack* nad Wezerą z portem.

4) Hamburg nad Elbą (18 mil od jej ujścia do morza północnego), Billą i Alstrą, ma 8124 domów, 106,920 mieszk., między którymi 8000 żydów. Miasto z strony lądu jest bardzo warowne; ma dwa porty dla okrętów rzecznych i morskich. Między publicznymi budynkami jest godnym podziwiania Kościół S. Michała, szpital maytków, dla starych i wysłużonych, dom sierot dla 900 dzieci, 2 zbrojownie, 2 teatry i t. d. Domy są po większej części murowane, z których większa część ma od 6 do 7 piętr. Większa część domów handlowych leży w niższych częściach miasta nad kanałami, tak, że ich właściciele tuż przy domie towary z okrętów mogą wykładać. Są opatrzone blokami, któremi towary z wielką łatwością aż na najwyższe piętro, gdzie są składy, wciągają. Miasto *Hamburg* posiada dwa gimnazya, akademią handlu, towarzystwo patriotyczne do wzniesienia kunsztów i pożytecznych rzemiosł, z szkołą rysunków, z szkołą dla młodych kunsztmistrzów, fabrykantów i profesjonistów, i towarzystwo ratowania utopionych i zaduszonych; prócz tego publiczne biblioteki i inne zbiory; ogród botaniczny; towarzystwo Hamburgsko-Altonskie biblii. Wiele fabryk, n. p. cukru, druku na kartunie, bieleńia wosku, tabaki, złota i srebra, igieł, żagli, kapeluszy, płótna, axamitu i jedwabnych materyi, szkła, świec, fajek, fiszbinu, korków; futra, tran, mydło, browar. Wyrabiają tu sztuczne kwiatki, pióra, wędzą wybornie mięso wołowe; wysławiają kilka okrętów na połów wiclorybów. W mieście tém

w wysokim stopniu handel kwitnie; prowadzą go bowiem Hamburgczycy ze wszystkimi narodami Europy i Ameryki, tak iż je nazwać można najbogatszem i najhandlowniejszym miastem Niemieckiem; a trzeciem w Europie. Znajduje się tu giełda, dźyrobank, kompania assekuracyjna i kassa ogniowa, do której nawet wielu zagranicznych należy. Obwód wolnego miasta zamyka mil kwadr. 6. W nim mieszczą się: *Ritzebuttel* (3700 mieszk.), *Vierlanden* i *Bergedorf*.

§. 8. Królestwo Pruskie.

Położenie, granice i obszerność. Królestwo Pruskie leżące $25^{\circ} 55'$ — $40^{\circ} 50'$ wschodniej długości, a $49^{\circ} 10'$ — $56^{\circ} 3'$ północnej szerokości, graniczy na północ z Meklenburgiem, morzem wschodniem i Rosyą; na wschód z Rosyą i Królestwem Polskiem; na południe z Królestwem Polskiem, państwem Austryackiem, Królestwem Saskiem, Xięstwem Anhalt; na zachód z Francją, Niderlandami i niektórymi krajami Niemieckimi; obejmuje mil kwadr. $5028\frac{1}{2}$.

Grunt i klima. Cały kraj jest prawie równiną rozległą i tylko w Szląsku są góry Sudety (podzielone na dwie części: Morawskie i olbrzymie góry (Riesengebirge) i Karpaty z kilku odnogami. Największe góry są: Wierzchołek śnieżny (Schneekuppe), na 4950 stóp Paryz. nad powierzchnią morza wschodniego wzniesiony, wielki Szyszak (Sturmhaube) na 4540, Obręcz (Reifträger) 4280, Eule (Sowa) 3056, Żmłia (Otterstein) 5158, góra śnieżna (Schneeberg) 4500 stop i t. d. W północnem Magdeburgu i Halberstatskiem jest Harc, którego odnogi rozciągają się z jednej strony przez Westfalią i Marchią aż do Renu; z drugiej przez Waynarskie aż do lasu Turyngskiego. W Wielkiem Xięstwie niższego Renu jest Hundsrück, Eifel i siedmiogór (Siebengebirge) a przez Neuenburgskie ciągnie się pasmo gór Jura. Klima jest umiarkowane i zdrowe; tylko w krajach nadbrzeżnych morza wschodniego zimne, zmienne i wilgotne.

Wody. Morze wschodnie oblewa Prussy wschodnie, zachodnie i Pomeranią na 100 mil długości, i tworzy paucker Wick: z niem złączone są wielkie jeziora: Port Kuryiski 15 mil długi, $4\frac{1}{2}$ szer. przy Memlu z Kuryiskim Nehrung; frische Haff (port świeży) przy Piławie z świeżem Nehrung; i frische

czyli Szczeciński port (z trzema wypływami: *Diwennów*, *Swinemünde*, *Peenemünde*). Do morza wschodniego wpadają następujące rzeki: Memel, po polsku Niemen (który dwie mile za Tilżą dzieli się na Russe i Gilge), Pregel (z Alle i Deine), Passarge, Wisła (z Drwenci i Brdą (dzieląca się przy Montawie na dwie odnogi, z których jedna, *Nogat*, przy Elblągu wpada do frich Haff, a *Wisła* przy ujściu Wisły (Weichselmünde) do morza wschodniego, Stolpa, Rega, Persanta, Wipper, Odra (do której wpada rzek około 30, n. p. *Oppa*, *Nyssa*, *Ohlau*, *Bartsch* (z *Queis*), *Bober*, *Warta* z *Notecią* i t. d. *Peena* do morza północnego wpływają: Elba, do której wpływa Saala (z *Bodą*, *białą Elstrą*, *Untrut* i *Ilm*), do której wpadają Havel i Alano, a do tych Spree, Rhin i Dosse; Wezer (z Hennebergskiem i Lippijskiem *Werra*, *Pastane*, *Schleuss*, *Hasel* i t. d.); Ems, Ren z Ruhr, Lippą, Mozelą, Nahą, Lanem, Saarą, Ahrą i t. d. Maas koło Julich przeszedłszy, wpływa w Ruhr albo Roer. Do tych rzek należą następujące kanały: wielki i mały Kanał Fryderyka (Friedrichsgraben) (dla uniknięcia niebezpiecznej żeglugi w porcie Kułyjskim), Kanał Bydgoski (łączy Noteć z Wisłą), kanał Fryderyka Wilhelma czyli Müllroser (łączy Spreę z Odrą), kanał Finów (łączy Odrę z Hawlą), Plauenński (łączy Elbę z Hawlą dla krótszej żeglugi) i t. d. Także Kraffuhl, który Elbląg z Nogat łączy, i ważny kanał Kłodnicki w Szląsku, godne są wspomnienia. Jezior jest podostatkiem, n. p. Splrding w wschodniach Prusach (ma obwodu 12—14 mil), Drauzen, Gopło, Jezerych, jeziora Rupińskie, Ukerskie, Madueńskie, dwa Mansfelderskie jeziora, i jezioro Neuenburgskie.

Produkta. Rogate bydło (przeszło 7 milionów), konie (liczba nie wystarczająca 2 miliony), owce (przeszło 15 milionów), świnie, osły, muły, kozy, ptastwo, zwierzyzna (nawet łosie i niedźwiedzie), bobry, pszczoły, jedwabniki, ryby (kawiar z ikry jesiotra); zboże wszelkiego gatunku, jarzyny, manna, ziemniaki, teltowska rzepa, warzywo, rośliny ogrodowe i kuchenne różnych gatunków, rzepak, owoce, wino, drzewo (z którego robią bardzo wiele masztów, desek, smoły, potaszu i t. d. co do innych krajów wyprowadzane bywa), len, konopie, tytoń, chmiel, cykorya, farba czerwona i inne

rośliny fabierskie, kardy, koniczyna i t. d. Sol źródłana aż do zbytku, saletra, ałun, witryol, węgle ziemne, torfy, siarka, bursztyn (częścią wyrzucony z morza wschodniego, częścią kopany z nadmorskich piaszczystych pagórków), marmur, alabaster, serpentyn, kamienie młyńskie, piaskowe i kwarcowe, łupek, kamienie wapienne, porcelana, glina na fajki, glina garncarska, gips, galman, cynk, miedź, żelazo, ołów; srebro, złoto, kobalt, drogie kamienie, szlifierskie kamienie, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców 11,027,838, Niemców, Słowian, Francuzów, Żydów i t. d. Religia jest bardzo rozmaita dla powszechnej tolerancji. Luterska jest panująca w Prussach wschodnich, Pomeranii, w Margrabstwie Magdeburgskiem, Halberstadt, Minden, Ravensberg, w Marchii i t. d.; pomieszana w Szląsku, Kliwii, Erfurcie, Eichsfeldzie i t. d. Katolicka jest panująca w Poznaniańskim, Paderborn, Münster, a pomieszana w Szląsku, Erfurcie, Eichsfeldzie, Kliwii, Neuenburgu, krajach niższego Renu i t. d. Kalwińską wyznaje dwór, panującą jest w Teklenburgu i Neuenburgu; pomieszana w Kurmark, Magdeburgu, Kliwii i t. d. Mennonici w Prusach i Berlinie, bracia Morawscy i Hussyci w Szląsku i Marchii; Unitaryści przy Andreaswaldzie; Herrnhuci, Żydzi i t. d. Liczne szkoły powiększają znacznie oświatę krajową. Mianowicie Uniwersytet w Berlinie, Wrocławiu, Królewcu, Hali, Greifswalde, Bonn, i t. d.

Przemysł doszedł do wysokiego doskonałości stopnia, i doznaje wielkiego wsparcia ze strony Rządu; dla tego znajdują się tu fabryki w różnych rodzajach, i dostarczają prawie wszystkich potrzeb mieszkańcom, a nawet i innym narodom udzielają. Najgłówniejsze są: płótna, wełny i żelaza, prócz tego bawełny, skór, jedwabiu, papieru, złota, srebra, porcelany, zwierciadeł i szkła, tabaki, cukru, kapeluszy, cerat, obicia, fajansu, zegarków i t. d.; browary, fabr. octu, gorzelnie, blechy wosku, warsztaty statków wodnych i t. d. Położenie kraju nad morzem, jako i połączenie rzek spławnych kanałami handel znacznie powiększają.

Rząd jest monarchiczny i dziedziczny w płci męskiej i żeńskiej. Królem jest *Fryderyk Wilhelm III.* Dochody wynoszą 50 milionów Tal. Dług 217,548,762 Tal.

Siła zbrojna z milicją przeszło 568,000 ludzi, wojsko liniowe 157,000.

Podług nowego rozporządzenia, każda prowincya państwa jest pod rządem władz wojskowych, skarbowych i sprawiedliwości. W względzie wojskowym państwo podzielone na 7 wydziałów: (Prus, Brandenburgii i Pomeranii, Szląska, Wielkiego Księstwa Poznańskiego, Saxonii, niższego Renu, Westfalii, w każdej z osobna, Kommenda naczelna pod dowództwem Generała naczelnego dowodzi); a pod względem cywilnym składa się z 10ciu prow. następujących: Prus wschodnich, Prus zachodnich, Brandenburgii, Pomeranii, Szląska, W. Księstwa Poznańskiego, Saxonii, Westfalii, Julich, Cleve, Berg, niższego Renu. W każdej z tych zarządza Najwyższy Prezydent wszelkimi interessami krajowymi, i ma zwierzchni dozór: nad religiją, naukami, medycyną, oddzielne zaś Regencye, nad policją i interessami skarbowymi, a Sąd najwyższy krajowy sprawami sądowymi.

I. Prowincya Prusy wschodnie zamykają w sobie dwa obwody rządowe Królewiec i Gumbinnen.

1) W obwodzie Królewieckim jest m. s. *Królewiec* (Königsberg) przy ujściu Pregli do Frische czyli świeżego Haff (składa się z trzech głównych części z 4ma przedmieściami i kilku obwodów, swobody nazwanymi, to jest: starego miasta; Löbenicht z dwoma przedmieściami, Kneiphof (wyspa), 4ta część jest zamek Królewski z swobodami, a 5ta cytadella Friedrichsburg, którą Król roku 1811 darował miastu na wystawienie handlowych budynków; ma Królewiec 269 ulic i placów, 4503 domów z 622 szpichlerzami i stajniami (z których się spaliło 14. Czerwca 1811 budynków 278.) Rachując żydów, jest tu mieszk. 63,869; 17 Kościołów, z których 2 Kalwińskie, 1 Katolicki i jedna Kaplica Menonitów, 1 Kościół polski, 1 Synagoga żydowska. — W mieście tém rezyduje najwyższy Rządca (Oberpräsident) Królewca i Gumbinnen. Jest najwyższy sąd krajowy, regencya, Kollegium handlu i admiralicyi Prus wschodnich; Akademia, niemieckie towarzystwo Królewskie, towarzystwo fizyczno-ekonomiczne, gimnazjum miejskie, *Kollegium Fridericianum*; szkoły wojenne, Löbenichtskie, Kneiphöfiskie i Kalwińskie, szkoły miejskie wyższe, seminarjum polskie, Królewski dom sierot z szkołą normalna do ćwiczenia się nauczycieli, szkoła prowincjonalna, kunsztów czyli budowli, publiczna biblioteka i t. d.; fabr. wełnianych materyi, bawełny, płótna, wstążek, zagli, tabaki, mydła zielonego, cukru, skór, rumu i likworu, jedwabiu i materyi pół jedwabnych, metalu, fajansu; blech wosku, farbiernia i t. d., znaczny handel. Miasto *Pillau* (Piława) na małym wybrzeżu z fortecą i portem, 4518 mieszk., wyższa szkoła miejska, połów jesiotrów, robienie kawioru; handel morski, warsztat statków. *Wehlau* przy ujściu Alli do Pregeli, 2697 mieszk.; sławne traktatem z r. 1657. *Preuschisch Eylau* (pruski i t. d.) sławne bitwą dnia 7. i 8. Lutego r. 1807 stoczoną. *Friedland* 2118 mieszk., sławne potyczką d. 14. Czerwca 1807. *Braunsberg* nad Pasargą 5798 mieszk., gdzie gimnazjum Katolickie, normalna szkoła dla ćwiczenia nauczycieli; fabr. wstążek adamaszkowych,

ciężkich nici i znaczny handel. *Frauenburg* przy ujściu rzeki Baude do Frische-Haff (świeżego) 1392 mieszk., Kościół katedralny Biskupstwa Katolickiego Warmińskiego; grób Mikołaja Kopernika (który umarł 1543) w Kościele katedralnym, kunsztowna wieża wodna Kopernika. *Memel* przy wpływie Dangi w odnogę Kuryjską, północne Pruskie miasto, port, 5111 mieszk., wyższa szkoła miejska, sąd handlowy i marynarki, spust okrętów, zbrojownia, gorzelnia, wyrabianie bursztynu, fabryka mydła, handel. *Heiligenbeil* towarzystwo do wynagrodzenia szkód gradobicia, *Crossen* dom emerytów duchowieństwa katol. *Lauck* posiadłość Hrabiów Dohna, którzy według ustawy familijnej z r. 1621 pod żadnym pozorem danin chłopskich podwyższać nie mogą, dla tego są tu wieśniacy majątni, mają szkoły wybornie uposażone, instytutu lekarskie z szpitalem dla chorych i ubogich. Od najdawniejszych czasów, ile tylko archiwum familijne zasięga, nie pamiętają tu, aby jakiego winowajcę śmiercią karano; processa są bardzo rzadkie, moralność wszędzie panuje. *Heiligelinde*, (święta Lipka) cudownym obrazem N. P. znakomite miejsce.

2) W obwodzie *Gumbinnen* są miasta: *Gumbinnen* nad Pisą 5246 mieszk., stolica regencji Litewskiej, Królewskie gimnazjum Fryderyka zwane, publiczna biblioteka; fabr. sukna i pończoch. *Insterburg* przy złączeniu się rzeki Angerapp i Iuster, odtąd Preglą nazwanej, 5253 mieszk., jest tu najwyższy sad krajowy, wyższa szkoła miejska. *Tylża*, przy ujściu Tylżycy do Memel, 8248 mieszk., gimnazjum Królewskie, gorzelnia, łowienie łososiów, handel drzewem, masłem, woskiem, zbożem, uprawa lnu. Pokój 7. i 9. Lipca 1807. Wieś *Gross-Jagerndorf*, sławna potyczką dnia 30. Sierpnia 1757.

II. Prowincya Prusy zachodnie zamykają w sobie obwody regencji Gdańska i Kwidzyna.

W obwodzie regencji Gdańska m. s. *Gdańsk* (*Danzig*) przy ujściu Raduny i Motławy do Wisły 53,818miesz., fort, stolica Prezydenta naczelnego obwodów Gdańska i Kwidzyna (*Marienwerder*), oraz regencji obwodowej Gdańskiej; towarzystwo badaczów natury z obserwatorium, towarzystwo fizyczne, biblii, publiczny gabinet naturalny, Luterskie gimnazjum akademiczne z publiczną biblioteką i t. d.; cukiernia, distyllacya wodek i likworów, warzelnia wityriolu, potażu i saletry; fabr. sukna, galonów, korduanu; warsztat okrętów, handel znaczny. Przy oblężeniu w roku 1813 spaliły się po większej części przedmieścia; straciło także to miasto 6go Grudnia 1815 r. przez wysadzenie się prochowni do 100 domów, 2 kościoły i 47 ludzi. W pobliskości są zjednoczone miasta *S. Woyciecha*, *Stolzenberg*, *Schidlitz* (*Szydlic*) i *Stara Szkocya* 8218 mieszk., gimnazjum akademiczne. Forteca *Minda* czyli *Weichselmünde* (Wisły ujście) przy ujściu zachodniego ramienia Wisły do morza wschodniego i z tamtej strony rzeki Neufahrwasser, terażniejszy port Wisły. Dawniejsze opactwo mnichów Cystersów *Oliva* z miasteczkiem, pokój 1660. *Gdańska góra* (*Danziger Höhe*), półwysep *Hela*, przylądek, który tworzy wybrzeże *Pauzkerwick* zwane, gdzie wieś *Putziger Heisternest*, i latarnia morska. *Elbląg* nad spławną rzeką t. i., 19,710 mieszk., gimnazjum Luterskie, dom przemy-

słowy; fabr. lazuru, urzetu (Weidasche), krochmalu, cukru, tabaki, mydła czarnego, barakanu, bawełny, warsztat okrętów, warsztat powróznicki wyrabiający liny i cumy (Reperbahn) młyny olejne, handel morski. *Marienborg* po polsku Malborg, nad Nogat 5694 mieszk., gdzie gimnazyum, 5 szkół elementarnych (z szkołą normalną jest także złączone seminaryum nauczycieli), browar, handel. Ruiny zainku mistrzów zakonu Teutońskiego. *Stargard* nad Ferą 2778 mieszk.

W obwodzie regencyi Kwidzyna są miasta: *Kwidzyn* (Marienwerder) nad Liebą i małym Nogat $\frac{1}{2}$ mili od Wisły 4227 mieszk., stolica regencyi niniejszego obwodu i wyższego sądu krajowego Prus zachodnich, z szkołą łacińską, gorzelnia; stynie tu uprawa gruntu. W pobliskości jest most na łyżwach 2700 stóp długi, a 16 szeroki. *Grudziądz* (*Graudenz*) przy ujściu Thienki do Wisły, 4590 mieszkańców, fabr. tabaki i wozów; forteca t. i. bardzo ważna leży na wzgórkach o $\frac{1}{2}$ mili od miasta oddalona. *Chełmno* (*Kulm*) nad Wisłą 3046 mieszk., Biskupstwo *Chełmża* (*Culmsee*), stolica Kapituły katedralnej Biskupstwa Chełmińskiego i obficyałatu Biskupiego. *Toruń* (*Thorn*) nad Wisłą 10,460 mieszk., gimnazyum Luterskie; fabr. mydła i pierników; handel zbożem i drzewem; tu się urodził roku 1473 astronom Kopernik.

III. Prowincya Brandenburg zamyka w sobie obwody regencyi Berlina, Potsdamu i Frankfurtu.

1) Obwód regencyi Berlina obejmuje w sobie miasto *Berlin* z pobliskimi okolicami onegoż. Stolica całego państwa Pruskiego z obu stron Spreą oblana, opasana jest częścią murem, częścią palisadami, ma obwodu $2\frac{1}{2}$ mili i składa się z 5 miast: z właściwego Berlina, Koln nad Spreą, Friedrichswerder, Nowego czyli Doroty miasta i Friedrichsstadt z wielkimi przedmieściami: przedmieście Królewskie, Spandawskie (z *Neuvoigtland* za murami), Stralawskie i Ludwiki; 6540 domów, 133 ulic, 91 uliczek, 22 publicznych placów i rynków, 15 bram, 34 mostów, rachując żydów 3098, liczba ogólna mieszk. 193,592. Jest Berlin pierwszą rezydencją Króla, stolicą najwyższych Kollegiów rządowych państwa, regencyi niniejszego obwodu, najwyższego sądu krajowego, sądu Kassacyjnego dla prowincyi Nadreńskich, obwodów regencyi Berlina, Potsdamu i t. d. Godne widzenia są: zamek Królewski rezydencyonalny z zbiorem kunsztów, gabinetem naturalnym i monet rozlicznych i t. d., zbrojownia, ludwisarnia, dom opery, mennica, Akademia, teatr narodowy, Królewska biblioteka, Królewskie stajnie, obserwatoryum, Królewski dom Kadetów, Królewska Akademia rycerska, szpital Fryderyka, *charité*, dom inwalidów, plac Wilhelma z 5 statuami Pruskich Generałów; Szweryna, Winterfelda, Ziethen, Zeydlitz (*Seidlitz*) i Keith; ogród publiczny z statuą Xięcia Leopolda Anhalt-Dessau, długi most z statuą Xięcia Fryderyka Wilhelma Wielkiego; 27 Kościołów dla Lutrów, Kalwinów i Katolików, prócz tego Synagoga żydowska. Królewska Akademia umiejętności, Król. Akademia pięknych kunsztów, wiadomości mechanicznych i budowlu; Uniwersytet z ogrodem botanicznym, teatr anatomiczny i t. d.; 5 gimnazyów, do 250 szkół, szkoły wojskowe, Akademia lekarsko chirurgiczna dla wojska, szkoła leśnicza, instytut głuchoniemych

i ślepych, szkoła leczenia bydła, szkoła kunsztów i rysunków, szkoła budownicza, towarzystwo przyjaciół historii naturalnej, Akademia śpiewania. Fabr. jedwabiu, wełny, bawełny, płótna, kwiatków, złota i srebra, tabaki, cukru, porcelany naczyni z masy szteingut zwanej, pieców, świec i inne; rudnica i t. d.; drukarnie, księgarnie i t. d.; bank Królewski, towarzystwo handlu morskiego, towarzystwo asekuracyjne morskie; domy ubogich i chorych, instytut wsparcia podupadłych obywateli; szkoła przemysłu, niedzielne szkoły, domy sierot, szkoła Ludwika (dla płci żeńskiej), szkoła tejże (dla dzieci biednych stanu cywilnego), instytut Fryderyka (dla biednych żołnierskich dzieci, obadwa założone r. 1807), i t. d. Przed piękną bramą Brandenburgską zwierzyniec, jeden z najpiękniejszych ogrodów publicznych a przed bramą Kotbuską na wzgórkach zarosłym drzewami, *Hasenhaide*, jest pierwsze miejsce w Niemczech do Turniejów wojskowych. *Charlottenburg* nad Spreą, miasto z letnim zamkiem Królewskim, ma 2 Kościoły, 440 domów i 3500 mieszk.

e) W obwodzie Regencyi Poczdańskiej jest stolica *Potsdam* na wyspie rzeki Havel z szerokimi i równymi ulicami; ma 1550 pięknych domów, wiele wspaniałych budynków, 24,970 mieszk. Przez miasto przechodzi kanał z rzeki Havel; na tym 7 mostów się znajduje; druga rezydencya Królewska z zamkiem Królewskim w mieście i 3ma innymi zamkami za miastem (*Sanssouci*) ulubione mieszkanie Fryderyka II. z galerią malowideł i t. d. z nowym pałacem Królewskim i pałacem marmurowym; stolica regencyi i towarzystwa ekonomicznego; szkoła Kadetów, liceum, dom sierot wojskowych, fabr. broni, tabaki i t. d. *Neustadt Eberswalde* nad rzeką i kanałem Finów 3265 mieszk.; fabr. metalów. *Freyenwalde* nad Odrą 2540 mieszk., wody mineralne, kopalnia żelaza. *Neuruppin* nad jeziorem Rupińskim 6217 mieszk., gimnazjum, dom wartyatów; fabryka sukna i mebli. *Neustadt* nad Dosą, fabr. zwierciadeł, Królewska stadnina. *Rheinsberg* 1356 mieszk., fabr. fajansu i szkła. W pięknym ogrodzie przy zamku Xięcia Augusta Pruskiego są pomniki bohaterów Pruskich. *Brandenburg* nad Hawlą 12,265 mieszk., gimnazjum, Akademia rycerska, dom ubogich; fabr. wełny, płótna, kapeluszy, winnica; spław. *Spandau* przy złączeniu się Sprei z Hawlą, 6971 mieszk., cytadella; fabr. broni, browar. *Rathenau* nad Hawlą 4102 mieszk., fabr. sukna, bawełny i płótna. Pomnik Elektora Wielkiego, który w pobliżności przy mieście *Fehrbellin* Szwedów poraził r. 1675. *Charlottenburg* nad Spreą 3223 mieszk., z zamkiem Królewskim, pomnikiem i grodem zeszczej Królowej Ludwika. *Teltow* nad Teltową, obfituje w rzepę; sławną pod t. i.; to miasto spaliło się po części r. 1801. *Treuenpriezen*, fabryka płótna i wełny. *Jüterbog* nad Angerbach, jarmarki lnu i wełny; przytém wieś *Dennewitz* sławna potyczką dnia 6. Września 1813. Wieś *Mögesin* z szkołą gospodarstwa wiejskiego. *Rudersdorf*, z kopalnią wapna. *Grossbeeren*, sławne bitwą dnia 23. Sierp. 1813. *Perleburg* nad Stepenicą, fabr. cykoryi. Miasto *Wittstok* przy ujściu Glinz do Dossy, ma dom ubogich i inwalidów. *Hawelberg* oblaną Hawlą, ma Kościół katedralny; dom ubogich, pończocharnią, handel drzewa, warsztat drzewa, warsztat statków. *Prenzlau* nad jeziorem i rzeką Uker 7843 mieszk., jest tu fabr. wełny,

handel zboża. Miasto *Zehdenik*, nad Hawlą, gdzie Królewska huta żelaza, *Joachimsthal*, od którego gimnazjum Berlińskie t. i., które tu najprzód założone było, jest nazwane. *Schwedt* nad Odrą, zamek Królewski.

3) W odwodzie Regencyi Frankfurtskiej jest miasto stołeczne *Frankfurt* nad Odrą, 16,418 mieszk., stolica regencyi i najwyższego sądu krajowego, gimnazjum Fryderyka; fabr. jedwabiu, cukru, wosku, fajansu, handel i 3 jarmarki. Pomnik Xięcia Leopolda Brunswickiego. Rocznie przechodzi tu do 2000 statków przez Odrę. Miasto *Kistrzyn* (*Küstrin*) przy ujściu Warty do Odry 5,400 mieszk. Jest małe miasto z siebie, lecz ma wiele obszernych przedmieść, z których jedno leży z drugiej strony rzeki, gimnazjum, fabr. rasy i materyi różnych. *Soldin* nad jeziorem t. i. *Królewiec* (*Königsberg*) nad Reryką liceum. *Landsberg* nad Wartą, 6,144 mieszk., fabryka sukna, gorzelnia, dom poprawy i instytut pracowitości. *Sonnenburg* nad rzeką Lenzen. *Krosno* (*Crossen*) przy ujściu Bobry do Odry 3,258 mieszkańców; ma browar, gorzelnia, fabr. sukna, winnicę, spław. *Züllichau* 5,402 mieszk., ma dom sierot, Królewskie pedagogium, seminarium nauczycieli wiejskich, fabr. sukna, gorzelnia, winnicę, handel. *Luckau* nad Berstą 5,400 mieszk., gdzie fabr. sukna, płótna, krochmalu, pudru; sławne potyczką 4. Czerwca 1815 r. *Guben* nad Nyssą tu spławną 5,200 mieszk.; liceum; fabr. sukna, winnica. *Sorau* 3,800 mieszk., liceum, dom poprawy, wariatów i ubogich; fabr. sukna i płótna. *Lübben* nad Sprą i Berstą 3,100 mieszkańców, liceum; fabr. sukna i płótna. *Calau* handel lnu i wełny. *Spremberg* na wyspie rzeki Spry; fabr. sukna, ogrodnictwo. nad Sprą 5,560 mieszk., fabr. sukna i płótna, i browar piwa piwa białego. Wsie *Zondorf*, bitwa 26 i 27 Sierpnia 1758 i *Kunnersdorf* bitwa 12. Sierp. 1759.

IV. Prowincya Pomerania zamyka w sobie obwody regencyi Szczecina, Stralsundu i Köslina (*Cöslin*.)

1) W obwodzie regencyi Szczecińskiej (po większej części na zachód Odry, a po części na wschód tejże rzeki), m. s. *Szczecin* (*Stettin*) czyli *Alt-Stettin* nad Odrą, 25,575 mieszk.; forteca, stolica Prezydenta naczelnego obudwóch regencyi Pomeranii, regencyi i najwyższego sądu krajowego; zamek Królewski, arsenał, gimnazjum, seminarium nauczycieli, szkoła rysunków, statua Fryderyka II., warsztat statków; fabr. tabaki, skór, mydła, wełny, likworów, galonów, węzów i wemborków do gaszenia ognia, kuźnica kotwic, cukiernia, handel. Miasto *Anklam* nad Poeną niedaleko ujścia rzeki Trebel in Tollensee 5,640 mieszk., handel. *Demmin* nad Poeną 5,806 mieszk., rybołówstwo, handel. *Pasewalk* nad spławnemi tu rzekami Uker i Randów, 4,024 mieszk., handel. *Stargard* albo *Neustargard* nad spławną Ihną 8,569 mieszk., Królewskie i greningskie miejskie gimnazjum, fabr. wełny. *Kamin* nad rzeką Diwenów, rybołówstwo, handel. Wyspy *Usedom* (gdzie miasto *Swinemünde* przy źródle rzeki Swina 2,750 mieszk., port Szczeciński i wieś *Penemünde* przy początku Peny) i *Wollin* (gdzie m. t. i. nad Diwenów 2,748 mieszk., rybołówstwo, handel).

2) W obwodzie regencyi Stralsundzkiej m. s. *Stralsund* przy cieśninie *Gellen*, która wyspę *Rügen* od stałego lądu oddziela, 15,869 mieszk., stol. rząd., port, fabr. sukien, płó-

ina, mydła, zwierciadeł i t. p. handel morski, poczta na statku parowym do *Ystadt* w Szwecyi. *Greifswalde* niedaleko spławnej Rycy, gdzie Akademia, seminaryum nauczycieli wiejskich; fabr. tabaki, karbarya. *Wolgast* nad ujściem Peeny, port. *Barth* nad małą odnogą morską z portem, 3800 mieszk. Wyspy *Rügen* (z miastem *Bergen* i sławnymi górami kredzianemi *Stubbekamer* zwaueni.)

3) W obwodzie regencyi Köslińskiej (na wschód Odry) miasto stołeczne *Kösslin* przy górze *Gollenberg* zwanej, 4726 mieszk., stolica regencyi i sądu najwyższego krajowego, szkoła łacińska; fabr. tabaki i skór, farbiernia, statua Króla Fryderyka Wilhelma I. Miasto *Kolobrzeg* (*Colberg*), $\frac{1}{4}$ mili od ujścia Persanty, 6997 mieszk., forteca, port morski, karbarya, fabr. sarży, handel. *Rügenwalde* nad Wipprą, 3814 mieszk., port, fabr. żagli i płótna, warsztat okrętów, handel, kąpiel morska. *Stolpe* nad Stolpą, przy ujściu której jest portowe miasteczko *Stolpemunde* 5393 mieszk., szkoła miejska, tokarnia bursztynu, handel morski. *Lauenburg*. *Butow*.

V. Prowincya Szląsk zawiera w sobie obwody regencyi Wrocławskiej, Lignickiej i Opolskiej.

1) W obwodzie regencyi Wrocławskiej, m. s. *Wrocław* (*Breslau*) nad Odrą i *Oławą* (*Ohlau*), składa się z nowego i 5 przedmieść, ma 3625 domów, 78,135 mieszk., między którymi jest 3418 żydów; 26 Kościołów Katolickich, 7 Luterskich i 1 Kalwiński, sala modlitw braci połączonych, Greków i Rossyanów, Synagoga; stolica regencyi, sądu najwyższego krajowego, Biskupstwa z Kapitułą katedralną i wikaryatem Biskupim, najwyższego urzędu górnictwa Królewskiego i t. d.; Akademia, teatr anatomiczny, obserwatoryum, szkoła wojenna, gimnazyum Luterskie S. Elżbiety i S. Maryi Magdaleny, Kalwińskie gimnazyum Fryderyka, i gimnazyum Katolickie, seminaryum dla nauczycieli wiejskich i szkoła miejska (także dla Katolickich) szkoła Fryderyka Wilhelma dla żydowskich dzieci, szkoła prowincjonalnych kunsztów, szkoła przysposobijająca do Akademii Królewskiej budownictwa w Berlinie, szkoła Królowej Ludwiki dla oficerskich córek, szkoły przemysłowe i t. d., towarzystwo Królewskie umiejętności i kunsztów, towarzystwo oświaty krajowej; towarzystwo biblii, 14 publicznych bibliotek, 5 gabinetów monet i 5 zbiorów kunsztów. Sławna księgarnia i drukarnia Wilh. Bogum. Korna, (w którego liczny składzie znajdują się najkosztowniejsze i najrzadsze dzieła literatury cudzoziemskiej, również manuskrypta wyborne na pergaminie przed wynalezieniem druku; tegoż znaczna drukarnia zatrudnia się bezustannie wydawaniem dzieł po większej części edukacyi młodzieży polskiej poświęconych. Posiada tenże wiele kosztownych osobliwości szczególnież znaczny zbiór malowideł, gabinet monet i medalów, które chętnie każdemu obcemu oglądać dozwala); 13 szpitalów Luterskich, 4 Katolickich (prócz Klasztorów braci i siostr miłosiernych), 1 Kalwiński i 1 żydowski, szkoła domowego leczenia biednych; fabr. cukru, amidonu i pudru. Berlińskiej farby, kapeluszy, przędzy Tureckiej, sukna, pończoch, jedwabiu, złota i srebra, lakieru, igieł, ołówków, zwierciadeł, pras, tabaki; druk sycu i kartunu, garbarnie, blech wosku; fabr. serwaseru, gorzelnia, szlifiernia szkła, ludwisarnia; odlew

liter drukarskich, mennica, fabr. ałunu, octu, oliwy i t. d., handel znaczny. Przez zniesienie fortyfikacji i zakładanie na to miast ogrodów i spacerów publicznych. miasto coraz większem i przyjemniejszym się staje. W ogólności miasto to jest śródkiem handlu Szlaskiego, i należy do pierwszych handlowych miast Niemieckich. Ma rocznie cztery jarmarki i dwa wielkie targi wełny. Miasto *Namysłów* (*Namslau*) nad Wejłdą 2738 mieszk., gdzie fabr. płótna i fajek drewnianych. *Brzeg* (*Brieg*) nad Odrą, 8565 mieszk., tymczasowe siedlisko sądu najwyższego krajowego, który do Opoli przeniesionym bydź ma; Luterskie gimnazyum (*gimnasium illustre*), wolna szkoła dla ubogich; fabr. płótna, floru, cienkiego sukna, bai, blech, wosku, handel. *Wohlau*, 1296 mieszk., fabr. płótna, adamaszku, sukna. Wieś *Molwitz*, potyczka roku 1741; *Leuthen* i *Lissa*, bitwa r. 1757. *Reichenbach* nad strumykiem Peil, 3236 mieszk., fabr. sukna, płótna i krocmału. *Swidnica* (*Schweidnitz*), m. wzmocnione nad *Weiseryc* (*Weisseritz*) 9917 mieszk., gimnazyum z szkołą elementarną dla chłopców i dziewcząt; fabr. sukna, raszy, pończoch, jedwabnych wstążek, skór, rękawiczek wybornych, papieru, druku na płótnie; jest tu jarmark wolny na nici. Miasto *Waldenburg* gdzie fabr. druku na płótnie. *Zobten* przy górze *Zobten*. na 2318 stóp wysokości, podobnej do kręglu, na wierzchołku której jest Kościół, do którego wiele pielgrzymów uczęszcza. *Landshut* nad Bobrem 5000 mieszk.; fabr. druku na płótnie i kartunie. *Jawor* (*Jauer*) m. przy zaczynających się tu górach *Riesengebirge* zwanych, nad bystrą *Neissą* 4582 mieszk., jest tu wyższa szkoła miejska; fabr. bawełny i płótna. *Hirschberg* przy ujściu *Zacken* do Bobru 6228 mieszk., gimnazyum; cukiernia, fabr. płótna, rąbku, sukna i pończoch, druck na kartunie i płótnie. *Schmiedeberg* 3771 mieszk., fabr. tasiemek, adamaszku i towarów żelaznych, handel. *Greifenberg* nad *Queis* 2319 mieszk., fabr. cienkich płócien, handel nici, płótna i t. d. *Warmbrunn* 1851 mieszkańców, kąpiele ciepłe, rycina na szkle i kamieniach. Wieś *Krummhübel* przy górze *Schneekuppe*, gdzie wiele lekarstw z zbieranych na niej ziół wyrabiają. *Hohenfriedeberg*, miasteczko sławne potyczką r. 1745. Miasto *Münsterberg* nad *Olawą* (*Ohlau*) 2412 mieszk., fabr. pluszu i manszestru, blech wosku; garncarze. *Frankenstein* nad *Pausebach* 4040 mieszk., huty saletry, fabr. serwaseru, blech wosku, fabr. sukna, płótna, kapeluszy słomianych. *Silberberg* 1728 mieszk., z sławną fortecą t. i. na górze; forteca ta jest wykuta w skale. *Glac* nad *Nissą*, 6742 mieszk., fort, gimnazyum Katolickie; fabr. pluszu, adamaszku, rozańcy i skór, druk na płótnie. *Landeck* nad *Bielą* 1108 miesz., ciepłe kąpiele, szlifiernia szkła. *Reinerz* 1560 mieszk., wody mineralne kwaskowe; fabr. sukna, płótna i papieru. Wieś *Kudowa*, gdzie wody mineralne. *Altwasser* wieś wody żelazne; wieś *Salzbrunn* ½ mili długa 2000 mieszk. źródła mineralne. *Langenbielau* największa wieś w całym Szlasku 3970 mieszk. — Tu należą: Pośrednie Xięstwo Oleśnica (*Oels*) nad strumieniem t. i. 5500 mieszk., luterskie Gimnazyum (należy Xię. do Xiążęcia Brunszwickiego) *Trachenberg* (Xięcia *Hatzfeld*) m. t. i; Posiadłości *Wartenberg*, *Militsch*, *Goschütz*, *Neuschloss*, *Freyhan*, *Salau* i t. d.

2) W obwodzie regencyi Lignickiej, m. s. *Lignica* (*Lignitz*) przyłączeniu się *Schwartzwasser* z *Katzbach*, 9,617 mieszk., stolica regencyi, szkoła dla stanów wyższych, gimnazyum Luter-

skie; fabr. bawełny, płótna, koronków, skór, tabaki, blech wosku, fabr. jedwabnych pończoch, z nitek Syryjskiej jedwabnej rośliny, którą tu na około miasta utrzymują, blech, legumin dostatek. Miasto *Goldberg* nad *Katzbach* 5949 mieszk., wyższa szkoła miejska, fabr. sukna, bai, flaneli, pończoch wełnianych i rękawiczek, handel owoców. *Bunzlau* nad *Bobrem* 3534 mieszk., Królewska szkoła sierot; fabr. garnków, sukna i płótna. *Głogów* (*Wielki Głogów*) m. z fortecą nad *Odrą* 11,183 mieszk., między którymi jest 1900 żydów; stol. sądu najwyższego, gimnazjum *Luterskie* i *Katolickie*; blech wosku, druk na kartunie, fabr. tabaki, krochmalu kapeluszy słomianych, galmai. *Grünberg* miasto 8316 mieszk., gdzie wyższa szkoła miejska, sukieniki, druk płótna, fabr. kapeluszy słomianych, winnica i owoce sławne. *Görlitz* miasto w bardzo pięknej okolicy nad *Nissą* 8200 mieszk., towarzystwo umiejętności z biblioteką, zbiorem kart geograficznych i kopersztychów, aparatem fizykalnym, gabinetem minerałów i t. d.; gimnazjum, fabr. sukna, garbarnie, jedwabnictwo- Godnym jest pamięci Kościół *S. Piotra* i *Pawła* na skale, mający wielkie organy o 3250 piszczałkach, 82 rejestrach, 57 głosach i 3 manuałach. *Lauban* nad rzeką *Queis*, 6091 mieszk., liceum, fabr. sukna i płótna. *Hernhuckie* miasteczko *Nieski*, 600 mieszk., seminarium teologiczne i szkoła *Hernhutów*. *Wieś Flinsberg*, gdzie wody mineralne kwaskowe. *Wieś Wahlstadt*, sławna potyczką dnia 8 Kwietnia r. 1241 (z Mongołami) i dnia 26. Sierpnia r. 1813 (potyczką nad *Katzbach*, właściwie jednak przy *Brechelshoff*, odkąd *Marszałek Blücher* przybiera tytuł *Xięcia Wahlstadt*). Tutaj należą: *Xięstwo Sagan*skie (*Xiężny Katarzyny Fryderyki*) córki zmarłego roku 1800 *Xięcia Kurlandyi* i *Sagan*, z m. s. *Sagan* nad *Bobrem* 4675 mieszk., gimnazjum *Katolickie*, wyższa i niższa szkoła ewangelicka (po spolicie *Xiążęca* zwana), fabr. koronek, wstążek, tasiemek, sukna, zwierciadeł, druk na kartunie i płótnie, blech); i *Carolath* (należące do *Xięcia Carolath*, z miastem *Bytom* (*Beuthen*) czyli *Nieder-Beuthen* nad *Odrą*, 2609 mieszk., fabr. kapeluszy słomianych, garnków, winnica, warsztat statków, spław. *Wieś Carolath* 600 mieszk. z zamkiem *Xiążęcym* rezydencyjonalnym.

3) W obwodzie regencyi *Opolskiej* która cały górny *Szląsk* zamyka m. s. *Opole* nad *Odrą* 4896 mieszk., stolica regencyi, szkoła *Łacińska* *Katolików*; fabr. skór, płótna, gorzelnie, hodowanie pszczół. *Kosel* nad *Odrą*, 3269 mieszk., fort. *Raciborz* (*Rattibor*) nad *Odrą*, 3429 mieszk., stol. sądu najwyższego, fabr. płótna, broni i skór. *Gliwice* nad *Kłodnicą* i kanałem *Kłodnickim*, 2823 mieszk., stolica wyższego urzędu górniczego, rudnika, kopalnia węgla ziemnych. *Wieś Malapan*e z hutami żelaznymi. Tutaj należą *Xięstwa*: 1) *Nisse*uskie, także *Grotthauskiem* zwane, którego 1/3 leży w *Szląsku Austriackim* i należy do *Biskupa Wrocławskiego*, z m. s. *Nissa* nad ujściem *Bielawy* do *Nissy*, 11.000 mieszk.; gimnazjum *Katolickie*; fabr. broni, sukna, płótna; handel. 2) *Troppau* (*Opawa*) i *Jägerndorf*, których niektóre części leżą w *Szląsku Austriackim*, należą do *X. Lichtenstein*, z m. *Leobschütz*, albo *Lubschitz* 4000 mieszk., gimnazjum *Katolickie*. — Należy tu także powiat *Kaczer* czyli *Pruska Morawia* z miastem *Kaczer*, ma 1323 mieszk. i fabr. płótna. *Nakoniec lenne* majątności *Pszczyny* (*Plefs*) i *Bytomia* (*Beuthen*): w ostatniéj miasto *Bytomia* 1771 mieszk., fabr. galmaju. *Tarnowice* 1731 mieszk., kopalnia żelaza, galmaju, srebra, ołowiu, fabr. szkła.

VI. Prowincya Wielkie Xięstwo Poznańskie, Ta prowincya nowa powstała, po rozwiązaniu się Xięstwa Warszawskiego, z większej części dawniejszego Departamentu Poznańskiego, części Bydgoskiego (którego druga część przyłączona do Prowincyi Prus zachodnich) i części Departamentu Kaliskiego. Graniczy Xięstwo Poznańskie z Królestwem Polskiem, z prowincją Szląską, Brandeburską, Pomeranią i zachodniemi Prusami, i ma (po dług Demiana 524 mil kwadr. i 772,000 mieszkańców. Celniejsza rzeka jest Warta, która z Odrą się łączy. Brda, która wpada do Wisły. Kanał Bydgoski łączy Brdę z Notecią. Jezior jest dosyć wiele, ale nie zbyt znacznych, największe z nich na granicy Polskiego Król. ciągnące się jez. Gopło. Grunt jest po większej części równy, piaszczysty; gdzie niegdzie znajdują się bagniska, pagórki i lasy. Część północna jest najżyźniejsza.

Prowincya ta składa się z następujących dwóch obwodów:

1) Obwód Regencyi Bydgoskiej zawiera część dawnego Departamentu Poznańskiego, 122,000 mieszkańców.

Bydgoszcz (Bromberg) jest stolicą i siedliskiem Rządu, w okolicy piaszczystej nad Brahą, przy początku kanału Bydgoskiego. Ma gimnazyum, rafineryą cukru, fabrykę skór i materyi, 7554 mieszkańców, którzy dosyć znaczny handel prowadzą. *Fordon*, na Wisłę, nie bardzo dobrze zabudowane miasto, ma 1400 mieszk. *Inowrocław* ma 5 kościołów, 350 domów i 2900 mieszk.; między którymi 700 żydów handlujących sukniem. — *Gniezno*, dosyć źle zabudowane na równinie między jeziorami i pagórkami, ma gimnazyum, seminaryum, kościołów 7, prócz katedralnego, w którym zwłoki S. Woyciercha są zachowane, 570 domów, 4700 mieszk.; z tych jest 700 żydów. Corocznie odbywa się tu ośmiotygodniowy jarmark na bydło i konie. *Wągrowiec* 1000 mieszk., klasztor Cystersów. *Powidz*, w okolicy gaistój, ma 700 mieszk.

2) Obwód Regencyi Poznańskiej zamyka część Departamentu Kaliskiego i największą część Departamentu dawniej Poznańskiego. Liczba mieszk. wynosi 560,000.

Poznań nad Wartą, stolica i siedlisko rządu, jest porządnie zabudowane, część przedmieść leży za rzeką. Ma zamek na wzgórku, gimnazyum, seminaryum, fabrykę sukna i tabaki, 24 kościołów, 1600 domów, i (z wojskiem) 25 000 mieszk., między którymi 4500 żydów. Najpiękniejszy budynek jest Kolegium Pojeznickie; po niem idzie nowy Kościół Katedralny, piękny Ratusz i Fara. Handel dosyć znaczny. *Stenżewo*, 900 mieszk. *Swarzędz*, nad jeziorem, z fabryką płótna i sukna, 2800 mieszk., z których połowa żydów. *Międzyrzyc*, w pięknej i bujnej okolicy położone, ma zamek, znaczne fabryki sukna, wydające corocznie za 80 000 Talarów towaru, 530 domów, 3700 mieszk., po większej części Niemców. *Szwercyn*, ma 2 kościoły, 3400 mieszkańców, (800 żydów). *Wschowa*, na Szląskiej granicy, ma gimnazyum, 4 kościoły, znaczne fabryki sukna i płótna, 7000 mieszk. (najwięcej Niemców), którzy zbożem, bydłem i wełną

handlują. *Leszno*, jedno z celniejszych miast téj okolicy dla fabryk, które się w niem znajdują, ma zamek, piękny rynek, gimnazyum, 4 kościoły, wielką Synagoge, 1500 domów i 9100 mieszcz.; między którymi do 3700 żydów i 250 sukienników. Miasto to znaczny prowadzi handel. *Rawicz*, w okolicy bagnistej i piaszczystej lecz bardzo porządnie zabudowane, ma gimnazyum, piękny kościół Luterski, 1070 domów, i 8500 mieszcz., po większej części Niemców. Wyrabiają tu rocznie 14,000 postawów sukna, znaczną ilość skór płótna; handel znaczny. *Bojanowo*, 2600 mieszcz., z tych 250 sukienników. *Kroto'szyn*, stolica Xięstwa t. i. do Xięcia Thurn i Taxis należącego; z fabryką sukna, skór i płótna, 4500 mieszcz., którzy prowadzą handel wełną. *Zduny*, 5000 mieszcz., znaczne fabryki i handel. *Ostrowo*, 3300 mieszcz., z tych przeszło 100 są sukiennikami.

VII. Prowincya Saska zamyka w sobie obwody regencyi Merseburga, Magdeburga i Erfurtu.

1) W obwodzie regencyi Merseburskiej miasto stołeczne *Merseburg* nad Saalą 8,823 mieszcz., stolica regencyi, kościół katedr., instyt. dla akuszerok, browary. Nie daleko m. *Lützen* 1327 mieszcz., sławne potyczką dnia 6. Listopada 1632 (gdzie padł na placu *Gustaw Adolf*) i d. 2. Maja 1813 (raczej przy wsi *Gross-Görschen* zwanej). *Lauchstädt* 837 mieszcz., kąpiele mineralne, zupy solne. *Dürrenberg*, *Teuditz*, *Körschau*. *Hala* nad Saalą z miastami *Glauch* i *Neumarkt* 25,873 mieszcz., Akademia z ogrodem botanicznym, muzeum, obserwatoryum i t. d., instytut górniczy, towarzystwo badaczów natury, dom sierot z Królewskim pedagogium, sławne gimnazyum i szkoła Królewska, zbiór kunsztów i naturalnych rzeczy, biblioteka, sławna drukarnia biblii, misyonarze i t. d.; żupy solne; fabr. wełny, guzików, igieł, powozów, wozów, krochmalu, cukru z rzepy; w okolicy sieją podostatkiem jarzyny i kminu. *Wettin* nad Saalą, 2702 mieszcz., kopalnia węgla kamiennych. *Mannsfeld* z starym zamkiem. *Eisleben* 5096 mieszcz., miejsce urodzenia *Marcina Lutra* (d. 10. Listopada 1483), w którego domu szkoła dla ubogich urządzona. Wieś *Rothenburg* nad Saalą, gdzie się znajduje huta miedziana, rafinerya saletry, budowla stawków. *Querfurt* m. 2479 mieszcz., jest handel końmi. *Naumburg* przy ujściu Unstrut do Saali, 7700 mieszcz., siedlisko sądu wyższego krajowego obudwóch regencyi Merseburga i Erfurtu, szkoła katedralna, szkoła miejska; fabr. płótna, skor, mydła, jar-mark, winnica. W pobliskości szkoła krajowa *Pforta* czyli *Schulpforta*. *Zeitz* nad białą Elstrą 7000 mieszcz., fabr. kaźmierku i kartunu. *Weissenfels* nad Saalą 5010 mieszcz., seminaryum nauczycieli; fabr. złota. *Eckartsberga* 9000 mieszcz., fabr. wełny, witryolu, ałunu, siarki. *Freyburg* nad Unstrut, winnica, kopalnia kamieni wapiennych, fabr. sukna. Początek równiny złotej wzdłuż Unstrutu i Helmy. *Artern* nad Unstrut 2677 mieszcz., żupy solne. Wieś *Roszbach*, sławna bitwą 1757. Wies *Auerstädt*, sławna potyczką dnia 14. Października r. 1806. Wieś *Kosen* nad Saalą; żupa solna. Miasto *Torgau* nad Elbą, 5000 mieszcz., fort., garbarnie, sukiennictwo, handel przędzą; potyczka d. 3. Listopada 1760. *Wittenberg* nad Elbą, miasto warowne niegdyś stolica obwodu Wittomberskiego; ma liceum, fabr. sukna. farbiernia, garbarnia. Sławny grób *Marcina Lutra* i *Melanch-*

thona, których obrazy w naturalnej wielkości przez Łukasza Kranach malowane, zawieszono na ścianach Kościoła; posąg brązowy Lutra szczególniejszej piękności na podstawie z bloku granitowego 7 stóp wys. poniosło to miasto przez bombardowanie 1760, 1813 i 1814, znaczną stratę, w czasie ostatniego Kościoła zamkowy, jako i groby Lutra i Melanchthona bardzo wiele szkody poniosły, liczy 6725 mieszk. Z tad nadano Generałowi Pruskiemu *Tauenzin* tytuł Hrabiego Wittenberg. Akademia tutejsza jest złączona z Halską. *Annaburg* 1200 mieszk., instytut wychowawczy dla dzieci żołnierskich. Wieś *Moschwitz*, fabr. witryolu, farb, krochmalu i syropu. *Wartenburg* nad Elbą, gdzie Blücher i York dnia 3. Paźdz. 1813 Francuzów zwyciężyli; dla tego Generał York przybiera tytuł Hrabiego York z Wartenburg. Pod rządem Króla Pruskiego są: 1) Hrabstwo Stollberg, które jest podzielone między Hrabów Stollberg-Stollberg (gdzie jest miasto *Stollberg* nad Harcem, 3000 mieszk., górnictwo) i Stollberg-Rossla (wieś *Rossla* nad Helmą na równinie złotej; 1200 mieszk.)

2) W obwodzie regencyi Magdeburkiej miasto stołeczne *Magdeburg* nad Elbą, 36,647 mieszk., stolica Prezydenta naczelnego, regencyi i sądu najwyższego krajowego, cytaella. Kościół katedralny z marmurowym pomnikiem Rektora Linke (†. 1814), na cmentarzu S. Ducha piękny nagrobek Basedowa. 4 szkoły, seminaryum nauczycieli wiejskich; fabr. fajansu, glinianych naczyń, wełniana, bawełniana, jedwabiu i poledwabiu, płótna, wosku, kapeluszy, mydła, cykoryi, salomonianki i inne, handel znaczny. Miasto *Schönebeck* 4214 mieszk., żupy solne, kąpiel. *Burg* 7403 mieszk., fabr. sukna. *Ziesar* 1754 mieszk., fabr. sukna i płótna. *Stendal* nad Uchtą 4906 mieszk., jest tu fabr. wełny i cerat. *Tangermünde* przy ujściu Tanger do Elby 3195 mieszk., ma browar. *Salzwedel* nad rzeką Jetze, tu spławnią, 5932 mieszk., fabr. wełny, płótna, fajek. *Hulberstadt* nad Holzemą, ma 13,088 mieszk., stol. Sądu apellacyjnego, 3 szkoły główne, seminaryum nauczycieli, towarzystwo literatury, towarzystwo wynagrodzeń szkod gradobicia; fabr. wełniana, bajfaneli, sarży; fabr. gałgasu, białych rękawiczek skórzanych, fabr. skórek Duńskich. Przy mieście *Spiegelberg* piękny ogród Dziekana Spiegel. Miasto *Aschersleben* nad Einą i Wipperą, 7758 mieszk., kopalnia kamieni piaskowych, fabr. fryzu i flaneli. *Quedlinburg* nad Bodą z 10,452 mieszk., gimnazyum; fabr. wełny, gorzelnia. *Barby* nad Elbą, w którą tu Saala wpada, 2814 mieszk., mieszkanie Biskupa Hernhutów, ich Pedagogium, Obserwatoryum, gabinet naturalny tychże i drukarnia. *Gommern* 1000 mieszk. Miasteczko *Gnadenau* albo *Gnadau*, osada Hernhutów, rękodzielnie. Wieś *Ströbek* czyli *Ströpke*, znana z mieszkanców, którzy bardzo dobrze grają w szachy. — Do tego należą tu pod zwierzchnictwem Króla Pruskiego zostające Hrabstwo Wernigerode należą do Hrabi Stollberg-Wernigerode, z miastem *Wernigerode* pod górą Brocken 4013 mieszkanców, gdzie fabr. sukna, browar, gorzelnia.

3) W obwodzie regencyi Erfurtskiej miasto stoł. *Erfurt* nad rzeką Gera, ma 21,331 mieszk., nieco wzmocnione dwiema cytaellami, stolica regencyi; Kościół kollegiacki z wielkim dzwonem, który waży 275 centnarów, Akademia z bibliu-

teką, gimnazyum Luterskie z seminaryum nauczycieli, szkoła rysunkow, Akademia pożytecznych wiadomości; Turyngskie towarzystwo biblii; fabr. bawełny, wełnianych materyi, indygo, wstążek, pończoch, tabaki, guzików metalowych, skór. *Langensalze* ma 5374 mieszk., liceum, Turyngskie towarzystwo wiejskie, fabr. krochmalu, jedwabiu i wełny, farbiernia, fabr. przędzonej bawełny; handel anyżu, koryandru, urzetu, mazanarety, handel zbożem, kąpiel siarczana. *Tennstadt* 2600 mieszkańców, woda siarczana. *Heiligenstadt* nad Leiną i Giesledą 3226 mieszk., gimnazyum, towarzystwo biblii. Miasto *Mühlhausen* nad Unstrut i Schwemmotte 9322 mieszk., fabr. wełny, krochmalu, skór, farbiernie, handel anyżu i safloru. *Nordhausen*, 8629 mieszk., gimnazyum, fabr. serwaseru i witryolu, olej, handel owoców. *Ellrich* nad Zorgą, 2607 mieszk., z sławną jaskinią *Kelle*. *Schleusingen* nad Schleusą 1179 mieszk.; jest tu gimnazyum, kopalnia miedzi i żelaza, fabr. wełniana, papiernia. *Suhl*a 5884 mieszk., gdzie fabr. broni, pilników, fabr. stali i palenie tejsze, oraz fabr. barakanu.

VIII. Prowincya Westfalska zajmuje obwody regencyi Münster, Minden i Arensberg.

1) W obwodzie regencyi Münsterkiej miasto stołeczne *Munster*, forteca nad Aą nie daleko Ems, 17,972 mieszkańców, stolica regencyi, sądu wyższego krajowego, Biskupstwo z Kapitułą, Akademia, 3 gimnazyja, seminaryum Katolickich księży, szkoła leczenia bydła, teatr anatomiczny, szkoła rysunków, inkwizytoryat, znaczne manufaktury, handel. Z znaczniejszych budynków są: Kościół Katedralny, Kościół S. Lamberta, na którego wieży trzy żelazne klatki wiszą, i zamek z ogrodem botanicznym; (pokoj Westfalski 1648). Miasto *Warendorf* nad Ems 3750 mieszk., gimnazyum; fabr. płótna, bawełniana i jedwabiu. *Ibbenbüren* nad Płanną 3000 mieszk.; gdzie kopalnia węgla kamiennych. *Tecklenburg*. Należą tu także pod rządem Pruskim zostające następne kraje Xiążąt i Hrabów mediatyzowanych, nazwanych zatem teraz Wazalami rzeszy. 1) Posiadłości Xięcia Salm-Salm i Salm-Korburg z miastem *Bocholt* nad Aą 3074 mieszk., fabr. kartunu, jedwabiu, żelaza; browar. *Ahaus* nad Aą 1300 mieszk. 2) Posiadłości Xięcia Salm-Horstmar z m. *Horstmar* i *Coesfeld* nad Berkel 2061 mieszk., fabr. płótna i wełny. 3) Posiadłości Xięcia Croy z m. *Dulmen* 1684 mieszk. 4) Część posiadłości Xięcia Loos-Corswaren; część druga zaś jest pod rządem Hannowerskim. 5) Hrabstwo *Steinfurt*, z miastem czyli zamkiem *Steinfurt* nad Aą z 1200 mieszk., *gymnasium illustre*. 6) Majętności *Anholt*, *Gronau* i *Gehmen* (z miasteczkiem *Gehmen* nad Aą. 7) Hrabstwo *Recklingshausen* Xięcia *Aremberg*, z miastem *Recklingshausen* z warownym zamkiem.

2) W obwodzie regencyi Mindańskiej jest stolica *Minden* nad Weserą, przez którą przechodzi most kamienny 600 stóp długi a 14 stóp szeroki; miasto wałami otoczone do przechadzek służącymi 8,959 mieszk., fort, stolica regencyi i sądu wyższego krajowego, gimnazyum, seminaryum nauczycieli, rafinerya cukru, blech wosku; fabr. świec woskowych, mydła, skór, pończoch, tabaki, sukna i materyi. Bitwą 1. Sierpnia 1759 w pobliskości Westfalska brama czyli główny otwór, gór

Wezerskich i wieś *Rehmen*, gdzie żupy solne. Miasto *Bielefeld* nad strumykiem *Lutter*, 5594 mieszk., gimnazjum, handel płótnem, blech. Miasto *Herford* czyli *Hervorden* nad *Werrą* i *Aą*, 5017 mieszk., gimnazjum, handel. *Paderborn* 5398 mieszk., Biskupstwo z Katedrą (z pod której, i przyległych domów, wypływa rzeka *Pader*, od której miasto ma nazwisko, z taką bystrością, iż o 20 kroków od swego źródła młyny obraca), gimnazjum. W pobliskości w lesie *Teutoburskim* r. 9. legie Rzymskie *Warusa* przez *Herrmana* porażone zostały. *Höxter* nad *Wezerą* spław. Nie daleko stąd zamek *Corvey* nad *Wezerą*, stolica Biskupa *Korwejskiego*. Tu należą następujące pod władzą Króla Pruskiego zostające kraje: 1) Hrabstwo *Rittberg* Xięcia *Kaunitz* z miastem *Rittberg* nad *Ems*, 1346 mieszk.; fabr. mebli, płótna i nici 2) Majętności *Rheda* i *Gütersloch* Hrabi *Bentheim-Tecklenburg*, z miastem *Rheda* 1188 mieszkańców.

3) W obwodzie regencyi *Arensbergskiej*, jest miasto stoł. *Arnsberg* nad rzeką *Ruhr* 2745 mieszk., stolica regencyi, sądu wyższego krajowego, towarzystwo dostonalenia ekonomii, gimnazjum. Miasto *Hamm*, przy złączeniu się *Asy* (*Ahse*, *Asse*) z *Lippą*, 2568 mieszk., tutaj odbywa posiedzenia Towarzystwo do rozkrzewienia gospodarstwa, reformowane gimnazjum *illustre* zwane, blech i handel płótna. Miasto *Unna* 2279 mieszk., żupy solne. *Soest* 5188 mieszk., posiada Archigimnazjum i prowadzi handel zbożem. *Iserlohn* nad rzeką *Baaren* 4300 mieszk., fabr. drótu mosiężnego, igieł, śpilek, haków, łańcuchów, wętek, tabakierok i lasek, kłamry i inne potrzeby do obicia komod; prócz tego są fabr. axamitu, sukna, papieru, blech nici, handel. *Altena* nad *Lenną* 3289 mieszk., fabr. stali, drótu żelaznego, igieł, szpilek, naparsztków, kółek do firanek, *Schwelm* nad strumykiem t. i. 2001 mieszk., wody mineralne; fabryka linonu, bawełniana i wstążek, siamois; prowadzi znaczny handel. *Dortmund* nad *Emsrą* 4000 mieszk., archigimnazjum. Miasto *Brilon* 2472 mieszk. *Stadtberg* czyli *Marsberg* nad *Diemelą* 2227 mieszk., dom obłąkanych i chorych. *Werl* 2234 mieszk., żupy solne. *Olpa* 1544 mieszk., kuźnia miedziana. *Lippstadt* (w którym mieście Xiążęciu *Lippe-Detmold* część dochodów i praw zawarowano) nad *Lippą* 2660 mieszk., forteca, gorzelnia. Tu należą następujące kraje, zostające pod zwierzchnictwem Prus: 1) Hrabstwo *Witgenstein* podzielone między Xiążąt *Sayn-Witgenstein-Berleburg* (z miastem *Berleburg* 1400 mieszk.) i *Sayn-Witgenstein-Witgenstein* (z zamkiem na górze *Witgenstein* pod którym leży miasto *Luasphe* nad *Lahną* 1200 mieszk.). 2) Hrabstwo *Hohenlimburg* z zamkiem i miasteczkiem *Limburg* albo *Hohenlimburg* nad *Lenną*.

IX. Prowincya *Jülich, Cleve* i *Berg* obejmuje obwody regencyi *Kolonii (Cölln)*, *Düsseldorf* i *Kliwii (Cleve)*.

1) W obwodzie regencyi *Düsseldorfskiej* miasto s. *Düsseldorf* nad *Düsselą* i *Renem*, 26,655 mieszk., stolica regencyi, sądu wyższego krajowego, zamek, port wolny, Akademia umiejętności, kunsztów, gimnazjum zwane *illustre*. Obserwatoryum; fabr. tabaki, bawełny, axamitu, kaźmierku, sukna, handel.

To miasto składa się z trzech części z starego, nowego miasta i Karlstadt. W nowym mieście znajduje się wiele pięknych domów i szeroka ulica lipami obsadzona. Jest to miasto ważne dla Renńskiego handlu, a port jego wielu statkom jest dogodny nad Renem. W pobliżu zamki Królewskie: *Jägerhof*, *Bent-rath* i *Bensberg*. Miasto *Elberfeld* nad Wipprą 20,000 mieszk., fabr. bawełny, blech, handel wexlowy znaczny. *Solingen* 9500 mieszk., fabr. stali, żelaza, bawełniana, linonu. *Muhlheim* nad Renem 5200 mieszk., fabr. axamitu i innych jedwabnych materyi, tabaki; handel winem, zbożem i t. d. Dolina długa na 2 mile *Barmen* nad Wipprą, w podłuż której rozciągają się domy fabryk rozmaitych, które się zdają być miastem długiem na milę; w środku jest miasto *Gemark* 1800 mieszkańców, gdzie fabr. naczyń kamiennych. Wieś *Remscheid* 6000 mieszk.; kuźnia żelazna i stali, młyny drucziane, fabr. bawełniana. *Essen* m. 3970 mieszk., gimnazjum; fabr. broni i sukna, kamienne węgle. *Werden* nad Ruhr 3472 mieszkańców, dom poprawy, fabr. sukna, fabr. przędzenia bawełny, węgle kamienne, kopalnia niebieskiej farby, fabr. ałunu, kuźnia miedzi. *Crefeld*, 12,000 mieszk., fabr. axamitu, jedwabiu, wełny, bawełny i inne; bitwa w roku 1758. Tutaj należą: 1) majątności *Gimborn* i *Neustadt* Hrab. *Wallmoden* *Gimborn*. 2) Majętność *Homburg* Xięcia *Sayn-Wittgenstein-Berleburg*.

2) W obwodzie regencji Kliwijskiej m. s. *Kliwia* nad *Kermisdal* o milę od *Renu*, złączone z niem kanałem spławnym, 6923 mieszk., stolica regencji i sądu wyższego krajowego; *fabisamoisu*. Pół ćwierci mili od miasta leży bardzo piękny zwierzyńiec sławnymi fontanami, źródłami i ulicami do przechadzek ozdobiony. Miasto *Wesel* przy ujściu *Lippy* do *Renu* 8300 mieszk., fort z *cytadellą* *Blücher* zwaną; fabr. wełniana i linonu, oraz skór; handel prowadzi znaczny; komunikacja wodą z *Amsterdamem*. *Xanten* czyli *Santen*, *Goch* fabr. materyi i igieł. *Emmerich* nad *Renem* 3545 mieszk., gimnazjum *Katolickie*, manufaktury, handel. *Duisburg* nie daleko *Ruhr* i *Renu*, 4035 mieszk., Akademia, gimnazjum; fabr. wełny, nici, skór, tabaki, bawełny, kleju i mydła, handel. *Menss* czyli *Mors*, *cytadella*. *Geldern* 5000 mieszk.

3) W obwodzie regencji Kolońskiej jest warowna stolica *Kolonia*, (*Cologne*), (*Cölln*), nad *Renem* 56,420 mieszk., stolica. Prezydenta naczelnego, regencji i wyższego sądu krajowego. Kościół katedralny; port wolny; fabr. bawełniana i naczyń kamiennych. Miejsce urodzenia *Rubensa* malarza. *Bonn* nad *Renem*, 10,000 mieszk. Uniwersytet, ze wszystkimi zbiorami i gabinetami do niego należącymi: Dyrekcja górnicza, fabr. wityriolu, serwaseru, ałuna, mydła.

X. Prowincya Wielkiego Xięstwa Niższego *Renu* obejmuje obwody regencji *Koblenc*, *Aachen* i *Trier*.

1) W obwodzie regencji *Koblenc*kiej m. s. *Koblenc* przy ujściu *Mozeli* do *Renu*, 14,691 mieszk., handel; rezydencja Prezydenta naczelnego i sądu wyższego krajowego, Gimnazjum, katol. seminarium nauczycieli, handel winem. Za mostem rzeki *Mozelli* jest *Kaplica* *Pocieszenia* N. P. z cudownym obrazem, do którego zewsząd tłumy ludu się schodzą. *Andernach*

nad Renem; 2000 mieszk. w pobliżu bardzo sławne kamienie młyenne z lawy i popiół wulkaniczny, którym Niderlandczycy już od wieków swe groble utrzymują. *Goar* nad Renem, żegluga, handel, łowienie łososiów. *Bacharach* nad Renem, 1360 mieszk., uprawa winnic. *Kreuznach* nad Nalą, 6000 mieszkańców, kopalnia soli, którą W. Xiążę Heski posiada pod zwierzchnością Króla Pruskiego. *Trarbach* nad Mozlą, winnica. *Siegen* nad Siegą 6000 mieszk., kopalnia żelaza i fryszerka. *Altenkirchen*. *Friedwald*. *Wetzlar* przy ujściu rzek *Wetzbach* i *Dill* w Lahnę, 4278 mieszk., gimnazjum; aż do roku 1806 rezydencja sądu kameralnego Państwa. *Thal Ehrenbreitstein*, u spodu góry wysokiej 800 stóp, na której niegdyś forteca *Ehrenbreitstein* stała, 2100 mieszk., fabr. tabaki, handel zbożem. *Engers* i *Cunosteingers* nad Renem. Tutaj należy 1) część *X. Wied-Runkel*; z miastem stołecznym *Dierdorf* nad *Wiedbach* 1600 mieszk. 2) Hrabstwo *Neuwied* Xięcia *Neu-Wied*, z miastem stołecznym *Neuwied* nad Renem 5000 mieszk., pomiędzy którymi jest 450 *Hernhutów*; fabr. jedwabiu, bawełny, wełny, kapeluszy, obić, pończoch, mebli, blachy, aptecznych i kuchennych naczyń, płótna, tabaki; sprzętów stolarskich, galanteryi i skór, handel. 3) Ekonomie *Brannfels*, *Greifenstein* i *Hohensolms* Xięcia i Hrabi *Solms* z miastem *Braunfels*, 1200 mieszk. *Greifenstein*.

2) W obwodzie regencji *Aacheński* m. s. *Aachen* (*Akwisgran*, po francuzku *Aix la Chapelle*), 35,000 mieszk., stolica regencji, Kościół katedralny, kąpiele ciepłe; fabr. sukna, igieł, miedzi, mosiądzu, siodeł, powozów. Niegdyś miejsce koronacy i rezydencyi kilku Cesarzów Rzymsko-Niemieckich; pokój 1748 r. Kongres 1818. Miasto *Stolberg* fabr. mosiądzu i drutu. *Bunscheid* 4000 mieszk.; fabryki. Miasto *Julich* nad *Ruhr*, 4000 mieszk., forteca. *Diiren* nad *Ruhr*, 3700 mieszk., fabr. sukna i żelaza. Miasteczko *Montjoye*, 2950 mieszkańców, fabryka sukna. *Eupen* (*Neau*), 8668 mieszk., fabryka sukna. *Malmedy*, fabr. skór i tektur gładkich papierowych, do prassowania sukna pospolicie używanych.

3) W obwodzie regencji *Trewirski* m. s. *Trier* (*Trewir*) nad *Moselą* 15,318 mieszk., stolica regencji i Biskupa, towarzystwo uczonych, fabr. porcelany. W pobliżu liczne zabytki z czasów Rzymskich. *Saarbrück* nad *Saarą*, złączone mostem z miasteczkiem *S. Jana*, 3000 mieszk., *Saarlouis* (*Saarlibre*), nad *Saarą* 4000 mieszk. *Saarburg* 2100 mieszk. *Prüm*.

O Xięstwie *Neuenburg* i *Neufchatel* zobacz pod *Szwajcaryą* na końcu.

§. 9. Cesarstwo Austryackie.

Położenie, granice, obszerność. Cesarstwo Austryackie, prócz Królestwa *Lombardzko-Weneckiego* (zobacz *Włochy*), leży między 26° 12'—44° 14' wschodniej długości, a 42°—51° północnej szerokości w umiarkowanej strefie Europejskiej, graniczy na wschód z *Rossyą* i *Turcyą* na południe z *Turcyą*, morzem *Adryatyckim* i *Włochy*

chami (Lombardzko - Weneckie Królestwo) na zachód z morzem Adryatyckiem, Włochami i Niemcami, na północ z Niemcami, państwem Pruskim, wolnem miastem Krakowem, Królestwem Polskiem i Rosyą. Obejmuje mil kwadr. 12,204 $\frac{1}{2}$; z których 3685 na Niemieckie kraje z Ilirya, 1529 na Galicya, 6109 na kraje Węgierskie, a 844 na Włoskie wypada).

Grunt i klima. Po większej części jest pełno gór, które częścią są na granicach, jako to: Karpaty 120 mil ciągnące się wzdłuż granicy dawnej Polski i Sudety; częścią przez kraj się przeryniają jako to: Alpy, Retyjskie, Karniolskie, Norydzkie i Julijskie. Na północ tylko i wschód w południowo - wschodnich Węgrach, Sławonii i Galicyi znajdują się właściwe płasczyny. Najwyższe znajome góry są: Orteles 14,466 stóp, wielki dzwon (Grossglockner) 11,465 stóp, Hochhorn w Salcburgu, wysoka na 10,630 stóp; Terglou w Krajnie, na 10,194 stóp; Kogel na 9100, góra Snieżna (Schneeberg) w niższej Austryi na 6870 stóp; wierzchołek Łomniecki w Węgrzech na 8516 stóp; Kriwan w Węgrzech na 7818 stóp; Stangalpe w Styryjskiej Marchii (Steiermark) na 7140 stóp; Budisław w Siedmiogrodzkiej ziemi, na 6888 stóp nad powierzchnią morza. W ziemi Siedmiogrodzkiej jest Wulkan z wyziewami siarczystymi Budesz. Nakoniec grunt Państw Austryackich leży po większej części w klimacie łagodnym, urodzajnym, a na południe zupełnie dogodny do uprawy owoców południowych: oliwy, wina, zboża, ryżu, i tylko w kilku nadbrzeżnych okolicach, Węgier i Sławonii, gdzie zaraźliwe bagniska powietrze zarażają, jest klima trochę niezdrowe; w górzystych krajach jest powietrze daleko zimniejsze, a zimy wcześniejsze i dłuższe niż gdzie indziej.

Wody. Tylko morze Adryatyckie z odnogą Triest, Quarnero i Cattaro oblewa brzegi i jest złączone wybornemi drogami z krajami Binnenskiemi (Binnenlander). Wiele jezior kraje państwa Austryackiego posiadają, n. p. w Węgrzech na 24 mil kwadr. obszerne jezioro Platten i Neusiedler, które ma obwodu 10 mil; Worth, Traun, albo jezioro Grudneńskie, Halstädtkie, Alter, Weisse, Osiach i Mühlstädter; w Krajnie Cyrknickie, obejmujące 5 mile kwadratowe i wiele jaskin i kanałów, przez które woda w pewnych czasach zupełnie upływa, a tak grunt czyni zdolnym do

uprawy. W Czechach liczono dawniej do 20,000 jezior, w Galicyi 5859, w cyrkule Znajmskim w Morawii 468. Spławne rzeki są: Dunaj (do którego wpadają *Inn, Ens, Traun, March, Raab, Leicha, Waag, Gran, Theiss, Drau, (Drave), Sau* (czyli *Save* z *Laibach, Unna* i *Kulpą*), *Pruth, Temes, Aluta* i t. d.), Dniester, Wisła, Odra, Elba (z *Moldawą, Fegerą* i *Iserą*), Lisenzo, Zermagna, Cherka, Cettina, Narenta, Sireth, Bystrzyca i t. d. Wiele kanałów posiada, n. p. kanał Franciszka, który łączy *Dunaj* z *Theiss*; kanał Terezyi, łączący *Dunaj* z *Sawą* i t. d.

Produkta. Mało Europejskich państw jest tyle od natury udarowanych w bogactwa i płody, jak kraj Austriacki. Osobliwie zaś Węgry, niewyczerpanem źródłem narodowych bogactw przewyższają wszystkie Europejskie państwa. Znajduje się podostatkiem: domowego bydła, osobliwie koni, rogatego bydła, owiec, świń i prócz tego są kozy, osły, bawoły, zwierzyna, nawet niedźwiedzie, ostrowidze, wilki, łosie, tury, kozły dzikie, koziorożce, bobry, żółwie, ptastwo, morskie i rzeczne ryby (wyzina czasem do 15 cetnarów wielkości, kawiar), ostrzygi, perłowe muszle, pszczoły, jedwabniki, muchy Hiszpańskie, kokcynella: mayż, ryż, nasienie rzepy rozmaitej, mak, kopr włoski, rośliny ogrodowe i kuchenne, owoce, nawet południowe owoce, drzewo (z którego się wydobywa wiele potażu, sadzy, smoły, węgla, dębówek gallasu i t. d.), wino (w Węgrzech przeszło 100 gatunków, z których najlepsze w Tokaju), oliwa, tabaka, chmiel (w Czechach najlepszy w świecie), len, konopie, szafran, lukrecya drzewa, musztarda, zioła farbiarskie, mastyx, cykorya, rumbabarum i t. d., złoto (z gór i rzek), srebro, miedź (także woda cement), ołów, cyna, żelazo, żywe srebro (przy Idryi osobliwie wydobywa się 16,000 cent. rocznie, co czyni dochodu 2 mil. złot. Ręnsk.), cynober, kobalt, galman, arszennik, cynk, braunsztein, magnes, drogie kamienie, marmur, alabaster, serpentyn, kamienie piaskowe, kwadratowe, młyńskie, szlifiarskie, piekielne, ziemia porcelanowa zdatna do wyrabiania fajek, i tak nazwana pieczęciowa ziemia, gips, wapno, asbest, ziemie farbiarskie, piana morska, bursztyn, siarka, torfy, węgle kamienne, sól kopalna i morska, witryol, ałun, saletra, siarka, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców jest z Włoskiemi posiadłościami 28,270,027; z tych na Niemieckie i Illyryjskie prowincye 9,465,000; na Galicyą 3,978,000; na Węgry 10,690,000. Niemcy, Słowianie (Sławaki, (Hanaki, Czechy), Polacy, Selblanie, Racowie, Illiryjczycy, Ruśniaki, Kroaty, Windy), Węgry, (Magiary, Jazygi, Kumani czyli Uzeni, Szekli, Scyty) Wołochy, (Kalibasi, Uskoci, Zyncarowie), Żydzi, Cygany lub nowe Węgry, Klemeńczycy (Illyryjczycy), Armeńczycy, Greci czyli Macedończycy, Wallonczy, Wołochy, Francuzi, Osmanie. — Katolicka religia jest panująca; cierpią tu jednak i Protestantów (w Węgrzech stosownie do artykułu praw mają nawet mieć równe prawa z Katolikami), Greków (także Filiponów czyli Lipowenów) Armenczyków, Socynianów, Unitów, Menonitów, Żydów, Mahometan. — Akademie są w Wiedniu, Pradze, Pescie, i we Lwowie, (do tego jeszcze we Włoszech). Prócz tego wiele instytutów edukacyjnych i szkół.

Fabryki coraz bardziej kwitną, i produkta surowe otrzymują (wyjąwszy bawełnę, cukier i niektóre farbierskie materyały) z kraju. — Dostarczają osobliwie płótna, żagli, towarów wełnianych, bawełnianych i jedwabnych, papieru, skór i futer, towarów żelaznych i szklanych, tabaki, cukru, oleju, mydła, krochmalu i pudru, wosku, z złota i srebra towarów, towarów miedzianych, mosiężnych, ołowianych, prochu, porcelany, fajansu, fajek, ałunu, witryolu, szmalty (Schmalte), cynobru, drewnianych sprzętów, likworu; budowla statków i t. d. handel jest kwitającym.

Rząd monarchiczny w osobie dziedzicznego Cesarza *Franciszka I.* Dochody państwa dotąd 150 mil złotych. Reńskich wynoszą. Siła zbrojna dochodzi w czasie pokoju 270,504 ludzi, w czasie wojny 535,394 ludzi. Flotta Wenecka składa się z 6 okrętów lin., 7 fregat, 8 Bryg i 6 Galiot.

Podział. Cesarstwo Austryackie składa się z następujących państw:

I. Arcy - Xięztwo Austryackie.

1) Austrya nizej rzeki Ens (niższa albo dolna Austrya), zamyka 34 miast, 238 miasteczek, 4287 wsi, 354 mil kwadratowych i 1,048,000 mieszkańców, z miastem stołecznem wszystkich państw Austryackich i rezydencyą Cesarza Austryackiego *Wiedeń* nad Dunajem i rzeczką Wiedeń; ma 7162 domów, 237,743 mieszkańców, między którymi jest żydów 1496, prócz 5000 wojska, które w garnizonie zostaje. Jest tu stolica

wszystkich administracji rządowych, Arcybiskupa i Akademii, pałac czyli zamek Cesarski z biblioteką, w której się znajduje przeszło 300,000 tomów różnych dzieł; skarbiec (w którym są ornaty i wiele innych rzeczy, ozdobionych złotem, perłami i drogimi kamieniami, kunsztowne rzeczy z złota, srebra, drogich kamieni, kryształu, słoniowej kości i t. d., n. p. piramidalny puchar wysoki na 2 łokcie, z jednej sztuki kryształu, który się składa z 3 sztuk szrubowanych, z których każda jest osobnym kubkiem); gabinet naturalny i fizyczno mechaniczny (gdzie jest n. p. ręka z metalu, która na podłożonym jój papierze pisze trojakim charakterem to, cokolwiek sobie kto życzy, maczając przytem pióro w atramencie, kiedy tego potrzeba wymaga), zbiór starożytności, monet i medalionów. Główny kościół Arcybiskupa pod nazwiskiem S. Szczepana, z wieżą 435 stóp wysokości, 29 Kościołów farnych Katolickich, 17 Klasztorów, 1 Luterski i 1 Kalwiska kaplica, 2 Kościoły nieunitów Greków, a 1 dla unitów, i synagoga żydowska, i Mahometańska sala z lmanem; dalej 4 zbrojownie, obserwatorium, dom inwalidów, szpital główny; na placu *Józefa* jest statua *Józefa II.*, na dziedzińcu zaś statua *Maryi*, i statua *S. Trójcy* nad kanałem. Akademia sztuk z kilku zbiorami kunsztownemi, n. p. Cesarska galerya obrazów w *Belwedrze*; Akademia rysunków i ryciny, Akademia *Józefa* lekarsko chirurgiczna, Akademia wschodnia, towarzystwo gospodarstwa wiejskiego, towarzystwo przyjaciół muzyki Cesarstwa Austriackiego, szkoła inżynierii. *Theresianum*, Uniwersytet Cesarski, gimnazjum, politechniczna szkoła, główna szkoła normalna, instytut głucho - niemych i ślepych i t. d.; fabr. bawełniana, jedwabiu, koronek, wstążek, porcelany, obić, broni, igieł, obić papierowych, bronzowych naczyń, wozów i inne; handel kwitnący. Na przedmieściu *Leopoldskiem* jest ogród bardzo piękny zwany *Augarten*, dalej *Prater* i t. d. Sławne jest to miasto pokojem 14. Paźdz. 1809 i Kongressem od Paźdz. 1814 do 10. Czerwca 1815 trwającym. Cesarskie zamki letnie *Schönbrunn*, *Luxenburg* (z pięknym parkiem), *Retzendorf*. Miasto *Baden*, 2333 mieszk. gdzie kąpiele ciepłe. *Neustadt* czyli *Wiedeńskie nowe miasto*, 5355 mieszk., Akademia kadetów; fabr. sprzętów kuchennych. *Ips*, fabr. tygli chemicznych. *Krems* nad *Dunajem*, 3563 mieszk., fabr. żelaznych stalowych towarów, axamitu, jedwabiu, bleywasu, jarmarki na musztardę i szafran. Wieś *S. Veit* nad rzeczką *Wiedeń*, gdzie pałac Arcybiskupi.

2) *Austria nad Ens* (górną *Austrią*), gdzie miasto *Linz* nad *Dunajem* 16,890 mieszk.; stolica Biskupa, główna szkoła normalna, instytut głucho - niemych; fabr. materyi wełnianych i bawełnianych, berlińskiej farby, zielonej farby, prochu, jarmarki. *Steyer* przy ujściu *Steyer* do *Ens*, fabr. wełniana, broni i żelaznych sprzętów; w czasie potyczki pod dniem 7. Maja 1809 po większej części się spaliło. *Ens* przy ujściu *Ens* do *Dunaju*, fabr. żelaza i stali. *Braunau* nad *lnu* 1648 mieszkańców, fabr. sukna. *Vöklabruck* (*Weklabryk*) nad rzeką *Wökla*, gdzie fabr. sprzętów drewnianych. *Schwanenstadt* z fabr. muszlinu i batystu. *Salzburg* nad rzeką *Salzach*, 13066 mieszk., prócz obcych, uczniów i wojska, gimnazjum, fabryki żelaza, kart, drutu, laku, pudru, krochmalu, tabaki, wełnianych i

skorzanych towarów; warowny zamek *Hohensalzburg* na rozpadłej skale z Arsenalem. Zamki wiejskie *Mirnbell*, *Leopoldskron*, *Hellebrunn* i *Klessheim*. *Hallein* albo *Halle*, u spodu góry w sol obfitój nad rzeką *Salza* 600 domów, 4600 mieszk., kopalnia soli, fabryka szpilek i towarów wełnianych. Miasteczko *Friedan* z fabr. kartunu. *Hallstadt* i *Ichel*, gdzie kopalnia soli, węgla kamiennych, alabastru i gipsu.

II. Xięstwo Styryi, leży na południe niższej Austrii i zamyka 20 miast, 97 miasteczek, 5336 wsi, 400 mil kwadr. i 830,000 mieszkańców, z m. s. *Grätz* nad *Muhr*, ma 2656 domów, 31,652 mieszk., stolica Biskupa Sekauskiego, ma 2 zbrojownie, liceum, gimnazjum, zwane *Johanneum* (muzeum historii naturalnej i publicznych nauk), publiczna biblioteka; fabr. bawełny, jedwabiu, stali, żelaza, fajansu, jarmarki. Miasto *Radkersburg*, gdzie winnica, zamek na górze. *Cilli* nad rzeką *Sau* tu spławną. *Bruck*, forteca. *Leoben*, stolica Biskupa, handel żelaza. *Eisenerz* czyli *Inneberg* pod wysoką górą w kruszcze obfitą, gdzie grotty rozmaite pełne skryształizowanych kropli żelaza, tak nazwanych kwiatków żelaznych. *Judenburg* nad *Muhrą*. Miasteczko *Ausee*, gdzie warzelnia. Dalej jest *Mariazell*, sławne odpustami.

III. Królestwo Illiryjskie, z dwóch Gubernij złożone.

1) Gubernia *Laibach* zamyka dawniejsze Xięstwa *Karyntyi* i *Karniolii*; gdzie m. s. *Klagenfurt* (po *Karyncku Selanc*) nad *Glan*, nie daleko jeziora *Wordt* 7442 mieszk., liceum; fabr. bleywasu, cukru z ołowiu, grynszpanu; fabr. menningu sukna, jedwabiu, bawełny. Miasto *S. Andrzeia* (*St. Andrée*), stolica Biskupa. *Villach* przy ujściu *Geil* do *Drau*, tutaj spławnej. 3000 mieszk., fort., handel. *Laibach* albo *Lublana* stolica Królestwa Illiryjskiego, a dawniej Xięstwo *Karniolii* nad spławną rzeką tegoż imienia, ma 20,000 mieszk., mieszkanie Biskupa, liceum, fabryka jedwabiu, skór, sukna, fajansu. *Auerberskie* Xięstwo *Gotischee*. Miasto na górze *Idrya* 3500 mieszk., kopalnia żywego srebra. Miasteczko *Adelsberg* z sławną grotą. *Karlowitz* nad *Cyrknickim* jeziorem, fabr. szkła. *Ferlach* fabryka broni. *Bleiberg* u spodu góry t. i. w której sławny ołów kopią. *Nowa Idrya*, bogata kopalnia żywego srebra. Sławny przesmyk *Pantoffel* po *Niemiecku*, po *Włosku* zaś *Ponteba* zwany.

4) Gubernia *Triest* (Gubernia nadmorska), z miastem *Triest* nad odnogą t. i. 1541 domów, 36,000 mieszk., cytradella, szkoła żeglugi; wolny port, cukier, blech wosku; fabr. oleju, mydła, rosolisu, bawełny, jedwabiu, koronków, bleiwasu, weinszteinu; skór, cukrowych owoców, konfitur, kart; dobra fabryka rumu, araku, essencyi ponczowej; fabr. tak nazwanych *Pasten* (suczone mączne potrawy), farbiernia nici czerwonych, warsztat okrętów; fabryka czyli warsztat powroznicki do robienia lin okrętowych, kuźnia kotwic, ludwisarnia kul armatnych, handel morski, kompania assecuracyjna, domy kwarantany. *Capo d' Istria* na wyspie, która jest morzem złączona ze stałym lądem; 5119 mieszk., żupy solne, handel. *Rovigno* czyli *Trevigno* na pół-wyspie, 9538 mieszk., 2 porty wyborne dla największych okrętów, budowla statków, rybołstwo. *Mitterburg*. *Beerscheetz* port nad morzem *Adrya-*

tyckiem. *Gorz* 9000 mieszk., mieszkanie Biskupa, gimnazyum; fabr. jedwabnych i kórzanych towarów. *Montefalcone*, gdzie źródła solne. *Pola* 846 mieszk., ruiny Rzymskiego Amfiteatru. Miasteczka *Tolmen* albo *Tulmino* i *Élitsch*, z mocnym pasem gór zwanym *Pletzerklause*. Wyspy: *Cherso* z m. t. i. port, handel, złączona jest mostem z wyspą *Osero - Veglia*, ma wiele jedwabiu i małych rzeskich koni. Tu jeszcze należy część prowincyalnej Kroacyi na prawym brzegu rzeki *Sau*, gdzie są miasta: *S. Veit am Flaum* albo *Fiume*, przy wpływie rzeki *Reka* do jeziora *Kwarnero*, 7576 mieszk., wolny port; gimnazyum; fabr. płótna, sukna, cukru, tabaki, skór, świec woskowych, potazu. Tu jest skład towarów Węgierskich, mających być na okręcie puszczanymi. *Buccaci* 1805 mieszk., wolny port, spust okrętów, rybołówstwo; handel. Miasteczko *Porto Ré* mające port, i dwa kastele do obrony.

IV. Królestwo Dalmacyi, z miastem *Zara* na wybrzeżu ziemskim, 7409 mieszk.; jest tu cytadella, arsenał lądowy i morski, port wzmocniony; fabr. jedwabiu, skór, wełny, fabr. rosolisu, częste jarmarki; handel. *Spalatro* nad morzem, towarzystwo uprawy roli, port, plac składu towarów między *Wenecją* i *Turcją*; fabr. wełny, jedwabiu, skór, rosolisu; jarmarki. — Wyspy: *Arbe*, *Pago*, *Lesina*, *Lissa Milit.* (*Meleda*) z m. t. i. *Zupana* i t. d. — Do Dalmacyi należą także: 1) Dawna Rzecz-pospolita *Poglizza* przy górze *Mostor*, między rzeką *Clissa*, *Duare* i ujściem rzeki *Karnovizza* i *Cettina*. Ten kraj górzysty obfituje w zboże, wino i bydło. Naczelnik mieszk., którego jest 20,000, zowie się *Wielkim starostą* (*Grossgraf*); bywa on wybierany co rok na sejmikach. Miejsce główne jest wieś *Pirun - Dubrava*. 2) Dawna rzecz pospolita *Raguza* z miastem *Raguza*, po słowiańsku *Dobronich* na półwyspie morza *Adryatyckiego*, pod górą *Wergato*, 15 000 mieszk.; fort., port, stolica *Katolickiego Arcybiskupa*, liceum: fabr. jedwabiu, bndowla statków, handel. 3) Obwód w *Albanii* czyli *niższa Dalmacya* nad odnogą *Cattaro*, gdzie jest miasto stare wzmocnione *Catturo* nad odnogą t. i. z 17 do niego należącemi wsiami, ma 26,206 mieszk. z największym, najznakomitszym i najbezpieczniejszym portem na morzu *Adryatyckiem*; trzy wielkie zatoki, handel.

V. Xiążęce Hrabstwo *Tyrol*, czyli *Austria* wyższa, m. st. *Innsbruck* między 7—8000 stóp wysokimi i przykremi górami, które pospolicie jeszcze w *Maju* są śniegiem pokryte (r. 1812 jeszcze w *Lipcu* dnia 20.), nad *Inn*, 10,237 mieszkańców, gimnazjum, towarzystwo ekonomiczne. Miasto *Hall* nad rzeką *Inn*, tu spławnią; 4000 mieszk.; fabr. bawełny; żupy solne. *Kufstein* nad *Inn* z fortecą, zbudowana po większej części w skałach. *Brixen* nad *Eisak* 3800 mieszk. *Lienz* przy wstępie do doliny *Puster*, fabr. mosiądzu, obicia; przytém tak zwany *Lienzer Klause*, pas gór nad *Drau*. *Trient* nad *Etsch* 7000 mieszkańców, gimnazyum; fabr. jedwabiu. *Botzen* czyli *Bolzano* przy ujściu *Eisak* do *Etsch*, 4 znaczne jarmarki. Roku 1809 przybrojną ręką wzięte, zostało po większej części spalone. *Roveredo* czyli *Rovereith* nad *Etsch*, 8000 mieszk., fabr. skór i jedwabiu. *Riva* czyli *Retf* nad jeziorem *Garda*, 3400 mieszk., fabr. drumli. Prowadzi handel znaczny. W bliskości jest bardzo wazka cieśnina *Kofei* czyli *Covolo* nad *Brentą*. — Do tego

należą majątności Vorarlbergskie, między górą Art i jeziorem Boden, jako to: Hrabstwa *Feldkirch* czyli *Montfort*, *Bregencya* (*Bregenz*): *Pludenz*, *Sonnenberg* i majątność *Montrafon*, i miastem *Bregencya* (*Bregenz*) przy ujściu rzeki *Bregenz* do jeziora *Boden*, 1951 mieszk., handel drzewa, sprzętów stolarskiej roboty, muszlinu. *Feldkirch* i *Pludenz* nad Jll. Zamek *Sonnenberg* na górze.

VI. Królestwo Czeskie ma mieszk. 3 114,428, między tymi 50629 żydów, z m. s. i fortecą *Praga* nad *Moldawą*, ma 3180 domów, 79683 mieszk. obywatelów, (61,000 Katolików, 2000 Protestantów i 9000 żydów w mieście żydowskiem); Królewski zamek, 46 Kościołów i kaplic, między którymi jest Kościół Metropolitalny *S. Wita* (*Veit*) (z kaplicą *S. Wencesława*), której dach jest wyłaczany i ozdobiony pięknymi szlifowanymi kamieniami drogiemi), Kościół *Kapucynów* (z kaplicą *Loretańską*, w której, pominąwszy inne rzeczy kosztowne, jest *Monstrancya* wysadzona 6666 diamentami w kształcie słońca), 9 synagog i t. d., 63 pałaców, stolica *Arcybiskupa*, *Akademia*; *Akademia* umiejętności, *towarzystwo* ojczyściej ekonomii, *towarzystwo* hydrotechniczne, *obserwatorium*, *szkoła* politechniczna dla ćwiczenia rzemieślników, *Konserwatoryum* muzyki, *instytut* głucho-niemych i ślepych, *pensya* *Angielska* dla szlachetnych panien, *dom* wojskowy i *inwalidów*, *powszechny* szpital dla chorych i t. d.; *fabr.* wełny, *złota* i *srebra*, *jedwabiu*, *bawełny*, *kapeluszy*, *tabaki*, *szteingutu*, *fabryka* wyborna *salamoniaku*, *rękawiczek*, *skór*, *platyny* z *srebra* i *okuwania* *skrzyń*, *guzików*, *mosiądzu*, *obić*, *likworów*, *papieru*; *środek* handlu *Czeskiego*. *Nagrobek* *Astron.* *Tycho-Brahe* (†. 1603). *Przy* niem *Góra* *biała*, na której stoczono *potyczki* r. 1620 i 1757, na *pawiatkę* *pierwszej* *wystawionoy* jest *kościół* pod *imieniem* *Maria de Victoria*. *Miasto* *to* *leży* w *dolinie* po *obudwóch* *stronach* *Moldawy*, *przez* którą *przechodzi* *most* *kamienny* *długi* na 1790 *stóp*, a 25 *szeroki*, 28 *posągami* *Świętych* *ozdobny*. *Składa* *się* *one* z 4 *części*, *starego* *miasta* (gdzie się *znajduje* *żydowskie* *miasto* z 278 *domami*), z *nowego* *miasta*, z *mniejszej* *strony* i *Hraczyna* na *górze*. *Miasto* *Jung-Bunzlau* nad *Iserą*, *fabr.* *sukna* i *skór*. *Melnik* nie *daleko* *ujścia* *Moldawy* do *Elby*, *winnica*. *Reichenberg* nad *Nissą*, *fabr.* *sukna* i *pończoch*. *Turnau* nad *Iserą*, *młyn* *szlifierski* *kamieni* *drogich* i *podlejszych*, *kompozycya* *kamieni* *czeskich* (*naśladowająca* *kamienie* *drogie*) i *szkieł* *farbowanych*. *Konigingrätz* czyli *Königgrätz*, *forteca*, *stolica* *Biskupa*, *fabr.* *sukna*. *Trautenau* nad *Aupą*, *fabr.* *sukna* i *plótna*, *handel*. *Josephstadt*, *dawniej* *Pless*, *fort.* *Kuttenberg*, *miny* *srebrne*. *Budweis* nad *Moldawą*, *tu* *spławna*, *fort.*, *stolica* *Biskupa*; *fabr.* *sukna*, *saletry*. *Karlsbad* przy *ujściu* *Tepel* do *Egry*, *kąpiele* *ciepłe*; *fabr.* *cyny*, *stali*, *szpilek*, *haczyków* do *haftowania*, *noży*, *nożyczek* i *innych* *sprzętów* *żelaznych*, *żelazo*. *Eger* nad *rzeką* t. i., *wody* *mineralne*, *kwaskowe*, *fabr.* *kapeluszy*, *skór*, *sukna*, *mydła*. *Joachimsthal*, *gdzie* *bogata* *kopalnia* *srebra* i *kobaltu*; *od* *tego* *miejsca* *mają* *talary* *swe* *imie*. *Cieplice*, (*Teplitz*) *kąpiele* *ciepłe*, *kopalnia* *węgla* *kamiennych*. *Fort.* *Leutmeritz* i *Theresienstadt* nad *Elbą*. *Wieś* *Siedlice* i *Seidschütz*, *wody* *mineralne* *gorzkie*, z *których* *wyciągają* *sól* *znajomą*. *Adersbach* z *lasem* *labiryntowym*, *kamienny* *zwanym*, *który* *przeszło* *na* *staj* *długi* *jest*,

■ szeroki, składający się z wielu tysięcy skał piaszczystych rozmaitego kształtu, stojące w bliskości siebie odosobnione i w prostej linii, wysokie od 40—100 łokci, a grube od 10—16, oddzielone wodami południowymi, bieżącemi ku północy. *Kulm (Culm)*, sławne bitwą dnia 30go Sierpnia 1813. *Nollendorf*, potyczką dnia 1. Września 1813 sławne. Z tąd nadano Generałowi Pruskiemu Kleist imię Hrabiego Nollendorf. *Reichstadt* należy do Xięcia Franciszka Józefa (syna Napoleona).

VII. Margrabstwo Morawskie, z m. s. i fort. *Ołomuniec (Olmütz)* nad Marchą 8595 mieszk., stolica Arcybiskupa, liceum, Akademia krajowa. *Berno (Brünn)* drugie m. st. przy ujściu Zwitry do Szwarzawy, 27,101 mieszk., stolica Biskupa, szkoła Cesarska, towarzystwo Morawskie uprawy gruntu, badaczów natury i kraju, dom ubogich; fabr. sukna, tabaki, fabryka spirytusu mydlanego; znaczny handel. Miasto *Nikolsburg*, handel. *Austerlitz*, bitwą dnia 2. i 3. Paźdz. 1805 sławne. *Iglau* nad Iglawą, fabr. sukna, papieru, szkła, potażu. *Znaym* nad rzeką Trają, fabr. tabaki i sukna, handel winem. *Hradisz* na wyspie rzeki March, nieco wzmocnione. *Kremsier*, fort., rezydencya Arcybiskupa Ołomunieckiego. Do tej Prowincyi należy jeszcze Szląsk Austriacki z miastem *Opawa (Troppau)* nad Oppą 9748 mieszk., forteca, gimnazjum Katolickie, fabr. sukna i mydła. *Jägerndorf* nad Oppą, fabryka płótna. *Jauernik*, fabr. wełny. *Freudenthal* nad strumykiem *Schwarzwasser*, fabr. sukna i pończoch, kopalnia żelaza. *Cieszyn (Teschen)* nad Olszą, gimnazjum Luterskie, fabryka broni i handel. *Bielsk (Bielitz)* (6. Lipca 1808 spalone), fabr. sukna. *Freystadt*. *Frydeck*. *Oderberg*, fabr. ceraty. W ogólności zawiera Morawia (ze Szląskiem) 119 miast, 178 miasteczek, 3667 wsi. i (bez Szląska) 414 mil kwadr., 1,372,000 miesz. Szląsk zaś 86 mil kwadr. i 246,600 miesz.

VIII. Królestwo Gallicyi i Lodomeryi z Bukowiną, leży w stronie północno-wschodniej Karpatów i jest oblane wielu wielkiemi i małemi rzekami, które z tych gór wypływają. Miasto stoł. *Lwow (Lemberg)* nad Połtawą, 2515 domów, 41,844 mieszk., między którymi jest 14,574 żydów, stolica Arcybiskupa Katolick., uniatów Ormiańskich, i Metropolity Greków uniatów; jest tu 2 gimnazya, szkoła ewangelicka, szkoła akuszeryi, Uniwersytet (zrobiony z liceum w r. 1816 lecz bez fakultetu lekarskiego), szkoła hodowania pszczoł i pomologii, szkoła Xięży Greckich uniatów; fabr. sukna, rosolisu, skór, płótna; handel. Miasto *Lancut*, blech, płótna. *Jarosław* nad Sanem, szkoła normalna; fabr. płótna, handel. *Samborz* nad Dniestrem, 1153 domów, 6373 mieszk., gimnazjum; fabr. płótna, sól warzonka. Miasto *Brody*, 1800 dom., 21,000 mieszk., między którymi jest 16,000 żydów; znaczny handel woskiem, skórami, futrami, końmi, suszonymi owocami, anyżkiem i. t. d. *Bochnia* nie daleko Raby, kopalnia soli. *Wieliczka*, 3414 mieszk., żupy solne, szerokie na 1115 stóp długie na 6691 stóp, głębokie na 743 stóp, w których już przeszło 600 lat od r. 1253 sól kopią, i do 100 ludzi pracuje, rocznie 800,000 centn. Wiedeńskich wydobywając, tworzą one miasto podziemne, w którym są magazyny, stajnie i kaplice kute w soli. *Tarnopol* nad jeziorem. — W Bukowinie jest m. s. *Czernowice* nie daleko rzeki Prutu i 6000 mieszk., stolica Gre-

ckiego Arcybiskupa, liceum, główna szkoła, szkoła Kleryków Greckich nieuniatów, szkoła akuszerzy, handel.

IX. Królestwo Węgierskie (po odpadaniu części do nowego utworzonego Królestwa Illiryjskiego), zamyka 6,109 mil kwadr. i 10,690,000 mieszk., podzielone jest na wyższe i niższe Węgry, a te na 4 cyrkuły, z tej i z tamtej strony Dunaju, z tej i z tamtej strony Theissy, które się znowu składają z Komitetów (*Gespannschaft*) i z kilku od tychże oddzielonych powiatów.

1) Niższe Węgry:

a) Cyrkuł z tej strony Dunaju, m. s. mocno obwarowane *Ofen*, po Węgiersku *Buda*, nad Dunajem, 22,323 mieszk., nieszlachty; jest tu stolica Biskupa Greckiego nieuniatów, pałac czyli zamek Królewski, w którym się znajduje korona Królestwa, Obserwatorium, ludwisarnia, fabr. noży, naczyń miedzianych, fajansu, jedwabiu. skór, tabaki, winnica; kąpiele ciepłe. Na przeciwko niego leży miasto *Pest*, gdzie akademie, narodowe muzeum węgierskie, gimnazjum Piarskie, Obserwatorium, instytut Angielski zakonic (szkoła trudniąca się edukacją płci żeńskiej, szkoła leczenia bydła; fabr. złota i srebra, jedwabiu, bawełny, sukna, tabaki, skór, zwierciadeł i inne; sławne tu jarmarki. Miasto *Presburg* na lewym brzegu Dunaju; ma 1500 dom., 30,000 mieszk., zamek na górze leżący, który teraz w koszary został zamieniony. Jest tu Akademia, gimnazjum Luterskie i Katolickie, towarzystwo biblii; fabr. tabaki, skór, mosiądzu, drótu srebrnego i inne, winnica, handel; zawarto tu pokój dnia 26. Grudnia 1805. *Waitzen*, Akademia wojskowa Ludwiki, instytut głucho-niemych. *Kolotza*, stolica Arcybiskupa. *Tyrnawa*, dom inwalidów. *Neusohl* przy ujściu Bystrzycy do Grany, stolica Biskupa Katolickiego, gimnazjum ewangelickie, kopalnia miedzi, fabr. główni damasceńskich. *Kremnica*, obfita w miny złote. *Szemnice* 17036 mieszkańców nieszlachty, Akademia górnictwa, gimnazjum Luterskie, Kollegium Piarskie; kopalnie, dostarczające złota, srebra, miedzi, arseniku i t. d. *Gran* nad Dunajem, forteca, kąpiele ciepłe. Miasteczko *Kekskemet* 24,616 mieszk. *Jasczbereny*, 12,000 mieszk. *Nagykorös*, 12,000 mieszk. *Felegyhaza*, 9100 mieszk.

b) Cyrkuł z tamtej strony Dunaju, gdzie miasto *Oedenburg*; w pięknej okolicy nad jeziorem *Neusiedler*, ma 800 dom. i 12,000 mieszk., którzy z uprawy winnic i handlu (szczególniej bydła) żyją. Jest tu ewangelicko-Niemiecka szkoła miejska; fabr. cukru, sukna, noży, winnica; znaczne jarmarki bydła, kopalnia węgla kamiennych. Forteca *Komorno*. Miasto *Raab* przy ujściu rzeki Raab i Rabnicy do Dunaju, stolica Biskupa, Akademia Królewska, archigimnazjum; fabr. sukna; sławne bitwą dnia 14. Czerwca 1809. Miasteczko *Kesztelei*, gdzie liceum filozoficzne, szkoła ekonomiczna zwana *Georgikon*, szkoła rysunków i muzyki, szkoła leśnicza i polowania, seminarjum nauczycieli wiejskich, instytut masztalery, szkoła miernictwa i inżynierów i t. d.

2) Wyższe Węgry.

a) Cyrkuł z tej strony Cissa (*Theiss*) z miastem *Erlau* na obudwóch stronach rzeki t. i. Ma bibliotekę, Obser-

watoryum Astronomiczne, 16,000 mieszk. Tu jest stolica Katolickiego Arcybiskupa, liceum, winnica, handel. *Kaschau* nad Heruath, stolica Biskupa, Akademia, archigimnazyum; fabryka znaczna sukna, tabaki, prochu, handel. *Eperies*, gimnazyum Katolickie i Luterskie; fabr. cukru, sukna i płótna, handel. *Saroz-Patak* nad Bodrogą, gimnazyum Katolickie i Kalwińskie, winnica. *Munkatsch*, stolica Biskupa Greckiego Uniackiego; w pobliżności sławna forteca t. i. na górze. *Leutschau*, gdzie gimnazyum Luterskie i browar miodu. Miasteczko *Tokay*, sławne winnicą i *Schmolnitz*, kopalnią miedzi, wodą cementową, pieniędzmi miedzianymi, fabrykami topienia, i handlem płótna. *Miskolcz* 13500 mieszk.

b) Cyrkuł z tamtej strony Gissy fort. *Gross-Wardein* nad Korosch, stolica Katolickiego Biskupa, Greckiego Protopopa i Biskupa Uniatów, Akademia, archigimnazyum, winnica, handel, kąpiele. Miasto *Nowemiasto* i *Węgierskie Nowamiasto*, gdzie kopalnia złota, srebra i antimonium. *Debreczyn* 7,563 mieszk., Kollegium Kalwińskie, Katolickie gimnazyum, Kollegium Piarńskie; fabr. tabaki, mydła i saletry, fajek i cybuchów i t. d. W Banacie fort. *Temeswar* nad Bęgą i *Temesch*, stolica Biskupa Greckiego Nieuniatów, Katolickie gimnazyum; fabr. jedwabiu, zelaza i sukna; handel. Na wojskowej Węgierskiej granicy jest warowne miasto *Pancsova* czyli *Panczowa*, 7097 mieszk.

X. Królestwo Sławonii leży między rzekami Sau, Drau i Dunajem. Wschodni koniec jego stanowi Syrmia, która wraz z Werowickim i Pozegańskim obwodem z niem złączona, do Królestwa Węgierskiego wcielona została. Miasto stołeczne warowne *Eszek* nad Drawą 9356 mieszk.; fabr. jedwabiu, handel. Fort. *Peterwardein* nad Dunajem, 3702 mieszk. *Senlin* nie daleko ujścia Sau do Dunaju, 7089 mieszk., dom kontumacyiny. W tem mieście jest szrodek handlu między Wiedniem i Konstantynopolem. Miasto *Carlowitz* nad Dunajem, 5596 mieszk., stolica Greckiego Arcybiskupa, gimnazyum dla Greków Nieuniatów, winnica.

XI. Królestwo Kroacyi z m. s. *Agram* czyli *Sagrab* nad Sawą 10,000 mieszk. nieszlachty, stolica Bana czyli Wice Króla Sławonii i Kroacyi i stolica Biskupa, Akademia Królewska, gimnazyum, handel. Forteca *Warasdin*, gdzie kąpiel ciepła. *Petrinia* nad Kulpą, szkoła wyższa, trywialna, jeometryczna i iliryjska narodowa. *Carlstadt*, forteca przy złączeniu się Kulpy i Korony 3224 mieszk., fabr. rosolisu, znaczny handel. *Zengh* czyli *Zeni*, szkoła Królewska, gimnazyum stolica Katolickiego Biskupa; port wolny, jarmarki wolne. *Carlobago*, port, handel. (Porównaj w Królestwie Illiryskiem Nro. 2.)

XII. Wielkie Xięstwo Siedmiogrodzkie ze wszystkich stron wysokimi górami otoczone, (które są łańcuchem Tatrów, a na zachodniej stronie w złota obfitują), jest podzielone z przyczyny trzech narodów, które je zamieszkują, na 3 części: na kraj Węgierski, kraj Szeklerski (to jest straze granicy) i na Królewski kraj Saski. Miasto stołeczne ziemi Siedmiogrodzkiej jest *Hermannstadt* w kraju Saskim nad Zibiną, 15313 mieszk.; jest tu forteca, gimnazyum Luterskie; fabr. sukna, wełnianych kołder, skór, prochu. Miasto *Klausenburg*, warowne, 14,000 mieszkańców m. s. Węgrów Siedmio-

grodzkich, nad rzeczką Schamosch, stolica gubernii, Akademia Królewska, gimnazyum Katolickie, Kollegium Kalwińskie i Uniackie, szkoła Luterska. *Kronstadt*, 25000 mieszk., forteca, gimnazyum Luterskie i Katolickie, szkoła nowych Greków (nauczyciele są mnichy Greckie z gory Athos), włoska szkoła, fabr. sukna, handel. *Karlsburg*, dawniej *Weissenburg*, cytadella na górze, obserwatoryum, gimnazyum Katolickie; fabr. saletry, fabryka merkurjuszu, znaczne młyny prochowe. *Maros Vasarhely*, 8500 mieszk.

XIII. Hrabstwo Falkenstein między Alzey i Lauternu, pod górą do tego należącą *Donnersberg* (*Mons Jovis*).

Nakoniec należą tu: posiadłości ubocznej linii domu Austriackiego. We Włoszech: Toscana, Modena, Massa i Parma (zobacz Włochy).

§. 10. Miasto Wolne Kraków. czyli Rzeczpospolita Krakowska.

Między Austriackiem Królestwem Galicyjskiem i Królestwem Polskiem, przy ujściu Rudawy do Wisły leży wolne miasto Kraków, z 4 części (Krakowa, Stradomia, Kazimierza i Kleparza) złożone, mające razem 2000 domow, 26,756 mieszkańców; stolica Katolickiego Biskupa, Senatora Królestwa Polkiego. Jest tu Akademia z biblioteką znaczną i 4 prywatnemi, obserwatoryum astronom., ogród botaniczny obfity w zioła, 2 gimnazya i wiele szkolek pomniejszych. Posiada 72 Kościołów, między którymi Kościół katedralny (na wzgórku wewnątrz starożytnego zamku, na kształt cytadelli) z grobami większej części dawnych Królów Polskich i S. Stanisława; fabr. sukna, handel. Godny uwagi jest rynek doskonały kwadrat formujący, w środku stoją, w guście dawnym murowane, sklepy kupieckie, sukiennicami zwane, wygodne i okazałe składy towarów, ale je szpecą rozstawione po bokach nędzne kramy, zalegające rynek. Miasto jest pod opieką Prus, Austrii i Rosyi, uznane na neutralne, nie powinno być nigdy wojskiem obcem obsadzone, używa wszelkiej wolności handlu i splotu, która na Wiedeńskim Kongressie dla wszystkich prowincyi Polskich jest zapewniona. Religia jest Katolicka; jednak wszystkie inne wyznania są wolne, i w prawach Obywatelskich nie ulegają żadnej różnicy. Władza prawodawcza jest w ręku reprezentantów 26 Gmin; władza wykonawcza należy do Senatu z 12 członków i Prezesa

złożonego. W obwodzie wolnego miasta znajdują się: 1) *Krzeszowice*, miasteczko w pięknej okolicy, mające mineralne wody i kąpiele; 2) *Mogita* (Claratomba) z Opactwem Cystersów; 3) *Bielany* z Klasztorem Kamedułów. Rzecz - pospolita Krakowska obejmuje w sobie z miastem mil kwadr. 20 i 95,800 mieszk., między którymi 66000 żydów. Dochody około 1,204,688, a wydatek 1,145,760 złot. pol.

§. 11. Królestwo Wielkiej Brytanii.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo Wielkiej Brytanii z wielkich 2 wysp: Wielka Brytania (*Anglia* i *Szkocya*) i Irlandya, złożone, leży od 49° 55' 50 — 60° 44' północnej szerokości, a 7°—20° wschodniej długości; graniczy na wschód z morzem północnym; na południe z kanałem, z cieśnią Calais i morzem Atlantyckim; na zachód z morzem Atlantyckim: na północ z morzem północnym. Obejmuje 5856 mil kwadr., to jest Anglia 2708, Szkocya 1654, a Irlandya 1514.

Grunt i klima. Północna i wschodnia część Wielkiej Brytanii jest górzysta, reszta jest płaszczyzną urodzajną. Znakomitsze góry są: Theviot między Anglią i Szkocyą, góry Derbyshire czyli Peak w Xięstwie Wallii, Szkoockie wyższe góry i t. d. Najwyższe góry są: Bennevis wysoka na 4580 stóp; Balawers na 4015 stóp. Snowdon w Wallii, 5456 stóp nad powierzchnią morza. Przylądki: Landsend, Lizard, Dungasbyhead, Faro. W Irlandyi są także góry (n. p. Longfieldberger, Sliabh-Donard 5150 stóp wysoka), wiele bagnisk się tu znajduje i jeszcze więcej nieuprawnego gruntu, niżeli w Anglii właściwej. — Przylądki: Kap północny, K. Clear. Klima jest tylko w górzystych i przykrych okolicach Szkocyi ostre, w innych zaś dla wilgotnego morskiego powietrza umiarkowane.

Wody. Odnogi w Anglii są przy ujściu Themse i Humher, jako też kanał Bristol; w Szkocyi: Firth of Clyde i t. d.; w Irlandyi: Dundalkbay, Lough-Fogle, B. of Galway i t. d. Cieśniny: Cieśnina Calais i S. Grzegorza, który łączy morze Irlandzkie z morzem Atlantyckim. Jeziora w Anglii: Winandermcer z 17 wyspami; w Szkocyi: Loch-Lommond na 24 mil Angielskich długie, a 8 szerokie, z więcej, niżeli 30 wyspami,

Loch-Nefs na 22 mil długie i t. d.; Longh-Neagh, Earn i t. d. Rzek w Anglii znajduje się po 50, do których pomniejsze statki pływać mogą; znaczniejsze z tych są: 1) Tamiza (z połączenia Tamy i Izy powstająca); 2) Trent; 3) Severne. W Szkocyi: Tay, Forth, które wpadają do morza północnego; Clyde i t. d. W Irlandyi celniejsza jest Shannon; która (przy Castie-Connel zamienia się w rwący strumień; z którego śródku ostre wierzchołki skał wystają) wpada do morza Atlantyckiego szerokością półorej mili. — Barrów, (po złączeniu się z Nore i Sur, nazwana Rosse). Wiele kanałów, bardzo pożytecznych, łączących morze Iryjskie z morzem północnem i najświetniejsze miasta fabryczne i handlowe.

Produkty. Zboże (niewystarczające), kartofle, warzywo, chmiel, reta, szafran, owoce, rumbardum, len, konopie, drzewo (lecz skąpo) i t. d.; rogate bydło, owce (z wełną bardzo delikatną), świnie, osobliwie dobre, kozy, osły, wielkie i mocne psy (zwane Dogge), króliki, koguty bitne (wyczyszczone do tego), ryby, osobliwie śledzie, ostrzygi; sól, atun, witryol, węgle kamienne, srebro, żelazo, ołów, cyna (najlepsza w Europie), miedź, kobalt, szkło zwierciadlane, marmur, alabaster, galman, tak zwana ziemia Walker i wodny ołów, kreda, torfy, kryształy, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców ma Anglia 20½ million. z których w Anglii i Szkocyi 14 a w Irlandyi 6½ milion. Religia w Anglii i w Irlandyi Biskupia, a zaś w Szkocyi panuje tak nazwana presbiteryańska religia; lecz i inne wyznania w Anglii mają wolność odprawiać swe obrządki. Umiejętności i kunsztu nadzwyczajnego w tym kraju doznają wsparcia. Jednakże mimo wielu szkół niedzielnych (w Wallii 200) w samym Londynie jest 90,000 dzieci bez nauki. W Stycz. r. 1821, było w Anglii 213 pism periodycznych.

Fabryki doszły do najwyższego stopnia doskonałości; dostarczają najwięcej towarów wełnianych, bawełnianych, jedwabnych, żelaznych i stalowych, skór, płótna, papieru, szkła, porcelany, fałszywych pieniędzy obcych narodów, zegarków, narzędzi matematycznych i fizycznych i t. d. Cyna Angielska jest najlepsza, i najwięcej cynowych towarów wychodzi z Anglii. Handel najbardziej kwitnie i jest na całą prawie ziemię rozszerzony. Handel zewnętrzny zatrudnia 20,148 okrętów kupieckich.

Rząd jest prawami państwa (*Magna Charta, Habeas-Corpus* i t. d.) i zgromadzeniem stanów Państwa Parlamentem zwanem który się składa z Izby Parów (567) i Izby Niższej deputowanych z obwołów (658) ograniczony. Tron jest monarchiczno-dziedziczny, tak płci męskiej jak i kobiet. Królem jest złączonych Królestw Wielkiej Brytanii i Irlandyi *Wilhelm IV.* Wydatki w roku 1821 wynosiły 68,358,595 funt. sterl. z których 46½ mil. przeznaczono na opłatę procentów od długu narodowego; dług zapewniony wynosił w Czerwcu 1821, — 801, 565, 510 a niezapewniony 845 100,951 funt. sterl. Siła zbrojna r. 1821 w Wrześniu 68 000. Siła morska 590 okrętów wojennych o 120, aż do 4 armat, to jest 99 okr. lin., 34 fregat. i t. d., 22,000 majtków.

Podział.

A. Królestwo Angielskie składa się z dwóch części głównych, właściwej Anglii i Xięstwa Wales (*Wallis*).

I. Właściwa Anglia składa się z 40 krain czyli Hrabstw (*Shires, Counties*):

1) *Middlesex*, z miastem *Londonem* (*London*) nad *Tamizą* (*Themse*), 60 mil angielsk. od jej ujścia, m. s. państwa Brytyjskiego, rezydencja Króla i stolica Parlamentu z portem, największe miejsce handlu i najbogatsze na całej ziemi; długie jest na 1½ mili, a przeszło ½ mili szerokie, ma 8190 ulic, 105 publicznych placów, 146,309 domów; prócz 3121 dopiero się stawiających (między którymi jest 742 tak zwanych *Taverns*, 580 *Inns* czyli domów zajezdnych, 822 kawiarni, 5204 browarów i t. d.), 1,050,000 mieszk. Znakomity jest pałac Królewski rezydencyonalny *S. James* dom admirański, bursa, bank. *Tower* (stara forteca, po części więzienie dla sprzeciwiających się rządowi, z zbrojownią, mennicą, archiwum państwa, gabineciem klejnotów i t. d.); muzeum Brytyjskie, muzeum phelloplastyczne (w którym wielkości znacznej wystawione są modele budynków starożytnych, wszystkie z drzewa korkowego), godny podziwienia tak zwany dom Indyi wschodnich (z biblioteką i muzeum naturalnem i innych osobliwości z Indyi), 502 Kościołów, między którymi jest Kościół *S. Pawła*, długi na 500 stóp, a szeroki na 250; opactwo *Westmunster*, długi na 360 stóp, w którym się Królowie koronują i chowają; jest ono godnym widzenia dla pięknie malowanych okien, rozmaitych kaplic i pomników sławniejszych Anglików; 7 teatrów i t. d., wiele towarzystw uczonych, n. p. towarzystwo Królewskie umiejętności, towarzystwo geologiczne i t. d., 4050 szkół, między którymi jest 237 wolnych, 18 publicznych bibliotek, szkoła głucho-niemych i ślepych, szkoła leczenia bydła i t. d., 600 kunsztmistrzów, między którymi jest 300 sztycharzów, 176 drukarzy i t. d.; 112 domów dla ubogich, wiele domów dla sierót, szkoła szczepienia ospy krowiej, 17 szpitalów, 2 domy

Inwalidów, wiele towarzystw przyjaciół ludzkości dla wspomnienia potrzebujących, cierpiących i ratowania z niebezpieczeństwa, towarzystwo misyjonarzy, towarzystwo biblii; kuchnie zupy rumfordzkiej; fabr. stali, złota, srebra, kapeluszy, zwierciadeł, mosiądzu, farb i inne, browary, warsztat okrętów. Korrespondencya handlu terazniejszych kupców rozchodzi się po całej ziemi. Towarzystwo handlu Wschodnich Indyi, które wielkie bogactwa w Azji posiada, i inne towarzystwa handlu wewnętrznego i zewnętrznego. Królewskie létnie zamki *Kensington* i *Hamptoncourt*. Wieś *Chelsea*, dom inwalidów, fabr. porcelany, ogród botaniczny.

2) *Essex*, z miastem *Colchester*, nad Kolną; 2000 domów, 12,500 mieszkańców, 10 Kościołów, wielkie baraki dla wojska, starożytności Rzymskie, fabryka wełny i jedwabiu, połów ostrzyg.

3) *Suffolk*, *Ipswich*, m. nad spławną *Orwell*, ma port, 2200 domów, 12 Kościołów, 13,700 mieszk., miejsce urodzenia Kardynała *Wolsey*; gdzie *Newmarkes* sławne ubieganiem się do mety konno.

4) *Norfolk*, z miastem *Norwich* przy wpływie *Winsberg* do *Yary*, ma 8800 domów, 45 Kościołów, 37,256 mieszk., Biskupstwo; fabr. wełny, jedwabiu, kapeluszy. Forteca *Jarmouth* przy ujściu rzeki *Jare* do morza północnego, port, połów śledzi, których rocznie do 50 milionów tu wprowadzają; handel, kąpiele morskie; pomnik Lorda *Nelsona*.

5) *Cambridge*, z m. t. i., ma Uniwersytet, 2 biblioteki, 13 Kolegiów, 1800 domów, 11,000 mieszk.

6) *Hartford*, z m. t. i., Kolegium Wschodnio-Indyjskie dla członków towarzystwa Wschodnio-Indyjskiego.

7) *Buckingham*, z m. t. i., fabr. papieru i koronków.

8) *Oxford*, z m. t. i., Akademia, i *Woodstock*, fabr. stalowych łańcuszków zegarkowych.

9) *Glocester*, z m. t. i., nad spławną *Sewerną*, stolica Biskupa, sławny w gotyckim guście z wysoką wieżą, Kościół katedralny; fabr. szkoła i igieł.

10) *Monmoud*, z m. t. i., spław, handel.

11) *Hereford*, z m. t. i., stolica Biskupa.

12) *Worcester*, z m. t. i. stolica Biskupa, fabr. porcelany, szteingutu, skórzanych rękawiczek, obić i inne. Miasteczko *Stourbridge*, sławne hutami szkła i żelaza, z kopalnią węgla kamiennych.

13) *Warwikshire*, z najsławniejszem (co się tyczy fabryk) w Anglii miastem *Birmingham* nad *Trentą*, wraz z majątkościami tu należącemi. Posiada 15,652 domów, (1814) 87,753 mieszk.; towary żelazne, stalowe, mosiężne i miedziane, maszyny parne, których działanie wyrównywa mocy 6—50 koni, a wartość rocznie 4 milionów funt. szterl. wynosi. *Redditch*, fabr. igieł, które przez 600 rąk przechodzą, nim się zupełnie ukończą. W *Soho* znajduje się tak zwany młyn mieniczny przez *Mateusza Boalton* r. 1788 wystawiony; w którym machina parna porusza 8 innych machin, a te w jednej godzinie 30—34,000 sztuk pieniędzy wybijają.

14) *Northampton*, z m. t. i., handel skór i koni.

15) *Bedford*, z m. t. i.

16) *Huntington*, z m. t. i., miejsce urodzenia Oliviera Kromwella.

17) *Rutlandshire*, z miasteczkiem *Okeham*, handlownem.

18) *Leicester*, z m. t. i., nad *Sourą*, 3300 dom., 23100 mieszk., fabr. bawełniana, wełniana i pończoch.

19) *Stafford*, miasto *Wolverhampton*, towary żelazne, miedziane. Niejakiś *Wedgwood* wystawił tu sławną fabrykę szteingutu, masy kamiennej zwaną *Etruria*. Przy *Bradley* znaczna fabr. żelazna, i od 40 lat pali się tam zaprawiony minami węgiel kamienny, który jeszcze dotąd nie potrafiiono zagaścić.

20) *Shropshire*, z m. *Shrewsbury*, handel.

21) *Cheshire*, z m. *Chester*, stolica Biskupa, port, fabr. rękawiczek i fajek; handel sera, budowla statków. *Norwich*, żupy solne.

22) *Derby* z m. t., fabr. porcelany, szteingutu, minii i inne.

23) *Nottingham*, z m. t. i., największa fabr. pończoch w Anglii; fabr. blejwasu i sławny jarmark.

24) *Lincoln*, z m. t. i., stolica Biskupa, biblioteka; fabr. kamlotu.

25) *York*, z m. t. i., stolica Arcybiskupstwa, którego Arcybiskup, drugi w Anglii mieszka w *Bishopstow*; fabr. kartunu; sławne jeżdżeniem konnym do mety. Miasto *Hull*, właściwie *Kingston upon Hull* przy ujściu *Humber*, fort., szpital marynarki; psy okrętowe *Dogges*; fabryka lanego żelaza, topielnia tranu, port, handel morski. *Leeds* nad *Airą*, fabryka sukna, żagli, materaców do podłóg, płótna i inne. *Sheffield*, fabr. towarów żelaznych i stalowych.

26) *Lancashire*, z miastem *Manchester* nad *Irwell*, 98,573 mieszk., fabr. aksamitu, manszestru, pliszu i fabryka piki, handel. *Liverpool*, drugie miasto handlowe w Anglii, z portem przy ujściu *Mersey*, 94,576 mieszk., towarzystwo literacko-filozoficzne, *Atheneum*, liceum, szkoła ślepych; fabr. zegarków, pończoch, tabaki, porcelany, cukru, farby *Cudbear* i inne fabryki, spust okrętów. *Stonphurt*, Kolegium Jezuickie.

27) *Durham*, z m. t. i., na wzgórkach, i prawie całkiem od rzeki *Weare* oblana, 1000 domów, 7500 mieszk. stolica Biskupa; fabr. wełny.

28) *Nordhumberland*, z m. *Newcastle* nad *Tyną* z portem przy mieście *Shields* czyli *Sheales*, gdzie kopalnia węgla kamiennych; fabr. żelaza i stali, huty sklanne, fabr. wityolu, żupy solne, wyciąg złota, srebra, warsztat powroźniczy do robienia lin okrętowych, dobry warsztat okrętów. *Berwick*, fabr. pończoch, handel, port. *Swalweel*, fabr. żelaza i stali, kotwic, łańcuchów i t. d.

29) *Cumberland*, z miastem *Carlisle*, nad *Edon*, ma 1400 domów, 12,500 mieszk., stolica Biskupa; fabr. węgla. Nie daleko stąd miasteczko *Keswick*, w którym wyrabiają najlepsze ołówki.

30) *Westmoreland*, z miastem *Kendal*, fabr. materyi wełnianych i skór. Na zachód w morzu Irlandzkim leży wyspa *Man*, która ma swój właściwy Rząd; połów śledzi trudni 500 statków, i przynosi 200,000 funtów sterling.

31) *Kentshire*, z miastem *Canterbury* z Arcybiskupstwem, którego Arcybiskup jest uajpierwszym Parem w państwie, i mieszka pospolicie w Londynie; fabr. mydła, bawełny i wełny. Miasto portowe są: *Dover*, mocna fort; miejsce przewozu do Francji. *Chatham* z największym magazynem morskim, główne stanowisko floty Królewskiej. *Greenwich*, szpital morski, gwiazdopatr, przez który poprowadzony południk za najpierwszy przyjęto w Anglii, szkoła żeglugi. Miasteczko *Cravesand*, ogrody włósczynny dla Londynu i okrętów, najpierwszy port na Tamizie, odległy 22 mil angielskich od Londynu.

32) *Sussex*, z miastem *Winchelsea*, port, lecz teraz piaskiem zasypany; szpital żołnierzy morskich.

33) *Surrey*, część Londynu *Southwark* i zamek letni Królewski *Kew*.

34) *Berksh*, gdzie miasto *Reading*; przy ujściu Kanny do Tamizy, ma 1800 domów i 10,800 mieszk. *Asthan*, 19,000 mieszk. Miasteczko *Windsor* z zamkiem Królewskim.

35) *Hampsh* czyli *Southampton*, z miastem *Portsmouth*, najlepsza forteca w Anglii; bezpieczny port, warsztat okrętów. Akademia morska, szpital ludzi okrętowych. Miasteczko *Spithead* czyli *S. Helens* z wyborynym portem. Wyspa *Wight* i wyspy leżące przy brzegu Francji: *Jersey*, *Guernsey*, *Alderney* i t. d.

36) *Devonsh*, z miastem *Exeter* nad *Ex*, ma wielki Kościół katedralny, wiele pięknych domów, 16 Kościołów, 19,000 mieszk. Fort. *Plymouth*, port, warsztat okrętów, Królewski szpital morski, magazyny morskie i znaczny handel.

37) *Sommersetsh*, z miastem *Bristol* nad *Avon*: po Londynie i Liverpoolu najznakomitsze i najbogatsze miasto handlowe w Anglii; 1814 rachowało 71,279 mieszk.; ma fabr. szkła, tygli chemicznych z miedzi i żelaza; fabr. szrotu patentowana, kopalnia ołowiu i węgla, fabr. wełny, fajek i bardzo dobra fabr. cukru, mosiądzu i farb; budowla statków; instytut rzemiosł dla biednych niewidomych; port, handel prawie 2000 okrętami prowadzi. Miasto *Bath* z 25,000 mieszk., ciepłe kąpiele, stolica Biskupa.

38) *Wiltsch*, z miastem *Salisbury* czyli *New-Sarum*, stolica Biskupa z godnym widzenia gockim Kościołem katedralnym; fabr. stali, towarów wełnianych, pergaminu, koronek; 9500 mieszk.

39) *Dorsetsh*, z miastem *Dorchester*, stol. Biskupa; fabr. wełny, browar. Półwysep *Portland*, gdzie kopalnie kamienne.

40) *Cornwall*, z miastem portowem i handlowem *Falmouth*, stacya statków, wypływających do Portugalii, Wschodnich Indyi i Połnocnej Ameryki. Wyspy *Scilly* czyli *les Sorlingues*, zbiór 245 do 6 niezamieszkałych wysp i skał.

II. Xięztwo Walii (*Wales*, *Wallis*) podzielone na północne i południowe. M. s. *Pembroke* z wyborynym portem *Milford* z 4000 mieszk., handel. Miasto *Swansea*, gdzie port, kopalnia węgla kamiennych, miedzi, główne miejsce handlu Wales. Wyspa *Anglesey* z bogatemi minami miedzianymi, które przynoszą rocznie 300,000 szterlingów.

B. Królestwo Szkockie podzielone jest na wyższy kraj i niższy i jeszcze pospoliciej na południową Szkocję, średnią i północną, 53 Hrabstw.

1) W południowej Szkocyi, jest m. s. Królestwa *Edinburg* jedno z najpiękniejszych lecz razem (dla nieregularności domów w starém mieście) jedno z najbrzydszych miast w pobliskości odnogi Forth, 7 mil angielskich obwodu mającój, z *Leith*, 102,987 mieszk. liczące. Jest tu kwitnąca Akademia, instytut głuchoniemych, asylum dla ślepych, towarzystwo uczone, n. p. towarzystwo Wernerskie badaczy natury (zebrane na część Wernera mineraloga Saskiego); fabr. skór, szkła, porcelany, papieru, mydła, krochmalu, farb, wódki i t. d., handel. *Leith* z portem *Edinburgh*, oddalone od niego na $\frac{1}{2}$ mili angielsk., huty szklanne, warsztat okrętów, kuźnia kotwic, rafinerya cukru i soli. Handel i Akademia. *Glasgow* nad Clyde, drugie miasto w Szkocyi, ma 108,830 mieszk.; fabr. bawełny, płótna, wstążek, barakanu; prócz tego fabryki szkła, szteingutu, Cudbear, fabr. nici i skór. Miasto *Andrews*, Kollegium, port. *Paisley* nad rzeką Cart, fabr. bawełny, jedwabiu, skór, mydła, płótna, nici, żelaza i inne. Miasteczko *Carron*, kopalnia żelaza, ludwisarnia.

2) W średniej Szkocyi miasto *New-Aberdeen* z stolicą Biskupa, Akademią; ma port, fabr. sukna, płótna, nici, pończoch, i znaczny prowadzi handel. *Campbeltown*, na półwyspie Kantyry, z portem. Miasto handlowe *Perth* nad Tay, szkoła handlu, fabr. linonu, bawełny, skór i inne; blech, połów łososi. Część wysp Hebrydyjskich przy brzegu zachodnim, jako to: *Mull*, na której wiele się trudnią wyrobieniem sody. *Staffa*, gdzie jaskinia Fingala z sławnymi bałtowymi słupami.

3) W północnej Szkocyi *Invernees* nad ujściem *Nessey* (która nigdy nie zamarza) do *Muray*. *Frith* jest m. s. wyższego kraju Szkockiego, z warownym zamkiem i portem, fabr. bawełniana, wełniana, lnu, konopi, lin i inne. Wyspy Hebrydyjskie *Lewis*, *Harris* i t. d. Wyspy Orkadyjskie w liczbie 67, z których 29 jest zamieszkałych, innych zaś używają na pastwiska. Największa jest *Pomana* czyli *Mainland*, z miastem *Kirkwall*. Wyspy Shetlandzkie (46 większych, 40 mniejszych zdalnych do paszy i 80 opok); najcelniejsze są Shetland i *Mailand* z miasteczkiem *Lerwick*.

C. Królestwo Irlandzkie, które 1507 mil kw. i 4,500,000 mieszk. zawiera, składa się z 4ch części głównych, a 32 Hrabstw.

1) *Leinster*, m. s. Królestwa jest *Dublin*, po Irlandzku *Balacleigh* z dobrym portem nad *Liffey* i odnogą ma 15,645 domów, 167,899 mieszk., stolica Wice-Króla i Arcybiskupa, Prymasa państwa, Akademia, szkoła medycyny, Akademia Królewska umiejętności; fabr. bawełny, jest tu dobra fabr. szkła, krochmalu, cukru, tabaki i linonu; śródek handlu Irlandzkiego, osobliwie płótnem, zbożem, mięsem, towarów wełnianych i bawełnianych,

2) Ulster, z miastem handlowem *Belfast* nad odnogą, port, rafinerya cukru. *Londondery*, stolica Biskupa, ma port, fabrykę płótna, 1600 dom., 20,000 (10,000) mieszk. Pałac Biskupi ozdobiony jest malowidłami sławnych Włoskich malarzów.

3) *Connaught*, z miastem handlowem i portowem *Sligo* i *Galway* nad odnogą t. i.

4) *Münster* czyli *Mounster*, z miastem *Waterford*, stolica Biskupa; jest tu port, rafinerya cukru i soli, fabryka płótna, flint, szkła i innych towarów z żelaza, miasto to prowadzi znaczny handel, łowienie ryb jest znaczne, a śledzi mnóstwo prawie niewyczerpane. *Cork*, drugie miasto Irlandzkie, 87,000 mieszk., stolica Biskupa; port, tkarnia, palenie whisky dobry browar porteru, fabr. szkła, mydła, świec, żagli, żelaza, prochu, płótna, warsztat okrętów, handel.

Do Króla Angielskiego należą także:

1) Forteca *Gibraltar* na wybrzeżu ziemskim, przy cieśninie Gibraltarskiej, w Hiszpanii, pod górą na 1400 stóp wysoko i bardzo przykrą z strony lądu; ma 4000 mieszk., prócz osady; port.

2) Wyspą *Helgoland* na morzu północnem, 420 domów, 2000 mieszk., między którymi jest 350 Lootsów, sławna strażą wszystkich okrętów, płynących do Jody, Wesery, Elby, Eideru i Jeveru, pałacami się węglami na ugorze tak we dnie, jako i w nocy, tak że od 6 mil w nocy widać. Sławna i z połowu ryb i raków.

3) Wyspy *Malta*, *Gozzo* i *Comino* (zob. Włochy).

4) Porty i wybrzeża wysp Jońskich.

Posiadłości Anglii w innych częściach świata są:

1) W *Azyi*: posiadłości kompanii wschodnio - Indyjskiej czyli Bengal, Bahar, Orissa, Bombay, części Coromandelu i Malabaru, wyspy Ceylon, część Sumatry, Borneo i t. d., i wyspa Xiążęcia Wales.

2) W *Afryce*: Senegambia, wyspy Bulam, rozmaite miejsca na brzegach złotych i brzegach niewolników, wyspa S. Heleny, Kapland, Maskarońska wyspa Isle de France, wyspy, Mahe czyli Sechelle i wyspy Admiranty.

3) W *Ameryce*: Kraje *Hudsonsbai* czyli Labrador i Nowawales, wyspy Newfoundland, półwysep Nowa Szkocya z wyspą Cap Breton, nowy Brunzwig, część Kanady, nowy Albiion i t. d. W *Ameryce południowej*: kolonie Demerari, Essequebo i Berbice w Gnianie; wyspy Jamaica, Barbados, wyspa S. Trójcy (S. Trinidad), Grenada, S. Wincentego, Dominika, Antiqua, S. Lucyi, Tabago, niektóre z wysp Panny Maryi, Bahama czyli Lukajskie i Bermudas czyli Sommera wyspy.

4) W *Indyach południowych* wszystkie wyspy odkryte na-przód od Anglików, osobliwie część brzegów wschodnich Nowej Hollandyi, i wyspy Norfolk i t. d., razem 101,532 mil kwadr. 95,220,000 mieszk. Do tego Król Angielski jest razem Królem Hannowerskim.

§. 12. Królestwo Duńskie.

Części, z których się składa; położenie, granice, obszerność. Do państwa Duńskiego należy Królestwo Duńskie, wyspy Färoer i Islandya; Wyspy wspomniane leżą 54° — 57° północnej szerokości, a $25^{\circ} 10'$ — $30^{\circ} 10'$ długości. Islandya leży od 65° — 67° poł. szerokości, 355° — 1° dług. Dania składa się z lądu stałego i wysp, graniczy na wschód z morzem Wschodniem i Niemcami; na południe z Elbą i Niemcami, na zachód z morzem Północnem (u Duńczyków morze zachodnie); na północ z Kattegatem. Wyspy Faeroer i Islandya leżą w północno - zachodniej Europie. Obszerność całego państwa wynosi 2453 $\frac{1}{2}$ mil kwadr.

Grunt i klima. W Danii jest grunt równy, nia nieco pagórków, ale nie ma gór; powietrze jest umiarkowane lecz nieco wilgotne. Wyspy Faeroer, są to skały pokryte ziemią na łokieć, klima jest umiarkowane. Islandya jest bardzo górzysta i skalista; niektóre wierzchołki gór są okryte ustawicznie lodem i śniegiem; inne są wulkaniczne, jako to: Hekla 4500 stóp wysoka, Krabla, Leihnrukur i t. d. Pomiedzy źródłami gorącemi jest najślawniejsze Geiser, które codziennie przez kilka minut dymiącą się wodę do 90 stóp w powietrze wypuszcza.

Wody. W Danii jest Kattegat czyli odnoga Kodańska, która rozłącza Norwegią, Szwecyą i Danią; Lymfiord, długa odnoga na 20 mil i Schlei. Trzy cieśniny: Sund czyli Oeresund, Bełt wielki i mały łączą morze wschodnie z północnem. Rzeki w Danii: Elba, Guden, Schwentine, Eider i t. d. Kanał Schleswig-Holsztyński oddziela Holsztyn od Schleswig, i łączy morze wschodnie z północnem.

Produkta w Danii najwięcej takie są, jakie w strefie umiarkowanej północnych krajów Europy znajdować się zwykły; a mianowicie: Bydło rogate, konie, owce, świnie, bekasy, łyski, papugi, nurki, pszczoły, ryby, ostrzygi, raki morskie, zboże, chmiel, tabaka, len, reta, drzewo, ałun, torfy, węgle kamienne, witryol, wapno, kreda, ziemia zwana *Walker* i porcelanowa, marmur, kamienie młyńskie, bursztyn, sól, wody mineralne. Na wyspach Faeroer bydło, osobiwie owce, morskie ptaki, ryby, węgle kamienne. W Islandyi rogate bydło, owcę, psy morskie, ryby, ptaki zimorodki, sol,

siarka, torf, mech do jedzenia, od kilku lat także jęczmień, ziemniaki, rzepa.

Mieszkańców ma 1,862,000. Panująca religia jest Luterska: lecz i inne wyznania religii chrześcijańskiej mają wolność odprawowania swych obrządków.

Fabryki coraz bardziej zakwitają; lecz braknie im zdatnych ludzi, ponieważ zatrudniają się najwięcej uprawą produktów naturalnych. Dania handluje z wszystkimi częściami świata.

Rząd jest monarchiczny samowładny, a po wygastłej linii płci męskiej spada na płęć żeńską. Królem Duńskim jest *Fryderyk VI.* Dochody 8,500,000 złot. niem. Dług wartości 110 milion. Tal. Siła lądowa 20,000 ludzi. Siła morska 3 okręty liniowe, 4 fregat. 1 Kutter i pomniejsze statki.

Części:

I. Królestwo Duńskie, wyjąwszy Xięztwa, jest podzielone na Dyecezye czyli Gubernie dyecezyalne Stifter, Stifteamtter.

1) Dyecezya Seeland składa się z 52 wysp; najznakomitsza jest Seeland, przez Sund od Szwecyi oddzielona, a przez Bełt od wysp fińskich; ma 127 mil kwadr. i 296.000 mieszk., jest długa na mil 12 a 10 szeroka, m. s. całego państwa rezydencya Króla i forteca *Kopenhaga*, po Duńsku *Kiöbenhavn*, na obudwóch brzegach cieśniny Seeland i Amak; przed okropnem bombardowaniem Anglików od dnia 2—3 Września 1807 było w niem 5156 domów, 95,000 mieszk., między którymi 2400 żydów; wyborny port, 3 zamki Królewskie, 21 Kościołów, 3 Portugalskie, żydowskie synagogi, prócz Niemieckich, 22 szpitalów, 30 domów dla ubogich, bursa, zbrojownia. Godna widzenia jest wieża okrągła, na 150 stóp wysoka, 54 szeroka; wchodzi się na nie w kształcie slimaka; dla tego można na nią także koniami z wozem wjechać i zjechać. Między publicznymi placami jest najpiękniejszy rynek Fryderyka z postumentem Króla Fryderyka V. Stolica Biskupa Luterskiego, Akademia z biblioteką, teatrem anatomicznym, ogrodem botanicznym, gwiazdopatrzem i t. d.; kilka Akademii, towarzystwo uczonych i inne do polepszenia dobra obywatelskiego; szkoła katedralna, szkoła dla dzieci Weteranów, szkoła marynarki, Instytut missyi (*Collegium de cursu evangelii promovendo*), muzeum starożytności, instytut głucho-niemych i ślepych; fabr. sukna, bawełny, jedwabiu, kartunu, porcelany, cukru, tabaki, bronzu i inne; handel znaczny. Królewskie zamki letnie: *Friedrichsberg*, gdzie zbiór malowideł i wielka Królewska stajnia, *Friedrichsborg*, *Freudensborg*, *Hirschholm* i *Jägerpreis*. Miasto *Helsingor* nad Sundem, fabr. kapeluszy słomianych, broni i cukru, druk na kartunie; port. W pobliżności Kościół *Kronenburg* na wybrzeżu ziemskim nad Sundem, w którym płacą cła okręty przez Sund przechodzące. *Roschild* (*Röeskilde*), gdzie grób rodziny Królewskiej w Kościele S. Trójcy. *Korsor*, forteca

nad Bełtem wielkim, port, handel, przejazd przez wielki Bełt do Nyeborg w Finii. *Soröe*, Akademia umiejętności politycznej, prawa, matematyki. Do tego wyspy: *Amak*, na której jest część Kopenhagi. *Bornholm* w pobliżu którego znajduje się 5 wysp ziemnych (*Ertholmen*) pod wspólnem nazwiskiem *Christiansoe*, gdzie forteca, port, połów dorszu, kablionu, śledzi i psów morskich. *Samsöe*. *Moen*.

2) Dyecezya Fyen czyli Fünen składa się także tylko z wysp. Na Fyen czyli Fünen, (która, co do wielkości, drugą jest z wysp Duńskich, ma bowiem 10 mil dług. a 8 szerok., 56 mil kwadr. rozległa, mieszk. 110,000 między Bełtami, jest m. s. *Odensee* nad kanałem długim na 1 milę, który pod Stüge do *Odensefoehrde* wpływa, stolica Biskupa, seminaryum nauczycieli; fabr. skór, rękawiczek, cukru, mydła; handel, spław. *Nyeborg*, forteca nad wielkim Bełtem, przejazd do Korsor. Wyspa *Langeland*.

3) W Dyecezyi Laaland są wyspy *Laaland*, najżyźniejszy kraj w Danii, i *Falster*.

4) Dyecezye na Półwyspie (czyli wyspy utworzone kanałem Schleswig-Holsztyńskim) *Jutland*, podzielone na właściwy *Jütland* i Xięstwo *Schleswig*. W północnej *Jütlandyi* są 4 Dyecezye:

a) *Aalborg*, z m. t. i. nad *Lymfiord*; fabr: jedwabna, rękawiczek, broni, cukru, handel, stolica Biskupa.

b) *Wiborg*, z m. s. *Jütlandyi* *Wiborg*, nad rybnem jeziorem *Asmild*, ma 3 kościoły, 4000 mieszk. stolica Biskupa; fabr. wełny, jarmarki.

c) *Aarhus*, z m. t. i. nad *Katteгатem*, stolica Biskupa, port, handel, 850 domów, 6000 mieszk.

d) *Ribe* czyli *Ripen*, z m. s. t. i., stolica Biskupa, port, handel. *Kolding*, fabr. sukna, handel; przejazd przez mały Bełt do *Assens* przez *Fünen*. *Fridericia*, fort, tylko ta jedna w *Jütlandyi* nad małym Bełtem, port, fabr. sukna.

Południowa *Jütlandya* czyli Xięstwo *Schleswig* ma mil kwadr. 162 i 228,000 mieszk., kanał *Kiel* i *Eider* oddzielają je od *Holsztyńskiego*, z m. s. *Schleswig* nad odnogą *Schlei*, z zamkiem *Gottorp*, gdzie szkoła wyższa, instytut głuchoniemych; fabr. fajansu, szteingutu czyli naczyń wyrabianych z masy kamiennej. *Flensburg* (nad odnogą *Flensburgerwick*), główne miasto handlu tego kraju, port; fabr. cukru, żagli, handel. *Hasum*, szkoła wyższa; fabr. tabaki i inne. *Tondern*, port, koronków fabr. bawełniana; fabr. tabaki i skór. *Eckernforde*, port, dom inwalidów. Forteca *Friedrichsort*, przedtem *Christianspreis*: *Tonningen* nad *Eider*, port, handel. Wyspa *Alsens* (z miastem *Sonderburg*, szkoła wyższa i zamek *Augustenburg*). *Arrö*, *Femern*, *Sylt*, *Föhr* i t. d.

Xięstwo *Holsztyńskie*, leżące między morzem wschodniozachodniem, *Elbą*, *Eiderą* i kanałem *Kiel*, ma 144 mil kwadr. i 325,000 mieszk. M. s. i forteca *Glückstadt* nad *Elbą* i *Rhin*, 5178 mieszk. i portem. Miasto *Kiel* 7075 mieszk.; port, Akademia, wyższa szkoła, rafinerya cukru, handel, jarmark (kopertą nazwany), początek kanału *Schleswig-Holsztyńskiego*. *Rendsburg*, forteca nad *Eider* 7572 mieszkańców. *Plon*. — Tu należą także majątności *Pinneberg*, wieś *Blonkensee*, połów na jeziorze. Miasto handlowe *Altona* nad *Elbą* z portem, 2227 do-

mów, 23,085 mieszk., między którymi 2400 żydów; gimnazyum akademiczne; towarzystwo patryotyczne dla X. Holsztyńskiego i Schleswig warsztat okrętów, handel morski. — Hrabstwo Ranza u z miasteczkiem *Elmshorn*, spław na Elbie.

Xięstwo Sasko-Lauenburg, z miastem *Ratzeburg* na wyspie w jeziorze utworzonej t. i. (część należy do W. Xięcia Meklenburg-Strelitz); szkoła katedralna, młyny, miedzi i mosiadzu, handel. *Lauenburg* nad Elbą i *Steckenitz*, na której towary sprowadzone Elbą do Lubeki przewożą, z 350 domami i 3283 mieszk., cło na Elbie, spław. *Möllen* nad *Steckenicą*, mające 228 domów i 1596 mieszk.; leży tu grób Tylla Eulenspiegel zwanego.

II. *Faeroer* (*Oer* znaczy po Duńsku *wyspy*) na morzu północnem; 90 mil na zachód od Norwegii, a w południowo-wschodniej stronie 70 mil od Islandyi oddalone; oprócz pomniejszych wysp, rachują ich do 25, z których 17 tylko jest zamieszkałych. Największa jest *Strömöe* z miastem *Thorshavn*, port, miejsce targów ze wszystkich wysep.

III. Wyspa Islandya, leży ku północnemu biegunowi, na 120 mil od Norwegii a na 27 od Grenlandyi; zawiera 1405 mil kwadr. i (w. r. 1808) 48,063 mieszk. m. s. *Reikiawik*, 500 mieszk., stolica rządcy dycieczalnego, Królewski gwiazdopatr; towarzystwo biblii, port; fabr. wełny. Miasto *Reinkinrik* dawniej *Skalhold*. *Bessastad*, port; jedyna szkoła w Islandyi.

Do Danii należące kraje są:

W *Azji*: *Trankebar* z *Dansborg*; niektóre faktoryje w *Malabar* i 3 wysp *Nikobar*; w *Afryce*: *Christiansburg*, *Friedensburg* i t. d. w *Gwinei*: w *Ameryce*: Kolonie w Grenlandyi. wyspy *S. Tomasza*, *S. Krzyża*, *S. Jana*, z częścią wysp *Krabben*. Ogołem 339½ mil kwadr. 96,000 mieszk.

§. 13. Królestwo Szwedzkie i Norwęgskie.

Położenie, granice, obszerność. Szwecya i Norwegia leży od 24° 50' — 41° długości, 55° 32' — 71° 10' szerokości; graniczy na południe z morzem wschodniem i odnogą *Botnicką*; na wschód z morzem wschodniem, odnogą *Botnicką* i *Rossyą*; na północ z morzem północnem, na zachód z morzem północnem, *Katteгатem* i *Sundem*. Obadwa Królestwa rozległe są na 16,155 mil kwadr.

Grunt i klima. Kraj jest bardzo górzysty, a na północ znajdują się od wieków śniegiem okryte Alpy, których wysokość często do 8000 stóp dochodzi. Znaczniejsze góry są: *Kiolen* (*Tjzllen*) z dwoma odnogami *Se-*

vebirget i *Dosre Field* (długi Field). Przedgórze: Nordcap. Znajduje się tam także wiele jezior, bagien, lasów i t. d. Powietrze jest po większej części zimne, lecz czyste i zdrowe.

Wody. Morze wschodnie tworzy odnogę Botnicką i jest złączone cieśniną Sund z odnogą północną Kattegat. W Norwegii są odnogi: Svinesund, Christianiabai i t. d. Mnóstwo jezior, jako to: Malar, Hielmar, Wener, Wetter i t. d. Rzek pod nazwiskiem Elfen jest niezliczone mnóstwo. Znaczniejsze atoli wymieniają się, w Szwecyi: Motalastrom, Gothaelf, Dalelf, Tornea i t. d.; w Norwegii: Glommen, Drammen, Torridal i t. d. Kanały, n. p. kanał Trollhätta.

Produkta. Srebro, żelazo, miedź, kryształy, marmur, wapno, magnes, asbest, kobalt, atun, siarka, wiotryol, saletra, sól morska, źródła mineralne i t. d.; w znacznej ilości lasy, nieco zboża, lnu, konopi, tytoniu; bydło liche i niewystarczające na potrzeby krajowe; Renny, wiele zwierzyny, także wilki, niedźwiedzie i t. d.; ryby osobliwie śledzie i łososie.

Mieszkańców jest tylko 3,307,206 (w Szwecyi 2,424,000, a w Norwegii 885,000). Miasta albowiem w tym kraju rzadko więcej jak 4000, a najwięcej tylko 300 mają mieszkańców. Panującą religią jest Luterska tylko; inne chrześcijańskie wyznania są cierpiane, lecz nie używają praw obywatelskich.

Fabryki są nieznaczne, osobliwie w Norwegii, wyjąwszy obrabianie metalów i drzewa. Prowadzą handel osobliwie z Anglią, Portugalią, Hiszpanią, Lewantem, Wschodniemi Indyami, Ameryką i t. d.

Rząd dziedziczny w linii męskiej; przez Sejm Szwedzki i Storting w Norwegii (do którego szlachta, duchowieństwo, mieszczenie i wieśniacy należą, a w których rękę prowadawstwo zostaje), tudzież przez Radę Stanu jest moc Monarchy ograniczona. Teraźniejszy Król jest *Karol XIV.* (Jan) (dawniej Bernadotte). Dochody państwa wynoszą 12 milion. złot. niem. Siła zbrojna lądowa złożona z 60,000 (144,000) ludzi; flota zaś z 11 liniowych okrętów, 10 fregat., i kilku mniejszych statków. Prócz tego flota do straży granic przeznaczona ma 200 drobnych statków. —

Podział.

A. Królestwo Szwedzkie składa się z 4ch części głównych:

I. Szwecya na 5 prowincyi podzielona:

1) Upland, z m. s. państwa i rezydencją Króla *Stockholm* przy ujściu jeziora *Mälär* do morza wschodniego, wystawione na wyspach i półwyspach, z wybornym portem; 6000 domów, 62,830 mieszk., między którymi 160 żydów, 290 ulic, 22 kościoły, 13 mostów, 2 teatry; ma półczwartej mili w obwodzie, zamek królewski w Włoskim gościu wystawiony, z biblioteką zawierającą 50,000 książek, i Muzeum, dom admiralicyi, zbrojownia, bursa; na placu *Nordermals* jest statua Króla *Gustawa Adolfa*, a na rynku właściwego miasta postument *Gustawa III.*; towarzystwo uczonych, Akademia wojskowa, dobre szkoły i fundusze dla ubogich, instytut głucho-niemych i ślepych; fabryka jedwabiu, bawełny, wełny, płótna, cukru, porcelany, fajansu, skór, tytoniu, złota i srebra, lakierni inne; ludwisarnia, warsztat okrętów; najpierwsze miasto handlowe w Szwecyi. Letnie zamki Królewskie: *Ulricstal*, *Drottningholm* (galerya obrazów, zbiór monet i medalów, gabinet naturalny), *Haga*, *Carlsberg* (z Akademią wojenną, tak dla wojska na lądzie, jako też na morzu). Miasto *Upsala*, stolica Arcybiskupa, Prymasa państwa (który jednak ma swój pałac w *Gamla*, (starym) *Upsalu* i dawniej on tylko koronował Króla), Akademia z biblioteką, obserwatoryum astronomicznem i ogrodem botanicznym, w którym jest pomnik *Linusza*; seminarjum predykantów, szkoła katedralna. *Dannemora*, najświetniejsza kopalnia żelaza w państwie z 25 górami kopalniami; pospolicie wydobywają kruszcem od 50 do 80 C., do czego trochę miedzi, ołowiu i srebra przybywa. *Oeregrund*, port, handel.

2) *Westmannland*, gdzie miasto górnicze *Sala* czyli *Salberg* na górze z najbogatszymi minami srebra w Szwecyi, która rocznie do 2169 Tal. czystego dochodu przynosi. Znajduje się tu stary zamek i dobre gimnazyum. Mieszkańcy prowadzą znaczny handel, osobliwie żelaznymi i mosiężnymi towarami.

3) *Dalarno*, *Dalekarlia* czyli *Thalland*, z miastem górniczem *Falun*, kopalnia miedzi, która należy do pewnego towarzystwa: fabr. fajek, tytoniu.

4) *Nerike* czyli *Niederreich*, miasto *Oerebro* nad jeziorem *Hielmar*, towarzystwo uprawy roli, port, kopalnia żelaza, handel.

5) *Södermannland*, z miastem handlowem *Nykoping*, gdzie port, fabr. sukna, safianu, mosiądzu; ludwisarnia. *Eskilstuna*, fabr. stali. Zamek letni Królewski *Gripsholm* na wyspie w jeziorze *Mälär*.

II. *Gotlandya* czyli Państwo *Gotyckie* jest podzielone na:

1) *Wschodnią Gotlandyą* z miastem handlowem *Linköping*, stolicą Biskupa. *Norköping* przy ujściu *Motali* do morza wschodniego, port, warsztat okrętów; fabr. mosiądzu, naparsztków, tabaki, gwoździ, sukna, skór, cukru. *Calmar*, forteca, stolica Biskupa, port, fabr. wełniana; sławno *Unią*

Kalniańska. Dobra *Finspänge*, fabr. żelaza, działolejnia. Wyspa *Oeland* i *Gethland*, z miastem handlowem *Wisby*, stolica Biskupa i port.

2) Południowa Gotlandya, gdzie miasto *Karlskrona* z warownym morskim portem, w którym ma stanowisko zwyczajne flota wojenna, warsztat okrętów, szpital dla matkówek. *Malmo* nad Sundem, port; fabr. sukna, cukru, pończoch, kapeluszy, skór, tabaki; połów, handel. *Lund*, forteca, Akademia, stolica Biskupa, seminarjum predykantów. *Landskrona* z portem warownym nad Sundem, fabr. tabaki i skór, handel. *Helsingborg*, fabr. kapeluszy i wstążek; handel, wody mineralne. *Halmstadt*, fabr. wełniana, handel. Wyspy *Hween* i *Wecn* na Sundzie.

3) Zachodnia Gotlandya z miastem handlowym nadmorskiem *Gothenburg* nad ujściem rzeki *Gotthalf* do morza północnego, 19,542 mieszk., jest tu wiele kanałów przez które 24 mostów przechodzi, port, stolica Biskupa, Królewskie towarzystwo umiejętności, dom zwany *Seemannshaus*, wystawiony dla kalek wojska morskiego, i osób celujących zdarnościami z pomiędzy tychże, szkoła żołnierska; fabr. sukna, obić, cukru, zwierciadeł, jedwabiu, żagli, 4 warsztaty okrętów; połów śledzi; po Sztokholmie najznakomitsze miejsce handlu Szwedzkiego, ma 120 własnych okrętów, którymi aż do Indyi wschodnich towary wysyła. *Marstrand*, port.

III. Norland czyli Nordland, gdzie miasto handlowe *Gesle* nad Botnicką odnogą, 5620 mieszk., stolica Biskupa; fabr. płótna, żagli, tabaki, cukru; warsztat okrętów.

IV. Laponia (*Lappland* czyli *Sameland*), zamieszkała od Laponczyków, prowadzących życie pasterskie. Znajduje się tu mała liczba osadników z Szwecyi, Finlandyi i Niemiec. Wios *Asele* i *Kengis*, kopalnia żelaza, nad Ardą, ostatnia w stronie północnej.

B. Królestwo Norwęgskie podzielone jest na następujące ekonomie:

1) *Aggerhuus*, z m. s. Królestwa *Chrystyanu* nad odnogą *Kattegatu*, z 11,010 mieszk., Akademią, Królewską szkołą kadetów lądowych, szkołą katedralną, wolną szkołą rysunków, stolicą Biskupa, Kollegium wojen morskich; fabr. sukna, płótna, sifianu, prochu, papieru, żelaza i inne; handel 50 własnymi okrętami, które czasem same się tylko do wschodnich Indyi udają. Fortecka *Friedrichsstadt*, gdzie port i handel, i *Friedrichsstein*, na 350 stóp nad morze północne wzniesione; fabr. tabaki, handel żelazem i drzewem. Miasto *Kongsberg* na górze nad *Louven*, fabr. zabawek dziecinnych; sieją i hodują tu wiele rhabarbarum.

2) *Christiansand*, z m. s. t. i., stolica Biskupa, port, handel drzewem. Fortecka *Christiansholm* i *Friedrichsholm*.

3) *Bergen*, z miastem handlowem i fortecą *Bergen* nad odnogą *Waag*, 18,080 mieszk., port, stolica Biskupa, szkoła Królewska, towarzystwo składek i wsparcia dla wiernych służących; fabr. cukru i fajansu; powszechny plac jarmarków krajowych.

4) *Drontheim*, z miastem t. i. przy ujściu *Nid* do odnogi morskiej; stolica Biskupa, towarzystwo wolnych kunsztów,

port; fabr. cukru, jachtów i saletry, rafinerya cukru i soli morskiej, handel. *Böeraas*, 2gie Królewskie miasto na górze z bogatą kopalnią miedzi.

5) *Nordland* z *Finmarken* i *Laponią*. *Lapończykowie*, którzy się zowią *Same*, jest naród włączający się z swymi renami, które zaspokajają najpierwsze ich potrzeby, bez roli, znają jednak nieco mechanicznych kunsztów. Tu są wierzchołki najdalej posunięte na północ w Europie, *Kap północny* na wyspie *Mageroe* i *Kap Słat*, miasto *Wardoe* założone roku 1787 na wyspie t. i.; forteca *Wardöehuus* i *Mueso*, najdalej na północ leżące w Europie, i port w Norwęgskiej *Laponii*.

Jedyna Kolonia jest wyspa *Barthelemy* w Indyach Wschodnich.

§. 14. a. Cesarstwo Rosyjskie.

Położenie, granice i obszerność. Państwo to jest niezmiernie wielkie; zawiera dziewięćtą część zamieszkałej ziemi, a dwudziestą osmą całej kuli ziemskiej. Gł. wschodu na zachód jest długie na 2100 mil; na jednym końcu jest południe wtenczas, gdy na drugim zegar 11 godzinę i 15 minut w nocy pokazuje. Państwo Rosyjskie obejmuje podziały Europejskie i Azjatyckie. (Osadowienia w północno-zachodniej Ameryce są prywatnemi i dotąd jeszcze rządowi wspólnemu nie podległe). Leży prócz wysp na morzu wschodniem i posiadłości w Ameryce od $39^{\circ} 15'$ — 208° , a z temi do 227° długości i $43^{\circ} 20'$ — 78° szerokości; graniczy na północ z Norwegią i morzem lodowatym, na wschód z oceanem wschodnim, na południe z państwem Chińskim, jeziorem Aral, wolną Tartaryą, morzem Kaspyjskim, krajami Kaukazkiemi, z morzem Czarnym i Azowskim i Turcyą, Galicyą, Królestwem Polskiem, Prusami, morzem wschodniem, Szwecyą i Norwegią; a obejmuje prócz wysp i posiadłości w Ameryce mil kwadr. 345,230, z czego przypada na Rosyą Europejską z Polską 70,000 (lecz w samey nawet Rosyi jest niewiadoma granica i kilka gubernij znajduje się; których połowa w jednej części świata, a połowa w drugiej leży), a na Azjatycką 276,877 mil kwadratowych.

Grunt i klima. Tak wielka rozległość Państwa każe się domyslać znacznej różnicy klimatu. Większa część Europejskiej Rosyi, jest niezmierną równiną przeplataną wzgorkami; gdyż góry Alaunskie i ciąg Karpat są tylko właściwie wzgórki; a północna Syberya jest raczej krajem

płaskim niż górzystym. Z gór, które Rosyą przerzynają, znaczniejsze są: góry Kaukaskie, Uralskie (które na północy służą za granicę między Azyą i Europą i nazywają się w tej stronie Werchoturyskiemi czyli Jugorskiemi; najwyższa jest Pawdinskoe - Kamen 6347 stóp wysoka); góry Altai, Balkarskie i t. d. Powietrze jest ostre (prócz na południu), lecz zdrowe. W Syberyi jest zima długa z najgwałtowniejszymi mrozami.

Wody. Rosyą oblewają 4 morza: 1) Ocean północny z odnogami; białem morzem, Karylską, Obyjską, Jenizejską i Lenajską, do których wpadają rzeki *Dźwina, Petszora, Oby, Jeniseia, Lena* i t. d. 2) Ocean wschodni z tak nazwaną drogą *Cooks* czyli *Behringska*, z odnogami: Anadyrską i Penszyńską, z morzem Kamzatskiem i Ochockiem; 3) Morze Czarne i morze Azofskie, które się z sobą łączą cieśniną Feodosia, do których wpływają rzeki *Dunaj, Dniepr, Bog, Dniester, Kuban, Don* i t. d. 4) Morze wschodnie, z odnogami Rigską, Finnicką i Botnicką, do których wpadają rzeki *Wista, Mołdawa, Dyna, Newa, Kymmena, Uleü* i t. d. Znaczniejsze jeziora są: morze Kaspjskie, do którego wpada rzeka *Wolga* (która na 400 mil bieży), *Ural, Terek* i t. d.; jeziora *Ladoga* (292 mil. kwadr.) *Oneiga, Peipus, Pewerder, Saima, Aral, Niebieskie, Baikalskie, Altajskie* i t. d. Kanały: 1) Wisznei-Wolotszok, który łączy morze wschodnie z morzem Kaspjskiem; 2) kanał *Ladoga*, który łączy *Wolchów* i *Newe*, dla uchronienia niebezpiecznego spławu na *Ladodze*; 3) kanał *Maryi*, łączący *Wolgę* i *Newę* i t. d.

Produkta. Zboże, len, konopie, drzewo, tytuń, bawełna, owoce, a na południe olej i figowe drzewa, drzewka kaparowe, gdzie niegdzie wino wyborne, leguminy różne, zioła farbiarskie, korzenne i t. d.; rogate bydło, owce, świnie, konie, łosie i reny, niedźwiedzie lodowatymi (białe zwane), zwierzęta z drogiem futrem (sobole, lisy, kuny, gronostaje i t. d.), wielbłądy, pszczoły, jedwabniki, ryby (z których kawiar przedni i karuk) i t. d.; żelazo, miedź, złoto, srebro, sól, szkło moskiewskie, marmur, sałeta, źródła mineralne i t. d.

Mieszkańców 55,746,000, z których jest w Rosyi Azyatyckiej tylko 11,576,000. Składają się z rozmaitych narodów: Rosyianie, Kozaki, Polacy, Laponczycy,

Finnicy, Lettowie, Estowie, Kurowie, Tszeremisi, Mordwini, Wotiaki, Teptiarzy, Wogule, Ostiaki i t. d.; narody Tatarskie, Baszkiery, Kirgisy, Jakuci, Czuwasze, Buchary i t. d.; dalej Wołochy, Gieorczyki Czerkessy, Samojedy, Tungusi, Kałmuki, Buraty, Jakagirowie, Czukczowie, Koryiaki, Kamszadczyki, Kurowie, Aleutowie i t. d. Żydy, Niemcy, Szwajcary, Szwedzi, Armeńczyki, Hinduzi, Japończyki i inni osadnicy.

Główna i panująca religia jest Grecka; jednak się znajdują i inne wyznania, jako to: Protestanci, Mahometanie, Lamaici, Szamanicy, czciciele Boga Fetisz i t. d.; i mają wolność odprawiania swych obrządków. — Umiejętności i kunszt rozszerzają się bardzo w teraźniejszych czasach przez rozmaite instytucje i zakłady; jednak znajdują się liczne narody, które nie znają pisma.

Rękodzieła i fabryki od Piotra I. zaszczerpione, pod Katarzyną drugą wznosić się zaczęły; a teraz coraz bardziej się rozszerzają, i dostarczają już od dawna, skór osobliwie (w czem im dotąd żaden Europejski Naród nie wyrównał; 1384 garbarni trudnią się ich wyprawą), świec, mydła, grubego płótna, mat, rozmaitych rzeczy z metalów i t. d., i inne artykuły, służące do wygod bardziej potrzebnych, niż zbytku. Handel rozszerza się coraz bardziej; prowadzą go morzami, spławkami rzekami i kanałami, szczytami w zimie i t. d.

Rząd nieograniczony monarchiczny; następstwo jest dziedziczne, nawet w linii niewiast. Teraźniejszy Cesarz jest *Mikołaj I.* Wszyscy Xiążęta i Xiężniczki z domu mają tytuł Wielkich Xiążąt i Wielkich Xiężnych. Dochody przeszło 215 (280) milionów rubli. Długów, które ma to państwo, nie tak obca pożyczka, jak raczej krajowe papiery są przyczyną. Tych do 577 milionów rubli cyrkuluje w kraju. Siła lądowa 863.000 (z milicją krajową 1,499,538) ludzi. Siła morską 289 okrętów, jako to: 32 okrętów liniowych, 18 fregat., 61 mniejszych statków, flotta po wybrzeżach krążąca z 226 żagli złożona.

Części:

Gubernij Europejskich jest 40.

1) Moskwa, z miastem dawnem i pierwszą stolicą państwa t. i. nad Moskwa i Negliną, z obwodem placu 1½ mili niemieckiej, 11,314 domów, 312.991 mieszk., zamek Cesarski rezydencyonalny (*Kremlin*) z kościołem katedralnym, w którym się

Cesarze namaszczają i koronują; 307 Kościołów, między którymi jest 2 Luterskie, 1 Kalwiński, 1 Katolicki, 1 Ormiański i t. d.; kilka Kollegiat rządowych, stolica dwóch Arcybiskupów, Akademia, Akademia szlachecka, gimnazjum, szkoła handlu. Cesarskie towarzystwo badaczy natury, towarzystwo biblii; dom podrzutek z szkołą dla 5000 dzieci (z których 3000 na wsi); fabr. jedwabiu, chustek, bawełny, płótna, kapeluszy, papieru, cukru, sycu, szalów, fabr. laku, porcelany, fajansu i inne. Środek handlu wewnętrznego. Po bitwie pod *Mozajskiem* dnia 14 Paźdz. 1812 miasto było zapalone w 500 miejscach, i dnia 20. ogień zupełnie ustał; tylko $\frac{1}{11}$ miasta pozostała, z 2600 kamienic około 200, a z 8000 domów drewnianych do 500. Część nawet Kremlina wysadzona była podczas reterydy Francuzów dnia 23. Paźdz. Miasto *Troickoi-Serwiew* z największym i najwspanialszym klasztorem w Rosyi, przy którym jest Cesarski pałac, 9 Kościołów murowanych, biblioteka i seminaryum dla 200 duchownych. Wieś *Gorenki*, ogród botaniczny, zkąd się rozpoczynają i kierują podróże botaniczne po Rosyi; towarzystwo phytograficzne.

2) Gubernia Petersburgska, z m. s. Państwa drugiem i rezydencyonalnem Cesarza *Petersburg* nad Newą i wielu kanałami, z fortecą i portem, obwodu ma $3\frac{1}{2}$ mil niemieckich, 7683 domów, 271,137 mieszk., między którymi jest 18,000 Niemców, 2300 Francuzów, 1800 Szwedów i t. d., 13,000 Katolików, przeszło 20,000 Lutrów, 1700 Kalwinów i Anglikańskiej religii przychylnych i t. d., 56 Kościołów Greckich, 7 Luterskich i t. d., zgoła Kościoły wszelkich wyznań, w których odprawują służbę Bożą w 14 językach. Godne widzenia są: pałac Cesarski, osobliwie zamek rezydencyonalny z efemitażem, pałac Tauryski, pałac Michałowski, pałac Marmurowy (w którym się ani kawałka drzewa nie znajduje; powleczone jest marmurem; podłoga zaś, ramy u okien, drzwi i t. d. z lanego mosiądzu, dach miedziany; miasto belek i desek użyto żelaza), Kościół S. Jzaka (najwspanialszy i największy Kościół w państwie Rosyjskiem), Kościół Matki Boskiej Kazańskiej, 3 teatru Cesarskie; posąg Piotra Wielkiego, magazyny, butynek 12 Kolegiów państwa, dom admiralicyi, dom podrzutek (z szkołą dla 300 dzieci obojej płci), szpital żołnierzy lądowych i morskich maytków i t. d., szkoła kadetów morskich i lądowych, szkoły artyleryi, inżynieryi, szkoła handlu *Dymidowa* zwaną, szkoła budowli okrętów, szkoła płci żeńskiej, szkoły Niemieckie, seminaryum Greckie; instytut pedagogiczny, gimnazyum gubernii, seminaryum wojskowych Popów, dom sierot wojskowych dla chłopców i dziewcząt, szkoła leczenia bydła, szkoła dramatyczna dla obojej płci młodych Rosyanów i niższych klas ludu, szkoła uprawy roli, wyższa szkoła fizyki, historyi naturalnej, jeometrii, języków i t. d., szkoła Jezuicka, skassowana; szkoła głucho-niemych i ślepych i t. d. Cesarska Akademia umiejętności z biblioteką, z gabinetem kunsztów, płodów naturalnych, monet i medalów, gwiazdopatrzem, ogrodem botanicznym, gimnazyum i t. d.; Cesarska Akademia budowli, rzeźby, malarstwa z zbiorem malowideł i innemi kunsztami, z funduszem dla 300 młodych kunsztmistrzów, Cesarska Akademia medycyny i chirurgii i t. d.; towarzystwo biblii; fabr. obić, bronzu, złota i srebra, jedwabiu, porcelany, szkła,

witryolu, tabaki i inne; warsztat okrętów z szkołą budowania okrętów; znaczny handel morski i lądowy. Klasztor S. *Alexandra Newskiego*, stolica Arcybiskupa Petersburgskiego, z seminarjum duchownych i znaczną biblioteką. Cesarskie zamki letnie: *Peterhof*, *Oranienbaum* (gdzie korpus kadetów morskich), *Carskoie-Sielo* (gdzie liceum dla ćwiczenia urzędników), *Gutschina*, *Ropscha*, *Kamiennoi-Ostrów*, *Tschesme*, *Pawłowski*, *Katharinenhof* i t. d. Miasto *Kronstadt*, forteca z portem dla okrętów wojennych, warsztat okrętów, szkoła dla sterników, gimnazjum ewangelickie, lazaret morski. *Schlussemburg*, forteca na wyspie Newy. fabr. sycu. *Narwa*, forteca, port, warsztat okrętów, handel.

3) Nowogród, z m. s. *Nowogród wielki* (Nowogród wielki), przy wpływie spławnej Walchów do jeziora Ilmenskiego, ma 1540 domów, 63 Kościoły, 10.000 mieszkańców, z których wiele jest Niemców, stolica Arcybiskupa; fabr. zagli, garbarnia, spław, handel. *Staraja Russa* nad Polisą. *Waldai*, *Tichwin*.

4) Oloneź czyli Petrozawadzka nad jeziorem Onega, ludwisarnia; fabr. skór; wody mineralne. Miasto *Olonez*, stolica Biskupa Greckiego, fabr. nici.

5) Twer, z m. s. i fort. t. i. przy złączeniu się Twercy z Wołgą. stolica Arcybiskupa, Akademia rycerska, seminarjum xięży (dla 600 uczniów), gimnazyum, szkoła płci żeńskiej; fabryka płótna. terpentyny, skór, powrozów, handel. Miasto *Wiischnei-Wolotschok*. kanał, handel hurtowy. *Torszok* nad Twercą; fabr. skór, korduanu i inne, handel znaczny.

6) Plesków czyli Psków, z m. s. t. i., stolica Biskupa Greckiego, seminarjum, handel.

7) Smoleńsk, z m. s. i fortecą t. i. nad Dnieprem, seminarjum xięży, gimnazyum, szkoła żołnierska; fabr. płótna, skór, jedwabiu, kapeluszy, handel. Miasto to prawie całe się spaliło podczas bitwy dnia 17. Sierpnia 1812; od niego Xiążę Rossyjski Kutuzów (umarł 28. Kwietnia 1813) miał przydomek *Smoleński*.

8) Tula, z m. s. t. i., gimnazyum; fabr. broni, jerchy, laku, cukru z rzepy, spiritusu, Berlińsk. farby, handel.

9) Kaługa, z m. s. t. i. nad Oką, ma wiele fabr. skór, cukru, witiolu, osobliwie płótna do zagli.

10) Jarosław, z m. s. t. i. przy ujściu Katorosli do Wołgi, Biskupstwo Greckie, Athencum (wyższa szkoła), szkoła szlachecka, dom podrzutek; fabr. płótna, jedwabiu, papieru, lin, minii, bleywasu, witiolu, skor; handel.

11) Kostroma, z m. s. t. i. nad Wołgą, Biskupstwo Greckie; fabr. mydła, płótna, jedwabiu.

12) Władimir czyli Włodzimierz, z m. s. t. i., ma 250 domów, 1500 mieszk., Biskupstwo Greckie, ogrodnictwo, tkalnia jedwabiu.

13) Niżnei-Nowgoród czyli Niższy Nowogród, z m. s. t. i. przy ujściu Oki do Wołgi, fort, Biskupstwo Greckie i seminarjum kaznodziei i nauczycieli; topią tu wiele żoju; fabr. miedzi i żelaza. *Makariew* nad Wołgą z sławnym klasztorem i wielkim jarmarkiem sześciotygodniowym.

14) Wołogda, z m. s. t. i. nad rzeką t. i., ma 52 kościołów, 1700 domów, 11.000 mieszk. Jest tu stolica Biskupa,

seminaryum teologiczne; fabr. szkła, kryształu, jedwabiu, zagli, laku, blejwasu, skór i inne; handel.

15) Archangel, z m. s. t. i. przy ujściu Dźwiny do morza białego, stolica Arcybiskupa, warsztat okrętowy; fabryka zagli i lin okrętowych; handel; skład handlu Sybirskiego. *Kola*, port, połów wielorybów i sztokfiszu. Tu należy także: część Laponii Ruskiej, wyspa *Soloweckoi* i inne wyspy na białym morzu; prócz tego dwie wyspy *Nowaia-Zemlia*, zamieszkała re-nami, m. dźwiedziami białymi i morskimi, lisami i t. d., i tylko na południe nawiedzają ją strzelcy i rybacy Syberyjscy. Dalej na południe znajdują się wyspy *Waigacz*, między którymi a lądem jest cieśnina *Waigacz*.

16) Tambów, z m. s. t. i. nad Obą, stol. Bisk. Greckiego, szkoła szlachecka, rafinerya witryolu i azunu; fabr. zagli, witryolu, sukna, handel. *Lipeck*, nad Woroneżą, mieszkańców 6000. Jest tu kopalnia Cesarska żelaza, która 1500 ludzi zatrudnia, i prócz innych towarów z żelaza lanych, dostarcza dla floty armat i innych rzeczy do uzbrojenia potrzebnych.

17) Woronesz, z miastem warownym t. i. przy ujściu Woroneszy do Donu; Biskupstwo Greckie; fabr. sukna, żelaza, siarki, zagli; handel.

18) Rjasan, z m. s. *Pereslawl-Resan* nad Trubeszą, korytem Oki; Biskupstwo Greckie; fabr. sukna, żelaza, szkła, siarki, zagli; handel.

19) Kursk, z m. s. t. i., seminaryum duchownych, gimnazyum; fabr. skór, wosku i inne, handel.

20) Orel, z m. s. t. i.; fabr. płótna i mydła, handel, kopalnia kamieni piaskowych.

21) Ukraina Słobodzka czyli Charków, z m. s. *Charków*, Akademia, gimnazyum, philotechniczne towarzystwo, Kolegium Biskupie, szkoła wydziałowa, szkoła płci żeńskiej; fabr. obić, tkanki z wełny i płótna.

22) Jekaterynosław, z m. s. t. i., fort. i miasto portowe *Azów* na wyspie jednej rzeki Donu *Taganrok*, handel. Kolonia Ormiańska *Nachtsziwan*.

23) Cherson, z m. s. t. i. nad Dnieprem, forteca, port, ludwisarnia, warsztat okrętów. Miasto *Odessa*, port, szkoła żeglugi i handlu, gimnazyum, szkoła płci żeńskiej, warsztat okrętów; fabr. sukna i jedwabiu, handel. *Oczaków* przy ujściu Dniepru, handel.

24) Bessarabia, z miastem *Kiszynew*, stol. rządu. Forteca *Chocim* nad Dniestrem. *Bender*, *Tigino* nad Dniestrem. *Ismail*, *Smil* nad Dunajem, fabr. skór i szagrynu. *Kili* czyli *Kilia nowa* przy ujściu ramienia Dunaju do morza czarnego, port, handel. *Akkiermann*, czyli *Białogród* przy ujściu Dniestru do czarnego morza, port, handel.

25) Simferopol czyli Taurya, z miastem *Simferopol*. *Feodosia* (Teodosia) czyli *Kaffa*, wolny port, muzeum starożytnych pomników greckich; fabr. tabaki; Kompania assekuracyjna, handel. *Baktsizarai*, fabr. safianu, flint i noży. Forteca *Orkapi* czyli *Perekop*, gdzie jeziora słone. Półwysep *Taman* z miastem *Fanagoria* czyli *Taman*.

26) Czernichów, miasto *Czernichów*, gdzie cytadella, stolica Greckiego Arcybiskupa, seminaryum, atheneum, instytut edukacyjny Cesarski, szkoła Cesarska rzemiosł. *Neczyn*,

cytadela; fabr. jedwabiu, jarmarki. *Gluchów*, rafinerya saletry, jarmarki.

27) Pułtawa z m. t. i. forteca, handel. *Krementschuk* nad Dnieprem, fabryka saletry, handel. *Lubny* szkoła leczenia bydła i ogród ziół lekarskich, dla aptek koronnych.

28) Ryga czyli Inflanty, z m. s. i. fortecą *Ryga* nad Dzwina, port, liceum, gimnazjum miejskie, szkoła katedralna, szpital morski; fabr. cukru, pudru, amidonu, zwierciadeł, gwoździ, papieru i inne, handel. *Dorpat* czyli *Doerpt*, gdzie Akademia i gimnazjum, handel. *Wyspa Oesel*.

29) Reval czyli Esthland, z miastem wzniesionem *Reval*, szkoła katedralna, gimnazjum, towarzystwo biblij, szpital morski i lądowy, port wojenny i kupiecki; fabr. pudru, zwierciadeł, skór, pończoch, kartunu, kapeluszy i inne, handel. *Wyspa Nargen* z morską latarnią.

30) Wiburg, z warownym miastem *Wiburg*, stolica Biskupa, port, handel. *Frydriechshamm*, forteca, port, handel.

31) Wielkie Xięstwo Finlandzkie, z miastem stoł. *Abo*, po Finicku *Turuu*, 11,300 mieszk., stolica Biskupa, Akademia, port, cytadella; fabr. wstążek jedwabnych, sukna, barakanu, płótna, tabaki, cukru; warsztat okrętów, handel. *Lovisa*, port, handel. *Tawastehuus*, a nie daleko od niego zamek *Kroneborg*, *Sweaborg*, zbudowane na 7 wyspach i bardzo obronne miasto, z 2 portami, miejsce stanowiska galerów, warsztat okrętów. *Helsingfors*, miasto warowne, port; fabr. żagli i płótna na worki, handel. *Björneborg*, port, fabr. sukna, handel. *Nystadt*, port, handel. *Kuopio*. *Waza*, port, warsztat okrętów; handel. *Ulea* czyli *Uleaborg*, port, warsztat okrętów; fabr. tabaki, handel. *Tornea* na końcu odnogi Botnickiej, port, handel. *Wyspy Aland* z 80 przeszło koło nich leżąciami wysepkami skalistemi; główna wyspa *Aland* przy wchodzie do odnogi Botnickiej.

32) Mitawa, dawniej Kurlandya i Semigalia, z m. s. *Mitawa*, po Inflantsku *Jelgawa*, gimnazjum akademickie, handel. Miasto portowe i handlowe *Windawa* i *Libawa*.

33) Wilno, z m. s. t. i., nad spławną Wilią, ma 40 Kościołów; (między którymi także Mahometkańsko-Tatarski Mezzet się znajduje), 21,000 mieszk., z których 5000 żydów. Jest tu stolica Metropolity Greckiego i Katolickiego Biskupa, Uniwersytet, Obserwatorium, Towarzystwo Dobroczynności, Katolickie główne seminaryum, Kollegium pijarskie, handel.

34) Grodno, z m. s. t. i. nad Niemnem, Cesarski Uniwersytet, szkoła Kadetów fabr. jedwabiu, axamitu, sukna, wozów, broni i inne, jarmarki, handel. Miasto *Brześć* nad Bugiem, stolica Biskupa Greckiego, Akademia żydowska. *Stonim*.

35) Mińsk, z miastem t. i. (w Sierpniu 1809 prawie się całe spaliło).

36) Witebsk, z m. s. t. i. nad Dzwina, fabr. skór, handel. *Połock* nad Dzwina, stolica Biskupa Greckiego Uniatów, handel.

37) Mohilów, z warowną stolicą tego imienia, nad Dnieprem, stolica Arcybiskupa Greckiego i Katolickiego, seminaryum Greckie, Kościół Luterski, synagoga, fabr. skór i żelaza, handel.

38) Wołyń, z m. s. *Zytomierz*. Miasto *Nowogród-Wołyński*. *Dubno* z sławnymi jarmarkami (kontrakty).

39) Kamieniec-Podolski, forteca t. i. nad Dniestrem, stolica Biskupa Katolickiego i Ormiańskiego.

40) Kijów, z warownym m. s. t. i. nad rzeką Dnieprem, przez który przechodzi most ze statków. Składa się to miasto z 3 odłączonych od siebie części, z starej fortecy Peczersk (z sławnym klasztorem Greckim) z właściwego Kijowa i Podola. Tutejsze fabryki co do piękności i trwałości najlepszym zagranicznym wyrównują, handel (po większej części spalony w Lipcu 1811.)

41) Białystok, z m. s. t. i. nad rzeką Białą, gimnazjum, handel. Miasto *Bielsk* nad Narwą. *Supraśl*, stolica Biskupa Greckiego Uniatów.

Do żadnej Gubernii nie należą kraje Kozaków Dońskich, Kozaków morza Czarnego (Czarnomorskich) i Kozaków Nadboğajskich. Zostają pod najwyższym rządem Rossyiskim, mają jednak swój własny rząd arystokratyczny.

Gubernie Azyatyckie są:

1) Astrachańska, z miastem stoł. *Astrahan* na wyspie Wołga, ma 3500 domów, 30.000, a z cudzoziemcami tu przybywającymi dla połowu 70.000 mieszk., stolica Rusko-Greckiego i Ormiańskiego Biskupa, seminaryum Greckie, 57 kościołów dla 5 wyznań; fabr. jedwabiu, bawełny, fabr. juchtu, salfianu, szagrynu, mydła, handel, rybołostwo. *Urałskoi-Gorodok* przy ujściu Tszagi do Uralu, forteca; miasto główne Kozaków Uralskich.

2) Georgiewsk czyli Kaukazya, m. s. *Georgiewsk*. Forteca *Kislar* czyli *Kislaer* nad Tereką, gdzie handel kwitnie, i *Mosdok*, gdzie winnica, jedwab, gorzelnia.

3) Tiflis, dawniej Gruzynia, po Rossyisku *Georgia*, część Karbueli i Kachety, z m. s. *Tiflis* nad Kur, szkoły publiczne dla dzieci wyższego stanu; fabr. wełny, bawełny, materyi pół-jedwabnych i wstążek, handel, kąpiele ciepłe. Fortece *Telawi* i *Synnach*. — Od roku 1810 należy tu także Xięstwo *Imireta* (po Rossyisku *Meliteni*) z 20.000 familiami, które do tego roku należało jako dziedzictwo pewnemu czarykowi (*Mepe*) greckiego wyznania, który mieszkał w mieście stoł. *Kotatis*, (*Kotaisi*, *Kotais*) nad rzeką *Fachs*, stol. Metropolity Greckiego. Do tego należą powiaty: *Szwanety* nad rzeką *Laszur* i *Engurá*, i *Radsza* nad rzeką *Dszedszan*, która wpływa do rzek *Rion*, z miastem stoł. *Ratsza*, stolica Greckiego Biskupa, i fort. *Oni* nad *Fachsą*, handel kwitnący. Carowi *Imeretu* hołdowały dotąd: 1) *Mingrelia* na północ *Imirety*, czyli kraj Czara *Tszadiana* lub *Dadniana*, Xiążęcia Greckiego, z tytułem: Xiążę morza Czarnego, którego zwyczajna rezydencya zimowa jest w mieście *Racyia*, a letnia niekiedy w *Taqueri*, obadwaj nad rzeką *Hippus*; miasto *Isgnur*, miejsce główne handlu na morzu czarném. Należały do niego także powiaty *O dyszki* nad morzem czarném, i *Leczkom*, gdzie jest najznakomitsze miasto *Mingrelii* *Zalikara* i miasteczko *Goni*, znakomite handlem. 2) *Guria* czyli *Guriel* na południe *Imerety*, należy do Czaryka dziedzicznego, który

mieszkał w mieście *Tihicyge* czyli *Pghites* z dobrym portem. Tutaj należą także kraje Czerkiesko-Kabardyjskie, które obejmują kraje Czerkajskie i Kabardę, które się dzielą na wielką i małą, składają się z małych majątności, częścią połączonych ugodami, a częścią podbitych. Znajdują się tu tylko miasteczka i wsi. Wazalami czyli poddanymi są: a) część północna Abchazi (wschodnia należy do Turcyi). Absny i Abchazy prowadzą życie spokojniejsze od innych Kaukazyjczyków, trudnią się paszeniem bydła, i obrabiają po części żelazo i t. d. Biedni ich Xiążęta nie są zabezpieczeni prawem panowania; dla tego rząd jest powierzony w niektórych powiatach najstarszym z ludu. Większa część nie odprawia swych obrządków religijnych publicznie. Xiążęta tylko i szlachta są obeznani z Islamem, lud z Grecką religią. b) Państwa Czergów (Dsziki) i Balkar czyli Bassiany z pokolenia Tatarsko-Noghajskiego, z właściwemi Xiążętami w małych wioskach. Zamykają następujące kraje: c) Państwo Karabulaków czyli Arsztów nad rzeką Marłan, gdzie wieś *Boko*. d) Państwo Galgarów czyli Inguszów, między źródłami Sundszy i strumykiem Kumbałajskim Jereku. e) Części Ossetii, Kisty, Jurkmanii i t. d. Pretensyi swej do téj prowincyi rzekła się Persya w traktacie pokoju r. 1813 z Rosyą zawartym, i jeszcze prócz tego ustąpiła Daghestan (to jest kraj górzysty) i Leshistan (to jest kraj Lesghiów); pierwsze jest częścią wschodnią nad morzem Kaspijskiem, ostatnie częścią zachodnią górzystą. Części szczególne są:

a) Chłóstwo (Xięstwo) Tarku nad morzem Kaspijskiem i nad rzeką Osen i Manassa, jest pod rządem dziedzicznego Xięcia Mahometańskiego, który ma tytuł Szamchal, jest wazalem Rosyjskim, mieszka zaś w *Tarku*; ma to miasto 1200 domów, 10,000 mieszk., między którymi są kupcy Ormiańscy i Georgijscy. Do niego należą wsi Noghajskie i niektórzy Rusko-Tureccy wazale. b) Państwo Hajdackie z obu stron rzeki Buamp, należące do Xięcia dziedzicznego Mohometańskiego, który ma tytuł: Uzmej, (Hemse), i mieszka w wsi *Ahmet-Kent*, którego syn od wszystkich kobiet państwa tego piersiami bywa karmiony, dla wzbudzenia w swym przyszłym Panu miłości i zaufania. Powiaty Wazalów są: *Akusa* z wsią t. i., ma 1000 gospodarzy; i *Kubasza* z miastem warownym t. i. nad *Koisą*, ma 500 domów, 6000 mieszk. Są to potomkowie Europejczyków chrześcijan; teraz zaś jest sekta Manometańska bez obrzezania i wstrzymywania się od wina; fabr. broni, pancerzy, złota, srebra, obić kapeluszy, handel. c) Majętność *Thabersseran* (Tabasseran) należy do 5 Xiążąt dziedzicznych, z których najstarszy *Rustom* z tytułem: *Kadhi* (Bei) *Tabasseranu*, ma największą część; wszyscy mieszkają w mieście *Tabasseran*, obmurowanem, które jest źródkiem handlu między Persyą i Daghestanem. d) Państwo Awarskie nad rzeką *Koifu* i *Axają* zostaje pod panowaniem Mahometańskiego Xięcia dziedzicznego, który ma tytuł: *Muzal* czyli *Nuzal Awar Chan*. Mieszkańcy *Awaryi* są to potomkowie dawnego sławnego narodu tegoż imienia, dzielą się na Xiążąt (Bei), Szlachtę (*Tszenkah*, którzy nie są do rządzenia używani i nie z matki Xiążęcej familii zrodzeni), i pospólstwo. M. s. *Awar* czyli *Chunsag* (to jest miasto *Chana*) ma

6000 domów, 4000 mieszk., dostarcza cienkiej materyi wełnianej i szalów. e) Majętność Gazi Kumuk czyli Gazi-Kumyk podzielona między 4 Xiążąt dziedzicznych, z których jeden ma sobie wymierzone niejakię pierwszeństwo nad innymi. Miasto *Kazamisz*, fabr. wełny, żelaza i stali. f) Kilka wolnych niepodległych państw: państwo Czaer czyli Szeer, którego mieszkańcy są strasznymi rozbójnikami, pod panowaniem słabego Xiążęcia; państwo Duszer, którego mieszkańcy są pasterzami i rolnikami bardzo gospodarnemi, niewdawający się w obyczaje rabusiowskie swych sąsiadów; państwo Anzug, nie ma ani Xiążąt, ani szlachty, zostaje pod rządem najstarszych, z powiatami Dedo i Unzo i t. d. g) Dérbeut z stolicą tego imienia, cytradella, port morski, tkalnia jedwabna, handel. Miasto nadmorskie *Nisabat* czyli *Barahun* nad ujściem Jolammy. h) Kuba z miastem obmurowaném t. i. nad Delą, fabr. broni. Na górze Pieszparmak (góra pięć palcy) jest Kościół Greckie Ghyttr-Ilija, który bywa od chrześcijanów, żydów i mahometanów odwiedzany jako iniejsce pielgrzymki i odpustów. Do tego należy państwo Saliam z miastem t. i. na wyspie rzeki Kur, znakomite rybołóstwem, które Han tamtejszy rocznie za 60,000 rubli w srebrze dzierżawi. i) Baku z miastem t. i. obmurowanem nad morzem Kaspijskiém, z pięknymi meczetami, gospodami, sklepami, z najlepszym portem na morzu Kaspijskiém, obfite miejsca w Naftę. k) Szamachi z miastem handlowném t. i. l) Szebki czyli Kabała nad rzeką średnią Alasan, z miastem stoł. *Nuchi* i miasteczkiem *Akdosz*, handel produktami krajowemi, jedwabiem, ryżem, bawełną i t. d.

4) Saratów, z m. s. t. i. nad Wołgą, ogród botaniczny; fabr. lniana, skór, jedwabiu, lin, rybołóstwo, spław. Miasto Herrnhutów *Surepta* nad Wołgą, fabr. płótna, jedwabiu, bawełny, tabaki i inne, handel.

5) Pensa, z m. s. t. i. nad ujściem Pency do Sury, garbarnia, fabr. mydła, handel.

6) Simbirsk, z m. s. t. i. nad Wołgą, rybołóstwo. Miasto *Stawropol* nad jednym ramieniem Wołgi, forteca drewniana. *Samara* nad Wołgą, garbar.; handel.

7) Kazan, m. s. t. i. nad Kazanką, która o 4 werszty (mile rosyjskie) ztąd wpływa do Wołgi, stolica Greckiego Biskupa z seminaryum, Akademią, gimnazyum, szkoła żegluga, towarzystwo przyjaciół literatury ojczystej; fabr. sukna, skór, mydła, płótna i inne, warsztat okrętów, handel. To miasto staradowne prawie się całe spaliło dnia 3. Paźdz. 1815.

8) Wjätka, z m. s. t. i., stolica Greckiego Biskupa; handel.

9) Orenburg, z m. s. t. i. nad Ural. główny skład towarów z szrodka Azji i Rossyi. Forteca *Ufa*. Do tego przyłączają jeszcze kraj Kozaków Uralskich z miastem stołecznem *Uralsk*, handel; i hordę małą i średnią Kirgisów.

10) Permia, z m. s. *Perm*, gdzie kopalnia. Miasto *Kungur*, fabr. skór i mydła, handel. *Ekaterinostaw*, forteca; najwyższe górnictwo nad wszystkiemi kopalniami w Syberyi i Permii, szkoła górnictwa; fabr. metali, czyszczenie złota; prassy kopersztychów i kart. *Niznei-Newiańsk*, fabr. blach żelaznych, *Irbiec* czyli *Irbit*, walny jarmark.

11) Tobolsk (z guber. Tomsk i Irkutsk, i częścią Permii i Syberyi) z m. s. t. i. nad Irtyszą, forteca, stolica Arcybiskupa Rusko-Greckiego, z seminaryum, szkoła pospółstwa, którą nawet Tatarzy zwiedzają, i w której uczą ich języka, dom szczypania ospy; fabr. skórek cielęcych, handel, skład skórek zamiast podatków skarbowych. Miasto *Berezów* nad rzeką Soswa, Oby. *Pelimu. Omsk.*

12) Tomsk, z m. s. t. i. nad Obą, fort., handel skór. Miasto *Jeniseisk.* handel. *Kolywan* nad Obą. *Lokiewsk. Taruchańsk*, dawniej *Mangasea* przy ujściu Turuchan do Jenisei.

13) Irkutsk, z m. s. i fort. t. i. przy ujściu Irkuty do Angory, stolica Greckiego Arcybiskupa z seminaryum, szkoła marynarki, biblioteka; fabr. sukna, handel. Miasto *Kiächt*a przy granicy Chińskiej z fortecą mierną, miejsce główne handlu między Rosyją i Chinami. *Nertszyńsk*, forteca, granica Chin, szkoła wojenna, miny złote i srebrne. *Irkutsk* nad Leną, handel, chów bydła. *Oleńsk* przy ujściu Olenki do morza lodowatego, miasto najdalej leżące na północ w Rosyji. *Ochock*, port nad morzem Ochockiem, warsztat okrętów, handel. — Na północ wschodnia leży kraj Czukczów, którzy od roku 1812 zaczęli się poddawać pod panowanie Rosyjskie. — Na północ Syberyi odkryto niedawno kraj nadbiegunowy, w którym znaleziono znaczne szczątki Mamutów. Hedenstrom nazywa ten kraj Nową Syberyją. Do tej gubernii należy półwysep Kamczatka z wielu Wulkanami i miastem *Niżna Kamczatka*, i *Bolszereczkoj*, port, handel. Dalej na morzu Lodowatym, Wyspy: Ujścia Lemy i Lechów archipelagus: Wyspy Niedźwiedzie i Krzyżowe, a na Wschodnim morzu wyspy Aleutyckie, Kawałang czyli Lisów, wyspy Kuryliskie i t. d.

§. 14. b. Królestwo Polskie.

Położenie, granice, rozległość. Królestwo Polskie leży między $55^{\circ} 20'$ — $41^{\circ} 40'$ dług. wsch. $50^{\circ} 10'$ — $55^{\circ} 8'$ szer. półn. Graniczy na półn. z Prussami zachodniemi i wschodniemi; na wsch. z Cesar. Rosyjskiem; na połud. z Królestwem Galicyi i obwodem wolnego ms. Krakowa; na zach. z Szląskiem i W. X. Poznańskiem: zajmuje mil kwadr. 2115.

Grunt i klima. Grunta Polski po większej części urodzajne, ku granicom Szląska i w Augustowskim miejscami piaszczyste. Cały kraj od strony północno-zachodniej jest nieprzerwaną równiną, ku morzu Bałtyckiemu pochyłoną, w Sandomirskim i Krakowskim wznoszą się góry, wolno zniżających się Karpatów odnogi. Między temi najznaczniejsze; 1) Łysa góra 1920 stóp nad poziom morza Bałtyckiego wzniesiona, na niej klasztor XX. Benedyktynów. 2) S. Katarzyny

góra 2000 stóp wysoka tu jest klasztor PP. Bernardynek. — Powietrze w całym kraju zdrowe, klima umiarkowane, mróz od 16° najwyżej do 25°, ciepło zaś do 26° Romiura dochodzi.

Rzeki, jeziora. Liczne rzeki i rzeczki w różnym kierunku przeryniają kraj Polski, z tych jedne od dawna żeglowne, inne spławne tylko, niektóre spławnymi łatwo staćby się mogły *).

I. Wisła żeglowna bierze początek z góry Skałki w X. Cieszyńskim, jest najważniejszą rzeką Królestwa: przepłynąwszy blisko 100 mil (od źródła do ujścia), wpada dwoma Korytami, Nogat i Karpowka zwanemi, do Frischhaf, trzeciem Leniwka łączy się z morzem Bałtyckiem za Gdańskiem. Z nią łączą się pomniejszych rzek i rzeczek około 80. Wyliczymy te których ujście przynajmniej do Królestwa należy.

a) Z lewego brzegu: 1) Szreniawa ujście pod Koszycami. 2) Nida żeglowna, pod Nowem miastem czyli Korczynem. 3) Kamienna spławna, pod Pawłowicami. 4) Pilica żeglowna, wypływa pod ms. t. i. wpada pod Mniszewem. 5) Bzura spławna, wpada na przeciw Wyszogrodu.

b) Z prawego brzegu: 1) San żeglowna, wpada poniżej Sandomirza, wypływa zaś z gór Bieszczad. 2) Wieprz żeglowna, wpada pod Stężycą. 3) Drwęca spławna, pod Złotoryą.

II. Narew żeglowna, wypływa w Litwie blisko m. s. Słonima, z nią łączy się przy ms. Wiźnie rzeka Biebrza spławna; Pissa przy Nowogrodzie; Omulew przy Ostrołęce; Wkra pod Ponikowem.

III. Bug rzeka żeglowna, wypływająca nie daleko Oleska na Rusi połączona z Nurcem pod ms. Nur, wpada do Narwi pod ms. Serockiem, a łącznie obiedwie wpadają do Wisły pod Zakroczymem.

IV. Warta żeglowna, źródło ma pod Kromotowem, ujście do Odry pod Kistrynem: do niej wpada Ner; Proсна kilka mil spławna, wypływa pod Byczyną na granicy Szląskiej, wpada do Warty pod Pyzdrami.

*) Żeglownemi nazwałem rzeki po których statki ze zbożem płynąć mogą; spławnymi te po których drzewo tylko w tratwach, szczepach, lub belkach spuszczaają.

V. Niemen po Niem, Memel, wypływa w Litwie, wpada do Curisch Half dwiema odnogami Russa i Lilia. — Jezior pomniejszych znaczna liczba w Augustowskiem, i w Podlaskiem; znakomitsze zaś są: Sleszyńskie w obw. Konińskim, część Gopła w powiecie Radziejowskiem. — Wody mineralne zagranicznym nie ustępujące, w Goździkowie Wojew. Sandomirskiem, w Myśliwczowie Wojew. Kaliskiem.

Płody. Zboże w różnych gatunkach w znacznej obfitości udaje się w Polsce, i jest głównym artykułem handlu wychodowego. Drzewo w niektórych okolicach ledwie na potrzebę starczy, w wielu jednak miejscach jest znakomitą gałęzią handlu. Najznakomitsze puszcze są: Ostrołęcka, Nowogrodzka i Andrzejowska. — Zwierząt dzikich nie braknie; z swojskich, podostatkiem bydła rogatego, świń, koni trwałych, owiec w gatunku ulepszonym, (szczególniej w Wojew. Kaliskiem w Sulisławicach); drobiu, ptaków, pszczół, i ryb tak rzecznych jak stawowych nie mało. Z rzeczy kopalnych, wyborne żelazo, miedź, cynk, ołów, marmur, gips, alabaster, węgle ziemne, kamienie młyńskie, i t. d.

Mieszkańców liczą około 3,438,000 w 435 miastach i miasteczkach, 21,576 wioskach. Są w większej części Polacy, na Szlachtę (60,000), Mieszczan i Włościan podzieleni. Znaczna liczba Niemców, po miastach rzemieślnami i handlem, po wsiach rolnictwem trudniących się. Nie wielka liczba Greków, toż Tatarów. Francuzi i Włochy coraz się zmniejszają. Żydów 250,000 uciąża przemysł miast.

Religija Katolicka Rzymska doznaje szczególnej Opieki Rządu, wszystkim innym wyznaniom zabezpieczona wolność publicznego odprawiania swych obrządków. Są więc pod opieką Rządu Kalwini, Ewangelicko-Auszpurskiego wyznania, Grecy, Filiponi, Mennonici, Machometanie, Żydzi.

Przemysł i oświecenie. W skołatanyu tylu kłęskami kraju, przemysł dopiero od ustalenia pokoju krzewić się począł. Dobroczynność wspaniałego Monarchy, ciągłe zabiegi Rządu do wzniesienia go znacznie się przykładają. Do rozszerzenia oświaty służą pod Styrem Komisji Rządowej Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego instytutu naukowe nowo założone, lub stosowniejsze. Uniwersytet Krolewsko-Warszawski r. 1816 założony, Szkół wojewódzkich 12 Liczba Szkół

Wydziałowych, Podwydziałowych, Elementarnych miejskich i wiejskich, rzemieślniczych niedzielnych, i t. p. coraz się powiększa.

Rząd, skarb, siła zbrojna. Królestwo Polskie na zawsze z Cesarstwem Rossyiskiem połączone, ma własne prawa i Konstytucyą. Cesarz Rossyiski jest oraz Królem Polskim. W niebytności swojej mianuje Wice-Króla lub Namiestnika, tym jeżeli nie jest który z Wielkich Xiążąt Rossyiskich, tedy wybór pada na Polaka. Król posiada władzę wykonawczą w całej rozciągłości. Władzę prawodawczą dzieli z Seymem z 2 Izb, Senatorskiej i Poselskiej złożonym. Senat w którym xiążęta rodziny Królewskiej zasiadają, złożony z Wojewodów, Kasztelanów, Biskupów, nie może przewyższać połowy członków Izby Poselskiej. Izba Poselska a 77 Posłów od szlachty w powiatach wybranych i 51 Deputowanych z tyluż okręgów gminnych składa się. Co dwa lata, na wezwanie Królewskie, zgromadza się Seym na dni 30. Król może go przedłużyć, odroczyć i zupełnie rozwiązać. Seym naradza się nad projektami do praw, nad łożeniem Budżetu przychodu i rozchodu i nad wszystkimi przedmiotami, przez Króla podanemi. Projekt w obu Izbach przyjęty idzie pod zatwierdzenie Króla, to uzyskawszy staje się prawem. — Rząd jest w osobie Króla, który część władzy zlewa na Namiestnika. Nad wykonaniem Wyroków Królewskich, lub Postanowien Namiestnika w Radzie Stanu, czuwa 5 Kommissyi Rządowych pod naczelnictwem właściwych Ministrów 1. Ministra Wyznań Relig. i Oswiecenia Publi. 2. Sprawiedliwości. 3. Spraw Wewnętrznych i Policyi. 4. Wojny. 5. Przychodów i skarbu. Szósty Minister Sekretarz Stanu. — W każdym Województwie jest Kommissya Wojewódzka — w obwodzie Kommissarz delegowany — w miastach urzędy municypalne — w gminach wojtowie. — Wymiar sprawiedliwości poruczony sędziom pokoju, sądom cywilnym i policyi, Ziemiańskim, Zjazdowym, Handlowym (w Warszawie, Kaliszu, i Lublinie), Grodzkim (do spraw kryminalnych); Appellacyinym i Trybunałowi Najwyższemu. — Dochód Królestwa w r. 1819 wraz z remanentem z r. przesz. wynosił 66,347,566 zł. p. — Siła zbrojna pod naczelnictwem N. W. X. R. Konstantego składa się ogółem z 30,000 ludzi.

Podział. We względzie Religijnym dzieli się Królestwo na 7 Dyscezyi od województw nazwiska biorących,

i 1, Arcybiskupstwo Warszawskie. Dyeccezye dzielą się na Dekanaty, te zaś na paralie.

We względzie politycznym dzieli się na 8 Województw, 39 Obwodów, 77 Powiatów, 51 Gmin.

I. Województwo Krakowskie dzieli się na 4 Obwody, 10 Powiatów, 4 Okręgi gminne.

1. Obwód Kielecki, m. s. stoł. obwodu i Województwa Kielce, w przyjemnej okolicy wśród lasów r. 1173 przez Biskupa Krakowskiego wybudowane. Ma kollegiatę z kamienia ciosowego, pałac Biskupi, Seminarjum, Dyrekcyą główną i szkołę górniczą, szkołę Wojewódzką. — *Chęciny* łomy marmuru, kopalnia ołowiu przy którym nieco srebra znajduje się. *Wieś Czarnów* obfituje w ołów, *Miedzianagóra* w żelazo i miedź. W *Białogonie* huta do odłączania srebra.

2. Obw. Miechowski, m. s. t. i. nie wielkie ale w pięknym położeniu, ozdobione wspaniałym kościołem i klasztorem Bożogrobców. Ojczyzna Macieta Miechowity (ur. 1456) — *Słomniki*, *Szkalmierz*, wieś *Zarzyce* miejsce urodzenia Stan. Konarskiego Pijara, sławnego w dziejach ojczystych męża. *Wieś Racławice* bitwa d. 4. Kwiet. 1794.

3. Obw. Olkusi, m. s. t. i. znakomite niegdyś kopalniami, z których wydobywano srebra 6000 grzywien, około 5000 cetnarów ołowiu, woda kopalnie zalała od niepamiętnych czasów, a miasto odtąd upadać zaczęło. Inne miasta, *Pilica* blisko źródła rz. t. i. *Szczekonicy* bitwa 6. Czerwca 1794. *Kromołów* przy źródle Warty. *Lelów*, *Zarki*, *Siewierz*. *Wieś Dąbrowa* z kopalnią cynku, *Łgota* kop. galmanu znakomita.

4. Obw. Stobnicki, m. s. t. i. nie wielkie, ma klasztor XX. Reformatów. Inne ms. *Szydłów*, *Pińczów*, *Wiślica* pamiętna w dziejach ojczystych statutem przez Kazimierza W. na zjeździe w tym mieście nadanym r. 1347. *Nowe-Miasto* inaczey *Korczyn*, *Pacanów* sławne ogórki, *Oleśnica* gniazdo sławnej rodziny Oleśnickich.

II. Wojew. Sandomierskie dzieli się na 4 Obwody, 9 Powiatów, 6 Okręgów gminnych.

1. Ob. Sandomierski, m. s. stoł. Obwodu *Sandomierz* przy ujściu Sanu do Wisły, niegdyś wielkie i zamożne. Było dawniej murem i wałami wzmocnione, dla tego pamiętne w kampanii r. 1809. Inne ms. *Zawichost*. *Staszów* piękne i fabrykantami osiadłe miasto. *Raków* sławne szkołą i drukarnią aryannów, po wypędzeniu ich roku 1659 podupadło.

2. Ob. Opatowski, m. s. t. i. ma piękną kollegiatę i wiele porządnych domów, szkoła Podwydziałowa. Inne ms. *Ostrowiec* w bliskości łomy marmuru. *Cmielów* fabr. fajansu. *Solec*; *Wąchock* szkoły wydziałowe XX. *Cystersów*.

3. Ob. Radomski, ms. stoł. Wojew. *Radom* nad rzeką Mleczną, liczy 2700 mieszcz. Szkoły Wojewodzkie pod stercem XX. Pijarów, wiele domów nowo murowanych, kilka kościołów. W Radomskim najwierniej staropolskie zwyczaje zachowują. Inne ms. *Kozienice* porządnie w miłym położeniu zabudowane, puszcze tegoż nazwiska pamiętne łowami Królów Polskich. *Zygmunt I.* tu się urodził. *Zwoleń* znakomite grobem *Jana Kochanowskiego* († 1584). *Magnuszew* fabr. sukna. *Sieciechów* ozdobne starożytnym klasztorem XX, *Benedyktynów*,

którzy tu szkołę Podwydziałową utrzymują. Wieś *Czarnylas* dziedziczna niegdyś J. Kochanowskiego.

4. Ob. *Opoczyński*, ms. st. *Końskie* porządnie zabudowane, fabr. żelaza, bryczki tu robione znane w całej Polsce. *Opoczno* ulubione niegdyś mieszkanie Kazimierza W. z powodu blizkich lasów. *Przysucha* fabr. żelaznych rzeczy, pojazdów i t. d. *Radoszyce* tu 18 Listop. 1794 rozeszły się szczątki wojska Polskiego; w bliskości fryszerki i piece żelazne. *Gielniów* miejsce urodzenia S. Władysława. Wieś *Goździków* porządnie zabudowana, dobrze urządzonymi kąpielami żelaznymi znakomita. *Samsonów* i *Suchedniów* fabr. szabel, noży, bagnietów, blach i t. d.

III. Wojew. *Kaliskie* dzieli się na 5. Obwodów, 11 Powiatów, 8 okręgów gminnych.

1. Obw. *Kaliski*, ms. st. obw. i Wojew. *Kalisz* jedno z najporządniejszych mrost Królestwa. W pięknej równinie nad dwiema odnogami rz. *Prosny* zabudowane miasto, z dwóch stron pasmami pagórków otoczone, w okolicy najwdzięczniejszej, w łąki i rozległe pastwiska obfitej, ulubionem było niegdyś Xiążąt *Wielkopolskich* mieszkaniem. *Mieczysław* stary tu pochowany. Uwagi godnym jest Pałac *Rządowy* na posiedzenia *Tribunału* i umieszczenie całego *Sądownictwa* przeznaczony, dom *Korpusu Kadetów*, Kościół *Ewangelicki* z porządnym obok domem dla *Kommissyi Wojewódzkiej* przeznaczonym, piękny gmach dla szkoły *Wojewódzkiej* nowo zbudowany, *Probostwo* *S. Mikołaja* kosztem znacznym terażniejszego *Proboszcza* (który jest oraz *Rektorem* szkoły *Wojewódzkiej*) odnowione i przyozdobione, wielkie domy na fabr. sukna przeznaczony, 2 wspólnie kościoły parafialne, 3 klasztory, kościół *Grecki*. Piękny ogród publiczny z wielo prywatnemi do koła otaczając *Kalisz*, upiększają miłe z siebie położenie jego. Liczy teraz około 13.000 mieszk. między którymi do 3000 żydów. Prócz szkoły *Wojewódzkiej*, jest *Korpus Kadetów*, szkoła miejska, szkoły i pensye płci żeńskiej, drukarnia, zakład *litografii*, znaczna fabryka sukna, pończoch, płócien farbowanych i t. p. Niedaleko ms. leży w. *Zawady* pamiętna porażką *Szwedów* 1702. Ms. *Opatówek* pięknym pałacem i ogrodem przyozdobione. *Stawiszyn* dosyć porządnie zabudowane. *Warta* nad rz. t. i. szkoła *Podwydziałowa* *XX. Bernardynów*. *Uniejów*. *Błazki* piękny ogród.

2. Obw. *Koniński*, m. s. *Konin* nad rz. *Wartą* *Kolumna Dunina*, fabr. sukna. *Koło* nad rz. *Wartą* odtąd żeglowną. *Pyzdry*, *Ślupca*, *Kleczew*, dosyć porządne i osiadłe miasteczka.

3. Obw. *Sieradzki*, m. s. *Sieradz* dosyć obszerne, znakomite seymem r. 1383 na którym *Jadwigę* córkę *Ludwika*, *Królową Polską* obrano. *Szadek*, *Łask* kolegijata z grobem *S. Bogumiła*.

4. Obw. *Wieluński*, m. s. *Wieluń* porządnie zabudowane ozdobione kilka pięknymi kościołami, a osobliwie *XX. Pijarów* którzy tu szkołę *Wydziałową* utrzymują. *Działoszyn* nad rz. *Wartą*. *Praszka* w okolicy obfitej w rudę żelazną. *Częstochowa* na stare i nowe ms. podzielona, stara porządnie zabudowana na rz. *Wartą*, *Nowa* o $\frac{1}{4}$ mili odległa od starej sławna *Jasną górą* na której klasztor *XX. Paulinów* z cudownym

obrazem N. Panny, który miał być przez S. Żukasza malowany, a tu z Bełza sprowadzony. Klasztor zbudował Bolesław Xiążę Opolski r. 1389 XX. Paulini dla zabezpieczenia się od rabunków opasali fossą i murem, tym sposobem zrobili małą twierdzę, w której kilkakroć mężnie się Polacy bronili, zawsze prawie cudownym sposobem ocaleni. *Przyrów* kościół S. Anny.

5. Obw. Piotrkowski, m. s. Piotrków porządnie zabudowane, niegdyś znakomite Trybunałem i Seymami. Ma kilka kościołów, między temi najznakomitszy Dominikański i XX. Pijarów pod których dozorem Szkoła wojewódzka zostaje. Liczy w ogóle 3600 miesz. *Wolborz* niegdyś pałac Biskupów Kujawskich. *Sulejów* opactwo cystersów, szkoła podwydziałowa. *Radomsk* sławne kaszą. *Konieczpole*. *Gidle* sławne cudownym obrazem N. Panny w kościele XX. Dominikanów. *Wieś Mysłiwczów* wody mineralne.

IV. Wojew. Lubelskie dzieli się na 4 Obwody, 10 Powiatów, 5 Okręgów gminnych.

1. Obw. Lubelski, ms. st. obw. i Wojew. *Lublin* nad rz. *Bystrzycą*, należy do piękniejszych miast Polski. Liczy 10,000 ludności. Kościół wspaniały katedralny, klasztor sióstr miłosierdzia, kilka pięknych kościołów i domów murowanych przyozdabiają miasto. W śródku rynku odnowiony przez Króla Stanisława Augusta Ratusz pamiętny w dziejach ojczystych ostateczną Uniją Litwy z Polską roku 1569. Szkoły Wojewódzkie, szkoła podług sposobu Lankastra urządzona, seminaryum, towarzystwo naukowe wojew. Lubelskiego. Inne ms. *Lubartów* nad rz. *Wieprzem*, pałac Xiążąt *Sunguszków*. *Opole* szkoły wydziałowe XX. Pijarów; wspaniały pałac z officynami. *Puławy* nad rz. *Wisłą* 3000 ludn. o nich powiedział *Krasicki*, „*Godne Monarchów Puławy*“ wspaniała rezydencya Xiążąt *Czartoryskich*, godne zwiedzenia, świątynia sybilli gdzie zbiór starożytności Polskich, zamek z ogrodem angielskim, oranżerye, groty, biblioteka, instytut nauczycieli wiejskich. *Wieś Piotrawin* wskrzeszeniem *Piotrawina* przez S. Stanisława znakomita w. *Sobieska wola* dziedziczna niegdyś familii *Sobieskich* w. *Babin* sławna rzeczpospolita *Babińska*.

2. Obw. Krasnostawski, ms. st. *Krasnystaw* nad rz. *Wieprzem*, ma wiele domów murowanych, żadnego żyda. W zrujnowanym teraz zamku tutejszym, mieszkał niegdyś *Arcy Xiążę Austryacki Maxymilian*, wzięty w niewolę pod *Byczyną* przez J. *Zamojskiego* r. 1588. Inne ms. *Chełm* kościół katedralny *Biskupa Grecko Uniackiego*, kolegium i szkoła wydziałowa XX. Pijarów, *Łęczna* jarmarki walne na konie i woły.

3. Obw. Hrubieszowski, ms. st. *Hrubieszów* szkoły wydziałowe. *Dubienka* pamiętna potyczką r. 1792. *Tyszowce* sławna konfederacya tegoż nazwiska, za *Jana Kazimierza* tu zawarta r. 1655. *Tomaszów*, *Horodło* nad rz. *Bugiem*, tu nastąpiło porównanie szlachty obojga narodów.

4. Obw. Zamojski, ms. st. *Zamość*, porządnie zabudowana forteca. Inne ms. *Szczebrzeszyn* szkoła wojewódzka *Zamojskich*, klasztor sióstr miłosierdzia. *Biłgoraj* cech sitarzy. *Janów*, *Tarnogród*.

V. Wojew. *Płockie* dzieli się na 6 Obwodów, 6 Powiatów, 4 Okręgi gminne.

1. Obw. Płocki, ms. st. obw. i wojew. *Płock* nad rzeką Wisłą, porządnie zabudowane, 5400 mieszk. Szkoła wojewódzka, kościół katedralny, 5 klasztorów, tu są groby Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego Królów Polskich. Inne ms. *Płonsk*, *Zakroczym*, *Wyszogród* fabr. żagli.

2. Obw. Pułtuski, m. s. *Pułtusk* nad rz. Narwią, Pałac Biskupi, seminaryum, szkoła wojewódzka pod dozorem XX. Benedyktynów, bitwa r. 1706. *Serock* przy zbiegu Narwi z Bugiem.

3. Obw. Lipnowski m. s. *Lipno*, *Dobrzyń* kopalnia węgla kamiennych. *Skąpe* bogaty kościół i klasztor.

4. Obw. Mławski m. s. *Mława* nad rz. Mławką, klasztor XX. Missyonarzy. *Raciąż*, *Zuromin*.

5. Obw. Prasnyski, ms. *Prasnysz*, *Ciechanów* jarmarki znaczne.

6. Obw. Ostrołęcki, m. s. *Ostrołęka* nad rz. Narwią, pięknie zabudowane, ale przez pożar znacznie uszkodzone. Tu się zaczyna puszcza Ostrołęcka. *Myszyniec*, *Ostrów*, *Andrzejów*.

VI. Wojew. Mazowieckie dzieli się na 7 obwodów, 15 powiatów, 15 okręgów gminnych.

1. Obw. Warszawski, ms. st. obw. wojew. i całego Królestwa *Warszawa* na lewym brzegu rz. Wisły założona. Nie należy do rzędu starożytnych miast Polski, pierwszą o niem wzmiankę znajdujemy pod r. 1224. Od czasów gdy Zygmunt III. w niem rezydencyą swoją założył, wznosić się zaczęło; wszystko zaś co rząd dla przyozdobienia Warszawy zrobił od r. 1817 do dziś, dziełem wieku zdaje się. Opustoszałe pałace, wyporządzone i przyozdobione, nowe pobudowane, kościoły upiękzone, wszystkie prawie domy odnowione. Wiele nikczemnych domków zniszono, a na ich miejscu albo nowe powstały kamienice, albo place publiczne urządzone. Rynek nowego i starego miasta przez zniesienie Ratuszów rozprzeźrzeniony, zamek Królewski znacznym kosztem od strony Krakowskiego przedmieścia odsłoniony i przyozdobiony, przez co posąg Zygmunta III. Króla nowój nabył okazałości. Pałac Kazimirowskim zwany z ruin świetnie wzniesiony i na umieszczenie Uniwersytetu Królewskiego przeznaczony. Na miejscu kościoła XX. Dominikanów na Krakowshiem Przedmieściu, wznosi się wspinały dom Towarzystwa królewskiego Przyjacioł Nauk, który będzie trwałym pomnikiem gorliwości i poświęcenia się dla dobra kraju JW. Staszica Rady Stanu Dyrektora przemysłu Narodowego. Kościół S. Alexandra Newskiego wybudowany na pamiątkę pierwszego wjazdu do stolicy N. Cesarza i Króla Alexandra I., tudzież na pamiątkę wskrzeszenia Królestwa. Prócz tego wiele domów Rządowych i prywatnych albo przyozdobiono albo na nowo wybudowano. Blisko 100 pałaców zdobią miasto, między którymi Pałac Rządowy niegdyś Krasieńskich, Pałac Saski obadwa z ogrodami publicznymi, Bryłowski, Jabłonowski teraz na Ratusz przyrządzony: z 34 kościołów najwspanialsze, XX. Missyonarzy, Bernardynów z piękną facyatą, XX. Pijarów, Katedralny, Ewangelicki. — Towarzystwo Królewsko - Warszawskie Przyjacioł Nauk. — Towarzystwo Dobroczynności; Rolnicze; Muzyki; Tow. do układu xiąg elementarnych, Uniwersytet Królewski, 4 szkoły wojewódzkie, tyleż wydziałowych, szkoły podwydziałowe, elementarne według spo-

sobu Lankastra, szkoły niedzielne, nowo urządzona szkoła żydowska, blisko 100 szkół i pensyi niższych i wyższych dla płci żeńskiej. Kilka Bibliotek publicznych, Galerya obrazów Ossolińskiego, Muzeum, Gabinet hist. naturalnej, ogród botaniczny. Szpitale wybornie urządzone, mianowicie Dzieciątka Jezus ogromnym kaptelem przez X. Baudouin założony. Fabr. kart, wybornych kapeluszy, tabaki, kobierców, sukna, kazimirków, materyi bawełnianych, powozów co do mocy równających się Angielskim, co do gustu wyborniejszych, 2 walne jarmarki każdy po 3 tygodnie, S. Jańskie kontrakty. Ludności teraz liczą w Warszawie wraz z przedmieściami Praga 120,000.

Okolice Warszawy ozdobne bardziej sztuką niż z natury. *Łazienki* ulubiona rezydencya letnia Stanisława Augusta Króla, przez Niego wybudowane i upiękkrzone, tu jest posąg Jana III. Króla, z jednego kamienia wystawujący Króla na koniu siedzącego, dwóch Turków pod nogami jego. *Wilanów* z pomnikami rycerzy Polskich. *Belweder* letnia rezydencya N. W. X. Konstantego. *Królikarnia*, *Bažantarnia*. *Mokotów*, *Powązki*, *Marymont*, *Bielany* gdzie klasztor Kamedułów. Między Warszawą i Wolą jest miejsce Elekcyi Królów Polskich, dziś trudne do rozpoznania.

Inne ms. w tym obwodzie *Blonie*, *Czersk*, nad rz. Wisłą, dawna stolica książąt Mazowieckich. *Nadarzyn*, *Warka* zwycięstwem Czarnieckiego nad Szwedami pamiętne. *Góra Kalwarya*. *Wieś Raszyn* bitwa d. 19. Kwietnia 1809. *Jeziorna* papiernia.

2. Obw. Stanisławowski, ms. *Stanisławów*, *Minsk*, *Siennica*.

3. Obw. Rawski ms. *Rawa* nad rz. Rawką, szkoła podwydziałowa. *Skierniewice* pałac niegdyś Arcybiskupów, Gnieźnińskich, fabr. sukna. *Stryków* ojczyzna Macieja Strykowski.

4. Obw. Łęczycki ms. *Łęczyca* nad rz. Bzurą, porządnie zabudowane, z jednej strony dla błot niedostępne, dla tego na twierdzę przeznaczone było, teraz jednak mury zwalone a fossy zasypane. Szkoła wydziałowa.

5. Obw. Sochaczewski ms. st. *Łowicz* nad rz. Bzurą, obszerne i porządnie zabudowane, stolica Xięstwa t. i. do N. W. X. Konstantego należącego. Seminaryum Nauczycieli wiejskich i miejskich, szkoła wydziałowa XX. Pijarów, seminaryum duchowne, Kollegiata wspaniała. *Wieś Nteborów* pałac Książąt Radziwiłłów z galeryą malowideł i pięknym ogrodem. *Arkadya* ogród Angielski ogromnym kosztem przez Xiężę Radziwiłłową przyozdobiony, świątynia słońca znaczną ilość starożytności greckich zajmuje. Ms. *Sochaczew* nad rz. Bzurą, od żydów zamieszkałe.

6. Obw. Gostyński m. s. *Kutno* obszerne, w większej części żydami zamieszkałe. *Gostynin* z zamkiem opustoszałym w dziejach jednak narodowych znakomitym.

7. Obw. Kujawski ms. *Włocławek* nad rz. Wisłą, obszerne i porządne. Kościół katedralny, seminaryum, szkoła wydziałowa XX. Pijarów. *Brześć kujawski*, *Kowal* znakomite ms. urodzeniem Kazimierza W. Króla. *Radziejów* niegdyś sławne szkołami XX. Pijarów.

VII. Wojew. Podlaskie dzieli się na 4 Obwody, 9 Powiatów, 4 Okręgi gminne.

1. Obw. Siedlecki, ms. st. obw. i Wojew. *Siedlce* pięknie zabudowane, pałac spustoszony. Szkoła podwydziałowa. *Węgrów* szkoła podwydziałowa, seminarjum.

2. Obw. Łukowski, m. s. *Łuków* szkoła wojewódzka XX. Pijarów, i konwikt Szaniawskich. *Zelechów*, *Garwolin*, *Stężyca*, wieś *Golębiów* konfederacja za Króla Michała Korybuta, ms. *Maciejowice* nad Wisłą bitwa 10 Października 1794.

3. Obw. Bialski, m. s. *Biała* szkoła wydziałowa.

4. Obw. Radzyński, m. s. *Radzyn*, *Międzyrzec*, *Kock*, *Włodawa* jarmarki na woły.

VIII. Wojew. Augustowski dzieli się na 5 Obwodów, 7 Powiatów, 5 Okręgów gminnych.

1. Obw. Łomżyński, m. s. *Łomża* nad rz. Narwią, niegdyś obszerne i wspaniałe, od ostatniego zburzenia przez Szwedów dotąd podźwignąć się nie może. W pięknym i dla handlu korzystnym położeniu miało niegdyś znaczną liczbę kupców i rzemieślników. Królowa Bona często tu przemieszkiwała. Sławna niegdyś szkoła XX. Pijarów, zamienniona teraz w szkołę wojewódzką. Inne ms. *Tykocin* nad rz. Narwią, piękny kościół i klasztor XX. Misjonarzy szkołę podwydziałową utrzymujących. Statua Stefana Czarnieckiego. Tu August II. wznowił order orła białego roku 1705.

2. Obw. Augustowski, ms. stoł. obw. i Wojew. *Suwałki*, bardzo porządne choć małe miasto. *Szczucin* szkoła podwydziałowa, *Wizna* przy ujściu Biebrzy do Narwi.

3. Obw. Seyneński, ms. *Seyny* szkoła wydziałowa tutaj ma być do stopnia szkoły wojewódzkiej podwyższona *Sereje* fabr. sukna i płócien.

4. Obw. Kalwaryjski, m. s. *Kalwarya* nad Szeżupą.

5. Obw. Maryampolski, m. s. *Maryampol* nad rz. Szeżupą, szkoła XX. Maryanitów. *Preny* nad rz. Niemen huta szklana i papiernia.

§. 15. Państwo Tureckie *).

Położenie, granice, obszerność. Turcyja również jak Cesarstwo Rossyjskie obejmuje prowincye Azyatyckie i Europejskie, które pod 54°—68° długości, 29°—48° szerokości leżą, a powierzchnia 42,282 mil kwadr. obejmuje, z czego przypada na Europejską 9225, na Azyatycką 24,262 a na Afrykańską 8795. Turcyja Europejska graniczy na północ z Rossyją, Ziemią Siedmiogrodzką, Węgrami i Galicyą, na zachód z Dalmacyą, morzem Adryatyckiem i śródziemnem, na południe z morzem śródziemnem, na wschód z Rossyją, morzem czarnem,

*) Dla niezadecydowanych granic Grecyi, zostawia się ten artykuł, jak był w dawniejszem wydaniu.

cieśniną Konstantynopolitańską, morzem Marmora, cieśniną Dardanełską i Archipelagiem; Azyatycka Turcja graniczy na północ z morzem czarnym na wschód z Persją, na południe z odnogą Perską i Arabią, na zachód z Suez, morzem śródziemnym, cieśniną Dardanełską, morzem Marmora i cieśniną Konstantynopolitańską.

Grunt i klima. Kraj jest bardzo górzysty, częścią ostremi skałami, częścią wzgórkami przecznięty, w niektórych okolicach piaszczysty i bagnisty, po większej części urodzajny, ale źle uprawny. W Europie są góry Eminch-Tagh czyli Balkan (*Ilaemus*), z wielu odnogami, góry greckie Lacha (*Olymp* 6120 stóp wysoka, przy niej dolina *Tempe*), Kissapos (*Ossa*), Messowo (*Pindus*), Lukara (*Parnass*), Sagara (*Helikon*) i t. d. W Azji: *Olymp*, *Teurus*, z odnogą *Libanon* (8949 stóp wysoka) i *Antilibanon* i t. d. Na północ i w okolicach górzystych jest powietrze ostrzejsze; niż na południe, gdzie dalej niż na 1000 mil kwadr. jest zima bez śniegu, lodu, szronu i t. d. Szkodliwy jest wiatr *Samum* zwany; także zagraniczne choroby i trzęsienia ziemi, pustbszą często Powiaty.

Wody. Morza: morze czarne, Marmora czyli *Mare di Marmora*, Archipelag i morze Syryjskie. Odnogi: *Golfo di Rodosto*, *di Salonichi*, *di Napoli*, *di Romania* i t. d. Cieśniny: Konstantynopolitańska, *Hellespont* czyli cieśnina Dardanełska, *Euripus*. Jeziora w Europie: *Rosova*, *Copais* i t. d.; w Azji *Beniskie*, *Wan*, morze martwe (*Sea Lots*, morze *Sadum* i *Amur*), *Genesaret* (morze *Tiberias*) i t. d. Rzeki w Europie: *Dunaj* z *Sawą*, *Morawa*, *Prut*, *Aluta* (*Olt*) i t. d. ujścia do morza czarnego; *Marica* i t. d.; w Azji: *Eufkrat* (*Phrat*), *Tygrys*, a po złączeniu się tych dwóch rzek *Szat al Arab* (rzeka Arabska), która wpada do odnogi Perskiej, *Meindera* (*Meander*, *Oront El Azi*), *Jordan* i t. d.

Produkta. Turcja jest od natury bardzo opatrzona, i różnaitością płodów nie ustępuje żadnemu Europejskiemu Narodowi. Lubo daleko mniejsza część uprawianą tylko bywa, wydaje jednak więcej, niż mieszkańcy spotrzebować mogą, i wywóz produktów przewyższa ich nawóz do kraju. Zboże, ryż, wino (grona i rodzenki drobne (Korynty), południowe owoce, oliwa, bawełna, tytoń, mastyx, manna, mak, szafran, galas, drzewo,

żywice i t. d.; rogate bydło, bawoły, konie, osły, muły, wielbłądy, dromedary, owce z wełną cienką, podobną do jedwabiu, także z wielkimi i tłustymi ogonami, owce Angoryjskie, gazelle, zwierzyna, jedwabniki, pszczoły, muszle purpurowe i t. d.; złoto, srebro, miedź, żelazo, ołów, sól, marmur, ziemia do pieczętowania, ziemia farbiarska, kamienie szlifierskie, piana morska, atun, siarka, źródła mineralne, źródła nafty i t. d.

Mieszkańców 24.072,000, z których w Europie 9,482,000, w Azji 11,000,000, a w Egipcie 5 $\frac{1}{2}$ mil.; Osmani (Turcy), Greci, narody Słowiańskie (Bulgarowie, Serwianie, Raicowie, Kroaci, Bośniaki), Wołochy, Arabowie, Kurdy, Turkomany, Durzy, Armeńczykowie, Żydzi, Frankonczycy (Europejczycy), Cygany i t. d. Panująca religia jest Mahometańska, której głową jest Mufty. Cierpią tu jednak i inne wyznania. Postępek w naukach u Turków jest bardzo szczupły, jednak mają swoje szkoły i Kolegia. Co się tyczy kunsztów, najwięcej ćwiczą się w budowli, ogrodnictwie i muzyce; malarstwa, rzeźby i ryciny wcale nie znają. Najwięcej u nich Grecy celują w naukach.

Fabryki są po większej części w ręku chrześcijan i żydów; fabr. sukna, materyj jedwabnych, bawełny, obić, skór, stali, miedzi i inne. Turecka farbiernia przędzy i t. d. Ten zaś tak ważny handel prowadzą Grecy, Armeńczycy, Arnauci i Żydzi.

Rząd samowładny despotycznie - dziedziczny w linii męskiej. Wielkim Sułtanem (Wielkim Panem czyli Cesarzem Osmańskim) jest *Mahmud II.*, urodzony 1785, ma w sobie połączoną najwyższą władzę świecką i duchowną. Dwór jego nazywa się wysoką Portą. Najpierwszy Minister państwa i Minister wojny jest Wielki Wcyr. Wojewodowie na prowincjach zowią się Beglerbegs, Paszowie i Sandszaki; jednak w niektórych prowincjach mają Wojewodów i Agów rządzących samowładnie dystryktami do nich należącymi. Niektóre nawet części nie chcą uznawać Sułtana za swego Pana, lecz słuchają swego Wojewody. Powszechnie obrady państwa odprawują się w Dywanie (dom radny państwa). Dochody (prócz dochodów skarbu Cesarskiego) wynoszą 50 (40 $\frac{1}{2}$ milionów) złot. niem. Siła lądowa podług Griffitha ma wynosić 588,400, podług Marsigly zaś tylko 220,440 ludzi. Siła morska 20 okrętów liniowych, 15 fregat i 32 mniejszych statków.

Części:

Podział Turcyi Europejskiej podług ksiązek i kart jeograficz. na Rumelią, Macedonią, Serwią, Bułgarią i t. d., jest wcale Turkom nieznanym. Znają oni tylko, prócz Konstantynopolu i Adrianopolu, 2 Województwa (Beglerbegliko), które się dzielą na Sandszaki, te znowu na obwohy mniejsze. Dla łatwiejszego wyszukania miast na mapach, należy uważać, że Województwa Rumelii 1. 2 i 8 do Rumelii czyli Romanii należy, 3—7 do Bułgarii, 9 i 10 do Macedonii, 11 12 i 27 do Serwii, 13 i 15 do Liwadii, 14 do Morei, 16—25 do Albanii; 8 Podwojewództw (Sandszak) Bosniackich należy do Bosnii, do którego pospolicie liczą także Herzegowinę, Dalmacyą Turecką i Krocacyą.

M. s. państwa Tureckiego i rezydencya Sułtana jest *Carogród*, *Konstantynopol* (*Stambuł*, *Istanbul*) z wybornym portem; miasto ma obwodu $2\frac{1}{2}$ mil Niemieckich, prócz 7 przedmieść; 88,185 domów (z których 16 Paźdz. 1816 1500, a kupieckich kramów do 3000 się spaliło; 500,000 (i milion) mieszkańców. Godnemi uwagi są: Seraj (pałac rezydencyonalny Sułtana, ma obwodu 1 milę, z ogrodami, salami Dywanu, masztalerniami, ryszunkami, pomieszkaniem dla 10.000 ludzi i t. d.), *Eski-Seraj*, stary Seraj, obwodu ma $\frac{1}{4}$ mili Niem., mieszkanie straconych z tronu Sułtanów, Xiżat i Xiężniczek zmarłych Sułtanów), siedm wież (cytadella, więzienie, skarbiec), 485 meczetów. Dszania (między którymi jest najstarsza i najświetniejsza Zofii; jest długa na 290 stóp, szeroka na 270, znajduje się w niej 170 marmurowych statuów, podłoga i wschody są także marmurowe; na około niej są Kaplice, gdzie spoczywają zwłoki Sułtanów i ich familii, w których dzień i noc lampy palą, a w niektórych godzinach jałmużny ubogim rozdają), a przeszło 5000 pomniejszych Meczetów; 23 Greckich Kościołów z Patriarchą, 3 Ormiańskie Kościoły z Arcybiskupem, 9 Katolickich Kościołów i 6 Klasztorów z Biskupem, Klasztor z 300 Indyjskimi Fakirami, kilka Synagog, 40 gospód (Khan) Seraje dla karawan (bezpłatne austerye dla podróżnych, w których jednak o naczyniach domowych i jadle samemu starać się trzeba), 130 łaźni publicznych, Bazary (wielkie domy kupieckie z dwoma bogatymi sklepami, z których pewna liczba rzemiosł przeznaczona, n. p. dla handlarzy jedwabiu, złotników i t. d.; zamykają je na noc); 518 szkół, w których uczą bezpłatnie i ćwiczą młodzież, 1255 szkół dla dzieci, w których podobnie uczą bezpłatnie czytać, pisać, rachunków, religii; Akademia, w której dają astronomii, fortyfikacyi, artyleryi, nauki o żegludze, jeometrii i jeografii; szkoła matematyki i morska, publiczne biblioteki, gimnazjum Greckie i t. d.; fabr. broni, bawełny, jedwabiu, safianu, szagrynu i inne; znaczny handel morski i lądowy, do którego między Greckimi mieszkańcami należą Ormiańczykowie i Żydzi, oprócz tych Włochy, Francuzi, Rosyjanie, Anglicy i t. d. Na przedmieściu *Pera* mieszkają Posłowie Europejscy, Kuryery i t. d. Miasto *Edrene* (*Adryanopol*) nad Marycą, Seraj, Bazary; fabr. jedwabiu i skór, turecka farbiernia nici, handel.

I. Województwo Rumelii ma 27 Podwojewództw (Sandschake):

1) Wisa, z m. s. t. i., obfituje w wino i owoce ogrodowe, i miasteczko *Indsiges*, w pobliżności którego są mieszkania w skale wykute, do których się wchodzi wschodami i drabinami.

2) Kirkkilissa (Kirk-Ekklesia), z m. s. t. i., winnica.

3) Silistra, z m. s. t. i., nad Dunajem. *Warna* (Władysław IV. Król Polski), port, stolica Metropolity Greckiego, handel.

4) Nikopoli, z m. s. t. i. nad Dunajem, stolica Greckiego Arcybiskupa. Miasteczko *Siston* (*Szystowa*, *Szystab*) nie daleko Dunaju, handel. Sławne pokojem 1791. Miasto to spaliło się w Kwietniu 1812.

5) Widin (Widdin), z m. s. t. i. nad Dunajem, fort., stolica Pod-Wojewody i Greckiego Arcybiskupa.

6) Czirmen, z m. s. t. i., zamek.

7) Sofia (po Bułgarsku *Triadica*) z m. t. i., m. s. *Rumeli* nad Bojaną, stolica Wojewody i Greckiego Arcybiskupa, cytradella. *Filiba* (*Philippopolis*) nad Marycą, z wielu łaźniami, meczetami, gospodami dla karawan, stol. Greckiego, Arcybiskupa, tkalnia wełny, handel.

8) Galipoli, z m. t. i. nad cieśniną Dardanełską, stol. Pod-Wojewody Baszy Kapudan, który zarządza innemi do Wojewody (Baszy) należącemi przedmieściami. Jest tu stolica Greckiego Arcybiskupa, port, handel. Zamki czyli Dardanelle nad Helespontem, po turecku Kilidbar i Boshas - Hecarlere (inne są w Azji). Wyspy: Kirid (*Kreta*) z m. s. *Kanea*, stol. Greckiego Biskupa, port, handel; w roku 1810 bardzo zostało uszkodzone okropnem trzęsieniem ziemi. *Semadrek* (*Samotrace*). *Limije* (*Limnos*) *Ilegi* (*Delos*), króliki się tylko na niej znajdują. *Bara* (*Paros*). *Bogcza* (*Tenedos*), klucz do cieśniny Dardanełskiej. *Midilli* (*Iesbos*). *Sakis* (wyspa mastykowa, dawniej *Chios*). *Sozam* (*Samos*). *Rodos* (*Rhodus*). *Santorin* czyli *S. Erini*, w której znajdują pucolanę.

9) Salonik (Tessalonia), z miastem warownem i handlowem t. i. nad nonogą t. i. z 70.000 mieszk., stol. Greckiego Arcybiskupa, wyższa szkoła żydowska, nazwana Hora, w której jest do 200 nauczycieli, a przeszło 1000 uczniów od 4 do 10 lat i wiele sali do zbioru książek przeznaczonych; fabr. bawełny, sukna, obić, safianu. W pobliżności jest *Ajoroos* (*Monte Santo*, *Athos*) na 5900 stóp wysoka, z 65 klasztorami i 6000 prawie z wszystkich narodów Europejskich, religiantami.

10) Kostendil (Giustendil), z m. t. i., miny złote i srebrne, kąpiele siarczyste.

11) Uskub, z m. t. i.

12) Tir'hala, z m. t. i. miasto *Jeniszehr* (*Larissa*), stolica Greckiego Arcybiskupa, 2 meczety, turecka farbiernia nici; fabr. safianu, handel, winnica. *Czatabtcha* (*Pharsala*), stolica Greckiego Arcybiskupa, turecka farbiernia nici.

13) Egribos (Negroponte) z wyspą t. i., która jest złączona z stałym lądem mostem. Miasto *Atina* (*Ateny*), 12.000 mieszk., stolica Greckiego Arcybiskupa, towarzystwa przyjaciół muz, liceum, uprawa roli, mydlarnia, port, handel. *Livadia*, zamek obronny, stol. Greckiego Metropolity, handel. *Wsi Castri* (*Delphi*) i *Istifa* (*Theby*).

14) Morea (dawniej Peloponez), półwyspa daleko się ciągnąca, która jest złączona z stałym lądem, cieśniną na 6 mil szeroką. Miasto Anaboli (*Napoli di Romania*), fort., port, stol. Baszy i Greckiego Arcybiskupa, handel, przytem wyspa Czamlicza (*Hydra*) z najlepszymi marynarzami w Turcyi samymi Grekami. Militra, (*Misitri*) w pobliżności którego są ruiny Sparty, i powiat górzysty, zamieszkały od mężnych Mainotów, którzy zyją z rozbojn tak lądowego, jako też morskowego. Mengesza (*Napoli di Malvasia*), port, stol. Greckiego Arcybiskupa. Baliabadra (*Patras*), port, handel. Miasteczko Kordos (*Korynt*) przy wejściu do półwyspy, zamek obronny z 360 wieżami, port, stol. Greckiego Arcybiskupa.

15) Ainabacht i (*Enebeki, Lepanto*), z m. s. t. i. nad odnogą t. i., do którego wejścia jest obronne zamkami, nazywającemi się małemi Dardanellami, zamek obronny, port.

16) Karli Ili, miasto *Prevesa*, fort., port. *Wathi*, warsztat okrętów, handel. Wunicza (*Woniza*) nad odnogą Narda (*Arta*), stol. Greckiego Arcybiskupa, cytaadella, port.

17) Janina, z m. t. i., handel, znakomite powstaniem i uporną wojną od r. 1820 do 1822 przez Ali Depedclenty Baszę z portą toczoną.

18) Delonia, z miastem wzmocnionem t. i.

19) Avlona (*Vallona*), z m. t. i. nad odnogą, przy *Sassena*, połów.

20) Ilbessan, z zamkiem t. i. i miastem Duracz (*Durazzo*) nad morzem, port, zamek obronny.

21) Iskenderie (Skutary) z m. t. i. nad jeziorem Bojana, fort., stol. Baszy i Biskupa Katolickiego, handel. Czetin (*Cettigne*), miejsca główna Karatag czyli Montenegro, zamieszkałe od mężnych Montenegrów. Olgun (*Dulcigno*), port, cytaadella, stol. Biskupa Katolickiego, handel; morscy rozbojnicy.

22) Ochri (Ochrida), z m. t. i., miny srebrne i siarki.

23) Perserina (*Prisrendi*), z m. t. i.

24) Feldszterin (*Usiterna*), z m. t. i. *Kosowa*, miny srebrne.

25) Dukagin, z miasteczkiem t. i.

26) Aladszachisar, z m. t. i.

27) Semendra (*Semendria*), z fort. t. i. nad Dunajem. Forteca *Belgrad* czyli *Grecki-Białogród* przy ujściu Sawy do Dunaju, 30,000 mieszk., 100 meczetów, środek handlu między Węgrami i Turcyą. *Poseroweza* (*Passarowitz*), nad Dunajem. Karagiofcza (*Kargojewacz*), stolica rządu Serwjijskiego. Podług umowy w Listopadzie 1815 obsadzone są Serwjijskie fortece Turkami, którym jednak w kraju osiądz nie wolno, i na odwrót żadnemu Serwianowi w Turcyi. Każda familia płaci rocznie dukata, a prócz tego każda głowa piastra. Serwianie mają pewnego Agentą przy Dywanie, a w przypadku wojny wystawują siłę z 12,000 ludzi.

II. Województwo Bośni bierze imię od rzeki t. i., która płynie koło Hersek, Klis i Jawornik; zawiera w sobie 8 Podwojewództw, jako to:

1) Bosnii, z miastem *Bosna Serai* (*Serajewo*) nad Milaską stol. Baszy, ma 65,000 mieszk., 100 meczetów, zamek, kopal-

nią żelaza; fabr. broni i pałaszy, handel. Forteca *Gradiska* (*Gradyczka*).

2) *Klis* (*Klissa*), z zamkiem obronnym t. i., nie daleko od morza *Adryatyckiego*.

3) *Kirka*, z miastem *Kenin* (*Knin*) nad ujściem *Kirki* do morza *Adryatyckiego*.

4) *Iawornik* (*Zwornik*), z m. t. i. nad *Dryną*, wysoki zamek. Fort. *Trawnik*, stol. *Baszy*.

5) *Hersek*, z m. s. *Taszlica* (*Plewie*), stol. *Baglebegliku*.

6) *Rohissa*.

7) *Poszega*.

8) *Rahowicza*.

Do tego należą nakoniec pośrednie kraje, które mają swych Panów (*Hospodarów*), jednak zależących od *Sułtana*; wyznają oni religią *Grecko-Chrześcijańską*.

1) *Xięstwo Mołdawskie*, po *Turecku Bogdan*, z m. s. *Jasz* czyli *Jassy*, rezydencya *Hospodara*, stolica *Greckiego Arcybiskupa*, 5000 domów, z których tylko około 200 jest muryrowanych, 14,063 mieszk.

2) *Xięstwo Wołoskie*, po *Turecku Eflak*, z m. s. *Bukarest*, 42,000 mieszk., rezydencya *Hospodara*, stolica *Greckiego Metropolity*, liceum, towarzystwo uczonych. *Sławuc* pokojem dnia 28. Maja 1812.

Turcya Azyatycka zawiera następujące części główne:

1) *Anadoli* czyli *Natolia* (*Levanta*, dawniej mała *Azja*), z m. s. *Kiutahla* czyli *Kutaja*, stol. *Baszy*, kąpiele ciepłe. Miasto *Brusa* i *Bursa* pod górą *Olympus* zwaną, 100,000 mieszk., stol. *Ormiańskiego* i *Greckiego Arcybiskupa*; fabr. jedwabiu, muszlinu i inne, handel. *Angora* czyli *Anguria*, zamek zbrojny; fabr. szalów. *Eskiudar* czyli *Skutary* nad kanałem *Konstantynopolitańskim*, zdaje się bydź jego przedmieściem. *Ismir* czyli *Smirna*, 150,000 mieszk. (z których r. 1814 wymarło podczas powiatra 40,000, tak dalece, że 800 domów, których mieszkańcy wymarli, są puste), towarzystwo *Greckie* zachęcające do nauk i kunsztów, gimnazjum *Greckie*; port, fabr. obić i inne, najznakomitsze miasto handlowe *Natolii*. Miasto straciło dnia 10go *Czerwca* 1811 przez pożar wszystkie tak zwane *Scials* w których przedawano zagraniczne i swojskie towary, i gdzie ziemieśnicy wszelkich gatunków mieszkali), 2 meczety, kilka wodociągów i magazynów, wiele domów, bud, farbierni i fabr. mydła. *Konia*, zamek obronny, stol. *Baszy* i *Greckiego Metropolity*, handel. *Pergamo*, fabr. pergaminu. *Sinape*, *Cerasonte*. *Siwas*, zamek obronny, stol. *Baszy*. *Tarabasan* (*Trapezus*) nad morzem czarnem, stol. *Greckiego Biskupa*; farbiernia fabr. miedzi, budowla statków. *Azyatyckie* zamki *Dardanelskie*. Wyspa *Cypr* zamieszкана od 37,000 *Chrześcian* i 47,000 *Turków*, z m. s. *Nikosia*, stol. *Baszy*, *Greckiego Arcybiskupa* i *Ormiańskiego Biskupa*; fabr. bawełny i koruuanu. Miasto *Maassa* (*Famangusta*), port.

2) *Soria*, *Soristan* (*Syria*) *Szam*, z m. s. *Halep* czyli *Aleppo*, 200,000 mieszk. (między którymi jest 24,000 *Chrześcian*, a 280 *Europejczyków*), zamek obronny, stol. *Baszy*, *Greckich Patryarchów*, *Biskupa Ormiańskiego*, *Jakobickiego* i *Maronickiego*; fabr. mydła, złotych drutów, złotych fraudzli, jedwa-

biu i bawełny, główny skład towarów Perskich, Indyjskich i Tureckich. Ich port jest *Eskienderum* czyli *Alexandrette*, po Turecku *Sconderun*. Miasto *Acre* czyli *St. Jean d'Acre* (*Ptolomais*) pod górą Karmel, stolica Baszy i Greckiego Arcybiskupa, handel bawełny; naprózne dwumiesięczne oblężenie pod Napoleonem Bonapartem w roku 1799. *Damaszek*, 200,000 mieszk., stol. Baszy i Greckiego Patryarchy; Chany i Bazary; fabryka szpad, bawełny, jedwabiu, mydła. — Należy tu także dobrze uprząny powiat Palestyna, z m. s. *Jeruzalem* czyli *Solima* na 4 pagórkach z zamkiem obronnym *David*, $\frac{3}{4}$ mili obwodu, 20,000 mieszk., między którymi jest żydów 11.000, chrześcian 7000; meczety, Kościoły (20) Ormiańskie i Greckie, Klasztory Ormiańskie i Katolickie (Ormiański zawiera w sobie prócz cel dla Xięży do 100 izb dla pielgrzymów, odwiedzających grób Chrystusa; stol. Greckiego Patryarchy i Ormiańskiego Arcybiskupa; handel relikwiami, krucyfikami, różańcami i t. d. Miasto *Gaza*, port, fort., stol. Greckiego i Ormiańskiego Biskupa; handel, miejsce połączenia handlu między Syryą i Egiptem. Wieś *Bethlehem*, z wielkim Klasztorem dla Franków i Ormiańczyków; w Klasztorze Ormiańskim jest pod chórem Kościół podziemny, w którym się Jezus miał urodzić. — Tu należy jeszcze kraj *Drużów*, należący do Porty, mający swego Emira Turcyi hołdującego, który mieszka w mieście *Deir* czyli *Dair al Kama*. Klasztor Maronitów *Mar Hanna*, gdzie Arabska drukarnia.

3) Mezopotania czyli *Al Dzesira* (jest to wyspa czyli półwyspa), z m. s. *Kara Emid* czyli *Diarbeki* nad Tygrysem, z 500,000 mieszk., stol. Baszy, Nestoryańskiego Metropolity i Jakobickiego Patryarchy; fabr. safianu, korduanu, płótna, bawełny, handel. Miasto wzmocnione *Mossul*, *Moussol* czyli *Mozul* nad Tygrysem, stol. Baszy i Patryarchy Nestoryańskiego; fabr. płótna, bawełny, obić i inne, garbarnia, kamieniarnia, handel.

4) Georgia Turecka (*Sa Atabego*), z miast. s. i fortecą *Akaleyke* czyli *Aghelcyghe*, stol. Baszy, handel.

5) Turkomania czyli Armenia Turecka z Kurdistanem i Irak Arabi (czyli Irak - Babeli), z miastem *Arserum* czyli *Erzerum* z 150,000 mieszk., stolica Baszy o trzech buńczukach, Arcybiskupa Ormiańskiego i Greckiego Biskupa; fabr. towarów miedzianych, handel. *Wun* nad jeziorem t. i., stol. Baszy. *Kierkuk*, zamek, stol. Baszy. *Szerecur*, na skale, w której są domy wykute, do których się wchodzi po wschodach od 15 do 20 stopni. *Baghdad* nad Tygrysem z 10,000 (20,000) mieszk., cytadella, stol. Baszy; fabr. jedwabiu i bawełny, handel. *Basra* czyli *Bassora* nad rzeką Szat al Arab, z 50,000 mieszk. Miejsce składu wszystkich towarów, które z Indyi i Persyi do Konstantynopolu idą i na odwrót.

O osadach Arabskich, Egiptu i krajów pod haraczem stojących: *Tunis*, *Tripolis* i *Algier*, zobacz w Azji i Afryce.

R o z d z i a ł   D r u g i.

A Z Y A.

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Azya leży od $45^{\circ} 33'$ — $207^{\circ} 40'$ długości, a $1^{\circ} 7'$ — 78 szerokości, graniczy na zachód z Europą (Ural, Don), morzem Azowskiem, cieśniną Feodosyą (Kaffa), morzem czarnem, cieśniną Konstantynopolitańską, morzem Marmora, cieśniną Dardanełską, morzem śródziemnem i między morzem Suez; na południe z morzem Indyjskiem i jego odnogą; na zachód z oceanem wschodnim, a na północ z morzem lodowatem. Obejmuje mil kwadr. 768,057.

§. 2. *Góry.* W środku są główne góry wszystkich gór Bogdo-Oola, których pomniejsze czyli ramiona są: *Altai, Mussart z Mustag i Imaus*: góry Saiańskie; dalej góry Uralskie, Kaukazus, Taurus z górą *Macis (Ararat)*; góry Gatyjskie i t. d. Najznajomsze podgórza są: K. Comorin i Romania na południe, Czukotskojnois na północno-wschodnią i Kap Lodowy nad morzem lodowatem. — W wielu okolicach, osobliwie w środkowej Azji, w wielkie pustynie piaszczyste i stepy, n. p. *Gobi* czyli *Szamo*.

§. 3. *Morza.* 1) Morze lodowate z odnogami *Karyską, Obiską, Jenizeyską i Lenayską*; 2) Morze wschodnie czyli morze spokojne, którego części są: *Archipelag północny* z odnogą *Anadyrską i Kamczacką*; *Lam* (morze Tunguskie czyli Ochockie (z odnogami *Penszyjską i Iszygińską*, morze *Japańskie*; odnoga *Korea, Whanghai* (morze złote), *Nankin*; *Archipelag południowy*. 3) Ocean Indyjski, którego części są: morze *Arabskie i Perskie*, z odnogami *Arabską* (morzem czerwonym), *Perską, Sindyjską i Kambojską*; odnoga *Bengalska, Archipelagi Indyjskie* z odnogami *Tunkin i Siam*. 4) Morze śródziemne.

§. 4. *Cieśniny.* Cieśnina Wajgacz między wyspami Nowaja-Zemlia i Syberyą; 2) Cieśnina Kuka

czyli Bering między Azyą i Ameryką; 5) Cieśnina Sund między Sumatrą i Jawą; 4) Cieśnina Malaka między Sumatrą i Malaką; 5) Cieśnina Selan (*Ceylon*) między wyspą Selan i wschodnimi Indyami z tej strony Gangesu; 6) Cieśnina Ormus łączy morze Perskie z odnogą Perską; 7) Cieśnina Babelmandeb łączy morze Arabskie z odnogą Arabską; 8) Cieśnina Dardaneńska prowadzi z Archipelagu do morza Marmora, tak jak 9) Cieśnina Konstantynopolitańska z morza Marmora do morza czarnego; 10) Cieśnina Feodozya (*Kaffa*) z morza czarnego do morza Azofskiego.

§. 5. *Jeziora.* Morze Kaspijskie, Aral, Baikal, Kokonor, morze martwe, Wan i t. d.

§. 6. *Rzeki.* Wołga i Ural wpływają do morza Kaspijskiego; Amu i Syr do Aral; Orond, Baradi i t. d. do morza śródziemnego; Kuban, Kisil-Imak i t. d. do morza czarnego; Eufrat czyli Phrat z Tygrysem do odnogi Perskiej; Indus (*Sind*) do morza Perskiego; Ganges i Burremptur do odnogi Bengalskiej; Menam - Kom do Oceanu Indyjskiego; rzeka żółta i niebieska do jeziora Nankin; Anadyr do morza Kamszackiego; rzeka Oby (z Irtysz i t. d.), Jenisej, Lena i t. d. do morza lodowatego.

§. 7. *Klima.* Południowe brzegi Azyi z wyspami leżą z tamtej strony zwrotnika Raka w strefie gorącej; główna część kraju z brzegami wschodnimi i wyspami w strefie umiarkowanej; północne brzegi z tamtej strony koła biegunowego w północnej zimnej strefie, której działanie aż ku środkowi umiarkowanej strefy się rozciągają. Dla tego podzielono Azyą na 3 części na południową, średnią i północną. Azya południowa od 40° północnej aż 1° południowej szerokości, ma powietrze gorące i wilgotne, i tylko w stronie północnej ku góróm umiarkowańsze i czyste; na południe wieje często wiatr duszący, *Samum* zwany. Są tu tylko dwie pory roku; na północ Równika od Czerwca do Września pora dżdżysta, a od Września do Maja jest pora bardzo sucha; na południe zaś Równika przeciwnie się dzieje. Średnia Azya czyli Wyższa Azya, ponieważ się składa z wysokiego i szerokiego pasa ziemi, który na południe i północ otoczony jest górami śnieżystemi, tudzież wielu górami przerznięty, pod 40—60° szerokości, ma po większej części suche i ostre powietrze, gorące

lato (do 40° stopni Romiura) mało co dżdżyste i ostrą zimę. Azya północna czyli Rossyjska pod 60—78° szerokości ma najwięcej bardzo zimne (do 43° Romiura), a w pobliżności morza wilgotne powietrze, które tylko podczas krótkiego lata nieco się rozgrzewa.

§ 8. *Produkta* w wielkiej obfitości, osobliwie na południe korzenie (gwoźdźki, kwiat muszkatelowy, gałki muszkatelowe, cynamon, pieprz, imbir), opium, rum-barbarum, kassia, manna, kamfora, mastyx, gumma, galas, aloe, kadzidło, mirra, drzewo olejne, kawowe, sago i drzewa morwowe, cukier, bawełna, wino, herbata, pisang, daktyle, trzcina cukrowa, szafran, pomarańcze, granaty, betel, areka, ananas, limony, melony, cedry, cyprysy, drzewo Teek i sandałowe, trzcina Bambusowa, kokos, ryż, mais, korzonki Jam; słońce, dromedary, wielbłądy, reny, bawoły, rogate bydło, konie, owce z wielkimi ogonami, kozy z wielbłądzą siercią, nosorożce, gazelle, cybety, zwierzęta futrowe, małpy, lwy, tygrysy, szakał (schakal), węże olbrzymie, skorpiony, papugi, strusie, rajskie ptaki, jaskółki (z których pewien gatunek dostarcza pożywnego gniazda), jedwabniki, perły, krokodyle, żółwie; złoto, srebro, miedź, żelazo, cyna, żywe srebro, magnes, marmur, nafta, sól, saletra, tynkał, ambra, sól amoniacka, drogie kamienie i t. d.

§ 9. *Mieszkańców* 300 (580) milionów. Rachują do 29 narodów: Turcy i Tatary, Greci, Syryczykowie i Armeńczykowie, Arabcy, Persy, Hindusy, Tybetanie, Malajcy, Birmani, Siamicy, Anamicy (Tunkinczycy, Kochinczycy, Kamboje i t. d.), Chińczycy, Czerkessy, Georgijczycy, Mongolowie i Kałmuki, Tunguzi z Mandżuami i Koreanami, Japończycy, Finijczycy (Wotjaki, Czeremissy i t. d.), Somojedzi, Ostyjaki, Koryjaki, Kamszadalczycy, Aleuci i Kuryle; do tego jeszcze Europejczycy, Afrykanie, Żydzi i t. d. Kształt, kolor, sposób życia i t. d. jest bardzo różny; na północ mali a od zimna brunatni, na południe po większej części kształtni i piękni, z resztą biali, żółci, brunatni, ciemnobrunatni i wcale czarni. Głównych języków jest od 7 do 8. Prócz religii Chrześcijańskiej, Mahometańskiej i Żydowskiej, wyznaje wielką część religią Bramińską, Lamańską i Szamaniską; znajdują się tu także czczący ogień (Parsy) i t. d. Co do umiejętności i kunsztów celują Hinduzi, Chińczycy, Japończycy, Bucharjczykowie,

Persy i t. d.; w Chinach i Japonii są drukarnie z literami nieporuszalnemi (na wzór Stereotypów); wielu narodom jednak całkiem jest obca znajomość sztuki pisania. Jedne narody żyją w miastach i po wsiach, bawią się uprawą gruntu, mają rzemiosła, kunszta, fabryki i prowadzą handel (Turcy, Ormianie, po części Tatarzy, Arabi, Mongole, Tunguzy, Persy, Hinduzi, Malaici, Chińczycy, Japończycy); inni nie mają stałej siedziby, ale włóczą się po pastwiskach z swą trzodą (Nomadzi, n. p. Tatarzy, Arabi, Kalmuki, Mongole, Tunguzy); inni nakoniec trudnią się polowaniem dzikich zwierząt, rybołóstwem, i mają po części trzody Renow (Samojedy i t. d.)

§. 10. Azya z natury swojej podzielona jest na 3 części: Azyą północną, średnią i południową. Północna Azya czyli Rosyjska obejmuje: 1) kraje zachodnio-Uralskie czyli Azyatyckie. Kapczak z krajami Kazan, Astrachan, Gruzynia; 2) kraje w Uralu czyli Ruskie gubernie Ufa i Permia; 3) kraje wschodnio-Uralskie czyli Syberyą z półwyspą Kamszatka i północnym Archipelagiem. Średnia, wyższa czyli Chińsko-Tatarska Azya jest częścią wschodnią, gdzie państwo Chińsko-Tatarskie czyli Chiny, Mongole, Kalmuki i Tybet; częścią zachodnią na wschód i zachód morza Kaspijskiego, gdzie wolna Tataryja, z których nie jedno należy do Państwa Tureckiego i Perskiego. Południowa Azya obejmuje na zachód zachodnią półwyspę (małą Azyą czyli Natolią), kraje Eufkrat (do państwa Tureckiego), kraje zachodnie Indus (Persyją) i wielką półwyspę południową (Arabiją); a na wschód półwyspę z tej strony Gangesu (Burremputer) czyli wschodnie Indye, w znaczeniu ścisłym i pospolitszym, i półwyspę z tamtej strony rzeki z wyspami południowo-Azyatyckimi od Selan aż do Maryanów.

---

§. 1. O Azyatyckiej Rosyi i Azyatyckiej Turcyi (zob. w Europie).

---

§. 2. Kaukazyja czyli kraje Kaukazkie.

Położenie, granice i obszerność. Kaukazyja czyli między - morze Kaukazkie (między morzem Kaspijskiem

i morzem czarnem) leży od $40^{\circ} 32'$ — $45^{\circ} 4'$ szerokości, a $54^{\circ} 40'$ — 66° długości, graniczy na północ z Rosyją, na wschód z morzem Kaspijskiem i Persyją, na południe z Persyją i Turcyją, na zachód z morzem czarnem. Obszerna jest na 3778 mil kw.

Grunt i klima. Główne góry są: Kaukazus (w Azyi *Jalbus* nazwane, lodowatą grzywą), długie na 95 mil, a szerokie od 16 do 53, najwyższe wierzchołki mają Elbrus i Kasbekska-Gora (Georgska *Mainwari* i Ossetyiska *Zewisti-zus* i *Urschoch*), która podług Wiśniewskiego ma być wysoka na 16,700 stóp Paryżskich. Między temi górami znajdują się doliny urodzajne, a w niektórych tylko okolicach pilnie je uprawiają. Godne uwagi są tam źródła szumiący głos wydające i góry powiększające się z czasem. Powietrze na południo-wschodzie jest ciepłe; na północno-zachodzie są krótkie lata z wielkimi upałami, a długie i bardzo ostre zimy.

Rzeki. Kuma, Terek, Kur, które wpływają do morza Kaspijskiego; Kuban do morza Azowskiego i czarnego; Fachs (*Fasz* czyli *Rion*) wpływa do morza czarnego i t. d.

Produkta. Rogate bydło, owce, konie, wielbłądy, kozy, zwierzyna, ptastwo, osobliwie bażanty, jedwabniki, pszczoły; wino, owoce, południowe owoce, zboże, ryż, proso, szafran, szaflor (*safflor*), tabaka, len, konopie, bawełna; reta, lasy; sól, saletra, siarka, żelazo, ołów, miedź, piasek złoty (z Rionu), srebro, marmur, węgle kamienne, nafta, wody mineralne.

Mieszkańców do 800,000. Główne religie są Grecko-Chrześcianańska (jednak z nie wszystkimi obrządkami chrześcijańskimi) i Mahometańska. Znajdują się także Żydzi, Ormianie, po części Uniaci Katolicy; wiele jest Kaukazyjczyków, którzy nie znają obrządków religijnych, ani nie mają nauczycieli religii. Głównem ich zatrudnieniem jest chów bydła i uprawa roli; wielu żywi się z łupieztwa, mało zaś z rzemiosł i handlu.

Główne części są:

I. Ironistan czyli Ossetia, kraj Ossy czyli Ossetty. Cała Ossetia obejmuje kraje między rzeką Wyższą Rioną, Arguną i Urupą. Jedna część należy do Rosyi, a druga płaci daninę Czerkassom; inne jeszcze są wolne pod rządem Zwierzchników swoich (Eldar); niektóre pokolenia mają swych wspólnych Hanów w wsi *Ahmed* czyli *Szyn*. Do wolnych krajów Ossetów należą: Tagata, Dugorya, Donifarzya, Badilia,

których mieszkańcy dostarczają strzelby, pałaszów, noży i t. d., uprawiają najlepszą tabakę i prowadzą nią znaczny handel.

II. Kistya czyli Kistetya na wschód i północ Ossetyi. Mieszkańcy Kistyi czyli Ingusyi częścią pod najwyższym rządem Rosyjskim, częścią płacą daninę Czerkasom, częścią pod samowładnymi Xiążętami; niektóre pokolenia uznają swych najstarszych za sędziów i rządców. Xięstwo Czetszen z obu stron rzeki Niższy-Argun zasługuje na wspomnienie, którego rządca ma tytuł: Aslan-Bei (Lwi Xiąże), mieszka we wsi Czetszen, i rozmaite państwa Lesgiskie jako poddane sobie posiada.

III. Kraj Kumyków czyli Tartarya Kumykiiska w wschodniej Kaukazyi nad rzeką niższą-Sundsą, pod najwyższym rządem Rosyjskim, a po części pod (z określoną władzą) dziedzicznymi Xiążętami i Panami (Beis czyli Biis). Najznakomitsze Xięstwa są: 1) Axai z wsią t. i., głównem schronieniem rabusiów Kaukaskich. 2) Andręwa czyli Endery z miastem t. i., rozbójnicy naddrożni, handel niewolnikami; wolne państwa narodów Kaukaskich.

IV. Kraj Truchmański czyli Turkomania, zamieszкана hordą Truchomanów, którzy po większej części zależą od Xiążęcia Szyrwańskiego, a po części są także wolni, niepodlegli.

V. O krajach Czerkesko-Kabardyjskich, Daghestan i Lesghistan, Georgii czyli Giurdistan zob. na str. 166., a o Tureckiej Georgii zobacz na str. 188.

§. 3. T a r t a r y a.

Położenie, granice i obszerność. Tartarya, zwana także Czagatai, leży od 68—96° długości, a 35—48° szerokości, graniczy na północ z Azyą Rosyjską; na wschód z Chinami, na południe z państwem Chińskim, Indyjskim i Perskiem, na zachód z Persyą, Rosyją i morzem Kaspijskim. Obejmuje mil kwadr. 31,260.

Grunt. Na wschód bardzo górzysty; tu się znajduje Mustag czyli Imaus. Na południe są góry Gauryckie i Handukesz. Na zachód są pagórki i doliny, na północ po większej części stepy.

Morza. 1) Morze Kaspijskie, długie na 165 mil, a szerokie od 24—60. 2) Morze Aral czyli Orle, także morze niebieskie, obejmuje mil kwadr. do 450. 3) Rozmaite jeziora solne i jeziora step.

Rzeki. 1) Sir (*Sir-Darja*) czyli Sichon (niegdyś *Jaxartes*). 2) Amu-Darja czyli Uln (*Gihon* niegdyś

Oxus) od poczęcia swego *Harrat*, z *Soghd* i t. d. 3) *Kisil-Darja*. 4) *Syr*; ostatnie 3 wpływają do morza *Orlego* (*Aral*).

Produkta. Konie, wielbłądy, rogate bydło, owce, zwierzyna, zwierzęta drapieżne, jedwabniki; zboże, bawełna, *rumbarbarum*, len, konopie, tabaka, wino, owoce, południowe owoce, leguminy; na drzewie im zbywa; żelazo, miedź, ołów, piasek złoty, sól, karnioł, szmaragdy, kamienie lazuruwe.

Mieszkańców do 4,000,000; pokolenia *Tatarskie*, także *Persowie*, *Hindus*, *Zydzi*, *Cygany*. Główną religią jest *Mahometańska*. Zwyczajnem zatrudnieniem *Nomadów* jest paszenie bydła i rozbój, lecz *Buchary* i *Czaskency* uprawiają rolę i trudnią się ogrodnictwem, rzemiosłami, tkaniem jedwabiu i wełny i t. d., i prowadzą znaczny handel.

Rząd jest rozmaity. W niektórych powiatach są *Sułtani* mniej lub więcej wolności mający i *Chany* z linii *Czingischanów* czyli *Xiążąt Kirgiiskich*; w niektórych pokoleniach *Nomadów* (*Ulusi* i *Ordas*) rządzi *Starszyzna* (*Starszyni*) i *Murzowie* dziedziczni.

Główne części są:

1) *Chowaresm* z następującemi częściami: *Truchmenia* czyli *Turkomania* na południe rzeki *Jemba*, między morzem *Kaspijskiem* i *Orlem*, nie mają ani miast, ani miasteczek, ani wsi, obsadzone są te prowincye *Nomadyiskimi Turkomanami*, wyznają religią *Mahometańską*, nie mają ani *Xiążąt*, ani szlachty, pod rządem starszych, biedny ale męzny. Port *Mangiszlak* nad morzem *Kaspijskiem*, do którego zawijają okręta kupieckie *Rossyiskie*. *Chanat Chiwa* (*Kijewa*) nad rzeką *Amu*, którym zarządza *Chan* z krwi *Kirgijskiry*, nie mający żadnej mocy, obowiązanym zawsze podpisywać i stwierdzać uchwały *Rady stanu*, złożonej z wyższych urzędników państwa, których *Prezydent* zowie się *Inak*, zawiera 2 części: a) Państwo *Chiwa* z m. s. *Chiwa* nad kanałem *Amu-Daria*, z wałem z gliny utworzonym, ma 3000 chat, 30 meczetów, 10,000 mieszk., stol. regencyi. *Urgenz* czyli *Nowy Urgancz* nad kanałem *Amu*, z 1500 mieszkańców. b) Państwo *Konratu* czyli kraj *Konratów* lub *Tartarów Orlich* nad morzem *Orlem* i rzeką *Kizel*; od roku 1792 zostaje pod rządem dwóch z pomiędzy siebie wybranych *Begków*, którzy *Chiwie* daninę płacą. Miasto główne *Konrat* nad ujściem rzeki *Amu*, mieszkanie zimowe *Aralów*, opasane wałem wysokim na 12 łokci *Rossyiskich*, a długim na 3 mile. Forteca *Koptszak*, zamieszka od 1500 *Usbeków*.

2) *Kokan*, od roku 1799 szczęśliwą wojną bardzo rozszerzony, obejmuje prócz *Taszkentu*, państwo *Turkhestan*, część

kraju Kirgiskiego i Bucharei, z 60,000 zbrojnemi ludźmi; od roku 1808 poddane Szahowi Bucharu. Miasto *Thaszkent* nad kanałami rzeki Syr, ma obwodu 2½ mil Niemieckich, 11,000 chat, 40.000 mieszk., trudnią się tkaniem bawełny i jedwabiu, ludwisarnia i fabryka lanego żelaza; fabr. prochu, mennica. *Taras* albo *Turkestan* nad rzeką Syr 1000 chat, 6000 mieszk. Do tego jeszcze Wyższa Orda (*Ulussa*) Karakalpaków (niższa należy do Rossyi), Półnomadowie. religii Mohometañskiej, zostają pod rządem własnych Hanów, których panowanie jest określone przez Chodszów (Duchowni mianujący się zowią następcami Mahometa).

3) Wielka Orda Kirgizów (średnia i mniejsza jest pod opieką Rosyiską), zamieszкана włóczącemi się pokoleniami, zostając pod rządem swego własnego Hana.

4) Wyższy czyli wschodni Bucharest (niższy należy do Chin), zamieszkanymi pilnymi mieszkańcami, którzy się trudnią gospodarstwem i rękodziełami, i prowadzą znaczny handel z Chinami, Indyami, Persyą i Rosyją; pod samowładnymi Chanami albo Schakami z rodu Gingiskana. Miasto *Buchara* nad Soghłą, zamek Chana (Bazary) skład towarów, fabryki, handel. *Samarkand* nad Sohłą, meczety, kąpiele, fabryki, stolica wyższej szkoły Mahometañskiej.

§. 4. A r a b i a.

Położenie, granice, obszerność. Półwysep Arabia czyli Czesyra al Arab leży od 50° 25'—76° długości, a 12° 20'—36° szerokości, graniczy na południo-wschodzie z morzem Arabskiem, na zachód z morzem czerwonym czyli Arabską odnogą, która się łączy i poprzedzającemi, cieśniną Bab-al-Mandeb (Brama umarłych), na wschód z odnogą Perską, która się łączy z morzem Arabskiem, odnogą Ormus, na północ z Turcyą Azyatyczną. — Obejmuje mil kwadratowych 45.218.

Grunt i klima. Wyjąwszy niektóre pasma gór, n. p. Sinai, Horeb, składa się kraj z płaszczyny i wiele step piaszczystych nieurodzajnych. Powietrze w niższych częściach jest nie do wytrzymania w lecie gorące, i chłodzone tylko bywa często wiejącemi wiatrami i chłodem nocnym. Wiatr Samum często wieje.

Rzeki. Eufrat na granicy północnej, Wadisebi, Aftan i t. d.

Produkta. Konie w najlepszym gatunku, dzikie osły, wielbłądy, bawoły, owce, lwy, tygrysy, szakale i t. d.; ryż, manna, cukier, wino, bawełna, kawa, balsamiczne

drzewa, akacyowe drzewo z Arabską gummą, południowe owoce, myrty, aloe, kadzidło i t. d., sól, żelazo, ołów, karniol, onyx, agaty i t. d.

Mieszkańców do 11 milionów, po większej części Arabów, Osmanów, Turkomanów, Armeńczyków, żydów. Panująca religia jest Mahometańska, w której jednak w nowszych czasach Wehabici czyli Wachabici wielki robią uszczerbek, im bowiem wielka część Arabii się poddała; cierpią tu jednak Chrześcian, Żydów i t. d. Jedni uprawiają ziemię, inni włóczą się z swemi trzodami (Beduici), inni znowu bawią się rzemiosłami, wielu żyje z rabunków i łupiestwa; Beduini są pod rządem Szeiksów (Szlachty) czyli Emirów (Xiążąt), z których się wielu łączy i uznają za Pana najmocniejszego z pomiędzy siebie. Najwięcej władzy ma Iman Jemen. Sułtan Turecki posiada miasta *Czidda* i *Jambo* z kilku wyspami, i ma prawo zostawiać załogę w Mecca i Medynie i t. d.

Dzieli się na 6 prowincyi:

1) *Yemen* pod rządem Imana *Yemy* i wielu niepodległych *Szechów*, gdzie jest miasto *Sana*, rezydencya Imana, handel. *Mochha* czyli *Mokka* z portem, do którego zawijają okręty kupieckie Indyjskie i Europejskie, z 5000 mieszk.

2) *Hadramuth* zostaje pod rządem kilku Xiążąt samowładnych, z miastem *Dafor* na końcu wielkiej odnogi, i wyspy *Sokotorah*, która dostarcza najlepszych aloesów.

3) *Oman*, gdzie miasto *Rostak*, rezydencya Imana *Omany*. *Maskat* 25.000 mieszk., stol. *Szechy*, z portem na morzu Perskiem; skład wszelkich towarów, które wyprowadzają z Perskiej odnogi, albo do niej wprowadzają. Wyspa *Bahrein* z połowem pereł (zostaje w rękę Wehabitów).

4) *Lachsa* czyli *Hadsiar*, z wielkiem miastem *Lochsa* nad *Aftanem*, rezydencya *Szechy*.

5) *Nedsied* (kraj górny) i *Jemama* (kraj niski), gdzie miasto *Duma* i *Dregeh* (*Drehyeh*) z 2500 kamienicami, stolica Wechabitów, posiadających całą *Nedsied* i część *Omanu* i *Hediaczu*, przeszło 30,000 mil kwadr. rozległości i 6—7 milionów mieszkańców; wojsko wynosi 2—300,000 ludzi. Z tymi złączyli się Beduini w wielkich pustyniach między morzem czerwonym i Perską odnogą, od ostatniego końca Arabii do Alepu i Damaszku mieszkający. Jednak po śmierci najwyższego rządcy *Soud* (*Schuld*) 1814 wybuchły rozruchy, gdy się wielu o panowanie ubiegało. Basza Egipski, *Mehmed Ali*, dnia 15go Stycznia 1815 pobił ich i ledwie nie ujarzmił pod miastem *Tarabe*.

6) *Hediac*, miasto *Mekka*, miejsce urodzenia Mahometa z świątynią *Kaabe* czyli domem Bozym, (który podług mniemania Mahometanów ma tam stać, gdzie stał dom Abrahama),

do którego rocznie wiele tysięcy pielgrzymów przychodzi, gdyż każdego Mahometanina jest obowiązkiem, przynajmniej raz w życiu to miasto zwiedzić; skład towarów Syryjskich, Egipskich i Indyjskich. *Medina*, w którym jest grób Mahometa w Meczezie wielkim przyozdobionym wielu kosztownymi rzeczami, n. p. dwoma dyamentami nadzwyczajnie wielkimi, *Czidda* i *Jambo* z portem i Arabska odnogą, handel znaczny.

Do tego należą pustynie, n. p. Syryjskie, gdzie jest wieś *Tadmor* z wspaniałymi ruinami dawnego miasta *Palmyra*, pustynia *Czesira*, gdzie miasto *Anah* nad Eufratem, rezydencya Wielkiego Emira, który co do potęgi pierwsze ma miejsce po Imanie Jemy.

§. 5. P e r s y a.

Położenie, granice, obszerność. Persya czyli Iran leży od 61—91° długości, a 26°—41° 45' szerokości, graniczy na północ z państwami Kaukazkiemi i Rossyjskiem, z morzem Kaspijskiem i Bucharją, na wschód z Hindostanem, na południe z morzem Indyjskiem i z odnogą Perską, która się łączy z morzem poprzedzającym, cieśniną Orinus, na zachód z odnogą Perską, państwem Tureckiem i Rossyjskiem. Obejmuje mil kwadr. 37,240 (podług Oliwiera 59,400).

Grunt i klima. Północne kraje są górzyste i zimne. Tu się znajdują śnieżne góry Sanamis, Soliman, Taurus, Ararat czyli Macis (z których największa jest na stóp 12,000) i t. d. W innych okolicach znajdują się wiele pustych, piaszczystych i solnych step (n. p. Gedrozya, sławna wyprawą Alexandra), także bardzo urodzajne okolice. Na południe są długie lata i pogodne, ale powietrze tak suche, że od Maja do Listopada żadnej rosy nie bywa, nawet obłoków, mgły ani zgoła żadnych waporów wilgotnych dostrzedz nie można.

Morza. Prócz morza Kaspijskiego tak zwany Durrah, długi na 26 mil, jezioro Eriwan i t. d.

Rzeki. Sind, Ilment (te wpadają do morza Indyjskiego), Kur (do morza Kaspijskiego) i t. d.

Produkta. Pszenica, jęczmień, leguminy, ryż, guma w różnym gatunku, zioła farbiarskie, szafran, len, konopie, reta, indygo, manna, balsam, mastyx, tabaka, bawelna, morwy, morwowe drzewa, oliwa, pomarańcze, cytrynowe drzewa, trzcina cukrowa, wino, drzewo, n. p. dęby, buki, niższe buki, jodły, sosny, jesiony, palmy i t. d.; wszystkie Europejskie zwierzęta, n. p. konie

(lekkie i żwawe), osły, muły, owce (w gatunku tłustych ogonów), także lwy, lamparty, tygrysy, szarańcze, jedwabniki, perły i t. d.; żelazo, miedź, ołów, marmur, ziemia porcelanowa, nafta, asfalt, mum, (kosztowny balsam górny), sól, turkiza i t. d.

Mieszkańców 22 (39) milionów; prócz właściwych Persów są Parsy (Guebowie, Ganry; ogień czczący), Afgahni, Kurdzi, Turkomani, Cygany, Baniany, Żydzi, Armeńczykowie, Rossyianie i t. d. Religia Mahomekańska jest panującą; cierpią tu jednak Ormian, Greków, Hindusów, Żydów, Ismailitów, Suzysów, Zabiów i Parsów (którzy czczą słońce jako obraz niewidomego Boga). Mają bogato wyposażone Madressy czyli szkoły, w których uczą czytać, pisać, gramatyki, mowy Arabskiej i Tureckiej, retoryki, poezyi i filozofii. Astrologia u nich najpierwsze ma znaczenie, i dla tego najzyskowniejszą jest umiejętnością, każda osoba znakomita ma swego wróżka. Sztuki są jeszcze w bardzo nędznym stanie; dostarczają porcelany, skór, safianu, szagrynu, towarów miedzianych, drewnianych, jedwabnych i bawełnianych, kobierce, materyi przeplatanych złotem i srebrem, szali z kamelotu, subtelne a mocne materye z włosów kozich i t. d.

Handel, który wewnętrzną wojną podupadł, prowadzą Ormiańczykowie, kupcy Indyjscy i Europejscy.

C z ę ś c i :

Persya obejmuje 3 państwa: Iran, Kabulistan i Beludszystan.

1. Iran (22,000 mil kwadr. 16 milionów mieszkańców) pod rządem Króla *Feth. Ali-Schach* (po rusku *Babachan*) następujące 10 prowincyi zawiera:

1) Aderbiczan (Azerbaiczan), z miastem *Tauris* nad rzeką Spincza i Aczi z 250,000 mieszk., 300 serajów karawańskich, 250 meczetów, działolejnia, fabr. jedwabiu, główny skład towarów Perskich i Indyjskich.

2) Ghilan, z miastem *Reszt* czyli *Husum* nie daleko morza Kaspijskiego, fabr. jedwabiu. *Ensily* czyli *Sinsili* nad morzem Kaspijskiem, handel.

3) Mazanderan czyli *Thabresten*, z miastem *Ferrabad* nad morzem Kaspijskiem, handel. *Astrabad* nie daleko ujścia Kargany do morza Kaspijskiego, tak jak *Balfrusz*, miasto handlowe.

4) Irak Adszemi, gdzie miasto stołeczne zachodniej ersyi *Teheran*, w zimie ma 45,000 mieszk., w lecie zaś z przyczyny niezdrowego powietrza, pochodzącego z niezliczonych bagnisk, prawie puste; Królewski pałac i 4 bazyry. Miasto *Isbahan* (dawniej *Aspadana*) z rozwalinami do dwóch mil obwodu mającemi otoczone, ma 400,000 mieszk., piękne pomniki

budownictwa, wspaniałe ulice z pięknych drzew złożone i ogrody. *Kom* z kilku świętymi grobami. *Kaszan* z wielu kąpielami, serajami karawanów (Karawanserajami), meczetami; fabrykami sprzętów miedzianych, złota, srebra, stali, pałaszy, szabel, jedwabiu i bawełny. *Kasbin* z 60,000 mieszk., fabryki obicia, materyi bawełnianych i jedwabnych; sprzętów do uprawy roli, stali, szabel.

5) Chuzystan czyli Susistan (Kurdistan), z miastem stoł. *Szuster* czyli *Toster* nad rzeką t. i., fabr. jedwabiu. Do tego należy czasem *Derhtistan* czyli *Dahistan* (*Dehestan*) z miastem *Saae* czyli *Zauwek*.

6) Farsistan czyli Fars, gdzie miasto *Sziras* nad rzeką step *Karemdesze*, z cytadellą *Ark*, mającą 4000 domów, 20,000 mieszk., handel szkła i esencji różowej, emalierów, fabrykantów broni; prowadzi handel kosztownymi zywicami, nazwanymi mumią z *Sziras*. W pobliżu wspaniałe ruiny *Persepolis*, które kilka mil obejmują. *Abuszaer* czyli *Bindes Abusz* (od Angielskich majtków nazwane *Buszir*) z portem, składem Perskich i Indyjskich towarów. *Yezd* czyli *Jesd*, stol. Parsów. Wyspa *Karek* czyli *Charecz*, port nie zły.

7) Laristan (Lurestan), z miastem *Lar*, towary jedwabne.

8) Kerman (Karamania) z miastem stoł. *Kerman* czyli *Sirczan*, ma 18 000 mieszk., tkalnię wełny, skład handlu Perskiego z Bagdadem. Miasto *Gomron* czyli *Bender-Abbas* z najlepszym Perskim portem, nad cieśniną *Ormus*, skład towarów Indyjskich. Wyspy *Ormus*, pod rządem Szeika z m. t. i., handel, i *Kiszmisz* czyli *Quoixama*.

9) Khorassan, z m. s. *Meszehehed* czyli *Thus*, ojczyźne miasto sławnego poety *Ferdoussi*.

10) Irwan czyli Erywan z miast. tegoż i. i Klasztorem *Etchmiazin* czyli *Idzmiasin*, rezydencja pierwszego Ormiańskiego Patriarchy.

II. Państwo Kabul albo Kabulistan zawiera 29,000 mil kwadr., 19 milion. mieszk. (Afganie panujący Naród, Kizybalsze albo Persowie, Hindus) i ma 60 milionów złotych niem. dochodu. Te w sobie mieści prowincye:

1) Zedszestan albo Sistan z miastem *Sarend*.

2) Kandahar z m. s. t. i. mocna forteca, handel.

3) Balk z państwem *Tocharestan*, po większej części od *Bucharów* zamieszkałem; ma dwa handlowne miasta *Balk*, gdzie fabryka jedwabiu, i *Anderab*.

4) Kabul czyli Kabulistan z miastem handlów. *Kabul*, letnia rezydencja *Szacha*, *Chagia-ul-Mulk*, w r. 1811 podczas wielkiej bitwy spaliło się po części.

5) *Ghasna*, z m. s. t. i. od *Mahometanów Indyjską Medyną* zwane, dla wielu grobów *Mahometanских Świętych*.

6) *Piszauer* albo *Peszauer* z m. s. t. i.

7) *Kaszmir*, z m. s. *Serinagan* czyli *Kaszmir* nad *Behałą*, fabr. szalów, 200,000 mieszk.

8) *Dshorsan*.

9) *Chorasan* albo *Korassan*, m. s. *Heri* 100,000 mieszkańców.

10) *Arrochadsch*, m. s. *Rochadsch*.

11) *Ghaur* z m. s. t. i.

III. Państwo Beludszów albo Beludszystan mieści w rozległości 8000 mil kwadr., mieszk. 3,000 000 którzy się dzielą na właściwych Beludszów i Brahów. Prócz tego mieszkają tu Hindus, Parsen i inni. Kraj ten składa się z 6 prowincyi:

1) Ithalawan i Sarawan z m. s. *Kelat*, mieszkanie *Kana Muhmuda*.

2) Mukran i Luz.

3) Kucz Gundawa.

4) Kohifan.

5) Puszcza Beludszystan.

6) Sind, 1811 zostaje pod rządem despotycznym 3ch braci, którzy utrzymują do 40,000 wojska. Forteca *Hydrabad* nad Indus. Miasto handlowe *Tatta* czyli *Sind*, na wyspie *Sind*, gdzie wspinał się grobowce Królów.

§. 6. Indyje Wschodnie.

Położenie, granice, obszerność. Indyje wschodnie czyli Hindustan obejmują w obszernem znaczeniu południową Azyą między Persyą i Chinami, obie półwyspy w stronie wschodniej i zachodniej Gangesu i wszystkie wyspy na morzu Indyjskiem od wysp Lahdiwiskich do Maryańskich, a czasem Chiny i Japonią. W ścisłem zaś znaczeniu tylko kraj między Indus i Burremputer, i prowincyą na wschodniej stronie wymienionej rzeki, z półwyspą z tej strony Gangesu czyli półwyspy Gatyjskiej. W rozumieniu tem je bierzemy. Leży przeto ten kraj od 85° — 110° 13' długości, a 7° 56' — 35° szerokości, graniczy z Persyą, Bucharyą, Tibetem, Nepaulem, Aszamem, Birmą i Indyjskiem morzem z odnogą Bengalską i zachodniej Indyi. Obejmuje mil kwadr. 69,750, a podług *Le Goux de Flaix* 72,720.

Grunt i klima. Na północ są odnogi Himalaja (śnieżne góry) między niemi najwyższa z znanych do tąd gór Dhawalagiri albo Dholagir (biała góra) wysoka na 26—27,000 stop, a przeto Wyższa od Czymbosasso, którą dotąd za najwyższą uważano: Belur, góry Hindu - Koi (góry Xiężyca), Kontaisse, Soleiman, Garrau, a na półwyspie łańcuch gór Ghauts (*Gates*, to jest pasmo) które czynią godne zadziwienia odmiany, jako to: gdy na brzegach wschodnich czyli Koromandlu lato, na zachodnich czyli Malabarze zimę, to jest wiatr i deszcz, i na odwrót. Z resztą jest grunt po większej części bardzo urodzajny, tylko przy ujściu nie-

których rzek bagnisty, a powietrze na północy zimne i umiarkowane, na południu bardzo gorące, łagodzone jednak bywa deszczami, padającymi kilka miesięcy i wiatrem Monsoen zwanym.

Wody. Ocean Indyjski tworzy tu 3 odnogi, Bengalską, Kambajską i Sindyjską. Cieśnina jest tylko jedna Palk zwana, na półn. wschód Selanu. *Rzeki:* Sind czyli Indus, Ganges (z Jumna), Burremputer (*Brumaputer*), Saraczuwa, Padder, Nerbudda (*Narbada*), Godawery i t. d.

Produkta. Słońce, nosorożce, gatunek najroślejszych tygrysów, hieny, lamparty, szakale, małpy, woły, bawoły, konie, wielbłądy, owce, kozy Bezoar, gazelle, woły zwane Zebu, wamipry, pawie (których tu jest ojczyzna), papugi, ptak krawcem zwany (*Schneidervogel*), olbrzymia czapla, jedwabniki, kokcynelle, perły, muszle olbrzymie, ryby, węże z postaczą okularow i olbrzymie, krokodyle i t. d.; zboże, ryż, kukurudza, cukier, pieprz, imbir, drzewa kokosowe, owoce, wino, południowe owoce, chlebowe owoce, drzewa z kosztowną żywicą, kardamomy, jalappy, indygo, mak, betel, areka palmy, trzcina bambusowa, palma mączna, benzoe, drzewo pokostowe, drzewa orle, migdały (*parasole* zwane), drzewa sandałowe, drzewa bawełniane i wełniane, drzewo Teek zwane, bawełna, konopie, szafran, kamfora, badyan, mak (z którego opium wyrabiają); ignamen, sassaparille i t. d.; sól, żelazo, miedź, ołów, złoto, srebro, cynk, siarka, saletra, dyamenty, onix, rubiny, szafiry, ametysty, turkizy i t. d.

Mieszkańców rachują do 111 milionów (a podług *Le Coux de Flaix* 184 milionów), składają się z rozmaitych ludów 1) Hinduzi, pierwotni mieszkańcy którzy się dzielą na 4 stany, a te znowu troskliwie na różne odnogi; Braminowie księża, uczeni i t. d.; Czutri-Nairowie czyli Rajahputy rządcy i żołnierze; do tego Marattowie, Seikizi i Czatowie; Wassierowie (Baniani, Komitizi i Chatty), kupcy; na koniec Shuterowie, rolnicy, rzemieślnicy, lekarze i t. d. Najbardziej pogardzają kastą Pariochu, którym nawet nie wolno mieszkać z innymi, chociaż są użyteczni do posług, jako to: za sługi, kucharzy, garbarzy, szewcy i t. d. 2) Afghani czyli Patani, których odnogą są Rohitlanie (to jest mieszkańcy gór). 3) Mogołowie czyli Mongoły, Mahometanie z różnych krajów. 4) Parsy czyli Guebi. Dalej: Persowie, Arabo-

wie, Ormiańczykowie, Chińczykowie, Żydzi, Europejczycy, osobliwie Anglicy, Portugalczycy, Francuzi, Hiszpanie, Duńczykowie, Szwedzi, Niemcy i t. d. Powszechna religia jest Braminow. W niektórych okolicach znajduje się jednak wielu Mahometanów, Parsów, Żydów, Chrześcian różnej sekty i Lamaici. Seikowie mają religią, składającą się z Deizmu, mitologicznymi podaniami tak mahometanскими jak i hindostańskimi upiękrzonego. Umiejętności są u Indyanów w bardzo małym obrębie, lecz natomiast fabryki mają daleko wyborniejsze, n. p. przednie kartuny i muszliny, kolorowe płótna, jedwabne materye (w przeszło 124 gatunkach), roboty metalowe i t. d. Handel jest bardzo ważny, po większej części w rękę Anglików.

Podział, stósownie do panujących mocarstw, Azyatów i Europejczyków, jest ułożony.

A. Państwa Azyatyckie:

I. Kraje Seików czyli Sikhów obejmują prowincye Lahor czyli Pundszab, części Multan, Sind, Dehli i Agra. 4150 mil kwadr., 4,600,000 mieszk. Rząd jest w rękę wielu niepodległych Xiążąt, Rajahmi czyli Sirdarami zwanych, którzy z sobą dla powszechnego dobra złączyli. Ich rządcą naczelnym był w roku 1813 sławny wojownik Runjet - Sing. Pierwszem miejscem jest *Amretsir* (*Amrita-Saras*, Staw nieśmiertelności, obszerny na 135 angielskich mil kwadr. w którego środku znajduje się Świątynia *Guhro-Gowind-Singh* poświęcona, żywiąca w swym przybytku 600 Akalieh czyli Xięzy) wielki handel szalów, szafranu i t. d. Miasta: *Lahor* nad rzeką Rawi z najpiękniejszym pałacem, który jest długi na 384 stóp, szeroki na 92 stóp a (rachując aż do terassy dachu upiękzonego kwiatami) 56 stóp wysoki, i meczet Cesarski (Wielkiego Mogoła) z budowlą okrągłą do 68 stóp mającą śrzednicy, na której w 4 zakątkach wznoszą się 4 minarety czyli wieże do 127 stóp wysokości. *Attok*, forteca nad rzeką t. i. *Multan* nie daleko ujścia rzeki Junab do *Attok*, miasto handlowe z fortecą na górze.

II. Posiadłości Rasbutów i Czatów pod panowaniem Bramińskich i Mahometanских Ranaów i Rajahów, z miastem i fortecą *Bhurtpur*, *Czyphur* i t. d.

III. Państwo Marasdów czyli Marattów (Maraci), 16,804 mil kwadr. 28,342,928 mieszk. najpotężniejsi między wszystkimi Hindusami, naród bitny, zostający pod rządem wielu dziedzicznych xiążąt, którzy co do siły nie są równi, lecz wężem towarzystwa z sobą złączyli, uznając za najwyższego rządcę Peszwah czyli Paiszwah, mniemanego Ministra Rajahy z rodziny dawnej Sevajec, który ma tylko tytuł Pana (Souverain), i żyje w Sattarah, będąc więźniem państwa z mierną pensją; zostają także pod władzą Anglików, którzy nad bezpieczeństwem jego czuwają. Najznakomitsi są prócz Paiszwahu, *Ali Dschah Daulet Rao Scindia*, *Xiążę Udsyi*, i *Bunsla*, rządcą

Nagpuru. Całe państwo składa się z państwa zachodniego *Punah*, państwa zachodniego *Bear* i niektórych hołdowniczych krain:

1) W zachodnim państwie są: miasto *Punah*, stolica i rezydencya *Paiszwaiah* nad rzeką *Meta Sinoddi*. *Udsen* czyli *Ugein* nad rzeką *Sepra*, obfitującą w ryby, z zamkiem obronnym, stolica *Muhi Rai Sindia*, sławne miejsce handlowe i pielgrzymka *Braminów*, mających 84 Kościołów i obserwatorium. *Gwalior* z sławną fortecą, ufortyfikowaną przez naturę i sztukę, na skale wysokiej do 400 stóp, a milę obwodu mającej, nad *Koharem*.

2) W wschodnim państwie są miasta *Nagpur*, stolica i rezydencya *Rajah Berary* i *Oryssy* nad strumykiem *Nad Nudde*, cytadella. *Szahpur* po większej części zamieszkałe od *Afganów*, wyrabiających dobre towary żelazne. *Jagrenat* z sławną bardzo starodawną pagodą.

3) Kraje hołdownicze, które od roku 1803 zależą także po części od *Anglików*, zawierają a) kraje *Rassbuttów* (Xiążęce) *Udipur* z miastem t. i. nad jeziorem *Raisaya*, stolica *Rajih* (z tytułem: *Ranna Udipuru*) z fortecą *Chitor* na górze. *Czudpur* z m. s. t. i. *Czinagar* z m. s. t. i., mającym ulice regularne i proste, dobre wodociągi i obserwatorium, rezydencya *Rajih*. b) Kraje *Bundel- i Rasbuttskie* (*Bundelkund*) pod panowaniem kilku *Rajahów*, z których najznakomitszy jest *Rajah z Bundele*, z tytułem: *Xiąże Singarów*, mieszka w mieście *Rua* czyli *Rewah*. Wielkie i ludne miasto *Punah* z kopalniami *dyamentów*.

IV. Państwo *Ghorka* nad *Gangesem* z miastem stołecznym rezydencyą tegoż i. *Xięstwo Sirinagar* z m. s. t. t. z 800 domami, handlowe *Rajahowi*.

B. Posiadłości Europejskie:

I. Posiadłości Wielkiej Brytanii, czyli raczej towarzystwa kupieckiego Wielkiej Brytanii pod najwyższym rządem Anglii, z wyspami obejmują 30,657 mil kwadr. i 50 milion (45,075 000 a podług *Le Goux de Haix* 66—70 mil.) mieszkańców. Są albo bezpośrednio, z których niektóre mają jeszcze tytułarnych *Nabobów krajowych*, pensyonatów kompanii, lub też pośrednio hołdujące kraje czyli tak nazwane sprzymierzone, z prawem czynienia załogów i innymi prawami kompanii. Podzielone są na Prezydentwa w *Kalkucie*, *Madras*, *Bombay*, *Benkulu* na wyspie *Sumatra*, *Ceylon*.

a) Prezydentwo *Kalkutskie* bezpośrednio tylko obejmuje posiadłości:

1) *Bengalia*, gdzie jest miasto *Kalkutta* nad ramieniem *Gangesu*, *Auglei* zwanym, stolica wszelkich posiadłości Wielkiej Brytanii w *Indiach wschodnich* i po *Kantonie* najznakomitsze miasto handlowe krajów wschodnich, rezydencya *Generała Gubernatora Angielskiego*, ma 7 mil obwodu, 500,000 mieszk., fortecę *William*, towarzystwo przykładające się do historii *Azyatyckiej*, starożytności, sztuków i umiejętności, *Akademia Mahometanów*, piękny ogród botaniczny, teatr; wielu fabrykantów i kunsztmistrzów, budowla statków; 3 banki handlowe, 7 kampanii assekuracyjnych. *Dakka*, dostarcza najpiękniejszych muszlinów, kartunów i kwiecistych kwefów,

główny jarmark materji jedwabnych i bawełnianych. *Kossemasar* nad Hugletą, fabr. jedwabiu i bawełny.

2) Bahar (część południowa należy do Marattów) z miastem stoł. *Patna*, ma 150,000 mieszk., z fortecą nad Gangesem, i tkalnią bawełny. *Rotasghar*, forteca na górze.

3) Orissa (część jedna należy do Marattów) z miastem stoł. *Kuttak* nad Mahanaddą, nie daleko morza. *Balasore*, port, fabryka bawełniana.

4) Benares, z m. s. t. i. ma 580,000 mieszkańców nad Gangesem, główne miejsce nauk Indyjskich z obserwatoryum, również pielgrzymki Hindusów, fabryki materji złota i srebra, gazy, atłasu, szalów i indygo.

5) Auhd (*Oude*) z miastem *Ellahabad*, nie daleko ujścia do Gangesu. *Feisabad* czyli *Bangla* nad rzeką Gorah czyli Dewah, z wzmocnionym zamkiem. *Lukno* (*Luknau*) nad rzeką Gumati, fabr. indygo.

6) Tipra (*Tipora*) z m. s. *Kornillah*.

7) Brytyjskie Assem czyli Aszam, z miast. st. *Kor-gaun* czyli *Ghergong* nad Burremputer.

b) Prezydentwo Madras:

aa) Posiadłości bezpośrednie.

1) Madraski Jaghier czyli Cirkar, z miastem *Madras* czyli *Madraspatnam* nad Palierą i rzeczką Meleapur, przez którą idzie most z 29 arkadami; najznacniejsza kolonia Anglików w wschodniej i średniej części półwyspy Ghatyskiej, stolica Gubernatora Angielskiego, 300,000 (a podług *St. Croix* 17,000) mieszk., z mocną fortecą *St. Georg*, wybrzeżem; fabryką bawełny i szkła, handel znaczny. *Mallampuram* czyli *Melia-pur* (*St. Thomas*) nad Buchtem, stolica Biskupa Katolickiego; fabr. wełny. *Maweliewarom* czyli *Maweliepuram*, ruiny miasta starożytnego i bardzo wielkiego, z niezliczoną liczbą Kościołów, piramid, Chauderiów (publicznych gospód), sklepów i t. d., wszystkie w jednej skale wykute.

2) Karnatyk, z miastem i fortecą *Arkot* czyli *Arrukute*, *Vellore* czyli *Welur*, obu nad Palierą; w pobliskości ostatniego są godne uwagi pagody z podziemnymi drogami.

3) Pięć cyrkarów linie nadbrzeżne: *Guntur* z m. s. t. i., fabryka bawełny; *Kondapilli* z bogatemi rękodzielniami, miasto handlowe. *Masulipatnam*; *Ellor*; *Radszamundre*; *Czykakol*.

4) Angielski Tanjor z miastem *Negapatnam* nad ujściem jednego z ramion Kolaru, wybrzeże, fort., miasto handlowe. *Madevipatnam*, fabr. kobierców.

5) Mysore z ludnem miastem *Seringapatnam* na wyspie rzeki Kawery, ma 32,000 mieszk. Forteca *Ussore*, *Bangalore* i *Palakaczery* czyli *Palikat*.

6) Madura z miastem stoł. *Tryczynapalli*, ważna forteca nad Kaweri, główna zbrownia Anglików w tej okolicy. *Seringan* sławnym kościołem Hindusów. *Madura* czyli *Pandimala*, handel. *Tinevelli*, forteca, handel. Kraina *Kallestri*, zamieszkała przez rozbojniczych i bitnych *Kallierów* czyli *Koleriów* (*Cooleries*).

7) Angielska Marawa z m. s. *Ramanad* czyli *Ramanat-apanam*, forteca nad rzeką Madura czyli *Vejarre*,

bb) Posiadłości pośrednie:

1) Państwo Golkonda z obfitemi kopalniami dyamentów; zostaje pod panowaniem Xiążęcia dziedzicznego Mahometańskiego, z tytułem: Nisam (Król) Golkondy, także Subah (Wicekról) Dekanu, z m. s. i rezydencyjnym *Hydrabad* czyli *Bagnagar* nad Musseją z pięknymi budowlami i obszernymi ogrodami. Forteca *Golkonda* na górze, skład dobieranych dyamentów. Do tego państwa należy także Xięstwo *Adonizm* t. i.

2) *Tanjor* przy ujściu rzek *Kaweri* i *Kolarru*, które Hinduzi jako święte uwielbiają, zostaje pod rządem *Rajahi*, który tylko miasto i fortecę nad *Kaweri* z małą częścią państwa posiada. O 2 dnijskie mile stąd Król terazniejszy założył roku 1811 *Czaram*, to jest instytut, gdzie ubogich bezpłatnie karmi, z szkołami oraz dla Mahometańczyków, *Pogan* i *Chrześcian*.

c) Prezydentwo *Bombaj*:

aa) Posiadłości bezpośrednie.

1) Złemie *Bombajskie* z m. s. *Bombaj* na wyspie t. i. forteca z 200,000 mieszk., stol. Prezydentwa, towarzystwa literatury, port, warsztat okrętów (na którym budują mieszkańcy krajowi, po większej części *Parsy*, okręty wojenne na koszt wschodnio-Indyjskiej Kompanii, które co do trwałości, a czasem nawet prędszej żeglugi celują nad Europejskimi; główny skład towarów *Arabskich*, *Perskich* i *wschodnio-Indyjskich*, rafinerya soli morskiej. Nie daleko tego miasta są wyspy *Elephanty* (*Słonia*) i *Salsette* (które od roku 1805 łączą się groblą z *Bombajem*, z sławnymi pagodami w skałach wykutemi, z wielu grotami, sklepieniami, posągami, statuami, płaskorzeźbami i studniami. Miasto *Surat* nad *Tappi*, ma 600,000 mieszkańców, cytadellę, port; fabr. jedwabiu, płótna, złota, srebra i inne; handel znaczny. *Barocz* czyli *Broach*, forteca, nie daleko ujścia *Nerbuddy*, port, fabr. bawełny i achatu. Forteca *Amednagur*, fabryka towarów tkanych.

2) *Angielska Sunda* i *Kanara* czyli *Bednur* z miastem *Karwar* przy ujściu *Aligi*. *Onore*, handel pieprzem. *Mangalur*, port wygodny, handel.

3) Niektóre miejsca nadbrzeżne na południe *Kapu Dilli*, gdzie miasto *Feliczery* z składami *Malabarskich* produktów. *Cypur* czyli *Sultanpatnam*, port morski. *Kranganor*. *Andsznagur*, forteca nad ujściem *Madelapasza*, handel pieprzem.

bb) Posiadłości pośrednie:

1) *Nowa Mysore* pod panowaniem syna ostatniego *Hyder-Ali*, oddalonego od tronu *Rajaha Mysory*, z m. s. *Mysore*, forteca, rezydencja *Rajaha*.

2) Xięstwo *Kurga* pod panowaniem *Rajaha*, m. s. *Merkara*.

3) Kraj *Kananur* czyli *Kolanada* (obfity w dyamenty, około których do 60,000 ludzi pracuje), pod panowaniem Króla albo Królowej z tytułem: *Kolastri* (*Bibbi*). *Kananur* z zamkiem warownym.

4) Kraj *Kalikucki* pod panowaniem *Mahometańskiego Xiążęcia*, z tytułem: *Samorin*, z miastem nadmorskim i handlowem *Kalikut*.

5) Państwo Kochińskie pod panowaniem bardzo słabego Rajahy, z tytułem: Perumpadapil, z m. s. *Tripantry* czyli *Tripunetare*.

6) Państwo Trawankor pod panowaniem najmocniejszego Xiążęcia Malabarskiego, z tytułem: Triparu czyli Ben-nati Sorubam (Król białej ziemi), który prócz właściwego Trawankor części Kochinu, posiada Marawę i Madurę pod najwyższym rządem Angielskim. Miasto stol. *Trawankor* czyli *Tiruwankodar*, zimowe mieszkanie Króla, a *Triwanderan* czyli *Tiruwandabaram* letnie.

II. Posiadłości Francuzkie. Na brzegach Koromandel miasto *Pondichery*, wybrzeże, szrodek handlu Indyjskiego Francuzów, 40,000 Malabarów i 300 familii mieszk. białych i mieszzańców; tkalnia bawełny.

III. Posiadłości Niderlandczyków. Na brzegach Koromandelskich miasto *Paliakate* z fortecą Geldern, wybrzeże, stolica Gubernatora, handel. Na brzegach Malabarskich miasto *Kochin* przy ujściu Mangatty, forteca, port, stolica Gubernatora, tkalnia wełny, warsztat okrętów, główny skład Indyjskich towarów.

IV. Posiadłości Portugalczyków. Miasto *Goa* na wyspie, port, 2 zamki obronne, stolica Generał - Gubernatora i Arcybiskupa, handel. *Diu* na wyspie t. i., forteca; sławna obroną waleczną Portugalczyków roku 1539 i 1545.

V. Posiadłości Duńczyków. Miasto stol. *Trankeear* (*Trinkbar*) z 15,000 mieszk., port fabryka bawełny, rafinerya soli morskiej, mieszkanie misjonarzy Luterskich. Między łożami handlowemi najważniejsza jest *Sirampur* czyli *Friedrichsnagor* nad Gangesem. Tutaj mieszkający misjonarze wydali pismo święte w kilku językach wschodnich.

§. 7. Wschodnia półwyspa Indyi wschodnich z tamtej strony Gangesu czyli Pozaindyi.

Położenie, granice, obszerność. Pozaindye leżą od 108 — 127° długości, a 1 — 27° szerokości, graniczą z oceanem Indyjskim, Bengalem, Tybetem i Chinami. Obejmują 21,200 (46,000) mil kwadr.

Grunt i klima. Kraj jest bardzo górzysty; góry Anoupetumiu-, Assemskie i Arrakaniskie, Dalek, Landah, Kamrup i t. d. Na zachodzie jest przedgórze Negrais, a na południu K. Romania. I tu także znajdują się pustynie bagniste i piaszczyste. Powietrze na północy umiarkowane, na południu w lecie nieznośnie gorące, i tylko bywa chłodzone długo padającymi deszczami, i regularnie odmięnięciami się wiatrami, zwanymi *Monsoons*.

Wody. Ocean Indyjski z trzema odnogami: Chińską czyli Turecką, Siamską czyli Bengalską, Martabańską; dwie ostatnie łączą się z sobą cieśniną Malakka. *Rzeki:* Irabaddi, Maikong (często też zwana *Menam Kong* i *Kiulong*), Thaluain (zwana także raz *Nukian*, a drugie *Lukian*), Siam, która jest złączona z Maykiang *Kambodia*), rzeką Anan; Pegu (*Bugukiun*, *Thauluand*), Menam (*Maygue*) i t. d.

Produkta takie po większej części, jak na półwyspie zachodniej: Słonie, bawoły, cybety (wydające piżmo, tygrysy, ptastwo, gniazda ptasze pożywne, ryby, jedwabniki; zboże, ryż, cukier, owoce z drzew i ogrodowiny, sago, mangos, ananas, orzechy kokosowe, betel, areka, oliwa, wino, bawełna, indygo, pożyteczne i kosztowne gatunki drzew, osobliwie trwałe drzewo Teek, orle, sapan i Kalambak, drzewa gumowe, pokostowe i Benzoe, drzewa mydlaste i aloë (ostatnie dla zapachu i farby nazwane różowem), drzewo migdałowe Schirmmandel (czyli z zasłoną zwane), którego gałęzie zawsze horyzontalnie w równej odległości jedne nad drugimi leżą, (z bardzo przyjemnymi owocami), drzewa babeli (którem się żywi owad Gummilak zwany); złoto, srebro, żelazo, ołów, cyna, drogie kamienie (osobliwie najlepsze rubiny w Pegu), sól, oliwa kamienna, ambra.

Mieszkańców do 50 milionów. Birmami, Malaici, Chińczycy, Portugalczycy, Niderlandczycy, Ormianie i t. d. Główna religia krajowa jest Budhistyjska; cierpią tu także wyznawających Bramę, Mahometanów i Chińczyków. Rząd po większej części jest monarchiczny.

Główne części: następujące 6 państw:

1) Aszem pod panowaniem samowładnego Rajaha; jedna część należy do Prezydentwa Angielskiego *Kalkutta*.

2) Państwo Birmańskie, którego część: Ava, Pegu, Cassaj, Arrakan, Meklaj i Zachodni-Siam, 10,625 mil kwadr. i 17 milionów mieszk. mające, są pod panowaniem samowładnego Króla, który mieszka w mieście stoł. *Ammavapuram* czyli *Imerapura*. *Rangun* nad Syriana, dla zwyczajnego jej wzbierania, całe na słupach zbudowane 300,000 mieszk.; z przyczyny handlu odwiedzają je Azyatycy i Europejczycy.

3) Siam, 6500 mil kwadr. obejmujące, 190,000 (3 milionami) mieszk., pod panowaniem Króla, który mieszka w mieście stoł. *Sy-yo-thi-ya* (*Szudia*) na wielkiej wyspie rzeki Menam; wszystkie domy na mocnych słupach bambusowych są zbudowane; 119,000 mieszkańców. Wzdłuż brzegów leżą wyspy *Mer-gui*, oddzielone od stałego lądu cieśniną *Forrest*; najzna-

jomsza z nich jest *Pulo-Pinang* (to jest wyspa orzechy Betel), czyli wyspa *Xiążęcica Wales*, należąca do Anglików z dobrym portem i fortecą; główne miejsce handlu Malajskiego.

4) Półwysep Malaka obejmuje państwo Pakan, Czorhor, Queda, Pataug, Sinkopur, Trangam, Pera, Ligor, Rio (którego mieszkańcy najwięcej się trudnią rozbójnictwem) i Malakka z miastem stoł. ich rządców, z których niektórzy opłacić się mają Królowi Siam. Miasto *Malakka* 12,000 mieszkańców, z których 5000 jest Chińczyków, i wyspa *Riou* w cieśninie, Malakka należy do Niderlandczyków.

5) Cesarstwo Annam obejmuje prowincje Tunkin, (Tunquin), Kochinchina, Chiampa, Kampoja, Laos i Lac-tho, i ma w obwodzie 18,215 mil kwadr., mieszkańców 2 $\frac{1}{2}$ milionów. W Tunkin jest. m. stoł. *Bak-Kinh* 40,000 mieszk.; w Kochinchinie *Phu-Xuam* 50,000 mieszkańców, rezydencja Cesarza, Nie daleko stąd jest Bucht *Han* czyli *Turon*, jedyny port dobry w państwie.

6) *Ponthiamas*, z m. t. i., gdzie jest najznakomitszy port nad brzegami w Golfie Siam, pod Kampoją.

§. 8. Wyspy Wschodnio-Indyjskie.

Liczą 11 wysp i grup wysepek:

1) Wyspy Lakediwskie z lasami drzew kokosowych, pod panowaniem Xiążęcica Mahometańskiego. Najgodniejszą wzmianki jest *Lakondy*.

2) Wyspy Maldiwskie, jest to Archipelag, składający się z 1200 wysepek dosyć urodzajnych (najbardziej obfitujących w orzechy kokosowe i kauris), lecz nie wszystkie zamieszkałe, zostają pod rządem Sułtana Mahometańskiego. Największa wyspa jest *Maldiwa* czyli *Male*.

3) *Selan* czyli *Ceylon*, jest obszerna na 1750 mil kwadratowych, oddzielona od Koromandlu cieśniną *Balk*, jednak wielu piaskami i mostem *Adama* z nim złączona. Z gór, które się na niej znajdują, jest najznajorsza *Adama*, wysoka na dwie mile Angielskie. *Produkta* ma następujące: najlepszy cynamon, owoce chlebowe, heban, ryż, cukier, betel, pieprz, mannę, kardamony, kawę, owoce tylko pod tropikiem się udające, palmy parasolowe; złoto, srebro, drogie kamienne, słońce (najwięcej wartości mające w Azji), małpy, konie, miodnik (*Honigweiser*), muszle perłowe, kauris i t. d.

Mieszkańcy, których jest do miliona (po części wyznawający religią Budhistiską), dzielą się na dwa różne od siebie narody: Wedów i Singalezów. Anglicy wprowadzili tu roku 1815 swe prawo z potrzebnymi odmianami. Miasto *Kolombo*, forteca, port i *Trinkonomale* przy ujściu Mawelagongi, która tu tworzy wyborny port, w którym liczna flota w każdej porze roku bezpiecznie na kotwicach stać może; dla tego jest głównem miejscem zbierania się flot Angielskich w Indyi.

4) Wyspy Andamańskie, obfitują w drzewo zdane na budowie okrętów i inne rzeczy; bawełnę i t. d.; osobliwie wielka i mała Andaman, na której jest Angielska kolonia *Cornwallis* z pięknym portem i miejscem wygnania winowajców z Bengalu.

5) Wyspy Nikobaryjskie zostają pod najwyższym rządem Duńskim, zamieszkałe od Malajów. Znakomitsze są: *Nankaweri*, *Komarty*, *Nikobar*, *Trinkutte*.

6) Wyspy Sundyjskie, z których największe są: *Sumatra*, *Java*, *Borneo* i wyspy *Celebskie*.

a) Sumatra od Javy, oddzielona cieśniną Sunda a od Malakki cieśniną Malakka, ma 8062 mil kwadr., z górą *Ophir*, wysoką na 12,160 stóp nad powierzchnią morza. dostarcza najprzedniejszego zboża, nieco srebra, miedzi, żelaza, saletry, soli i t. d., drzew kokosowych, betel, areka, kawy, indygo, owoców chlebowych, ananasów, południowych owoców, kassyi, pieprzu, bawełny, imbiru, kamfory, gummy, benzoe, mangoes, pisang, trzciny bambusowej, ryżu, orzechów muskatelowych, goździków, drzew jedwabnych, bawełnianych, teek i żelaznych i t. d.; słońców, bawołów, nosorożców, cybetów, małp, tygrysów, pszczoł, jedwabników, indyjskich gniazd ptaszyc, ryb, ambry i t. d. *Mieszkańcy*, których jest do 4,500,000, są Badda, Orang-Kubuih, Orang-Gugih, Malaici, Europejczycy i t. d. Wyspa zawiera w sobie 17 państw, po części zależących od Anglików, Niderlandczyków; z tych największe jest Menangkabo, mające niektórych książąt wazalami. Głównem miejscem Niderlandzkiego jest forteca *Padang*, stolica Gubernatora. Stolica posiadłości Angielskich czyli Benkulii jest forteca *Marlborough*, stolica jednego Prezydenta.

b) Jawa obszerna jest na 2400 mil kwadratowych, ma 976,000 mieszkańców; ma też same produkta, co Sumatra, osobliwie kawę, cukier, imbir, indygo, bawełnę, drzewo, sapan, kurkumę, pieprz, gniazda ptasze, trzinę Hiszpańską; drzewo trujące i t. d. Krajowi Książęta są wazalowie Niderlandzcy, których miasto stoł. jest *Batawia* nad Tjilin czyli Jakatrą, z 160,000 mieszkańcami, między którymi jest 1500 Europejczyków, 100,000 Chińczyków, prócz tego Jawańczycy, Armeńczykowie, Persy i 17,000 niewolników murzyńskich, forteca namiestnika pierwszego, i towarzystwa uczonych; z wielu kana-

łami. Tu należą także wyspy *Ornust* z wielkimi warsztatami okrętów i *Madura*, bardzo obfitująca w ryż.

c) Borneo, największa wyspa Azji, obejmuje mil kwadrat. 14,250. ma podostatkiem pieprzu, kamfory, imbiru, trzciny bambusowej, ryżu, bawełny, południowych owoców, benzoe, chlebowych owoców, orzechów kokosowych, mangos, sago, betel, drzewa do budowli i sandałowego, trzciny Hiszpańskich, małp, nawet z rodzaju Orangutang, tygrysów, bawołów, pszczoł, gniazd ptaszyc pożywnych, bezoar, złota, miedzi, żelaza, cyny, dyamentów, ambry. Między pięciu milionami mieszkańców znajdują się Orang-Eidahan (bardzo pracowici, ale biją jeszcze ludzi na ofiarę), Baczuzi (Biajos, Dajakkowie, po większej części Mahometanci) rybacy wędrujący znajdują się i na innych przyległych wyspach, Malaici, Chińczycy i t. d. To państwo należy do Sułtanów *Boruco*, *Sumbas*, *Baniermassing*, *Suluh* i t. d. Niderlandczycy mają tam osadę z fortecą *Tatas*.

d) Celebes czyli Makassar (*Celebes* są to wschodnie brzegi a *Makassar* zachodnie), obszerna jest na 4270 mil kwadrat., obfituje w ryż, orzechy kokosowe, drzewo sandałowe, bawełnę, słoniową kość, wosk, złoto, dyamenty i t. d. Między 3 milionami mieszkańcami są Makassarowie (najwaleczniejszy naród w Wschodnich Indiach, trudniący się uprawą gruntu, rybołóstwem, tkaniem jedwabiu i wełny), Buggijczyków czyli Bonyjczyków (Mahometanie), Boczusowie i t. d. Tu są państwa: *Goach* czyli Makasar *Boni* (które Anglicy roku 1814 zdobyli), *Soprim* i t. d., z których niektóre płacą daninę Niderlandczykom. Do tych należy miasto *Makassar* z portem i 90,000 mieszk., forteca. *Rotterdam*, główny kantor handlowy i skład towarów. Do mniejszych wysp Sundzkich należą między innymi; *Banka* (która należy do Sułtana Palembang na Sumatrze), z minami cynowemi. *Timor* (należy do Niderlandy), obfituje w drzewo sandałowe, owoce chlebowe, tabakę, indygo, wosk, perły, złoto, miedź. *Mieszkańcy* są gatunku Murzynów, Malaici, Chińczyki, Niderlandczyki, Portugalczycy i t. d.; z miast. stoł. *Koupang* czyli *Kupang* z fortecą *Konkordya*. Wyspy *Pogkis* czyli *Nassau*, od ludu bardzo dobrego zamieszkane.

7) Wyspy Molukskie czyli Korzenne obejmują w ścisłym rozumieniu wyspy: *Ternae*, *Tidor*, *Motir*, *Machian*, *Baczyan* i t. d.; w obszernem zaś do tego jeszcze liczą: *Gilogo*, *Geram*, *Amboina*, wyspy *Bauda*, *Timor* i t. d. Prócz kokosów, sago, trzciny cukrowej, mangos, owoców chlebowych i t. d. są gałki muszkatalowe i gwoźdżiki korzenne głównymi produktami. Między mieszkańcami znajdują się Harafora (czyli Alfuryjczycy, cichy naród, trudniący się prawie na wszystkich wyspach Wschodnich Indyi uprawą roli), Mnrzyni z długimi włosami, koloru miedzianego, Papuarowie szorstko-głowi, Portugalczycy i t. d. Nad wielu wyspami panują krajowi Sułtanowie, pod zwierzchnictwem

jednak Niderlandczyków. Właściwie należą do Niderlandczyków wyspy *Amboina* z wybornymi plantacyami drzew gwoździkowych i gałek muszkatelowych, i 10 wysp *Banda*, których głównym produktem są gałki muszkatelowe. *Ternate* ma swego właściwego Sułtana, do którego należą także niektóre sąsiedzkie wyspy i północno-wschodnie brzegi *Celebes*. Do Niderlandczyków należy miasto *Ternata* i forteca *Orania* z magazynami i budowlami gubernii. — Roku 1812 odkryto także w południowej Azji wyspę *Masquarri-Eiland*, tak nazwaną od Gubernatora Angielskiego; polujący na psy morskie w południowym kole biegunowym złapali ich tam do 80,000 sztuk we 2 miesiącach.

8) Wyspy *Sulah* czyli *Sooloo (Solo)*, których jest 60, obfitują w trzcinę Hiszpańską, sago, pieprz, kamforę, gniazda ptasze, mango, wosk, bezoar, słoniową kość, perły i t. d.; pod panowaniem Sułtana.

9) Wyspy Filipińskie i Manilskie należą do Króla Hiszpańskiego, mają podostatkiem zboża, ryżu, cukru, kawy, tabaki, bawełny, lnu, imbiru, cynamonu, pieprzu, kamfory, oliwy, sago, kakao, owoców chlebowych, indygo, drzewa orlego i hebanowego; koni, bydła rogatego, bawołów, gniazda ptasze pożywne, wosku, żółtiow, ryb, cybetów; pereł, piasku złotego, żelaza, ołowiu, siarki, saletry, żywego srebra i t. d.; z 3 milionów mieszkańców (dziłkich *Ygalottów* z gatunku murzynów, białych i nieco oświeconych *Tagalów* (*Bissajerowie*, *Haraforas*, *Alfuryiczycow*, *Malaitów*, *Chińczyków*), ma podlegać milion Hiszpanom. Największa wyspa jest *Manila* czyli *Luzon* z miast. stoł. *Manila* nad wielką odnogą, fort, stolica Arcybiskupa Katolickiego, Akademia, działolejnia, rafnerya cukru, handel. *Magindanao* czyli *Mindanao* obejmuje mil kwadr. 2400, obfituje w cynamon (którego jednak nie używają), ryż, kassya, drzewo do budowli, sago, tabakę, złoto, perły, wosk i t. d. Między krajowemi Xiążętami najważniejszy jest Sułtan z *Magindanau*. Hiszpanie posiadają także część tej wyspy z fortecą *Sambuamgam (Samboangon)*.

10) Wyspy Karolińskie czyli Nowo-Filipińskie z wyspami *Pelew (Palaos)* pod najwyższym rządem Hiszpańskim, bez obsady. Największa wyspa z Karolińskich jest *Hagolen*; pomiędzy wyspami *Pelew*, jest *Kurarara* z stolicą Króla, i *Orlong*, ustąpiona Anglikom, ale nimi nie osadzona,

11) Wyspy Maryańskie lub Łazarza (*Lazarus*), też Ladrony czyli Złodziejskie, których jest 15, należą także do osad Hiszpańskich, mają podostatkiem rogatego bydła, koni, dzikich świń, jeleni, ryb, palm kokosowych, drzew chlebowych, ryżu, kukurudzy, kakao, cukru, indygo, bawełny, owoców południowych, ananasów i t. d. Główna tylko wyspa *Guaham* czyli *Guam* jest zamieszкана. Miasto główne *Agana* czyli *S. Ignatio de Agana*, port, stolica Hiszpańskiego namiestnika.

§. 9. C h i n y.

Państwo Chińskie składa się z zupełnie poddanych, i daninę płacących krain, obejmuje razem mil kwadrato-
wowych 202,109 (podług innych 165,000), z 166,500,000
mieszkańcami. Do pierwszych należą Chiny, od krajow-
ców Tsing (także Chumkue, to jest kraj centralny) zwane.

Położenie, granice, obszerność. Chiny leżą od
115° — 140° 50' długości, a 20° 9' — 41° 20' szerokości,
graniczą na północ z Tunguzją i Mongolią (gdzie się
ciągnie mur na 500 mil, przez góry wysokie od 2—300
stóp i głębokie doliny i rzeki), na wschód z morzem
wschodniem i odnogą Korejską, na południe z morzem
Indyjskiem, odnogą Tunkińską i wschodniemi Indyami,
na zachód z Tibetem. Obejmuje 81,543 (69,000) milkwadr.

Grunt i klima. Grunt jest bardzo górzysty, jedna-
kowoż z przyczyny pilności, godnej naśladowania mie-
szkańców, jest bardzo urodzajny. Klima na północ jest
zimne, na południe lato gorące, po którym następuje
zima z wichrami i ulewami bardzo wielkimi.

Wody. Morze wschodnie, tu zaś Chińskie,
ma trzy odnogi: Korejską, Hoanhaj (morze żółte)
i Tunkińskie. *Rzeki:* Hoangho (rzeka żółta), Yan-
tse - Kiang (rzeka niebieska). Niezliczone z sobą po-
wiązane Kanały, z których kanał Yun-ho czyli Kró-
lewski od Kanton do Peking, jest długi na 150 mil.

Produkta. Złoto, srebro (nie bardzo używane), miedź,
ołów, cyna, żelazo, kamienne węgle, porcelana i inne
ziemie, cynober, drogie kamienie; zboże, ryż, owoce,
południowe owoce, wino, rumbarbarum, bawełna, her-
bata (osobliwie sławna), cukier, kamfora, morwowe
drzewa, pokost, drzewo woskowe, żelazne, gliniane,

różowe i inne, trzcina bambusowa; wleblądy, konie, woły, owce, zwierze bżam wydające, lwy bez grzyw, jelenie, dzikie świny, bażanty, złotemi i srebrnemi zwane, złotobrewy (ryby), jedwabniki i t. p.

Mieszkańców 146 millionów: Chińczykowie, Tatarzy, Żydzi i t. d. Są tu 4 główne religie: Kong - fu - tse (*Konfucyusza*), Laokiun, religia Fo i Lamańska, oraz religią dworską będąca. Chrześcianom, Żydom i Mahometanom wolno czasami odprawiać swe nabożeństwa. Co do nauk i umiejętności, przewyższają Chińczykowie wszystkie narody Azyatyckie, wyjąwszy Japończyków. Ich fabryki i znakomite dostarczają: materij jedwabnych, kartunu, muszlinów, rozmaitych robót z sżoniowej kości i lakierowanych, porcelany, papieru, zegarków i t. d. Handel prowadzą osobliwie z Indyami wschodnimi, Jawą, Manilą, Rosyją i Japonami. Europejczycy i północni Amerykanie wywożą także wiele produktów tak naturalnych, jako i kunsztownych.

Rząd jest monarchiczny i dziedziczny. Teraźniejszy Cesarz zowie się Tao - Kuang. Dochody krajowe podług Thoms 248½ mil. zł., prócz podarunków, cła (które jest prywatnym cesarza dochodem) i liwerunków zboża i ryżu w wartości około 115 mil. zł. Siła zbrojna lądowa jest, podług tegoż Thoms, 1,263,000 ludzi, a morska składa się tylko z małych statków zatrudniających ogółem 51,000 majtków. —

Podział. Dzieli się na 17 prowincyj mało co znanych. Miasto stoł. i rezydencyonalne jest *Szuntiang-fu*, czyli *Peking* 1,500,000 mieszkańców, obejmuje prócz przedmieść 5 mil obwođu, składa się z 4 miast obmurowanych z wielu ulicami długimi, prostymi i szerokimi, które w nocy na końcach bywają zamykane kratami drewnianymi, a w dzień strzeżone żołnierzami, którzy mają pałasze przy boku i bicze w rękę; 10,000 pałaców, 5 publicznych ółtarzów, 33 Kościołów, 2 Kościoły Grecko - Rosyjskie, 4 Katolickie, 4 meczety, dom podrztków, 6 cmentarzów dawniejszych panów kraju, wiele Cesarskich dworów, stolica towarzystwa astronomicznego i lekarskiego, Akademia umiejętności, obserwatoryum i t. d. Miasta *Kiangning-fu* czyli *Nanking* z milionem mieszkańców, stolica Katolickiego Biskupa, znajduje się w niem sławna wieża porcelanowa (wysoka na 200 stóp z 9ma piętrami; właściwie z lakierowanych cegieł); wiele bibliotek; fabryki jedwabiu. *Quang czeoufu* czyli *Kanton*, sławne miasto handlowe z portem, mające 75,000 (250,000; 1 milion) mieszkańców, z których trzecia część na 60,000 Szampańczyków czyli małych statkach na rzece *Tuho* (Tigris) żyje, i tworzy niejako miasto pływające;

szrodek handlu między Chińczykami i Europejczykami; instytut szczepienia ospy. Wyspy *Formosa* czyli *Tai-Quan* i *Hainan*. Półwyspa *Makao* oddzielona od stałego lądu zapadłym do połowy murem z mostem i portem t. i., należy do Portugalczyków pod najwyższym rządem Chińskim, za co rocznie płacić muszą 100,000 dukatów. Na południe teje przy wchodzi od odnogi *Kanton* leżą wyspy *Ladrone*, których mieszkańcy od 25 lat swem rozbojstwem niespokojność sprawują na morzu Chińskim; pojedynczo pływające okręty zabierają, a miasta i wsi po brzegach Chińskich rabują i palą.

Leśne kraje są:

1) Mała Bucharya, Wschodnia - Czagatai, Kaszgar czyli Kara-Kitai, 10,500 mil kwadratowych obejmująca, z których większa część składa się z pustyn piaskistych Gobi, po Chińsku Szamo, zajmujących 400 mil długości, a 100 największej szerokości, mające kilka Oazów, Hamel, Lop i t. d., 300,000 mieszk., po większej części Muhametanów, trudniących się najwięcej prowadzeniem handlu karawanami. Miasto stoł. i handlowe *Jerken* nad rzeką t. i. i *Kaszgar*.

2) Mongolia, obejmująca mil kwadratów 53.130. Tu jest wielka pustynia Gobi, państwo Altai, i źródła rzek Oby (z Irtyszem) i Jenisei. Mieszkańców milion, którzy po części prowadzą życie Nomadyckie, a wyznają Dalai Lamę, i są albo Dorbon - Oirat czyli Oirat w powiatach Songarei i Echuchunor czyli Choszotei, do których należą Choszoci, Songarowie, Derbeci i Torgoci, lub też Choit czyli Tymmiit, albo właściwi Mongołowie, Szarra zwani (żółci podług koloru płótna ich namiotów), i Kalkas - Mongolowie (od rzeki *Kalka*). Zostają pod rządem wielu Xiążąt podległych Cesarzowi Chińskiemu. Jeden z nich mieszka w *Urga* czyli *Kuroe*, nie daleko wielkiej spławnej rzeki *Toolast* z 6000 portami czyli mocnymi namiotami, stolica Xięży Lamajskich, Kutuchta czyli Bogdokegem. Miasto *Czehol* czyli *Czyhol*, letnia rezydencja Cesarza. Nie daleko granicy Rosyjskiej jest miasteczko pograniczne i handlowe *Maimaczyn* czyli *Kitajska-Słoboda*.

3) Tunguzya czyli Amurland (kraj Amurski), z obu stron Amurem oblany, obejmuje 26,250 mil kw. 1,700 000 mieszkańców, po większej części Nomadów, i ma 2 gubernie.

a) Tsytsykar, gdzie między innymi narodami znajdują się Manczuzi i Dauryowie (Taguryowie, Solonowie), z miastem stołecz. *Tsytsykar* nad rzeką Nonni-Oufa, będąc miejscem wygnanców Chińskich, i *Ulussu - Mudan*, najodleglejsze miasto Chińczyków ku granicy Rosyjskiej.

b) Kirin, w którym między innymi narodami znajduje się naród Jupi, trudniący się rybołóstwem, z miastem stoł. *Kirin-Ula-Choson*, rezydencja Wice-Króla Chińskiego, i półwyspy *Czoka* czyli *Sachalin-Ula*, także *Sagalja*, która jest odłączona od wyspy Japońskiej *Czika* czyli *Jesso* cieśniną *Pejrouse*.

Prowincja *Leaotang* 668,852 mieszkańcami; jest to dziedzictwo familii Cesarzkiej, z m. s. *Mukden* czyli *Sziniang*.

4) Półwyspa Korea, obszerna na 4200 mil kw.; część jej północna dla gór śnieżnych *Szanbesau* jest zimna i nieurodzajna, lecz południowa część ma ginseng, ryż, bawełnę, len, tabakę, rogate bydło, konie, niedźwiedzie, kuny, sobole, jelenie, dzikie świnie i koty, jedwab, perły, krokodyle, złoto, srebro, ołów, żelazo i t. d. *Mieszkańcy*, których jest 1,500,000, składają się z Manczutunguzów i Chińczyków, wyznających religią Fo czyli Kong-fu-tse, i trudnią się prócz uprawy ziemi i paszenia bydła, tkaniem lnu i bawełny i t. d. Nad tą wyspą panuje Król dziedziczny samowładny, hołdujący jako Wazal Cesarzowi Chińskiemu. Część owej tylko ma należeć do Cesarza Japońskiego. Miasto stoł. jest *King ki-tao*, rezydencya Królewska, z sławną biblioteką, składająca się z pisanych i drukowanych książek, nad którymi pierwszym bibliotekarzem jest jeden z rodziny Xiążęcej wyznaczony. Miasto *Chosan* (Czo-san) z portem morskim. — Na południe tej półwyspy leży dobrze uprawa wyspa *Quelpaert* (*Muza*), zamieszka od mieszkańców niegościnnych z miastem *Moggan*.

5) Kraje Sifanów czyli Tufanów na zachód Chin podzieleni są na czarnych i żółtych Sifanów, podług odmiany koloru ich namiotów.

6) Tibet czyli Tangut (z Nepalem obejmuje 18,000 mil kwadrat. i 12 mil. mieszkańców), którego część południową pospolicie nazywają Butan, a północną w ścisłym rozumieniu Tibet, jest zapewne najgórzystszy kraj w Azji, po większej części z długimi i mroźnymi zimami. Góry Mustag, odnoga Kontajskich z wierzchołkami śnieżnymi i lodowymi. Także na północy znajdują się długie pustynie, i część pustyni Gobi. *Produkta*: Sarlub czyli ryczące bawoły z długimi grzywami (używane za granicą na oganiaczki do much i kitki), owce z cienką wełną (właściwe Tibetu), kozy dzikie (na zimę obrastają im piersi delikatną siercią wełniastą pod włosiem długim, które pospolicie kozy mają, te używają do tych sławnych szali i chustek), zwierzęta wydające piżmo, niedźwiedzie, lwy i t. d.; zboże, wino, owoce, południowe owoce, rumbarbarum, cokolwiek drzewa; złoto, ołów, żelazo, miedź, tynkal (z którego wyciągają borax), drogie kamienie, sól, ziemie farbierskie, marmur, węgle kamienne i t. d. Krajowa religia jest Lamajska (Szygiemuńska czyli Budhistyjska), którą wyznaje cała Indya wschodnia aż do wyspy Ceylon z licznym duchowieństwem i wielu Kościołami, przeszło 100 milionów ludzi; ma ona wielkie podobieństwo do Katolickiej. Najwyższą jej głową jest Dalai-Lama (to jest wielka matka dusz), niepokalany, nieśmiertelny, przenikliwy i najmędrzy widzialny zastępca Bóstwa Burchan, i Tiszu (Bogdo-) Lama, których dusze po zmarciu ciała przechodzą w inne ciała ludzkie. Ci zarządzają także krajem pod najwyższym rządem Chińskim. Dalai-Lama rezyduje w mieście stoł. właściwego Tibetu *Laisa* czyli *Barantola* nad Burremputer, z wielkimi szkołami, Katolickie hospitiom Kapucynów, drukarnia chińska z stojącymi literami, sławna świątynia; handel karawanami prowadzony. Mieszka on także często w zamku na górze i Klasztorze *Putala*, który jest zbudowany na 4 piętra podług gustu Europejskiego, zamyka w sobie 10,000 pokoi, wiele dziedzińców, wysokie przysionki, terassy i kryte drogi. Tiszu Lama rezyduje w mie-

ście *Tiszulamba* czyli *Trascilhumbu*, Inny nakoniec *Lama*, *Daeb* *Raja*, rezyduje w mieście stoł. *Butan Tussisudon* z wielkim pałacem, wielu świątyniami *Lama* i *Klasztorami*.

7) Kraj *Nepal*, *Nekpal* czyli *Napaul*, obfituje w żelazo, miedź, złoto, srebro, bawełnę, drzewo, borax, rogate bydło, słonie, nosorożce, tygrysy i t. d. *Mieszkańcy* są: *Hinduzi*, wyznawający religią *Bramińską* czyli *Lamityjską*, a po części *Njuary*, zapewne od *Mongołów* pochodzący. Kraj ten jest opanowany od *Rajaha*, hołdującego państwu *Chińskiemu*. Miasto *Butgao* czyli *Knipo* 12,000 rodzin, i *Khatmandu* czyli *Jah* 50,000 mieszk., miasto st. tego kraju. Łańcuch forteczny na granicy południowej jest odstąpiony *Kompanii Angielsko-Wschodnio-Indyjskiej* pokojem 10. Maja 1815 tejże *Kompanii* także wolny przechód przez *Napaul* i *Tartaryą* do *Chin*, dozwolono.

8) *Xięstwo Sokkum* czyli *Seguin* między *Nepalem* i *Butan*, na granicy północnej *Bengalu*.

9) *Lieukieu* czyli wyspy *Liqueos*, rachują ich do 36, zostają pod rządem dziedzicznego *Króla*, zależącego od państwa *Chińskiego*. Główna wyspa *Lieukieu* czyli wielka *Liquejo* z miastem stoł. *Kingczing*. Na wyspie *Jajarna* (*Czaczarna*) jest stolica *Kościelnego Xiążęcia* dziedzicznego (*Daire*). *Wyspy* należące do *Króla* dziedzicznego są: *Madszy-Kosima*.

§. 10. J a p o n i a.

Państwo Japońskie (*Japańskie*) składa się z niezliczonej liczby urodzajnych i nieurodzajnych wysp, skał i piaszków na wielkim *Oceanie*, które się w tych okolicach zowie *morzem Japońskim*, leży od 25—47° szerokości, a 144—169° długości a ma obejmować 8625 mil kwadratowych. Wszystkie wyspy mają góry przykre, których wierzchołki wiecznym śniegiem są okryte; znajduje się także w *Nifon* 5 gór wulkanicznych. Grunt bardzo pilnie bywa uprawiauy.

Produkta. Złoto, srebro, miedź, cyna, żelazo, siarka, dyamenty, porcelana, cynober, pokost, kokos, drzewo papierowe, kamfora, herbata, owoce, południowe owoce, wino, musztarda, bawełna, tabaka, ryż i inne gatunki zboża, len, konopie; bawoły, kury z delikatnem pierzem i inne, bażanty, jedwabniki, pszczoły, muszle perłowe, ryby i t. d. *Mieszkańców* do 50 (50) milionów, co się tyczy kunsztów i nauk najbardziej postąpili w *Azyi*. Główną religią jest *Budhistyjska*, z wielką liczbą *Xięży* i *Klasztorów*; nie cierpią tu *Chrześcian*. *Fabryki* dostarczają materyi jedwabnych, bawełnianych i innych, porcelany wybornej, dobrych towarów żelaznych i stalowych, wybornych robót lakierowanych, naj-

piękniejszego papieru z pewnego gatunku kory, drzewa morwowego, bardzo szacownego, tombaku i t. d. Handel jest w nędznym stanie, gdyż pod karą śmierci jest zakazano Japończykom, zwiedzać obce kraje. Rząd jest podzielony między wielu małych Xiążąt, którzy jednak zależą od najwyższego rządu Kubo Soma, to jest Cesarza, którego imię w całym państwie utrzymywane jest w największej tajemnicy; i dopiero po jego śmierci dowiedzieć się można, jak się zwał. Dairo (głowa religii), który przedtem był rządcą duchownym i świeckim, ma tylko tytuł dawnej swej mocy. Następcy z tych dwóch domów są dziedziczni, również jak wszystkie urzędy publiczne. Dochody podług *Schneegansa* 1698 milion. złt. pol. Siła zbrojna lądowa z kontyngensem xiążąt lennych 468,000 infanteryi a 58,000 kawaleryi.

Główne wyspy państwa tego są:

1) Niphon czyli Nipon, z m. s. *Jeddo* czyli *Edo* nad rzeką Tonkaj, mające 730,000 domów a przeszło milion mieszk., między którymi jest wiele kunsztmistrzów, rzemieślników i kupców; rezydencją Kubo, którego pałac ma mieć $2\frac{1}{2}$ mili obwodu. *Miako* czyli *Kio* nad rzeką Kamogawa, przeszło 1 milion mieszk., rezydencya Dairy, handel.

2) Kiusju czyli Saików (*Ximo*), gdzie jest miasto handlowe *Nangasaki* z portem, jedyne miejsce, w którym Niderlandcykowie mający swój skład na wyspie *Desima*, (złączonej z tem miastem mostem) interessa swoje uskutecznić, a Chińczycy handlem trudnić się mogą.

R o z d z i a ł T r z e c i .

A F R Y K A .

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Półwyspa Afryka rozciąga się od $0^{\circ} 56'$ — 70° długości, a $34^{\circ} 25'$ połudn. = 57° północnej szerokości, wązkim (bo tylko na 12 mil.), międzymorzem Suez styka się z Azyą; z innych zaś stron wszędzie morzem oblana, to jest: na zachód i południe morzem Atlantyckiem i Etyopskiem, na wschód Indyjskiem i Arabskiem, a na północ morzem śródziemnem. Obejmuje mil kwadr. 551,638.

§. 2. *Grunt* po większej części piaszczysty i suchy, z pustyniami, z których w 8—12 dniach ledwo wyjechać można. Najznakomitsze góry są: pasmo w 10° północnej szerokości, góry Miesiąca czyli Alpy Habeszyńskie, które się na zachód od przedgórza Sierra Leona, a na wschód od przedgórza Gwardafui rozciągają. Na północ leżą góry Atlas, od zachodu na wschód się ciągnące. Prócz tego góry Kong, Lupata, góry śnieżne, na południe aż do przylądku dobrej nadziei i przedgórza śpiłkowego (najdalszego na południe leżącego wierzchołku Afryki). Od głównych tych gór rozchodzą się odnogi na wszystkie strony, które się kończą na wielu przedgórzach. Ztąd znajdują się prócz wspomnianych przedgórzów na zachód Kap Negro, przedgórze 3 wierzchołków, przedgórze Palmów, przedgórze zielone i białe i t. d.; na wschód Kap Corrientes, Delgada i t. d.; na północ Kap Spartel, Bona i t. d.

Morza i odnogi. Morze śródziemne z odnogą Syrtyjską, morze Atlantyckie, morze Etyopskie z golfem Gwinea i morzem Kap, gdzie jest бухта Tafel i Fals, Ocean Indyjski z kanałem Mozambickim, z morzem Arabskiem, z odnogą Arabską czyli morzem czerwonym,

§. 4. *Cieśniny.* Cieśnina Gibraltarska, szeroka na 3 mile, łączy morze śródziemne z morzem Atlantyckiem, i cieśnina Babelmandel (brama umarłych) łączy morze Arabskie z odnogą Arabską i morzem czerwonym.

§. 5. *Wody.* Jeziora: Marawi, Fiddre, Aquilunda, Dembea i t. d. Rzeki: Nil, Senegal, Gambia, Niger, Zaira, Coanza, Danda, Sofala, Zambese i t. d. Inne zaś są nadbrzeżnemi i rzekami step.

§. 6. *Klima* gorące, ponieważ Afryka leży po większej części w gorącej strefie; przy brzegach wilgotne i gorące, tylko na północy nad morzem śródziemnym umiarkowane wiatrami morskimi i górami Atlas. W wielu okolicach wieje wiatr gorący i duszący, zwany Harmattan czyli Samum.

§. 7. *Produkta.* Lwy, pantery, lamparty, hieny, szakale, zebry, girafy, słonie, wielbłądy, gazelle, cybety, małpy, konie, owce z delikatną wełną, rogate bydło, bawoły, kozy, papugi, pawie, flamingi, strusie, węże, pszczoły, ryby, krokodyle; zboże, osobliwie pszenica i ryż, wino, kawa, cukier, bawełna, oliwki, południowe owoce, daktyle, owoce chlebowe, farba czerwona, indygo, drzewo morwowe, maślane, hebanowe, ananasy, melony, ambra, kasya, maniok, pieprz, listki senesowe; guma, tamarynda, tabaka, indygo, mastyx; złoto, srebro, miedź, drogie kamienie, saletra, salamoniak, sól, wody mineralne i t. d.

§. 8. *Mieszkańcy.* Liczba ich wynosi 102,412,600 (80—120 milionów). Są lub mieszkańcami (pierwotnymi): Kabylowie czyli Berbery, Kopty, Negry, Kaffry (z Callami i Szangallami) i Hottentoci; albo też przychodnie z innych narodów; Arabowie z Habeszynczykami i Nubijczykami, Turkami, Żydami i Europejczykami. Kolor mieszkańców jest na północy biały, w środku czarny, na południe żółtobrunatny. Mieszkańcy (od 8—12 północnej szerokości) co do religii są Mahometanami, czcicielami bóstwa Fetisz (węzów i t. d. z Xiężmi i bez Xięży), czcicielami gwiazd; są jednak i Chrześcianie (n. p. Kopty w Abissynii i Egipcie), Żydy i t. d. cierpieni. — Nauki kwitną tylko w Fez, Marokko, Kairo i t. d.; i tylko Abissyńczykowie mają książki w swym języku z własnym pismem. — Głównem ich zatrudnieniem jest paszenie bydła (osobliwie wielbłądów na pół-

nocy); niektóre tylko okolice dostarczają skór i t. d. za granicę. Handel jest albo morski (i wprawdzie mówiąc tylko w rękach Europejczyków i w Rzeczy - pospolitej północno - Amerykańskiej), albo karawanami, po większej części niewolnikami (których dawniej do 200,000 rocznie wyprowadzano), słońsiwą kością, złotem i t. d.

§. 9. *Podział.* Afryka dzieli się na:

1) Północną Afrykę: Egipt, Barbaryą, Fez i Marokko, Biledulgerid i Sahara.

2) Środknią Afrykę: na wschód Nubia, Abissynia i brzegi Adel i Ajan; wewnątrz Nigrycyja, a na zachód Senegambia, i wyższa Gwinea.

3) Południową Afrykę: gdzie na zachód Niższa Gwinea; wewnątrz państwa Szagga, Galla, Kaffrów i t. d.; na wschód brzegi Zangwebaru, Mozambik, Sena i Natal, kraj brzegu południowego i Hottentotów.

4) Wyspy na wschodniej i zachodniej stronie.

§. I. E g i p t.

Położenie, granice, obszerność. Egipt czyli Misr leży od $23 - 31^{\circ} 40'$ szerokości, a $45 - 55^{\circ}$ długości, graniczy na północ z morzem śródziemnem, na zachód z Barką i Saharą, na południe z Nubią, na wschód z odnogą Arabską (czyli morzem czerwonym, które od czerwonych żył ziemi purpurowej gór Egipskich rozciągających się wzdłuż brzegów tak jest nazwane, blisko 30 stóp i 6 cali wyżej leży od morza śródziemnego), i Arabią, z którą się styka międzymorzem Suez; i obejmuje 8795 mil kwadr.

Grunt i klima. Wiele pasm gór przeryna kraj, które po części są gołe, tak jak grunt będący po większej części piaszczysty i spiekły. Klima jest bardzo gorące, i tylko w niższym Egipcie nieco umiarkowane dla bliskości morza. Lecz i tu znajduje się wiatr Szamsyn (Samum) i okropne morowe powietrze panuje.

Rzeki i jeziora. Jedyna rzeka jest Nil, która swymi wylewami rocznymi kraj bardzo użyźnia. Dzieli się na rozmaite odnogi i wpada do morza śródziemnego. Do jezior należą: Möris czyli Birkat Korun (jezioro Cha-

rona), ma obwodu do 30 mil, Menzale, 6 jezior solnych czyli w Natrum, inaczej Soude zwane, obfitujących i t. d.

Produkta. Rogate bydło, bawoły, wielbłądy, owce, konie, osły, lwy, tygrysy, hyeny, krokodyły, ichneumony czyli szcury Faraonowe, ibis, pszczoły, jedwabniki, ryby, kury (jeszcze jak w dawniejszych czasach w przeciągu 6 miesięcy w 386 piecach na to sporządzonych wylęgają się); zboże (pospolicie 25 do 30 ziarn pełne, w dobrych zaś latach po 50, a rzadko kiedy do 150 ziarn), ryż, cukier, roślina papyrus, len, konopie (nieużywane jednak do przędzenia, lecz mieszane z ziołami miejsce opium zastępujące), wino (z użyciem także gron), liście senesowe, szaflor, indygo, lotus, daktyle, bawełna, oliwa, południowe owoce, tabaka, soda, gumma, siarka, saletra, natrum (Soude), salamoniak, węgle kamienne, źródła mineralne i t. d.

Mieszkańców 3,500 000 Kopty (potomkowie dawnych Egipcyanów), Turki (do tego Mameluki z kraju leżącego między morzem czarnym i Kaspijskiem), Arabowie, Żydzi, Greci, Armeńczykowie, Negry i Europejczycy. Religia krajowa jest Mahometańska; cierpią tu jednak Chrześcian i Żydów.

Rząd. Egipt jest Turecką prowincją pod rządem Baszy, opierającego się dotąd mocą oręża; w roku atoli 1811 zupełnie prawie dowódcy Mameluccy (Beis) wygubionemi zostali. Także w wyższym Egipcie są rozmaici niepodlegli Arabscy Szechowie (Królikowie). Teraz zarządzający Egipsem *Mahomed Ali* Basza, stara się wszelkimi sposobami obok umocowania swojej potęgi, rozkrzewić nauki w Egipcie i wznieść kraj ten do stopnia kultury, w jakim był przed wiekami. Zakłada fabryki, stara się o związki handlowe z narodami Europejskimi. Z jego rozkazu niedawno ukończony kanał, Kamanich, z Kairu do Alexandryi prowadzący.

C z ę ś c i :

I. Niższy Egipt czyli Bahri składa się po większej części z wysep, tworzących się podczas wylewu Nilu. Miasto *Alexandria* czyli *Skanderik* z dwoma portami i dwoma cyradellami, mającemi 20.000 mieszk. Jest tu stolica Patryarchy Greckiego, handel. *Raszid* czyli *Rozetta* ma 40,000 mieszkańców, fabryka płótna, bawełny, oleju lnianego i sezamowego, skład główny handlu między Kairem i Alexandryą, ponieważ wszystkie towary idące w górę Nilu tutaj przyprowadzone być muszą. *Damiat* czyli *Damiette* ma 80,000 mieszk., gospody, han-

del. Wieś *Abukir* czyli *Bikir*, gdzie zamek obronny, port; pamiętna bitwa morską 1. Sierpnia 1798.

II. Śrzedni Egipt czyli *Wostani*, z miastem stoł. całego Egiptu *Kairo* czyli *Kahira* nad Nilem, mającym przeszło 300,000 mieszk., 300 meczetów, 2 Kościoły Greckie i 12 Koptyjskich, 2 Katolickie Klasztory, 36 Synagog, publiczne łaźnie, gospody (*Khaus*) i t. d., zamek, port; fabr. kamlotu i obicia; szrodek handlu między Turcyą Europejską, północną Afryką, morzem śródziemnem, Arabią, Indyami i Abissynią. Przy mieście *Gizek* znajdują się piramidy i pole mumiów. *Fajum*, fabr. wody różannej i szali. *Suez* na zachód Arabskiej odnogi, port, spust okrętów.

III. Wyższy Egipt czyli *Said*, z miast. stoł. *Girge* nad Nilem, stolica *Beia* i Koptyjskiego Biskupa, szpital ojców *de propaganda fide*. *Assuan* z kataraktą Nilu (w szerokości 3000 stóp i 7—8 wysokości, nawet przy odpadnięciu wody) i wyspą Nilu *Elephantine*, w pobliskości której znajduje się kopalnia kamieni, z której dobywają najwięcej granitu, użytego do zbudowania większej części kościołów Egipskich, Greckich i Włoskich. *Kosir*, port nad odnogą Arabską, handel. *Luxor* czyli *Lukoreen*, ruiny dawnych *Tebów*.

§. 2. Barbarya. (Berberya.)

Barbarya obejmuje wszelkie północne brzegi Afryki leżące na zachód od Egiptu, kawał ziemi zawierający 16,448 mil kwadr. wzdłuż przecięty od Atlasu. Grunt jest piaszczysty; częścią obfitujący w wody i urodzajny, częścią suchy i nieplodny.

Klima ciepłe i zdrowe. Obfituje w następujące *produkta*: ryż, zboże, daktyle, oliwki, migdały, figi, melony, bawełnę, wino, cukier, liście senesowe, szafran, południowe owoce, drzewa korkowe, tytuń, wyborne jagody, kapry; konie (po Arabskich najlepsze w świecie), owce, pszczoły, osły, wielbłądy, dzikie świny, dromedary, lwy, tygrysy, małpy, strusie, saletrę, żelazo, ołów, miedz, sól, nieco srebra i złota, mineralne wody i t. d. *Mieszkańcy* są Maurowie (z pokolenia Arabów), Barberycykowie (dzielią się na 4 główne części: Amazyrgi czyli Szyłha, Kabilowie, Taurik, Tibbo), Grecy, Osmany, Negry, Żydzi. Większa część wyznaje religią Mahometańską, jednak cierpią tu także Żydów i Chrześcian. Trudnią się rozbojem morskim; dla tego też mają imię Barbaryi; od roku zaś 1816 żyją w zgodzie z wszystkimi mocarstwami Europejskiemi, którzy im corocznie czynią podarunki. Państwa Trypolis, Tu-

nie i Algier stoją niejako pod najwyższym rządem Cesarza Tureckiego, mają jednak swych Dejów czyli Bejów, wybranych z pomiędzy tutejszych Tureckich, Oficerów, rządzących na czele Dywanu.

Części prócz Marokko: 1) Państwo Tripolis, obszerne na 8837½ mil kwadratowych, ma mieszkańców 1 milion, zostaje pod rządem Deja, któremu jeszcze przydany jest inny Basza. Mieszkańcy żyją po większej części z rabunków i łotrstwa. Miasto stoł. *Tripolis* z warownym zamkiem, 5 meczetami, jednym Kościołem Franciszkańskim z szpitalem dla chorych niewolników chrześcianinów i portem wzmocnionym, fabryką korduanu i materyi, handel. Hołdowniczym jest kraj Fezan czyli Fessan, pod panowaniem Sułtana, mieszkającego w mieście stoł. *Mursuk*, który Baszy państwa Trypolis rocznie 400 niemieckich talarów (talar po złot. pol. 8) płaci jako haracz; albo wartość tej summy w złocie lub niewolnikach i t. d. daje. Mieszkańcy są albo Poganie, trudnią się paszeniem bydła, uprawą roli i prowadzeniem handlu ze wszystkimi okolicami prawie, w Azji i Afryce. Pod najwyższym rządem Deja zostaje po większej części Barka (tak nazwany od miasta Tureckiego t. i.), przykry i pusty kraj bez wody, którego mieszkańcy żyją po większej części z rozboju, gdzie jest miasto *Derny*, ruiny Cyreny i Oaza Jowisza Amona.

2) Państwo Tunis 3400 kwadratowych mil obejmuje, ma mieszkańców do 3 mil; zostaje pod rządem dziedzicznego Xięcia Maurów, który ma tytuł Beia, z Dywanem. Dochody wynoszą 200,000 dukatów, siła zbrojna lądowa 6000 kolorów pieszych; a 5000 jeźdźców, siła zbrojna morska do 8 galer. Miasto stoł. *Tunis* nad jeziorem solnem, które jest złączone z pobliskiem morzem kanałem Goletta, ma 130,000 mieszkańców, między którymi jest żydów 30,000, wiele meczetów, publicznych łaźni, bazarów; fabryki płótna, aksamitu, kitajki, turbauów i inne, prowadzi handel znakomity. Miasto handlowe *Kairiwan* i *Suza*. Wyspy Tabarza, sławna połowem koralu, Linnosa i Lampedosa.

3) Państwo Algierskie (Atskwezeire) 4218 mil kwadrat. obejmuje, z 2½ miliona mieszkańców, i pod panowaniem Deja zostawało, który oraz był Baszą. Dochody wynoszą 670,400 piastrów. Pod czas oblężenia miasta Algieru dnia 27. Sierpnia 1816 przez floty Anglików i Niderlandczyków pod dowództwem Wiskonta *Exmouth*, przy którym połowa miasta z dwoma głównymi szanćami i forteca Malo zburzone zostały, miał Dej pod bronią 40,000 Arabów i 18,000 Janczarów. Siła zbrojna morska złożona teraz tylko z jednej brygi 22 dział mającej, jednej Golotty z 14 dział, i połowy galery. Miasto stołeczne *Algier* z fortecą, zdobyte przez Francuzów 5. Lipca 1830, ma mieszkańców 800,000, między którymi jest 10,000 żydów; łaźnie, 60 meczetów, Kościół Katolicki, synagoga, 6 szkół wyższych Mahometzańskich (z których w jednej do 200 uczniów liczą); fabr. skór, jedwabiu i złota, port. Miasto *Oran* czyli *Warran* z cytadellą. Do Hiszpanów należy *Masalquivir* (*Marsakibir*) z portem, a do Francuzów *La Calle*, mające mieszkańców 400, port, połów koralu.

§. 3. Państwo Fez i Maroko.

Położenie, granice i obszerność. To tak nazwane Cesarstwo leży od 8 do 15° długości a 29—36° szerokości, graniczy na północ z cieśniną Gibraltarską i morzem śródziemnym, na zachód z morzem Atlantyckiem, na południe z Saharą, a na wschód z Algierem. Obejmuje mil kwadr. 13,712.

Grunt, rzeki, klima, produkta. Prócz gór Atlas jest wysoka góra Abyla, na przeciwko góry w Hiszpanii Calpe, i Kap Spartel nad morzem Atlantyckiem. Wiele rzek przerywa kraj, n. p. Sebu. Klima jest bardzo przyjemne, gdyż tu prawie wieczna wiosna panuje. Produkta są też same, co w Barbaryi, do której też ten kraj często inni Jeografowie liczą.

Mieszkańców jest podług Jacksona 17,886,600, jako to: Maurowie, po większej części nomadujący Arabowie, niepodlegli prawie Berberyjczycy, Murzyni, niewolnicy, Chrześciance Europejscy, kupcy i niewolnicy, żydzi. Panująca religia jest Mahometanska; cierpią tu jednak i inne. Rękodzielnie dostarczają safianu, towarów jedwabnych, kobierców, prochu, fuzyj, sukna, płótna, materacy z palm, mydła i t. d. Prowadzi znakomity handel, lecz rozbójnictwo morskie nie tak intratne, jak dawniej, gdy Sułtan żyje w pokoju z wielu mocarstwami Chrześcijańskimi, od których daninę odbiera.

Rząd zostaje pod władzą monarchiczną Mahometanckiego Regenta, z tytułem Sułtana; jest nim teraz *Muley Abderrahman*. Dochody liczą do 2 milionów, wydatki do 600,000 złotych niemieckich. Siła zbrojna lądowa składa się z 36,000, pomiędzy którymi zawsze 6000 murzynów i 6000 Arabów w żołdzie stoi; reszta jest jazdy i artyleryi. Siła zbrojna morska podług Sir *Dris* liczy 10 fregat i 17 galiotów z 6000 majtkami.

Części: 1) Państwo Fez z miast. stoł. t. i. ma mieszk. podług Jacksona do 380,000. 200 publicznych gospod, 50 meczetów, szkoła wyższa z najbogatszą biblioteką w Afryce; fabr. turbanów, floru, jedwabiu, safianu; śródek handlu tego państwa. Miasto *Mekines* ma mieszkańców podług Jacksona do 110,000, rezydencya Sułtana, meczety, łaźnie, Klasztory Franciszkańskie, którzy wykupują na wolność niewolników Chrześcijańskich. *Sala* czyli *Sale* ma 6000 mieszk., zamek, port. *Le-rasz* czyli *Elaraisy*, forteca nad ujściem Lukkos, port, mieszkanie Europejskiego Konsula handlowego. *Tetuqn*, forteca, 20,000

mięszk. licząca, między którymi jest wiele żydów, z portem *Martin*, zamieszkałym od bogatych kupców.

Do Hiszpanów należą: *Tanger* czyli *Tanszer*, nad cieśniną Gibraltarską, zamek obronny, mieszkanie Europejskiego Konsula kupieckiego. *Ceuta* czyli *Sebta*, forteca, port, stolica Katolickiego Biskupa. *Velez de Gomera*, forteca, port.

2) Państwo Maroko (Marokesz) z miast. stołecz. *Maroko* czyli *Maraksz*; przed morowem powietrzem w r. 1799 było mieszkańców 20,000, między którymi 200 żydowskich familii, mieszkających w osobnej części miasta, a podług Jacksona 270,000; zamek Cesarski (przy którym jest Lwia jama, jest to wielka i kręta jaskinia w ziemi, przedzielona ścianą, w tej śródku są drzwi, które z góry otwierać i zamykać można; czasem wrzucają tam ludzi, najczęściej żydów); meczety, sklepy i t. d. Regularnie zbudowane miasto *Suira* czyli *Mogador* z zamkiem obronnym i portem, handel.

3) Państwo Sus; m. s. *Tarodant*, którego mieszkańcy wyrabiają delikatne materye bawełniana (Haiks) i miedziane sprzęty.

4) Państwa *Tremesen*, *Segelmessa*, *Dara* i *Tafilet*, z miast. t. i., 2500 domów, miejsce zgromadzania się kawałów idących do Nigrycyi.

§. 5. Państwo Biledulgerid

czyli *Belad al Czerid* (*Sgherid*, to jest kraj daktylowy), od *Sus* do *Tripolis*, jest po większej części pustynia nieurodzajna, która tylko gdzie niegdzie urodzajne ma grunta (Oazy). *Mieszkańcy*: Berberyjczycy, Arabowie, Murzyni, po większej części Mahometanie, żyją częścią jak Nomadowie, częścią osadniczo, i zdatnością do handlu innych przewyższają. Najznakomitsi są mahometanicy *Mosselemis*, którzy się trudnią uprawą gruntu i handlem, i których Xiążę rezyduje w *Ileryku*. Pojedyncze części albo zależą od *Maroko*, *Algier* i *Tunis*, albo są niepodległe, n. p. *Gademes*, z m. s. t. i., handel.

§. 5. Sahara czyli pustynia.

Ta pustynia piaszczysta, po większej części krzemieniami, albo pogórkami usypanymi z ruchomego piasku okryta, leży między morzem Atlantyckim, *Maroko*, *Nigrycyą*, *Biledulgerid* i *Senegambią*; jest na 600 mil

od zachodu na wschód długa; obejmuje zaś 60,000 mil kwadratowych; obfituje w piasek złoty, daktyle, gumnę, mannę, sól kopalną, strusie, lwy, lamparty, małpy, gazelle, girafy, wielbłądy, owce, rogate bydło, konie, kozy, pszczoły, żółwie, ryby (Kablians) i t. d. *Mieszkańcy* jej są Maurowie, Berberyjczycy (Tauriks, Tihbus) i t. d.; częścią wyznają religią Mahometańską, częścią są poganie. Żyją po większej części tylko w namiotach i barakach; a trudnią się pasterstwem, polowaniem, rabusioństwem, kupiectwem.

Kraj podzielony jest na 7 głównych pustyń czyli cyrkulów, między którymi najznakomitszy jest Zanhaga na zachód, z mieszkańcami Bojador i Blanc. Tu jest port Portendik czyli Port d'Addy, teraz Hikura, i na 30 mil długi Bay Arguin z wyspą t. i., nad którymi obydwojma miejscami Francya władzę najwyższą rozpościera.

§. 6. N u b i a

graniczy na północ z Egiptem, na zachód z Nigrycją, na południe z Habesz, a na wschód z odnogą Arabską; obejmuje od 12—15,000 mil kwadratowych; leży z obu stron Nilu, w pobliżności którego grunt jest bardzo urodzajny; jest tu jednak wiele niepłodnych puszcz. *Produkta* ma następujące: rogate bydło, konie, owce, wielbłądy, lwy, tygrysy, hieny, pantery, małpy, słonie, zboże, ryż, melony, tytuń, trzcinę cukrową, liście sene-sowe, len, trzcinę bambusową, wino, drzewo hebanowe i sandałowe, tamaryndę (drzewo), palmy, gumnę, sól, złoto, srebro i t. d.

Mieszkańcy są właściwie Nubijczycy (w ich języku Barabas), Arabowie, Negrowie, Turcy i Żydzi. Główną religią jest Mahometańska; wielu jest jednak poganów i Jakobitów Chrześcian.

Części: 1) Nubia Turecka i brzegi Habesz (*Abex*) czyli nowa Arabia, należy do Paszalik Czydda w Arabii, gdzie jest miasto *Suakem* czyli *Suakin* na wyspie, z którego teraz prawie tylko szczątki. Dalej miasto *Arkiko* nad odnogą Arabską, z dobrym portem.

2) Państwo Dungala zostaje pod rządem dziedzicznego Króla, któremu Król Sennaru daninę płaci, z m. st. i handlowem t. i. nad Nilem.

3) Państwo Sennaar czyli Fungi zostaje pod rządem Mahometańskiego Króla dziedzicznego (*Merque*), rezyduje w

mieście t. i., które leży nad średnią odnogą Nilu. *Abawi* ma mieszk. 100,000 handlowne.

4) Państwo Dekin z m. s. t. i. nad odnogą Nilu Tacaze.

5) Państwo Darfur czyli Fur zostaje pod rządem Sułtana dziedzicznego, wyznającego religią Mahometańską, który panuje despotycznie, i któremu hołdują rozmaici Xiążęta. M. s. *El Faszet* (*Helfachet*). Miasto *Kobboh* ma mieszk. 6000, którzy prowadzą znaczny handel. *Kubrabia*, fabr. bawełny i skór.

§. 7. Habesz czyli Abissynia.

Położenie, granice i obszerność. Ten kraj leży od 45° 48'—55°—54, a 7—16° północnej szerokości, graniczy na północ z brzegami Habesz i Nubią, na wschód z odnogą Arabską, na południe i zachód z brzegami Adel i Ajan i Nigrycją; obejmuje mil kw. 15,300 (1800).

Grunt i klima. Większa część kraju jest tak górzystą, jak Helwecya. Najwyższe góry są: Lamolmon, Ambo Gideon i Namera, których wierzchołki są pokryte śniegiem. Powietrze w niektórych dolinach i wysokich okolicach jest bardzo nieprzyjemne. Od Maja do Września jest zima, to jest czas, w którym nieustanne deszcze.

Rzeki i Jeziora. Nil (który ztąd wypływa), Dender, Abiad, Takaze, Hawasz it. d. Jeziora: Haik, Sawana i Tzana czyli Behr Dehibe (*Dembea*), przez którą Nil przepływa, z licznymi wyspami zamieszkałymi, z których jednej używają za więzienie państwa.

Produkta. Zboże, ryż, ogrodowiny, południowe owoce, wino, trzcina cukrowa, kawa, korzenie, bawełna, len, liście senesowe, trzcina bambusowa, tytuń, drzewo hebanowe; rogate bydło, konie, wielbłądy, owce, kozy, słonie, nosorożce, krokodyle, żubry, girafy, lwy, tygrysy, hieny, małpy, dzikie kozy, lisy, jelenie, sarny, dziki, gazelle, strusie, kazuary, wiele Europejskiego ptactwa, pszczoły, jedwabniki; złoto, srebro, żelazo, sól kopalna, marmur.

Mieszkańcy, których jest 1,800,000, są: Habeszynowie (którzy twarz i długie włosy na wzór białych ludzi, ale kolor bardzo w czarno wpadający mają). Agows nad źródłami Nilu, Szankalla, Gallas, Gurague, Gafates; prócz tego są tu Turcy, Arabcy, Żydzi (w prowincyi Samen, którzy podług Salta zowią się Falassami, nie

mają Króla własnego, budują domy osobne, które dachami pokrywają. Religia panująca jest Chrześcijańsko-monofizytyczna czyli Jakobicka, z żydowskimi obrządkami i święceniem Sabatu. Najwyższą głową Kościoła jest Abuna w Dobzan, jednak podległy jest Koptyiskiemu Patriarsze w Egipcie. Znajdują się tu także Żydzi, Mahometańczykowie (nazwani tutaj Gilbertis) i wyznawcy bóstwa Fetisz. Kunsztów nie znają, prócz rękodzielni, któremi się osobiście żydzi trudnią, a fabryki skór, tkania i kuźni prawie nic.

Rząd monarchiczny pod Wielkim Negusz (Królem); roku 1805 panował *Ayto-Gualu*. Następca tronu jest z linii męskiej, dziedziczny atoli nie podług pierwotstwa, lecz podług wyboru.

Dzieli się na 22 bardzo mało znanych prowincyi, M. s. *Gondar* nad rzeką Kaha i Ameib, 10,000 familii, rezydencya Negusza. Miasto *Dobzan*, stolica Abuna. *Axum*, miasto koronacyi, z 300 domami, z znakomitemi ruinami, między którymi znajduje się obelisk, wysoki na 80 stóp, wydrążony i wydziurawiony z jednego granitu.

---

§. 8. Wybrzeża Adel i Ajan.

leżą nad morzem Indyjskiem od rzeki Mogalosz o aż do cieśniny Babelmandeb, od 3—14° północnej szerokości. Są piaszczyste i bardzo gorące, w środku tylko urodzajne; obfitują w mirę, zboże, oliwki, pszczoły, owce, rogate bydło, słońce i t. d. *Mieszkańcy*: Arabowie i Maurowie, zostają pod rządem Xiążęcia Mahometańskiego; w środku są pokolenia Beduinow.

Najznajomsze miejsca są: *Auxa*, rezydencya Króla Adelu, gdzie także miasto portowe *Berbera*, handel do Mochby. *Brava*, miejsce główne Ajanu, z portem.

---

§. 9. Nigrycyja czyli Sudan,

w języku tamtejszych mieszkańców *Afnu*, *Hausa* czyli *Afsna*, obejmuje tę część Afryki, która leży z obu stron od zachodu za wschód płynącej rzeki Guin (*Gin*, *Niger*, *Joliba*, *Gilibi*, *Nil-il-Abid*, która to rzeka albo wywaporuje, albo wpada do morza, albo podług mniemania Mungo Parka do *Congo* wpływa), między

Sahara, Senegambią, Gwineą, Zangwebar, Ajan, Habesz, Nubią i Egiptem. Ma mil kwadratowych do 80,000. *Grunt* jest poczęści górzysty, n. p. góry księżycowe, góry Kong, a po części piaszczysty, jednak urodzajny przy rzekach *Niger, Bahr, (Wad-) al-Gazal, Bahr-al-azar, Bahr-Misselad*. Tu jest jezioro Fidri. *Klima* jest bardzo gorące, chłodzone jednak bywa regularną odmianą dni i nocy, deszczami i peryodycznymi wiatrami. *Produkta* są: lasy, palmy, liście senesowe, bawełna, ryż, gumma, melony, manna, kawa, indygo, wielbłądy, rogate bydło, osły, muły, konie, owce, kozy, słonie, lwy, tygrysy, hieny, małpy, krokodyle, zjadliwe węże, pszczoły, strusie, orły, ryby, złoto, miedź, sól i t. d. *Mieszkańcy* są poczęści Negrowie, a poczęści nie właściwi Negrowie, ale bardzo im bliscy. — Ci żyją albo włączając się na wzór Nomadów, albo osadniczo, wyznawają bóstwo Fetisz albo religią Mahometańską. Najoświeceni są Haussanowie, trudniący się tkaniem, farbowaniem i garbarstwem.

Znakomitsze państwa są:

1) *Burnu*, mieszkańcy są zupełnie Negrowie, zostają pod rządem Sułtana, wybranego z pomiędzy siebie, którego stolica t. i. leży nad rzeką Gazellą, ma mieszkańców 10 000, i wielki pałac Królewski obmurowany, wiele ryneków, meczetów, szkół i t. d.; fabryka kołder z bawełny, płótna, wełny, z włosiów kozich i wielbłądzich, działolejnia (w której pracują Francuzi, zapewne podczas wojny w Egipcie zabrani), handluje z Fezzan.

Państwa hołdownicze są: Haussa, Sudan czyli Afnu zostają pod panowaniem Sułtana, z miastem głównem *Haussa*, które jest głównem miejscem handlu Maurów. Przy *Javur* zginął Mungo Park roku 1808, płynąc na dół Nigru.

2) *Tombuktu* czyli *Timbuktu* zostaje pod rządem samowładnego Sułtana Mauryckiego, nazwanego Królem Bamharra (roku 1800 panował Wulo), w rezydencji *Jinnie*, gdzie wyrabiają złote pierścionki, które są ozdobą *el Herrez* (niby relikwia, która się w niektórych częściach z alkoranu składa, i którą noszą w złotej figurze) i towary bawełniane. Miasto handlowe *Tombukta*, oddalone na 12 mil Angielskich od Nigru, ma mieszk. 25 000, 3 Królewskie pałace, wielki karawan Seray dla podróżnych; fabr. bawełny.

§. 10. Senagambia czyli zachodnia Nigrycja

graniczy na zachód z morzem Atlantykiem, na południe z Gwineą, na wschód z Nigrycją, na północ z Saharą;

obejmuje do 3000 mil kwadr. W środku znajdują się pustynie piaszczyste, które przeplatają znaczne góry, po części urodzajne; nad brzegami składa się kraj z równiny dość wilgotnej. Jest tu przedgórze sławne, zwane zielonem (*Cap. verd.*). Główne rzeki wpadają do morza; Senegal czyli Saradok, Gambia i St. Domingo. *Produkta* są: mastyx, drzewo Szich (z którego wyrabiają wyborne masło), teak, hebanowe, kamieszowe i machoniowe, drzewa palmowe, kokosowe, migdałowe i małpochlebowe, tamarynda, południowe owoce, trzcina cukrowa, bawełna, pieprz, indygo, tytuń, ryż, kukurudza, proso, maniok czyli *cassave*, ananassy, wodne melony, pizang, aloe, gumma, kassia, konie, wielbłądy, owce, rogate bydło, lwy, pantery, hieny, tygrysy, lamparty, ostrowidze, słonie, bawoły, małpy, krokodyle, węże, papugi, strusie, pszczoły, ryby, złoto, miedź, żelazo, sól, ambra, marmur i t. d. *Mieszkańcy* są właściwi murzyni (n. p. Tulianie) i Negrowie (n. p. Jaloffy), którzy się bardzo różnią co do układu twarzy, koloru, włosów, sposobu życia, i t. d. Negrowie uznają bóstwo Fetisz, a murzyni, mają religią Mahometańską, pomieszaną z Fetyską. Jedne narody bawią się nieco uprawą roli, rybołostwem i paszeniem bydła; inne kupiectwem, a inne wyrabiają grube materye, maty, skóry, garnki i różne sprzęty żelazne.

Z krain, zostających pod panowaniem krajowem, są następujące najgodniejszemi zastanowienia: 1) Kraj Fuliów zostaje pod rozmaitymi panami, którzy po części podlegają najwyższemu Kapłanowi Samba w *Agum* czyli *Gumel* rezydującemu.

2) Kraj Jaloffów, gdzie jest miasto *Hiikarkor*, stol. wielkiego Jalof (Bur-Jalof).

3) Państwa Mandigojskie, Galam, Bursali, Bambuk, Bondu, Bambarra, z miast. stol. *Sego*.

Europejczycowie mają przy tych brzegach pojedyncze obwody, jako to: 1) Anglicy: wyspę *James*, która leży o kilka mil od ujścia Gambia, z fortecą t. i. Wyspę *Bulam* z bezpiecznym i porządnym portem. Osada Kompanii Sierra Leona, zostającej na stałym lądzie w państwie Wielkobulam, gdzie jest miasto *Freetown* nie daleko Kapu Sierra-Leona, i miasto *Georgebay*, najpiękniejszy port w Afryce, 400 domów, 1500 mieszkańców, zamek obronny, 4 szkoły. Forteca *Thornton*, szkoła wojenna dla młodych Afrykańczyków. Miasto *Kingston* r. 1809 nowo założone. Kolonia Negrów Leicester.

2) Posiadłości Francuzów: Wyspa Senegal przy ujściu rzeki t. i., z 7000 mieszkańcami, z fortecą *St. Louis*; handluje gummą. Wyspa *Goree*, z miastem t. i., 500 wolnych mieszkańców.

3) Portugalczycy mają miasto *Cachao*, czyli *Cachen* nad rzeką *St. Domingo*, z kilku twierdzami, stolica Portugalskiego Gubernatora.

§. II. Wyższa Gwinea.

Wyższa Gwinea czyli właściwa Gwinea ciągnie się od góry *Sierra Leona* do przedgórza *Lope Gonsalva*, między *Nigrycyą* i odnogą *Etiopską* (odnogą *Gwinejską*), wzdłuż mil 420, a 80—130 szerokości. Wewnątrz jest wiele gór, lasami i śniegami okrytych; lecz nad brzegami ma grunt równy i niski. *Przedgórza*: *S. Anny*, *Tagrin*, *Palmas*, *Monte*, *Laho*, *Apollonia*, *Tres Puntas* (3 wierzchołków), *S. Pawła*, *Lope*, *Gonsalvo*, *Negro* i t. d. *Rzeki*: *Szerbo*, *Mesurado*, *Sestro*, *For noso*, *Sueira da Costa*, *Volta*, *Formoso* czyli *Bennin*, *Zaire*, *Coanza* czyli *Quanza* i t. d. Gorące klima bywa chłodzone deszczami częstymi, wiatrem morskim, obfitującym w rosę, i równością dni z nocami. — *Produkta* są: kukurudza, ryż, zboże, maniok, proso, piżang, jams, melony, dynie, ananasy, pieprz, imbir, cukier, tytuń, indygo, południowe owoce, bawełna, daktyl, kawa, gatunek drzew muszkatelowych, bawoły, rogate bydło, owce, świnie, kozy, słonie, dromedary, lwy, tygrysy, pantery, małpy, szakale, antilopy, sarny, papugi, węże olbrzymie, jaszczurki, krokodyle, żółwie, wielkie mrówki (termity), ryby, wieloryby, sztokfisz, konie rzeczne, złoto, srebro, sól, żelazo, ambra i t. d. *Mieszkańcy* początkowi są koloru czarnego; godni są wspomnienia *Quaqua*, *Amina*, *Tembu*, *Soko*, *Fidah*, *Ibo*, *Bibi* i t. d. Ich religie są niemniej rozliczne, jak ich *Fetysze*, przy których *Kościółach* pospolicie są szkoły.

Części: 1) *Sierra Leona*. Obwód ten rozciąga się od *Cap Verga* do rzeki *Mezurado* czyli *S. Pawła*, państwa w nim są następujące: *Bourbon*, *Bulm*, *Silm* i t. d., i wiele wysp, n. p. *Los idolo* czyli *Los*, na której Anglicy mają swe faktorye i wyspa *Lampartów*.

2) Wybrzeże *Malaghetta* czyli ziarnowe (brzegi pieprzowe), ciągnące się od rzeki *Sierra Leona* do przedgórza palmowego, gdzie są państwa *Mutombo*, *Mann*, *Sanguin*, *Folgin* i t. d.

3) Wybrzeże zębowate albo słoniowej kości, aż do podgórza 3 wierzchołków, z państwami *Drain*, *Laho*, *Issini* i t. d.

4) Wybrzeże złote aż do rzeki Volta, z państwami: *Tonauwah*, *Assiante*, *Akim* czyli *Axin*, *Aquapin*. *Akra*, *Zabba*, *Sabu* i t. d. i Rzeczami pospolitemi *Krobbo* i *Fanthee*.

5) Wybrzeże niewolnicze aż do podgórze Lope Gonsalvo, z państwami: *Dahomet* czyli *Dahomei*, *Benin* (z miastem *Arebo*, w którym największy handel prowadzą z Europejczykami), *Popo*, *Koto*, *Biafará* i t. d.

Na złotem wybrzeżu posiadają Europejczycy niektóre obwody, jako to:

1) Anglicy: *Cubo Corso* czyli *Cape Coast*, forteca główna tych brzegów, stolica Gubernatora, i główne miejsce Angielskiego handlu. Forteca *Annamabuh*, *Commendo*, *Dikshove* i t. d.

2) Niderlandczycy: Forteczki *Elmina* czyli *St. Georg della Mina*, stolica Generał-Gubernatora; *Kouradsburg*, *Friedrichsburg*, *Badenstein*, *Orange*, *Nassau*.

3) Francuzi: *Fort François* i t. d.

4) Duńczycy: *Christansburg*, *Friedensburg*, *Princenstein* i t. d.

§. 12. Niższa Gwinea czyli brzegi Kongo

rozciąga się od K. Lopez do K. Negro w długości mil 240, graniczy na północ z Gwineą wyższą i Nigrycją na wschód z Nigrycją, na południe z Kaframami, a na zachód z morzem Etiopskiem. *Grunt*, *powietrze* i *produkta* nie różnią się od tych, które w § 11. wymienione były. *Mieszkańcy* są Negrowie, lecz ich kolor wpada w oliwkowy (w *Loango* znajdują się białe Negry, nazwani *Dondos*); warg nie mają wywiniętych, a postawa ich jest mała. Znajduje się tam także wiele Portugalczyków. — Główna religia jest Fetyszostwo, lecz i religia Katolicka od wieków jest zaszczerpiona.

Części: Państwa: 1) *Loango* z miast. stoł. *Loango* czyli *Buali*, rezydencya samowładnego Króla, z portem *Gabinde* czyli *Kabenda*, gdzie prowadzą handel znaczny niewolnikami.

2) *Kakongo*, z miast. stoł. Króla *Kingela*, z portem *Malembe* czyli *Malimbe*, który często Europejczycy zwiedzają.

3) *Kongo*, z miastem Portugalskiem *St. Salvador* czyli *Kongo* 40,000 mieszk., Kościoły Katolickie, cytradella, z Królewskim pałacem. *Pemba* z 10,000 mieszkańcami, po większej części Chrześcianami, Królewska rezydencya.

4) *Angola*, z miastem Portugalskiem *St. Paul de Loanda*, ma 13,000 mieszk., stolica Portugalskiego Wice-Króla i Kato-

lickiego Biskupa, z Katolickimi Kościołami i Klasztorami, i z portem cokolwiek utwierdzonym.

5) *Matamba*, z miastem *St. Maria de Matamba*.

6) *Benguela*, z Portugalskiem miastem portowem *St. Philipp de Benguela*, stolica Portugalskiego Gubernatora.

§. 13. Śrzednia Afryka południowa

nie znana jest prawie dotąd. Grunt jest nieurodzajną pustynią, okryty gorącym piaskiem. *Mieszkańcy* są Negrowie, podzieleni na 3 główne narody. Na zachód mieszkają Szaggas (*Agagi*), najmężniejsi i najokrutniejsi Negrowie, którzy się teraz i w Kongo znajdują, a w Matamba panują; na wschód Galla, którzy nie uprawiają gruntu, ani nie mają stałych mieszkań; ich głównem zatrudnieniem jest wojna i rabusiostwo; a na północ Kafry (heretycy, albowiem Mahometanie wszystkich tak nazywają, którzy ich religii wyznawać nie chcą). Najodleglejsze miejsce w głąb południowej Afryki, do którego się dotąd Europejczycy przedarli, jest kraj Beetjuanow (u Barrów *Booszoanas*, dawniej *Briquas*), których miasto stoł. *Litaku* (*Leetako*), w bardzo urodzajnej okolicy leżące, w nowszych czasach wojną domową spustoszone zostało. Podobni im są także Barrołowie, którzy wyszli już z dzikości i graniczą z nimi; mieszkają oni nad brzegiem *Melippo*, i znaczny postępek uczynili w wielu kunsztach.

§. 14. Kraje na brzegach Wschodnich

są po większej części nizina; dla tego wystawione na częste wylewy morza. *Głównejsze produkta* mają: zboże, ryż, bawełnę, cukier, południowe owoce, kosztowne gatunki drzew, aloes, domowe zwierzęta, złoto, ambrę i t. d. *Mieszkańcy* są częścią Kafry (po większej części poganie), mało Chrześcian częścią Arabowie Mahometanścy. Portugalczycy, którym prawie wszyscy tamtejsi Królowie podlegają, mają swoje posiadłości wzdłuż wybrzeża, rozproszone po różnych miejscach. Kraje te dzielą się na 4 wybrzeża: rcin.org.pl

1) Wybrzeże Zanguebar czyli Zanzibar, od Kap Delgado aż do brzegów Ajan; w tych są państwa: *Magadoxo* z m. s. i. fort. t. i.; *Jubo*, *Melinde* z Portugalskiem miastem portowem t. i. i wielkiem miastem *Mombaza* z dobrym portem, w którym prowadzą znaczny handel słońsiową kością, miodem i woskiem; *Quiloa* i t. d., i wyspy: *Pemba*, *Zanzebar*, *Monsia* i t. d.; od niedawnego czasu zostaje jeszcze pod rządem Gubernatora Imamu Oman w Arabii panującego.

2) Wybrzeże Mozambickie od Cap del Gado do rzeki Cuamo. zamieszkałe Arabami, Maurami, Negrami, Parsisami (z Azyi) i t. d., gdzie są państwa: *Mongallo*, *Bororos* i t. d.; i wyspy Mozambickie, gdzie jest kanał i miasto stoł. Portugalskie t. i. z wybornym portem i fortecą, środek Portugalskiego handlu na tem morzu, stolica Portugalskiego Gubernatora.

3) Brzegi Sena od brzegów Mozambickich aż do rzeki Ducha świętego, gdzie są państwa: *Monomotapa* z miastem Portugalskiem i fortecą *Senna* nad Zambesą; *Sofola* z miastem portowem t. i., rezydencya Króla podległego Portugalczynom: *Sabia*, *Biri* i t. d.

4) Brzegi Natai czyli Lagoa, począwszy od buchtu Świętego ducha aż do kraju Hottentotów.

§. 15. Południowe brzegi czyli kraj przyładowy

rozciąga się od południowego wierzchołku Afryki do kraju Kafarów, a obejmuje mil kwadratowych 6035. Kraj ten przerzynają góry w rozmaitych położeniach, jako to: góry śnieże, Niewveld, Lupata i t. d.; prócz tych są jeszcze Tafel (na 3150 stóp wysoka), góra Diabłą i Lwią zwaną, i wiele przyładek, jako to: przyładek dobrej nadziei czyli Kap tylko, lub jednym słowem: przyładek fałszywy, i przyładek szpilkowy (najodleglejszy koniec południowy w Afryce) i t. d. Przy brzegach znajduje się wiele odnóg i bucht, n. p. St. Heleny, Tafel (właściwy port przyładekowy), baj (bucht) Fałszywy (w którym stawają okręta, skoro w Tafel-bai jest niebezpieczno) i t. d. *Produkta* są: sól, miedź, zelazo, zboże, owoce, południowe owoce, wyborne wina, ogrodowiny, drogie żywice, konie, owce, rogate bydło, osły, zebry, słonie, nosorożce, dzikie bawoły, lwy, pantery, hyeny, dzikie pszczoły, strusie, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są żółtawi Hottentoci, Buszmani (Bosiemany, to jest mężowie strzelający na zwierza i nieprzyjaciela z miejsca zasadzki w krzaku (bosie w ich języku), i Europejskie Kolonie, osobliwie Niderlandzkie, którzy się

zatrudniają najwięcej paszeniem bydła, uprawą roli i winnicy. Ta Kolonia, która przedtem należała do Anglii, miała 1798 roku 61,947 dusz, między którymi było 25,000 niewolników, 14,447 Hottentotów; reszta 21746 byli Chrześcianie.

Miasto przylądkowe pod górami *Tafel*, *Lwa* i *Diabła*, nad buchtą *Tafel*, ma mieszkańców białych 6000, a czarnych 12,000, zamek obronny, warsztat okrętów; stacją podróży między Europą i Indjami. *Constanzia*, gdzie winnica.

§. 16. W y s p y.

I. Wyspy Wschodnio - Afrykańskie.

1) Wyspy Admiranty są niezamieszkałe, należą jednak do posiadłości Portugalskich. Mają podostatkiem świeżej wody, drzew palmowych, orzechów kokosowych, ryb i t. d. Najznajomsza jest *Kebella* czyli *Quebella*.

2) Wyspy *Mahe* czyli *Sechelles* obfitują w drzewo, w dobrą wodę, żółwie i t. d.; na nich jest mała osada Angielska, trudniąca się uprawą drzew muszkatelowych i gwoździkowych.

3) Wyspy *Komorrijskie* obfitują w rogate bydło, kozy, kury, ryż, palmy, południowe owoce, trzcinę cukrową i t. d. *Mieszkańcy* są po części czarni krajowcy, a poczęści Arabowie koloru oliwkowego; pierwsi są poganie, drudzy Mahometanie. Na wyspie *Aniouan* (*Joanna* czyli *Hinzuan*), zostającej pod panowaniem Arabskiego Xiążęcia, mieszkającego w *Maszadu* (*Machadon*), jest miejscem pospolitem wylądowania dla podróżnych Wschodnio-Indyjskich.

4) Wyspa *Madagaskar*, dawniej *St. Lorenza* czyli *Dauphin* zwana, największa wyspa Afrykańska, obejmuje mil kwadrat. do 10,000. *Buchty*: sławniejsze są: *S. Augustyna*, *Antongil*, *Luc*. *Produkta* ma rozliczne, n. p. południowe owoce, trzcinę cukrową, korzonki *Jams*, trzcinę bambusową, wino, indygo, pieprz, imbir, kardamony, ryż, kukurudzę, bawełnę, rogate bydło, owoce, jedwabniki, pszczoły, ryby, złoto, srebro, żelazo, miedź, drogie kamienie, saletrę, ambrę i t. d. *Mieszkańcy* (4 miliony, podług innych 1 milion tylko) są częścią koloru oliwkowego; wzrostu wysokiego i pięknej postawy, częścią *Malaici*. Trudnią się najwięcej

uprawą gruntu, paszeniem bydła, rybołówstwem i polowaniem; znają także kunszta; robią siekiery, młoty, noże, dzidy oprawne żelazem, złote naramięczka, sprzęczki, zausznicie i t. d., i prowadzą handel zamienny z mieszkańcami wschodniej Afryki i Europejczykami. Każda wieś ma swego Pana, który nią zarządza, i podług majątku mniej lub więcej ma władzy nad swymi poddanymi. Największa wieś jest *Aadawurante*, mogąca w potrzebie wystawić 10.000 wojska. Osada Arabska *Bombertoque* czyli *Bombetok*, prowadzi handel z *Mozambikiem* i t. d.

5) Wyspy Maskareńskie, jako to: *Isle Bourbon* (dawniej *Maskarenhas* czyli *Reunion* zwana), należy do Francyi, a *Francya* (*Isle de France*, dawniej wyspą *Moryc* zwana), należy do Anglii. Obfitują najwięcej w tytoń, kawę, zboże, kukurudzę, bawełnę, gałki muskatelowe, goździki korzenne, cukier, indygo, cynamon, chlebowe drzewo, kakao, trzcinę cukrową, rogate bydło i ptastwo, konie, kozy, świnie, owce i t. d. Na pierwszej są miasta *St. Denis* i *St. Paul*; na drugiej *Port Louis*, *Port Bourbon* i nowe miasto *Bourg Mahé* przy ujściu rzeki *Aigrettes*.

II. Wyspy Zachodnio - Afrykańskie.

1) Trzy wyspy orzeźwienia (zwane do 1810 1. *Tristan d'Acunha*) obfitują w ptastwo, ryby i t. d.; teraz także w kawę; zboże i t. p. Od r. 1810 jest tam osada Amerykańska, która się stara o żywność dla okrętów, płynących do przylądku dobrej nadziei i wschodnich Indyi.

2) *S. Helena* wystaje na 2700 stóp nad powierzchnią morza, złożona z samych tylko słupów bazaltowych; posiadłość W. Brytanii na Oceanie Atlantyckim. Dawniej była głównem miejscem Angielskich żeglarzy Wschodnio - Indyjskich, i składem najkosztowniejszych towarów wszelkich krajów od Persyi aż do Chin, lecz od 18. Października 1815 zabroniono jest wszystkim okrętom obcym mieć jakie związki z tą wyspą, a nawet przybliżyć się do niej, z powodu, iż *Napoleon Bonaparte* jako więzień państwa tu zostawał († 1821). Jedno tylko jest miasto *James Town* (miasto *Sgo Jakóba*) w dolinie *Jakób* zwanej, składające się z jednej tylko ulicy, ma mieszkańców 7000, między którymi jest 1500 żołnierzy i 600 wolnych murzynów; forteczka, mały port,

5) St. Ascension czyli wyspa Wniebowstąpienia należy do Portugalczyków, nie ma ani trawy, ani wody zdrojowej, ale port dobry, obfituje w ryby morskie i żółwie; mają bydź tam także i kozy, które tylko za napój mieć mogą wodę deszczową, zbierającą się w wydrążeniach skalistych i korzonkami się żywią. W roku 1816 osiadło tu kilka rodziny Angielskich z *St. Heleny*, z przyczyny zakazanego do tej wyspy okrętom zawijania dla bytności na niej *Bonapartego*. Szaniec *Kokburn* nowo założony. W Kwietniu r. 1816 obsadzili Anglicy tę wyspę załogą wojskową.

4) Wyspy Gwinei w odnodze Guinea; należą do Portugalczyków: *Fernando del Po*, wyspy *Xiążęce*, *Annabon* czyli *Bonanno* i t. d.; obfitują w maniok, tytoń, ryż, owoce, trzcinę cukrową i t. d. *S Tomasz*, obfitująca w cukier, południowe owoce, bawełnę, wino, woły, owce, świnie i t. d.; na niej jest miasto t. i. z cytadellą i portem.

5) Portugalskie wyspy zielonego przylądku czyli wyspy Cap Verd, jest ich 10. obfitują w rogate bydło, konie, muły, owce, kozy, kury, żółwie, indygo, żelazo, sól, saletrę. *Mieszkańców* jest do 56,000; są tu mieszkańcy Europejczyków z Murzynami, najbrzydsi ludzie podobni do Negrów, leniwi i głupi, ale gorliwi Katolicy.

Najznakomitsze wyspy są: 1) San Jago czyli Sgo Jakóba, z miast. stoł. *Ribeira grande* i miasteczkiem *Porto Praya*, rezydencya Generał-Gubernatora tych wysp, z wybournym portem. 2) Del Fuego czyli wyspa ogniowa z wulkanem i miastem *S. Filipa*.

6) Wyspy Kanaryjskie, dawniej szczęśliwe; liczą ich 20, należą do Króla Hiszpańskiego. Na 151½ mil. kwadrat., 174,026 mieszk. liczą. *Produkta* mają następujące: zboże, południowe owoce, wino, orseille, mastyx, cukier, ogrodowiny, jams, daktyle, bawełnę, smoczą krew, korzenie orle (używają je do chleba), konie, osły, wielbłądy, muły, pszczoły, kanarki. ryby, kamienie do filtrowania i t. d. *Mieszkańcy* są pokolenia hiszpańskiego i normańskiego; bardzo gorliwi Katolicy.

Najznakomitsze wyspy są: Kanarya, gdzie jest miasto *Palmas* 9440 mieszk., port. 2) Teneryffa, gdzie jest góra *Pico de Teyde*, dawniej wulkaniczna, wysoka na 11,208 stóp, podług Cordiera, z miastami *St. Cruce*, z 900 domów, 8390 mieszkańców, rezydencya Gubernatora, towarzystwo ekonomiczne z znaczną biblioteką, sławne stanowisko okrętów Wschodnio-

i Zachodnio-Indyjskich z 2 forteczkami, śródek handlu wysp Kanaryjskich z Europą i Ameryką, i *Christoval de Laguna* czyli *Laguna*, stolica Trybunałów. Podług południka tej wyspy rachowali dawniej pospolicie Holendrzy długość jeograficzną. 3) Ferro, na której południk poprowadzony pospolicie przyjęto. 4) Palma z wulkanem obfituje w wyborny sok palmowy.

7) Wyspy Portugalskie Madera i Porto Santo, obfitujące w południowe owoce, drzewo machoniowe i różowe, wino, zboże, cukier, *urgela* (orseille), woły, owce, świnie, konie, kuropatwy, pszczoły i t. d. *Mieszkańców* jest do 100,000, są koloru czarniawego, Murzyni, Portugalczycy, Mulaci i Negry, wyznają religią Katolicką.

Miasto st. na Maderze jest *Funchal* z 2000 domów, 15,000 mieszk., portem i 4 forteczkami, stolica namiestnika i Biskupa; mają tu Anglicy swe faktorye; a na Porto Santo z miastem t. i., 600 mieszk., z portem wystawionym bardzo na wiatry południowe. Do téj należą wyspy niezamieszkałe *Salvages*, których grunt składa się z lawy, i żadnego drzewa nie wydaje.

8) Wyspy Azorskie, Tercerskie, Flamińskie czyli Flandryjskie; liczą ich 9. z 142,000 mieszkańców, należą do Portugalii; obfitują w zboże, wino, len, konopie, cukier, gummę, miód, wosk, ałun, bydło, ryby, ostrzygi, muszle i t. d.

Najznakomitsze wyspy są: 1) *Terceira* z miastem *Angra*, stolica Gubernatora i Biskupa, z portem porządnym, zasłoniętym prawie od wszelkich wiatrów. 2) *San Miguel* z miast. st. *Ponta del Gada*, 12,000 mieszk., port, 3 forteczki; fabr. sukna, wełny, kapeluszków, jedwabiu.

R o z d z i a ł C z w a r t y.

A M E R Y K A.

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Ameryka leży od 209—360° długości, a 54° 5' szerokości południowej, 80° północnej szerok., graniczy na wschód z morzem Amerykańskim (Oceanem Atlantyckim), na południe z morzem Magiellańskim, na zachód z Oceanem Azyatyckim (morzem spokojnem); na północ dla wielkich śniegów i wiecznej zimy nie można oznaczyć zupełnie granic. Powierzchnia obejmuje do 753,000 mil kwadrat.

§. 2. *Góry.* Na tej części ziemi znajdują się, osobliwie na południe, największe w świecie góry. Z międzymorza Panama czyli Daria, które dzieli Amerykę na dwie wielkie półwyspy, północną i południową, ciągnie się ogromne pasmo gór *Cordilleras de los Andes* (właściwie *Antis*, to jest miedziane góry) aż do południowego wierzchołka; z tych gór jest 12 najwyższych, które są od 14,400—18,000 stóp wysokie; największa między niemi *Chimboraso*, ma 20,158 stóp wysokości. Wiele z nich (54) są wulkany, a większa część, nawet w gorącej strefie, jest pokryta wiecznym śniegiem. Toż samo pasmo ciągnie się także w północnej Ameryce, z rozmaitemi odnogami, n. p. *Sierra Madre*, *Sierra de la Greve*, *Apalachskie*, *Niebieskie*, *Allegańskie* it. d.; jednak północno-Amerykańskie nie tak są wysokie i dzikie, jak południowe. W Ameryce są także najwyższe równiny na ziemi (*Plateaux*); cały śródek Wice-Królestwa Meksyko, a prawdę powiedziawszy, cała Nowa Hiszpanja, składa się z ogromnej płaszczyny, wzniesionej od 6000—8400 stóp nad powierzchnią morza. W północnej Ameryce są płaszczyny od 8400—9000 stóp wysokie, jako to: w Królestwie Quito, a dalej na północ w prowincyi Pastos. Najznakomitsze przylądki są: Kap

Lodowaty, Kap Xiążęcia Wales, Newenham, Mendocino, Corrientes, Charles, Farewell, Kap Horn (najodleglejszy wierzchołek południowej Ameryki).

§. 5. *Morza i odnogi.* Morze Skandynawskie czyli północny Ocean, którego częścią jest morze zachodnie czyli Eskimowskie z odnogami *Eskimo, Hudson, James i Boffin.* Ocean Atlantycki z odnogami *S. Wawrzyńca, Meksykańską i Amazońską.* Ocean Zachodnio - Etiopski z morzami Brazylijskiem i Magelańskiem. Ocean Azyatycki czyli morze południowe z golfem *Panama* i morzem Kalifornijskiem.

§. 4. *Cieśniny.* Cieśnina Dawi, Baffin, Cumberland, Hudson, Kook czyli Bering, Kenaińska i Magelańska.

§. 5. *Jeziora.* W północnej Ameryce: jezioro Niewolnicze, Winipeg, Wyzsze, Miszygan, Hurone, Erie, Ontario, Assinibole i t. d.; w południowej Ameryce: Marakaibo, Titikaka i t. d.

§. 6. *Rzeki.* W północnej Ameryce: wpływająca z wspomnionych jezior *S. Wawrzeńca*, która przebiegłszy mil 600, przy ujściu do morza tworzy odnogę *S. Wawrzeńca*; *Mississippi*, długa na 820 mil Niemieckich, do której wpadają *Ohio, Missouri* i t. d., wpływa do odnogi Meksykańskiej; zwana *Parana*, do której wpada *Paraguay*; rzeka *Makenzies, Miedziana, Cook, Riodel Norte* i t. d.; w południowej Ameryce: rzeka *Amazonk* czyli *Maranhon*, która bierze swój początek z *Chimboraso*; wpływa do niej 60 rzek, wielkości Dunaju i Nilu, n. p. *Ukajala, Rurub, Madera* i t. d., płynie ona do 1000 mil wzdłuż, a przy ujściu do morza jest szeroka do 40 mil; *Rio de la Plata* czyli rzeka srebrna, z początku zwana *Parana*, do której wpada *Paraguay*; rzeka *Magdaleńska, Orinoko* i t. d.

§. 7. *Klima* bardzo różne, ponieważ Ameryka leży w strefie gorącej, w obuch strefach umiarkowanych, i w strefie zimnej. W gorącej strefie jest upał znośniejszy, niż w Afryce, czego jest przyczyną wiatr morski, góry śnieżne chłodzące powietrze i wielkie rzeki. W zimie jest daleko zimniej w umiarkowanej strefie, niż w Europie; przyczyną tego są ogromne lasy i grunt nieuprawny. W gorących strefach do 28° półn. szerokości (idąc w górę) jest czas dżdżysty raz tylko do roku, to jest: od Czerwca do końca Września; w pozostałych

8 miesiącach nie pada nigdy deszcz. Okropne orkany czynią tam ciągle wielkie spustoszenia, osobliwie na wyspach Cukrowych.

§. 8. *Produkta.* Złoto, platyna, srebro, miedź, żelazo, dyamenty, kamienie Labrador i t. d.; kartofle, tytoń, kakao, ryż, kukurudza, zboże, maniok, pizang, wanilla, owoce, chlebowe owoce, kawa, cukier, bawełna, indygo, china, *ipekakuanha*, sassafras, sassaparille, pieprz Hiszpański, sago, drzewa do budowli zdatne, drzewa farbierskie, drzewa machoniowe, balsam Peruwiański, piment i t. d.; woły Bukel i Moszus zwane, rogate bydło, konie, lamy, wielbłądoowce (Vigogne), zwierzęta z drogiem futrem, białe niedźwiedzie, leniowce, małpy, lwy, tygrysy, sępy rzadkie, papugi, kolibry, alligatory, węże, także grzechotniki, kokcynela, muchy muskito zwane, wieloryby, sztokfisz i t. d.

§. 9. *Mieszkańców* 50,900,000, podług Pana Morse 60 milionów. Są albo mieszkańcy tamtejsi pierwotkowi, Indyanie, koloru miedzianego albo czerwono-brunatnego, z kręcącemi się czarnemi włosami, bez brody prawie, z krótkiem i nader płaskiem czołem, z długimi i wielkimi oczyma, styrczącemi policzkami i wielkimi wargami, mówiący rozmaitemi językami i wyznający różne religie; albo przychodnie, Europejczycy i Negrowie (ostatnich przynajmniej 2½ miliona), z pomieszania których powstałi Mulatowie, Zambos i Mestyci. Dzieci z Europejczyków i tamtejszych rodaków spłodzone nazywają się Kreole. Wolni Indyanie, których liczba najwięcej do 3 milionów dochodzi, wyznają po większej części religią Fetysz z Xiężmi poczęści, będącymi razem prorokami i lekarzami; w Krajach należących do Europejczyków i od nich zamieszkałych rozkrzewiona jest religia chrześcijańska z rozmaitemi wyznaniem, są nawet Kwakry, Hernhuty i t. d., dalej Żydzi i t. d. Jest tu kilka pokoleń Indyjskich, także w sztukach biegłych, n. p. mieszkańcy *Tlascalu*, którzy wyrabiają różne rzeczy z złota, galonki, hafty (wyszyci), sukna, materye bawełniane, fajanse, broń i t. d.; są tudzież malarzami, amatorami muzyki i t. d. Europejczycy poszczepiali na tej części ziemi takie umiejętności, jakie się w Europie znajdują; prócz tego są tam drukarnie, gazety polityczne (w roku 1800 było ich do 400) i t. d. — Zatrudnienie Indyanów zasadza się na polowaniu, rybołówstwie i zbieraniu samych przez siebie

rodzących się owoców (nawet tak zwaną ziemię *Lette* Ottomacy mieszkający nad Orinoko jedzą). Europejczycy trudnią się w swych osadach uprawą gruntu (także plantacją cukru, kawy, bawełny, chowem bydła, górnictwem, rybołostwem (stokfisz, wieloryby i t. d.), fabrykami, handlem.

§. 10. *Podział.* Ameryka dzieli się na 3 główne części: północną Amerykę, południową Amerykę i zachodnią Indyę.

Północna Ameryka dzieli się na część północną i południową. W północnej części są kraje: 1) *nad Baffinsbai*, na wschodzie *Grenlandya i Spicberg*; brzegi północne i zachodnie są nieznanymi. 2) *nad buchtą Hudsonem*; na wschodzie *Labrador* czyli *Nowa Brytania*; na zachód *południowy-nowy i północno-nowy Wales*, na północ kraj *Xiążę William (Princ William)* zwany. 3) *Wewnętrzne kraje* na zachód od nowego Walis aż do morza Lodowatego są mało co znane, albo wcale nie. *Nad brzegami zachodniemi*, między innemi jest *Ameryka Rossyjska*. W południowej części leżą: 1) *Angielska Ameryka północna* czyli *Newfoundland* (kraj nowo wynaleziony), *Kanada*, *Nowa Szkocya*, *Nowy Brunzwik i wyspy Bermudas*. 2) *Kraje wolnych Indyjczyków*. 3) *Wolne państwo północno-Amerykańskie*. 4) *Mexico i zjednoczone państwa Ameryki środkowej*.

Południowa Ameryka zawiera następujące kraje: *Kolumbia, la Plata, Boliwia, Brazylia, Peru, Chili, Paraguay, Patagonia* czyli *kraj Magielański*, kraje południowe polarne, posiadłości Francuzkie, Angielskie, Niderlandzkie i wolne kraje Indyjskie.

Do Indyj Zachodnich należą *wielkie i małe Antylle i wyspy Bahama*.

I. Północna Ameryka.

§. 1. Kraje nad zatoką Bafińską.

Zatoka Bafińska jest jedną z największych odnóg morskich na ziemi, ma mieć powierzchni 21,000 mil

kwadratowych. W środku jej leży wyspa James, jeszcze nie zupełnie odkryta, a której obszerność dotąd nie wyrachowana, a która tworzy na wschód cieśninę Dawis, na zachód cieśninę Bafińską. Nad tą odnogą leżą:

1) Grenlandya nad północnem morzem Atlantykiem, graniczy na zachód z cieśniną Dawis; należy do Danii. Strona zachodnia i północna dla wielkich pól i gór lodowych jest nie do przebycia i dla tego nieznaną; znajomsza nam jest Grenlandya zachodnia i Grenlandya nowa, w których wierzchołek południowy zowie się Staatenhook, a przylądek najdalej leżący na południe jest Farewell zwany. Wewnętrzne góry dochodzą częstokroć wysokości Alp, i są okryte wiecznym lodem i śniegiem. Znajdują się także na północ wulkan, który jeszcze roku 1783 niejaki czas ogień wyrzucał. — Zresztą znajdują się na wielu miejscach gorące źródła, i ślady wygasłych wulkanów. Powietrze w zimie jest bardzo mroźne; lata są krótkie, ale często bardzo gorące. Produkta w niej są: górne kryształy, asbest, marmur, kamień labrador, miedź, kamień tuf, miękkie kamienie, z których Grenlandcykowie wyrabiają kotły, lampy i naczynia kuchenne, węgle kamienne, podostatkiem jałowcu, warzecha (ziele), podostatkiem rozmaitych jagód, drzewo do opału, mchy apteczne, reny, psy, woły, owce, białe niedźwiedzie, białe zające, małe jelenie, siwe i niebieskawe lisy, kury śnieżne, kruki, sokoły, wróble mające głos podobny do skowronka, ptaki zimorodki, ptaki nadbrzeżne i wodne, wieloryby (z tych Grenlandya jest sławna, i z tej przyczyny odwiedzają ją Anglicy i Francuzi), psy morskie, kabliau, łososie, bobry, konie rzeczne i t. d. Prócz Duńczyków, (których na 300 mil kwadr. jest 6046 będących, z których wiele w r. 1808 przez krosty wyginęło), mieszkają tu niepodlegli mieszkańcy tamobylcy, Eskimos zwani, którzy się trudnią polowaniem, rybołóstwem i t. d.; tych od roku 1721 zaczęto przywracać do religii Luterskiej; lecz od roku 1792 znajduje się tam tylko 5 aktualnych Misyj, które nie wystarczają na wielką tę masę ludu, i nie wielki dotąd postęp w oświacie ludów tamtejszych uczyniły.

Duńczykowie mają tu 18 wielkich kolonij, i kilka mniejszych, a prócz tego składy handlowe, n. p. Julianehaab,

Christianshaab i t. d. Hernhuci założyli: Nowy-Herrhut, Lichtenfels i Lichtenau.

Na południe Grenlandyi, na morzu Eskimowskiem są wyspy: Kumberland, Szczęśliwe, Króla Karola i t. d.

2) Spicberg, najdalej leżący kraj na północ, w półkuli północnej, składa się z wielu wysp, które w zimie dla lodu są nie do przebycia. Żadna tu roślina nie rośnie; z królestwa zwierząt znajdują się tu: niedźwiedzie, lisy, reny, ptastwo śnieżne i lodowe, krowy morskie, psy morskie, wieloryby, narwalle, sztokfisz i t. d. Od 50 lat są tu osadnicy Rossyjscy bawią tu jednak niejaki czas i z innych narodów ludzie dla rybołówstwa.

§. 2. Kraje nad zatoką Hundsońską.

Zatoka Hundsońska obejmuje do 14,000 mil kwadratowych; jej część południowa zowie się James, północna Baltońska, północno-zachodnia Welcome. Wejście do niej z morza północnego obejpane wyspami, zowie się cieśniną Hundsońską. Kraje nad nią leżące należą do gubernii Angielskiej Newfoundland:

1) Labrador czyli nowa Brytania, której część leżąca nad południową-wschodnią odnogą Hundson zowie się Main wschodni (Ostmair), a brzegi zachodnie nad odnogą James, zowią Main zachodni (Westmain), obejmuje przeszło 20,000 mil kwadratowych, składa się z okropnych gór ogołconych z trawy i nieurodzajnych dolin, w których się tylko znajdują niskie jodły, sosny, świerki, brzozy, cedry i mchy do pokarmu zdadne. Prócz tego są reny, białe i czarne niedźwiedzie, wilki, lisy, jeże, łosie, ostrowidze, kuny, bobry, kuny wodne, zające, gronostaje, króliki, wieloryby, kabliau, psy morskie, łososie, szkło przedziwne, asbest, żelazo, miedź, górny kryształ, kamienie labrador i t. d. Dzicy (pospolicie w niezgodzie z sobą żyjący) *mieszkańcy*, są Eskimowie, Creeks czyli Kilstynos i t. d.; także Hernhuci i kupcy Angielscy; gdyż towarzystwo handlowe Angielskie odnogi Hundsońskiej, któremu jedynie w tych krajach handel prowadzić wolno, mając przywilej handlowania na rzekach wszelkich, które do odnogi Hundsońskiej wpadają, posiada tutaj następujące osady: Xiążęcia Wales, Yorkfort, Richmondsfort i t. d.

Hernhuci mają swoje missye w *Nain*, *Ockak* i *Hoffenthal*.

2) Nowy Wales na brzegach zachodnich odnogi Hundsońskiej jeszcze nieprzyjemniejsze od Labradoru, z temiż samemi produktami. I tu są Eskimowie. Kraj dzieli się na nowy Wales północny i nowy Wales południowy, gdzie najznakomitsze osady towarzystwa odnogi Hundsońskiej są następujące: *Fort Churchill* czyli *Xiaże Wales*, *Fort York*, *Fort Albany* czyli *Henley* i t. d.

§. 3. Angielska Ameryka północna

graniczy, co się tyczy stałego lądu, na północ z krajami zatoki Hundsońskiej, na wschód z morzem Atlantyckiem, na zachód z państwami wolnych Indyan, na południe z wolnem państwem; obejmuje mil kwadratowych z wyspami do 40,000 z 500,000 mieszkańcami. Należy do tego 5 gubernii:

1) Wyspy Newfoundland czyli *Terreneuve* (nowa ziemia), jest to kraj górzysty, nieprzyjemny, z wielu bagnami, w których są następujące produkty: kukurudza, drzewo, niedźwiedzie, lisy, wiele psów, bobry, kuny wodne, łososie, pstrągi, kuropatwy, sikory, ptaki wodne wszelkich gatunków, wielka liczba Muskitos (much), a przy brzegach wieloryby, morskie świnie, psy, a osobliwie kabliau. Z Eskimów tamtejszych pierwiastkowych mieszkańców, mało się już teraz pozostało.

Głównem miastem Anglików jest Placencya (*Plaisance*), z portem porządnym i bezpiecznym, i z wybrzeżem stolica Gubernatora.

2) Quebec czyli Angielska Kanada (albowiem wielka część Kanady zamieszkaną jest Indyanami wolnymi); w niej rozciągają się rozmaite odnogi gór: *Landesheigt* (głowa kraju), góry *Allegany*, góry *Apalachijskie* czyli *niebieskie*, góry bez końca i t. d., wielkie jeziora: jezioro wyższe, *Hurońskie*, *Miszygan*, *Erie* i *Ontario*; i rzeki spławne: *Niagara* (z kaskadą szeroką na 1200 stóp, a na 157 wysoką), *S. Wawrzeńca* czyli *Cataragui* i t. d. *Klima* jest nieco nieprzyjemne; zima zaczyna się od Października i trwa do Maja. Znajdują się tu ogromne lasy, ogromne jesiony, ginzeng, kukurudza, zboże, len, ko-

nopie, ogrodowiny, owoce, wino, chmiel, bydło, reny, niedźwiedzie, łosie, cybety, bobry, wodne kuny, zające (w zimie białe), psy (używane bardzo do ciągnięcia sanek i małych wózków), kolibry, żaby, wieloryby, ryby rzeczne, krokodyle, żółwie, węgle kamienne, żelazo, ołów, i t. d. *Mieszkańcy* są rodowici (Irokezi, Huronni, Nadowessierowie, Creeks i t. d.), Francuzi, Anglicy, Negrowie. Dzieli się na 2 prowincye: wyższą i niższą Kanadę, Każda ma swego Gubernatora,

Miasto stoł. niższej Kanady *Quebek* nad rzeką Sgo Wawrzyńca, na której w tem miejscu równie jak na morzu wpływ i odpływ dostrzedz można, liczy 15,000 mieszk., ma forteczkę i port, w którym 100 okrętów liniowych wygodnie mogą spoczywać, stolica namiestnika i Biskupa Katolickiego, arsenał i t. d. W pobliskości jest równina Abraham, na której Generał Wolf zwycięzcą legł na placu 13. Września 1759. Miasto *Trois rivieres* przy ujściu rzek Achupekahingan i Maurycego do rzeki S. Wawrzyńca, ma 1200 mieszk. *Montreal* na wyspie żywej, leżącej na jeziorze François, które rzeka S. Wawrzyńca tworzy, 12,000 mieszk., forteca, handel. *York* nad jeziorem Ontario, stolica Gubernatora wyższej Kanady; jeszcze nie wybudowane. *Niagra*, dawniej *Newark*, połów ryb.

3 i 4) Nowa Szkocya i nowy Brunszwik, dawniej Akadya nad rzeką S. Wawrzyńca, St. John, Clyde i Croix. Zimy nie tak są przykre, jak w tamtych prowincjach. Są tu wielkie lasy, uprawiają kukurudzę, zboże, len, konopie; dalej znajdują się łosie, zwierzęta z drogiem futrem, bobry, kuny wodne, łososie, wieloryby, żelazo, węgle kamienne, wapno i kopalnie kamieni i t. d. *Mieszkańcy* są rodowici (Mikmaks, Souriquois i t. d.), Anglicy, Niemcy.

W nowej Szkocyi jest miasto st. *Halifax* 12,000 mieszkańców, wyborym portem, zatoką Chiebuto zwanym. Tu należy wyspa Cap Breton z obszernymi lasami, zwierzyną i z zwierzem drogie futra mającym, rybami osobliwie kabliu przy brzegach, węgle kamienne i t. d. W nowym Brunświgu jest miasto st. t. i miasto portowe *Shelburne* czyli *Port Roseway*.

5) Bermudas wyspy (letnie czyli Diable), liczą ich do 400, z których jednak jest najwięcej małych, nieurodzajnych i niezamieszkałych. Powietrze mają zdrowe. Znaczniejsze *produkta* są: drzewa cedrowe, cytrynowe, pomarańczowe, morwowe, oliwne i bobkowe, len, konopie, tytoń, kukurudza, groch, bawełna, świnię, kaczki, kury wodne, ryby i wieloryby.

Największa wyspa jest Sgo Grzegorza (*St. Georg*) z miastem stoł. t. i., z portem warownym stolica Gubernatora tej wyspy.

§. 4. Kraje wolnych Indyan

leżą w środku północnej Ameryki i nad brzegami północno-zachodnimi, obejmują do 150,000 mil kwadrat. Prócz wspomnianych w §. 3. Nro. 2. gór i jezior, są jeszcze znaczniejsze rzeki: Columbia, Bourbon, później Nelsonem nazwana, Mississippi z Miskurą, Oregai czyli rzeka zachodnia, Makencya, dawniej rzeka niewolnicza, rzeka min miedzianych i t. d. *Produkta* są: lasy brzożowe, bukowe, dębowe, sosnowe, jodłowe, cedrowe, jesionowe, lasy drzew woskowych, śliwkowe, drzewa jabłkowe i orzechowe, trzcina cukrowa, cyprysy, indygo, len, bawełna, tytuń, ryż, kukurudza, ginzeng, owoce, wino, jelenie, zające, sarny, dzikie woły, bawoły, reny i łosie, niedźwiedzie, tygrysy, lamparty, wilki, lisy, szczury podobne do bobrów, bobry, kuny lądowe i wodne, konie, kozy, kaczkę, albatros, orły, bażanty, kuropatwy, alligatory, ryby, wieloryby, żelazo, miedź, ołów, witryol, siarki, marmur, źródła solne, mineralne wody i t. d. Wiele *mieszkańców* są Nomadami; wielu także mieszkają wspólnie, i są pospolicie pod rządem Kacyków. Najznajomsze narody są: Szypiwery, Mohaki (Irokiezy, którzy od roku 1794 uprawiają grunta, trudnią się chowem bydła, a nawet przędzeniem i tkaniem, i mają już 7 szkół, w których się dzieci uczą czytać, pisać i rachować), Huroni, Nadowessierowie, Siwery, biali Indianie czyli Akansas, Misuryjczycy, Ilinery, Cherokiery, miedziani Indianie i t. d.

Na brzegach zachodnich północnej Ameryki są:

1) Osady Rosyjskie, gdzie jest półwyspa *Alaska* czyli *Aliaska* i rozmaite wyspy w odnodze Kenaisk (sławna żegluga Kooka) i odnoga Czugaskaja (Xięcia Williama Sund), n. p. *Kodiak* z fortecą *St. Paul* i portem, główna osada Rosyanów, których, dla złego obchodzenia się z kolonistami i mieszkańcami z strony urzędników towarzystwa handlowego Rosyjsko-Amerykańskiego z 50,000 dusz, którzy tu od 50 lat żyli, roku 1809 do 450 się tylko pozostało. Najnowsza osada którą Rosyjanie po wypędzeniu tamecznych mieszkańców zdobyli jest *Sitka* czyli nowy *Archangiel* w *Norfolksund*.

2) Osady Brytyjskie nad *Nutka* czyli *Króla Grzegorza Sundem*, podzielone na *nowy Albion*, *nową Georgią*, *nowy Hannover*, *nowy Kornwallis* i *nowy Norfolk*, z wyspami: *Królowej Karoliny* (*Charlotte*), *Pitta*, *Xięcia Wales*, *Króla Grzegorza*, *Quadra* czyli *Wancouwera* i t. d.

§. 5. Zjednoczone Stany Ameryki północnej.

Położenie, granice, obszerność. Stany zjednoczone graniczą na północ z nową Szkocją, z Kanadą Angielską i wolną, na zachód z wielkimi jeziorami Kanadyjskimi, z wolnymi krajami Indyan i nowym Meksykiem, na południe z odnogą Meksykańską na wschód z morzem Atlantyckim, leży od 24—52° szerokości; a obejmuje 114,000 mil kwadrat.

Grunt i klima. Grunt nad brzegami jest równy, lecz wewnątrz przerywną kraj na kilka części 4 odnogi gór bogatych w równą odległości, jako to: góry Niebieskie, Północne, Allegany i Laurel, które razem wzięte zowią się Apalachy czyli Allegany. Najwyższe szczyty tych gór są około 9660 stóp wysokie; Katskil ma 3417, a Killington 3327 stóp wysokości. *Klima* jest na północ zimne; im się zaś dalej ciągnie na południe, tem jest cieplejsze, tak, że ku końcowi wcale zimy nie znają. Jednak wielkość upału i zimna jest nadzwyczajna. Nawet dwa razy więcej pada deszczu w Ameryce, nizeli w krajach Europejskich, pod tymże stopniem zostających, gdy tymczasem w innych okolicach zbyteczna susza panuje.

Wody. Pomiędzy zatokami są najznajomsze: Ipswich, Massachuset, Frenchman i t. d. Znaczniejsze jeziora są: Miszigan, Wyższe, Hurońskie, Erie, Ontario, Champlain, Oneida i t. d. Znakomitsze rzeki są: Mississippi z Ohio i Missura: Connecticut, Hudson czyli rzeka północna, Delaware, Susquehannah, Potowmak, Savannah, Panny Maryi. Prócz kanału James w Wirginii, pozaczynano i inne kopać.

Produkta. Ogromne lasy dębowe, jodłowe, sosnowe, sosny obfitujące w żywice rozmaitego gatunku, cedrowe, drzewa machoniowe, ogórkowe i grochowe, jodły balsamiczne, drzewa woskowe, mirtowe, gumma, jesionowe, owocowe, tytuń, indygo, len, konopie, reta, sassafras, ginzeng, zioła farbiarskie, sasparille, ipecacua-na, wino, kukurudza, ryż i inne zboża, Europejskie ogrodowiny, nieco bawełny, trzcina cukrowa, sumach, zwierzyna, niedźwiedzie, pantery, lisy, wilki, ostrowidze, opussumy, łosie, bawoły, bobry, tchorze, kuny wodne, kuny pospolite, bydło, owce, świnie, konie, osły, kozy,

pszczoły, jedwabniki, zółwie, ryby, żelazo, ołów, miedź, cyna, złoto, srebro, węgle kamienne, ałun, torfy, gips, saletra, sól, glina, grafit, wapno, źródła naphty, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców 12,300,000, Anglicy, Szwedzi, Francuzi, Niemcy, Szwajcary, Negry, Indianie (przeszło 2—300,000, n. p. Chactaws, Acajsas, Nadowessierowie, Chawanons, Onoudagoes i t. d.) W niektórych prowincjach wolno jest wszelką wyznawać religią, w innych najwięcej jest Kongregacyonalistów, Presbiteryanów i Metodistów (ostatni mają 2000 osiadłych kapłanów, a 400 nieosiadłych); w r. 1811 założyło także 50 Trapistów Kolonią na brzegu Mississippi. Zgoła znajduje się tam do 65 sekt religijnych i do 130 towarzystw Biblii, którzy po części do zachodnich państw starają się pismo święte rozszerzyć. *Kunstta i umiejętności* wspierane są wszędzie, uniwersytetów liczy się 9, kolegów 58, szkół 74, akademickich i inne instytuta naukowe, które do wyższych usposabiają umiejętności, wiele towarzystw uczonych, bibliotek, zbiorów kunsztownych i gabinetów naturalnych. *Fabryki* zaś i *handel* coraz bardziej kwitną.

Rząd. Zjednoczone Stany tworzą demokratyczne państwo wolne, którego szczególne prowincye własny rząd i prawa mają, a połączone są Kongresem posłów ze wszystkich stanów, (którzy składają dwie izby: Senat, z 48 członków i Izbę Reprezentantów w liczbie 212), Prezydentem na 4 lata obieranym (który ma władzę wykonawczą, i jest wodzem najwyższym wszystkich wojsk tak lądowych jako i morskich, a wedle ustawy kongresu w roku 1826 tę godność dwa razy tylko piastować może), i najwyższym wspólnym trybunałem. Wydatki państwa wynosiły w roku 1828 20 mil. dollarów. Dług 1 Stycznia 1827 roku był 74 mil. dolarów. Wojsko regularne około 5779 ludzi, milicya zaś 1,150,158. Siła morską składała się w roku 1828 z 7 okrętów liniowych, 12 fregat i 66 innych mniejszych statków.

Części: Stany zjednoczone składają się z 24 państw, oprócz obwodu *Columbia* do żadnego z państw nienależącego, i z 7 terytorij niemających jeszcze dostatecznej do stanu liczby mieszkańców (60,000).

1) *New-Hampshire* z miast. stoł. *Concord* nad *Merry*-*maką*, z 1750 mieszk., stol. rządu prowincjonalnego i najwyższych rządów, *Akademia*. Miasto *Portsmouth* przy ujściu *Pisca-*

taqua, z 4700 domów, Akademia, port, w którym się zbiera cały handel morski téj prowincyi, połów sztokfiiszów, warsztat okrętów. *Exeter* ma 1732 mieszk., Akademią, fabrykę żagli. *Dartmouth* Kolegium, najlepsza i najważniejsza szkoła w państwie.

2) *Massachusetts* z m. s. *Boston*, 30.000 mieszk. zawierającym, z fortecą *William* i z portem, w którym się może mieścić 500 wielkich okrętów; Akademia umiejętności, towarzystwo lekarskie, historyczne i wsparcia nieszczęśliwych, bank; warsztat okrętów, fabr. żagli, lin okrętowych, wełny, lin, kapeluszy, gorzelnie rumu i t. d., handel znacznie rozszerzony. Miasto *Salem* z 7920 mieszk., z porty, gorzelnia rumu i t. d.; fabr. żagli, połów sztokfiiszów, handel. *Newbury-Port* nad *Merrymaką*, która tu tworzy dobry port, i przez którą w pobliżności miasta idzie most łańcuchowy z żelaza, składający się z jednej arkady, długiéj na 244 stóp, ma 4900 mieszk., połów, handel. *Cambridge* odłączone od miasta *Boston* rzeką *Charles*, 2900 mieszk., Akademia z obserwatorium, biblioteka, muzeum, gabinet naturalny i t. d. Wyspy *Marthas Winnejard* (sławna winnica *Marthas*), *Nantuket* i t. d. Do téj prowincyi należy obwód *Maine* z m. s. *Portland* nad portem porządnym i bezpiecznym, który jest częścią południową odnogi *Casco*, 3500 mieszkańców, handel. Miasto to r. 1814 Anglićy spalili.

3) *Rhode-Island* z m. s. *Providence* nad odnogą *Narrogaset*, 7000 mieszk., Akademia, port; fabr. lin, żagli, bawełny, sukna, rafinerya cukru, gwoździe, papiernie, warsztat okrętów, handel. Miasto *Newport* z 6100 mieszkańców, port, Akademia.

4) *Connecticut* z m. s. *Hartford* nad *Connectikutą*, 2100 mieszk., stolica sejmu jeneralnego; fabr. wódki, tabaki, dzwonów, handel. Miasto *Newhaven* z 4000 mieszk., Akademia; fabr. linu i bawełny, handel, port. *Nowy Londyn* (*Newlondon*) nad *Thames*, 4700 mieszk.; fabr. kapeluszy, garnków; handel. *Port* (*Warrham*).

5) *Vermont* z miasteczkiem *Rutland* z 1400 mieszk., stolica regencyi. Miasto *Bennington* nad *Wallomskok* z 4000 mieszkańców. *Windsor* nad *Connecticut* z 1600 mieszk., w którym na przemian z *Rutland* bywają jeneralne sejmiki.

6) *Nowy Jork* (*New-York*) z m. s. t. i., ma 100,619 mieszk., między którymi jest 617 Negrów, odmiennego koloru 7774; a obcych 6980, stolica regencyi, Akademia (*Columbian-College*), towarzystwo rozszerzenia pożytecznych umiejętności, towarzystwo lekarskie, towarzystwo do rozszerzenia uprawy gruntu, kunsztów i rękodzieł, towarzystwo trudniące się wykupowaniem niewolników Negrów, bractwo *Panny Maryi*, opiekujące się biednymi wdowami i sierotami żeglarzy, towarzystwo popierające miernie zadłużonych, towarzystwo wspierania biednych przybyłych Anglików, takżeż dla Niemców, towarzystwo kassowania pojedynków, ogród botaniczny, 2 szkoły ryśunków, 2 banki, towarzystwo assekuracyjne, rafinerya cukru. Przy wybornem wybrzeżu piękne kaje, psy wielkie (*Dogges*), warsztat okrętów. To miasto handel prowadzi z Europą, wschodnimi i zachodnimi Indyami, Chinami i t. d. Miasto *Albany* nad *Hudson*, 4000 mieszk. *Westpoint* nad *Hudson*, szkoła wo-

jenna. Wyspy Long-Island i Richmond czyli wyspy państw, gdzie miasto *Richmond-Town*.

7) New - Jersey (Niu Dżerse) z m. s. *Trenton* nad Delaware, 6000 mieszk., Akademia. Miasto *Perth-Amboy* nad Raritoną, 800 mieszk., wolny port. *Patterson*, fabr. *Newark*, handel księgarski.

8) Pensylwania z m. s. *Filadelfia* nad Delaware i Szuilkill, największe, najludniejsze i najhandlowniejsze miasto w wolnem państwie, z prostemi i szerokimi ulicami, 13,000 domów, 130,000 mieszk., których atoli wiele co rok na złotaczkę umiera; 30 Kościołów i domów do nabeżeństwa przeznaczonych, między którymi 3 Angielskie Biskupie Kościoły, którzy tu mają Biskupa, 4 prebiteryańskie, 4 loże Kwaków, 1 Hernhutów, 2 Niemiecko-Luterskie, 1 Szwedzko-Luterskie, 1 Kalwinów Niemieckich, 5 Katolickich (między którymi 1 Niemiecki), loża dla Anabaptystów, 2 Kościoły Negrów, 1 synagoga żydowska. Dom roboczy i poprawy, z którym jest złączony dom położniczy, sierot i chorych. Towarzystwo uwolniania niewolników Negrów, towarzystwo ludzkości ratowania utopionych i t. d., jedno do wspierania obcych przybywających, towarzystwo ulżenia nędzy w publicznych więzieniach osadzonym, *dispensatorium* dla ubogich, dom obłąkanych i t. d. Akademia, gimnazjum pięknych kunsztów, towarzystwo Amerykańskofilozoficzne do wzniesienia pożytecznych umiejętności, towarzystwo do rozszerzenia uprawy gruntu, towarzystwo lekarskie, towarzystwo rozszerzania mechanicznych wynalazków i badań filozoficznych, towarzystwo chemiczne, 2 publiczne biblioteki, zbiór kunsztów i naturalnych rzeczy, teatr anatomiczny, szkoły Negrów; wielu kunsztmistrzów; rafinerya cukru, fabr. pończoch, fabr. lin, papieru, kapeluszy, pojazdów; druk na kartonie, fabr. tabaki, garbarnia, głośkolejnia, 41 drukarni, mennica rzeczy-pospolitéj, warsztat okrętów i t. d.; 3 banki uprzywilejowane, 6 assekur. kompanij, 2 towarzystwo ogniowe; handel, port. Miasto *Germanatown*, 400 domów, fabr. pojazdów i płótna. *Lancaster*, 5000 mieszk., *Franklin-College*, fabr. wełniana, bawełniana, kapeluszy, żelaza, tabaki. *Pittsburg*, 3500 mieszk., huta szklanna, żelazolejnia, warsztat okrętów, skład handlu z Filadelfii, Baltimore i Alexandryi. *Bethlehem*, 550 mieszkańców, miasto główne Hernhutów w rzeczy pospolitéj, z wielu rzemieślnikami i rękodzielnikami. Inne kolonie Hernhutów są: *Nazareth* z pedagogium, *Christianbrun*, *Gnadenhal*, *Szenek* i *Gnadenhutzen*. Miasto *Efrata* czyli *Dunkerstown*, stolica sekty Chrześcijańskiej, nazwana Dunkerską czyli Dumplerską.

9) Delaware z m. s. *Dover*, 750 mieszk. Miasto *Newcastle* nad ujściem Delaware do odnogi t. i., 1100 mieszkańców. *Wilmington* nad ujściem Brandywiny do Delaware, 4800 mieszk., Akademia, rękodzielnia jedwabnych materyi, kartunu i t. d., handel mąką i t. d.

10) Maryland z m. s. *Annapolis* nad odnogą Chesapeake 1750 mieszk., Kolegium S. Jana (St. John), port. Miasto *Baltimore*, 30,000 mieszk., port na odnodze Chesapeake, stolica Katolickiego Biskupa z seminaryum, bursa, 14 Kościołów, Akademia prywatna, publiczna biblioteka, towarzystwo lekarskie, towarzystwo znoszenia handlu niewolnikami, towarzystwo Niemieckie dla dobra ubogich przybywających i t. d., warsztat

okrętów; fabr. żelaza, gorzelnia rumu, rafinerya cukru, młyny tabaczne; handel znaczny, gdyż Maryland, Wirginia, Kentukets i t. d. wywożą ztąd różne towary, osobliwie mąkę, tabakę, bawełnę, mięso solone i t. d. *Abingdon*, uniwersytet Metodystów. —

W tej prowincyi leży powiat Columbia, do żadnego państwa nienależący, gdzie jest główne miasto związku rzeczypospolitej *Washington* (Weszyngton) na wybrzeżu ziemskim, utworzonym z 2 ramion rzeki Potowmak, wód Kanogeczyke (ramieniem wschodniem Potowmak) i Tybru, z ulicami szerokimi od 90 do 160 stóp. W części miasta najpiękniejszej jest Kapitolium, stolica Kongressu i trybunału najwyższego; 1700 domów, 8208 mieszk. Port leży od morza na 280 mil Angielskich, jednak wielkie okręta mogą weń wpłynąć. Po potyczce przy wsi Blandensburgh dnia 24go Sierpnia 1814 weszli Anglicy do tego miasta stołecznego, i zburzyli wszystkie budynki publiczne, jako to: Kapitolium, pałac Prezydenta, arsenał, spust okrętów, skarbiec, dom sądów wojskowych, i 3 mosty przechodzące przez Potowmak. Szkoda ta wynosi do 2,303,000 dolarów.

11) Wirginia z m. s. *Richmond* nad rzeką James, 12,067 mieszk. Miasto *Williamsburgh* między rzeką James i York, ma 230 domów, Kolegium wyższych umiejętności, stolica Biskupa Wirginijskiego.

12) Północna Karolina z m. s. *Raleigh* nad rzeką Neufs, stolica regencyi. Miasto *Newbern* przy ujściu Trenty do Neufs. *Wilmington* nad Kap Fear, z 150 domami, handel. *Fayetteville* (na niektórych mappach Kross-Kreek), 400 domów, handel.

13) Południowa Karolina z m. s. *Columbia*, 13,322 mieszk., Akademia. *Charlestown* między rzekami Ashlej i Cowper na wierzchołku znacznym, 350 domów, prócz składów na towary, magazynów i t. d., 28,000 mieszk., z których tylko 7000 jest białych, port, bank, towarzystwo uczonych, publiczna biblioteka, 2 Angielskie Biskupie Kościoły, 2 dla Kongregacyonalistów, 1 dla Prezbiterów, 1 dla Niemieckich Lutrów, 1 Katolicka Kaplica, 1 żydowska Synagoga i t. d., handel, sflaw.

14) Georgia z m. s. *Milledgeville*. *Augusta*. Miasto *Savannah* nad rzeką t. i., z 7523 mieszk., handel.

15) Tennessee z m. s. *Murfreesborough*. *Knoxville*, 200 domów, handel. Miasto *Nashville*.

16) Kentucky z m. s. *Frankfort*. *Lexington* przy ujściu Kentuki do Ohio, 2500 mieszk. Miasto handlowe *Louisville* nad Ohią z portem.

17) Ohio z miastem *Columbus*. *Cincinnati* 16,230 mieszk.

18) Nowy Orleans z m. s. t. i., na wyspie przy ujściu Missisippi z wielkiem wybrzeżem, 27 176 mieszk., z których $\frac{1}{2}$ jest białych ludzi, 2 Protestańckie Kościoły, każdy z szkołą, szpital dla żeglarzy, towarzystwo rozszerzania pożytecznych wiadomości, towarzystwo Biblii, handel.

19) Jndiana (od dnia 6. Grudnia 1816) na północ Ohio z miastem *Indianapolis*. *S. Vincennes* nad Wabasch.

20) Missouri z m. st. *S. Louis* albo *Pancore* nad ujściem Missuri do Missisippi. Nowy Madryt, nad Missisippi, źle zabudowane, na zniszczenie wylewów rzeki wystawione. *St.*

Geneveve niegdyś znakomite żupami solnemi, które niedawno rz. Mississippi zalała.

21) Mississippi z m. st. *Monticello* nad Pearl. *Natchez* nad Mississippi.

22) Illinois z m. st. *Vandalia* nad Oko albo Kaskaskia.

23) Alabama z m. st. *Cahawba*, 1200 mieszk.

24) Maine z m. st. *Portland* nad obszernym i bezpiecznym portem, 8531 mieszk.

Nazwiska 7 Terytoryj:

1) Arkansas z m. *Arkopolis* nad Mississippi.

2) Missouri.

3) Kraj połnocno - zachodni.

4) Oregon z twierdzą *Astoria*.

5) Floryda z m. st. *Tallahassee*.

6) Michigan z m. st. *Detroit*, port. —

7) Hudson na połnoc Illinois.

§. 6. Rzeczpospolita Meksykańska.

Graniczy na północ z krajem Indyan i z zjednoczonymi Stanami północnej Ameryki, na wschód są rzeki Sabine, Rio roxo, Arcansas i odnoga Meksykańska, a od południa i zachodu wielki ocean; obejmuje 76,212 m. k. Kraj ten przeryniają wysokie Kordyllery, które częścią są śniegiem wiecznym okryte, częścią są wulkanami; tworzą one półwyspę Jukatan. Najwyższe góry są pospolicie wulkany, n. p. Orizaba 17,571, Popocatepetl 16,526, Citlaltepētāl 17,571 stop wysokości i inne. Procz odnogi Meksykańskiej i morza Karajbiskiego są tu buchy Honduras, Campesche i Chetuma czyli Hannowerska. Na stronie zachodniej jest wielki Ocean czyli morze ciche z morzem czerwonym (*mare vermejo*), którego odnoga na 300 mil w ziemię tę zachodzi. Najznakomitsze rzeki są: Rio de las Palmas, Canot czyli Panuco, Rio del Norte. Jeziora najznakomitsze są następujące: Nikaragua, Tezcucō i Chapala. Dla rozmaitych wysokości grantu są tutaj trzy klima: gorące, umiarkowane i zimne. Produkta są: złoto, srebro, miedź, żywe srebro, marmur, szmaragdy, turkizy, ałun, witryol, sól, wody mineralne, kakao, wanilla, indygo, kampeche i t. d., drzewa farbierskie, zioła Nopal (na których się utrzymuje prawdziwa kokcynella), bawełna, gumma, gwajak, China drzewo (którego kora do lekarstw używana), roucou, sassaparille, sassafra, balsam kopaiw, krew smocza, jalappy, owoce

pomarańczowe, wino, kawa, cukier, tytoń, imbler, kukurudza, ryż, Europejskie gatunki zboż, korzonki Jukan (z których mąka zowie się maniol), agaven, drzewa bananowe, aloes, drzewo, cypryssa, len, oliwa, kartofle; lwy, tygrysy, wilki, cybety, rogate bydło, konie, muły, owce, śwynie, papugi, bażanty, kolibry, tuczne ptastwo, krokodyle, ryby, perłowe muszle, jedwabniki, pszczoły, ambra, kokcynella, żółwie, morskie zmije, morskie psy i lwy, wieloryby i inne ryby i t. d. *Mieszkańcy*, których jest 6,500,000, są Indyjczycy i przybyłcy, osobliwie Hiszpanie, Negry i t. d. Liczba białych wynosi 1,120,000, z których około 80,000 z Europy przybyło. Niewolników Negrów jest tu tylko około 6000; ale wielka liczba jest niewolników Indyjskich, Poitos. Liczba rodaków mięszkańców (Castes) wynosi do 2,400,000. Indyanie dzielą się na ucywilizowanych i dzikich. Krajowa religia jest Katolicka; wolni Indyanie są Pogani.

Rząd. Państwo to ma od roku 1823 rząd federacyjny tak jak w stanach zjednoczonych Ameryki północnej. Władza wykonawcza znajduje się na pewny czas w ręku Prezydenta całego związku, do którego należy 19 stanów i 5 prowincyj. Prawodawstwo jest przy kongresie w dwóch izbach, Senat i izba Reprezentantów. Miastem związkowym jest Mexico z obwodem dwóch mil, za granicę ktorego Prezydent bez pozwolenia oddalić się nie może. Dochody wynosiły 1827 roku 27,355,000 zł., wydatki 26,756,000 zł. Dług jest 133,704,000 zł., siła lądowa 22,750 ludzi wojska regularnego a 42,000 milicyi, siła morską 19 statków.

Państwa należące do związku nazywają się jak następuje: Mexico, Queretaro, Guanajuato, Mechoacan, Xalisco, Zacatecas, Sonora-Sinaloa, Chihuahua, Durango, Cohahuila-Texas, Neuleon, Tamaulipas, San Luis Potosi, Vera Cruz, Tabasco, Puebla, Oaxaca, Chiapa, Yucatan, a prowincyje: Colima, Tlascala, Wyższa i Niższa California, Nowe Mexico; do tego należą jeszcze kraje Indyan.

Miasto stoł. *Mexico*, najwspanialsze miasto w téj części ziemi, z prostymi i szerokimi ulicami, na północnym końcu jeziora solnego Tezeuko; mieszk. 151,931, z których 63,700 białych, (30,000 żebraków, zwanych Saragates czyli Guachinanges), stolica Arcybiskupa, Akademia, 29 Kościołów, 23 mnichowskich i 15 zakonnich Klasztorów, mennica, w której biją

pieniądze z samego złota i srebra; wodociąg, który z góry oddalony na 6000 sążni, bardzo zdrową wodę sprowadza; Akademia górnictwa, ogród botaniczny, Akademia malarstwa i rzeźby; huty złota, fabr. fajansu i tabaki. Na morzu są pływające ogrody kwiatów i ogrodowin, tratwy z sitowia, gałęzi, korzeni i gałązek krzaczków, których właściciele zowią się Chinampus. Miasto *Acapulco* nad morzem południowym, z portem i cytadellą. *Puebla de los Angeles*, z 68,000 mieszk., fabryki sukna, kapeluszy, szkła. *Verra Cruz* nad odnogą Meksykańską, 16,000 mieszk., z wybornym portem, z którego wszystkie bogactwa Meksyku przewożą do Europy. *Guadalajara* nad Rio de Santiago z 19,500 mieszk., Akademia, stolica Biskupa, handel. Na półwyspie *Jukatán*, której produktem najznakomitszym jest drzewo kampez, jest miasto *St. Francisco de Campeche* nad buchtą Kampez, handel drzewem. Na tej półwyspie mają Anglicy osady nad rzekami Honda i Balic, oraz prawo spuszczenia drzewa machoniowego i kampezu; założyli także, nie zważając na układy względem tego, forteczkę, i utrzymują w niej wojsko. Miastem ich głównym jest *Balize* (po Hiszpańsku *Wallix*) nad ujściem rzeki t. i. 200 domów. Na półwyspie Kalifornia są tylko Dominikańscy i Franciszkańscy Misyjonarze, albo wojskowe załogi (*Presidios*) na morzu. W południowej części Dawnej Kalifornii jest miasto *Josef del Cabo* przy górach świętego Łukasza. Tu spoczywają żeglujący z Manila do Acapulco. W części północnej albo Nowej Kalifornii jest *Sancarlos de Monterey*, mieszkanie Komentanta, który rządzi Kalifornią. — *Queretaro* 35,000 mieszk., między którymi 11,600 Indian, fabryka sukna i cygarow. *Cholula* 16,000 mieszk., ma piramidę z kamienia 172 stop wysoka a 1355 w podstawie. *Oaxaca* 24,400 mieszk. *Guanaxuato* albo *Santa Fé de Guanajoato* 41,000 mieszk., z których 29,600 żyje w bogatych kopalniach srebra. *Tlascala* 50,000 mieszk., a między tymi 900 prawdziwych Indian trudniących się złotnictwem, haftowaniem, sukiennictwem, robieniem galonów, fajansu, broni i. t. d.; prócz tego robią listki z pior i są malarzami i muzykusami; stolica biskupa. *Xalapa* na pochyłości góry, 13,000 mieszk., szkoła rysunkow. *Valladolid de Mechoacan* 18,000 mieszkańców. *San Blas* nad ujściem Santiago, port, warsztat okrętow. *Zacatecas* 33,000 mieszk., bogateminy złote i srebrne, znaczny handel. *San Luis Potosi* na zachod źródła Panuku, 12,000 mieszk. *Catorce* czyli *La purissima Concepcion de Alamos de Catorce* z bogatą kopalnią, przynoszącą rocznie do 4 mil. talarow. — Miasto *Chihuahua* albo *Chihuahua* 16,600 mieszk., w pobliżności znaczneminy srebrne. *Durango* czyli *Guadiana* 13,200 mieszk., handel. *Santa Fe* na wschod Rio del Norte, 3600 mieszk. *Arispe* 7600 mieszk. *Albuquerque* 6000 mieszk. *Taos* 8900 mieszk. *Culiacan* 10,800 mieszk. *Cinaloa* nad Yaqui czyli Sonora, 9500 mieszk. *Linares*, *Escandon*. *Aguas calientes* 12,000 mieszk., ciepłe źródła. *Santa Rosa de Casigurtachi* 10,700 mieszk., miny srebrne. *San Juan del Rey* 12,200 mieszk.

§. 7. Stany zjednoczone Ameryki środkowej.

Graniczą z Mexico, odnogą Meksykańską, południową Ameryką i oceanem wielkim, mają mil kwadr. 9600 i 1,130,000 mieszkańców, którzy się dzielą na białych (hiszpan), Ladinos czyli nawroconych Indian, Indios barbaros czyli niepodległych Indian, Negrow i Mulatow. Katolicka religia ma 1 Arcybiskupa, 2 biskupow, 228 parafij, 4 missye i 635 kościoły. W Guatemala la neuva jest Akademia. Robią tu jedwabne, wełniane i bawełniane towary, fajans, wyprawiają skory, wywożą za granicę indygo, kakao, wanillę, pieprz zwany chiapa, ryż, balsam, terpentynę, gumilak, ambre i t. d. — I ten kraj jest przerznięty kordylerskimi gorami, ale te nie są tu tak wysokimi, iżby na nich wieczysty śnieg miał leżeć; znajduje się jednak między nimi wiele wulkanow, osobliwie około jeziora Nicaragua i w pobliżu stolicy. Nad wielkim oceanem jest bucht Papajeński i zatoka Saline a od strony odnogi Meksykańskiej bucht Honduras, Morze Antylskie połączone rzeką San Juan z jeziorem Nicaragua a z tem jeziorem Leon. Klimat w niskich okolicach nad brzegami jest bardzo gorący, w głębi zaś kraju, z przyczyny wysokiego położenia, umiarkowany i zdrowy, wyjąwszy bagniste nadbrzeża morza Atlantyckiego. — Rząd jest zupełnie taki jak w zjednoczonych stanach północnej Ameryki, z tą tylko różnicą, iż tu religia katolicka za panującą uznana została. Na czele stoi Prezydent, Vice-Prezydent, Senat z 11 i izba Reprezentantow z 42 członkow. Należy do tego związku 5 państw, Guatemala, S. Salvador, Honduras czyli Comayagua, Nicaragua, Costa Rica, z których każde ma własną konstytucyą. Brzegi zachodnie i północno-zachodnie są własnością niepodległych pokoleń Indyjskich. Dochody wynoszą 1,500,000, a dług 14,300,000 zł. Wojska regularnego jest 3500, a milicyi, 18,000 ludzi; siła morska statkow 5. —

Miasto stołeczne *Guatemala la neuva* albo *S. Jago di Guatemala* 36,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, akademia, różne fabryki, handel; port leży przy ujściu rzeki Vacas; 4 mile stąd szczątki miasta starego *Guatemala* czyli *Guatemala la vieja*, pochłoniętego w czasie trzęsienia ziemi w roku 1774; jest tam jeszcze wspaniała katedra i 8000 Indian trudniących się robieniem materij bawełnianych i naczyń glinianych. *San Salvador*

11,900 mieszk., fabryka tabaki. *Coban* 12,000 mieszk. *Truxillo* nad zatoką Honduras, port. Obwody *Taguzgalpa* i *Talagalpa*, leżące nad Atlantyckim morzem, są zamieszkałe przez kilka pokoleń Indyan, które pod własnymi naczelnikami stoją.

II. Południowa Ameryka.

§. I. Rzeczpospolita Colombia.

Graniczy na północ z morzem Karaibskim, na wschód z morzem Atlantyckim i Francuzką Guianą, na południe z Brazylią i Peru, a na zachód z morzem południowem; zamyka 57,300 mil kwadrat. a 2,756,000 mieszkańców. Tu są: potrójne pasmo gór *Andes* i *Cordilleras*, wiele gór okrytych wiecznym śniegiem, albo są wulkanami, które nawet ryby i gatunek szlamu, moja nazwany, w takiej mnogości częstokroć wyrzucają, że całe okolice i miasta zasypują. Największa góra *Chimborazo* jest wysoką na 20,158 stóp, a pospolicie od wierzchołku swego na dół 4800 stóp śniegiem i lodem jest okryta; dalej: *Pichincha*, wulkan na 15,000 stóp wysoki; *Carasson* 14,820 stóp; *Cajambo*, leżąca bezpośrednio pod Ekwatorem na 12,180 stóp wysoka. Jest tu także najwyższa równina *Quito*, wznosząca się na 8772 stóp nad powierzchnią morza, na której częste są trzęsienia ziemi. Znakomitsze rzeki są: *Orinoko* (3 mili prawie wszędzie szeroka, wpada do morza 49 korytami), która podczas deszczów zalewa okolice niższe na 25 mil szeroko; rzeka *S. Magdaleny*, *Ucayale* czyli prawdziwa rzeka *Maranon* albo *Amazońska*, która jest złączona z *Orinoką*, rzeką *Rio Negro* i *Cassiaquari* i t. d. Największe jezioro jest *Maracaibo*, 25 mil długie a 15 szerokie, i złączone z morską odnogą *Venezuela* przez cieśninę 4 mile długą a 1 szeroką, wpada w nie przeszło 20 rzek i wiele strumyków. *Tacarigua* 16 mil długie a 14 szerokie, ma wiele krokodylow. — *Klima* jest po większej części bardzo gorące, bywa jednak chłodzone wiatrem morskim i górzystym; są tu tylko 2 pory roku, sucha i mokra, z których każda dwa razy do roku przypada. Znaczniejsze produkty są: złoto, platyna, srebro, drogie kamienie, miedź, sól, mineralne wody, lasy, zboże, bawełna, kakao, wanilla, kokos, cynamonowe i hebanowe drzewo, farbierskie drze-

wa, trzcina cukrowa, kawa, tytuń, china (w skórkach), indygo, sassaparille, drzewo słodkie, gumma elastyczna, storax, aloes, kassia, przeszło 20 gatunków drzew zdalnych dla stolarzy, orleany, konie, muły, wielbłądy, krokodyl, jaguary (tygrysy), pszczoły, dzikie kokcynele, węgorsze, drętwiki, muszle perłowe, szlimaki purpurowe, kondory (które się wznoszą na 3659 stóp nad powierzchnią morza, i czasami się w niektórych okolicach, n. p. około Pichincha, w kilku godzinach niby we wszystkich klimatach do brzegu morskiego schylają), żółwie i t. d.

Rząd jest republikański. Dochód był w roku 1826. 23,600,000 zł., wydatek roku 1827. 17 mil. złot.; dług 67½ mil. zł. Siła lądowa 93,000 ludzi z milicją której jest 60,000; siła morska 80 statków. — Cała Rzeczpospolita składa się z 12 Departamentów: Maturin, Orenoko, Venezuela, Sulia, Bojaca, Cundinamarca, Magdalena, Cauca, Istmo, Ecuador, Assnay, Guayquil. Do tego uależą bezludne wyspy Gallopagos czyli żółwie.

Miasto stołeczne *Santa Fe de Bogota* 40 000 mieszkańców, stolica Arcybiskupa, Akademia, mennica. *Panama* 12,000 mieszkańców, forteca, stolica biskupa, szkoła uczona, port. *Porto bello* prawie zupełnie opuszczone z przyczyny wilgotnego i niezdrowego powietrza, port. *Cartagena* 25,000 mieszk., forteca, stolica katolickiego biskupa, port. *Popayan* 25,000 mieszk., stolica biskupa. *Quito* albo *S. Francisco de Quito* prawie zupełnie pod ekwatorem, pod górą Pichincha, leży najwyżej na całej ziemi, bo 8772 stop nad powierzchnią morza, 60,000 mieszkańców, stolica biskupa, akademia, fabryki, handel. *Guayaquil* albo *Guayapul* 22,000 mieszk., punkt centralny handlu między Peru, Tierra firme i krajami górnymi. *Iloxa* 10,000 mieszk. *RioBamba* niedaleko Chimborasso, 20,000 mieszkańców, w sąsiedztwie wielka kopalnia siarki. *Cuenca* 12,000 mieszk. *Tacunga* 12,000 mieszk. *Ibarra* albo *S. Miguel de Ibarra* 12,000 mieszk. *Neiva* 12,000 mieszk. *Araura* 11,000 mieszk. *Caracas* albo *S. Jago de Leon de Caracas* pod górą Silla, 42,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, akademia, handel. *Venezuela* (mała Wenecya, ponieważ także na wyspach i palach jest zbudowane) albo *Caro* nad odnogą morską, 10,000 mieszk., stolica biskupa. *Barquisimeto* 16,000 mieszk. *Varinas* 10,000 mieszk., tabaka. *Merida* 11,500 mieszk. *Nueva Barcelona* 16,800 mieszk., port, handel. *Guanare* nad rzeką t. i., 20,000 mieszk. *San Carlos* 14,000 mieszk. *Carora* 10,000 mieszk. *Maracai* nad jeziorem Tacarigua 10,000 mieszk. *San Juan Baptista del Pao* 10,000 mieszk. *Cumana* 24,000 mieszk., forteca, połow pereł, handel. *Thomas de Guiana* (niegdyś Angostura) 10,000 mieszk., stolica biskupa. *Valencia* 10,000 mieszk. *Maracaibo* 22,000 mieszk., port, warsztat okrętów, handel.

§. 2. Rzeczpospolita Peru.

Leży między 296—313° długości, 21—5° szerokości południowej, graniczy na północ z Columbią, na wschod z Brazylią, z zjednoczonymi stanami Rio de la Plata i krajami wolnych Indyan, na południe z pustynią Atacama, na zachod z morzem południowym, i obejmuje 24,461 m. kw., mieszkańcow 1½ mil., Hiszpanie, Mulatory, Indianie (częścią nawroceni częścią nie), Negry. Religia katolicka ma jednego Arcybiskupa, 4 biskupów i 557 parafij. Fabryki wełniane, bawełniane, jedwabne; robią także różne towary z złota, srebra, miedzi i gliny i t. d. Zresztą kraj jest poczęści niski nad brzegami, poczęści okryty gorami, które powoli wzbijają się do wielkości gor Andes. I tu także często wybuchają wulkany i panują trzęsienia ziemi, już prawie właściwe tym brzegom. Powietrze nad brzegami jest bardzo gorące, ale je ochładzają wiatry, wiejące od Andes i obficie to noc spadająca rosa; w krajach zaś górzystych nieco zimniejsze. Znaczniejsze rzeki są: Maranon, Mapocha i t. d. Znakomitsze *produkta* są: złoto, srebro, platyna, miedź, żelazo, cyna, ołów, żywe srebro, drogie kamienie, ałun, drzewa wydające chinę, bawełna, żywica elastyczna, drzewa woskowe i oliwne, wanilla, kakao, cukier, kawa, wino, zboże, ryż, kukurudza, pataty, peruw. balsam, Coca (używany jak betel w wschodnich Indyach, jest wzmacniającą rośliną), trzcina, korzenie, południowe owoce, cedry, palmy wachlarzowe, drzewo, Europejskie domowe zwierzęta, lamy czyli kozy wielbłądzie, wigoń czyli owce wielbłądzie, muły, ostrzygi, muszle perłowe i purpurowe, pszczoły, kokcynella i t. d.

Kraj dzieli się na 7 prowincyi (Lima, Truxilo, Guamancha, Cusco, Arequipa, Tarma, Huanca Velica. Miasto stoł. Lima, 60,000 mieszk. (¼ dobrze się mających, ¾ żebraków czyli niewolników), stolica Arcybiskupa, Akademia i t. d.; 40 Klasztorów, szkoła żeglugi; fabr. srebra i skór, handel z portu na 2½ mile ztąd oddalonego Callao de Lima czyli Bon Vista do Ameryki południowej i północnej. Truxillo z 5514 mieszk., stolica Katolickiego Biskupa, 7 klasztorów, handel z portu oddalonego o 2 mili Guanchaco. Cusco z 30,000 mieszk., stol. Katolickiego Biskupa, 2 Akademie, inkwizycja, niegdyś rezydencya dawnego Króla Peruwiańskiego (Inkas).

§. 3. Rzeczpospolita Chili.

Graniczy na północ z pustynią Atacama, na południe z Patagonią, na wschód z zjednoczonymi stanami Rio de la Plata i z gorami Andes, na zachód z oceanem wielkim, obejmuje 5350 mil kw., mieszkańców 600,000 różnej rasy. Jest to wąski kawał ziemi między gorami Andes a morzem, z 53 małemi rzeczkami i niezliczonymi strumieniami i źródłami; południowe prowincye są dla częstego deszczu daleko urodzajniejsze niżeli północne. Andy dzielą się tu na wiele gałęzi, i mają 14 wulkanow. Klima jest łagodne; częste trzęsienia ziemi. Produkta, jakie w południowej Ameryce są zwyczajne, jakoto: kruszce, zboże, perki i t. d. ale drzewa opałowego wcale nie ma, procz czernia. Religia katolicka jest panującą.

Rzeczpospolita podzielona jest na 8 prowincyj: Coquimbo, Aconcagua, Santjago, Colchagua, Maule, Concepcion, Valdivia, Chiloe.

Miasto stoł. *St. Jago de Chili*, $\frac{2}{3}$ mili obwodu, 46,000 mieszkańców, stolica biskupa, 19 klasztorow, akademii, mennica, handel za pomocą portu Valparaiso. *La Concepcion* forteca, 13,000 mieszk., stolica biskupa; naprzeciwko urodzajna wyspa *Quiquirina*. *Valdivia* fort. i port nad morzem południowem, 6000 mieszk., handel. Należą tu także wyspy *Juan Fernandez*; bardzo wysokie myrty, palmy; tu mieszkał od roku 1705—9 Alexander Selkirk, znany powszechnie pod nazwiskiem Robinsona Crusoe. *Masa Puero* i wiele innych większych i mniejszych wysp, częścią urodzajnych, częścią skałami okrytych. Na jednej z nich mieszka od roku 1822 drugi Robinson, Jan Richardson, Anglik, z indyjską żoną i kucharką; ma zameczek obronny przeciw Indyanom, konie, świnie, psy, ogrody i t. d.

§. 4. Rzeczpospolita la Plata.

Graniczy na północ z Peru i Brazylią, na wschód z morzem Atlantyckim, na południe z Magellanią, a na zachód z Chili. Ma na mil kwadr. 52,076, mieszkańców 2 mil. Stronę zachodnią i północną przerzynają Kordyllery, na wschód są pustynie nieprzejrzone. *Klima*, dla położenia tego kraju w strefie umiarkowanej południowej, jest ani nadto gorące, ani nadto zimne. Znakomitsze rzeki są: Paraguay, która od ujścia do niej Urukuay do swego ujścia zowie się Rio de la Plata czyli srebrna rzeka; Desaguadero, Rio dulce i t. d. Największe

jezioro jest de los Xarajes, 110 mil długie, a 40 szerokie, dla płytkości niespławne, i w większej połowie roku jest suche i okryte roślinami bagnistemi. *Produkta* są: złoto, srebro, żelazo, szkła różne, sól morska, lasy (tylko od Rio de la Plata do cieśniny Magielańskiej nie masz ani drzewa, ani krzewu żadnego), owoce, melony, południowe owoce, wino, kukurudza, zboże, maniok, cukier, rhicinus, len, pataty, konopie, rumbabarum, ipekakuanha, indygo, wanilla, tytuń, bawełna, drzewa kopaiw, arrakacza (których korzenie rozdzielają się na kilka odnog, wydających pokarm strawny i smaczny, z którego robią tak jak z kartofli chleb, placki i gorzałkę), herbata paraguay zwana (z drzewa Caa), drzewo chleba S. Jańskiego, wiele bydła rogatego, konie, osły, muły, owce, tapir, wiele mocnych gatunków kotów, n. p. Ozeloth, rozmaite czworonogi, n. p. tchorze, zorillo; dalej jelenie, świnie (Tajassu), gołębie, dzikie indyki i kaczki, złotobrewy, pszczoły, kokcynella i t. d.

To rzeczpospolita tworzy państwo federacyjne z 13 stanów: Buenos Ayres, Santa Fè, Entre Rios, Corrientes, Cordova, Mendoza, Rioja, Catamarca, St. Jago del Erstero, Tucuman, Salta, S. Luis, S. Juan, z których każdy własnymi rządzi się prawami; Kongres zgromadza się w Buenos Ayres; władza wykonawcza jest przy Prezydencie.

Znaczniejsze miasta są: *Cordova del Tucuman* 9000 mieszk., stolica biskupa, 6 klasztorów, szkoła uczona, fabryka wełniana, handel mułami. *St. Juan de Prontera* u spodu kordyllerów, 19,000 mieszk. *Buenos Ayres* miasto główne i stolica całego związku nad la Plata, 44 mil od morza, 44,780 mieszk., stolica biskupa, akademii, towarzystwo matematyczne, 6 klasztorów, cytadela, 3 drukarnie, handel. *Santa Fe* przy ujściu Selady do la Plata.

§. 5. P a r a g u a y.

Państwo to ma 6915 mil kw. i 600,000 mieszkańców, częścią hiszpanów częścią Indyan nawroconych; wszyscy są katolicy pod dwoma biskupami. Na czele rządu jest Dyrektor z izbą Reprezentantów z 42 członków; bardzo wyborne urządzenie finansowe; 8000 ochotników, pobierających żołd tylko gdy stoją pod bronią, 50,000 zbrojnej milicyi i mała flota. Zresztą cały kraj dzieli się na

6 Departamentow: Asumpcion, Candelaria, Concepcion, Curaguati, S. Jago, Villa real; m. st. *Ascumpcion* nad Paraguay 16,000 mieszk., stolica biskupa. —

§. 6. Rzeczpospolita Bolivia.

Obejmuje 15,000 mil kw., 1 mil. mieszkańców, dzieli się na 5 prowincyi: la Paz, Oruro, Potosi, Chuquisaca (Charcas), Cochabamba i kraj Santa Cruz de la Sierra. Katolicka religia ma jednego Arcybiskupa i 3 biskupow. Zgromadzenie prawodawcze składa się z Izby Trybunow, Senatorskiej i Cenzorskiej; Izba Trybunow trudni się finansami i sprawami zagranicznymi, do Izby Senatorow należy Religia i sprawiedliwość, a Izba Cenzorow ma władzę pośredniczą. Dochody około 4 mil. zł. Wojsko 30,000 milicyi. —

Miasta: *Potosi* 25,000 mieszk., kopalnia srebra. *S. Cruz de la Sierra* 8000 mieszk., stolica biskupa, handel miodem i woskiem. *La Paz* w dolinie między gorami, 20,000 mieszk., stolica biskupa, uczona szkoła, handel herbatą paraguajską. *Cochabamba*. *Charcas*. *La Plata* 14,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia. *Chuquisaca* 30,000 mieszk. *Puerto de la mar*, niegdyś Cobija, w pustynii Atacama.

Do Hiszpańskich posiadłości liczą pospolicie następujące części:

1) Patagonia czyli Kraj Magalhaen (*Magellania*), ta wielka półwyspa, graniczy na północ z rzezcąpospolitą la Plata, na wschód z morzem Etiopskiem, na południe z cieśniną Magellańską, na zachód z morzem południowem, jest przerznęta wielu wysokimi górami, z których Kordyleras są głównymi. *Powietrze* jest bardzo ostre. Na południe jest cieśnina Magellańska, przechodząc przez wiele wysp, skał, nizin i zgorzelisk, na mil 100 wpała do morza południowego, i w większej części roku jest nawałnością kołatana. Jest na niej wiele koni, bydła, vicunnas, strusiów, pszczoł, ptastwa morskiego, ale mało mieszkańców. Między Tamobylcami znajdują się Puelchy, Peguenchery, Tehuel-Guny czyli Tchuelliet (Patagończycy, naturalnej i pospolitej wielkości.)

2) Kraj ognisty czyli Terra del Fuego oddzielona od Patagonii cieśniną Magellańską, składa się z 11 wysp większych, a przeszło 20 małych; w północnej stro-

nie tychże znajdują się góry łyse, których doliny wśród lata śniegiem są pokryte. Obfitują w rozmaite zioła, chroniące od szkorbutu; ziele łysekowe, dzikie selery i t. d., wieloryby, roby, cieleta morskie, lwy morskie, kaczki, jastrzębie i t. d. *Mieszkańcy* zowią się *Peszereh* (co znaczy przyjaciele; to słowo nigdy z ust tego ludu nie wyjdzie); naród ten jest wesoły, przyjemny, ale bardzo nieoświecony. W kraju *Staate* mają Anglicy osadę dla połowu wielorybów, a na wyspie l'Hermitte jest *Cap Horn* (Róg), wierzchołek Ameryki najdalej na południe leżący.

3) Wyspy niezamieszkałe, kraj sokołowy zwane, czyli *Malouniskie*, zwane także *Pepys*, składają się z 2ch wysp wielkich oddzielonych od siebie kanałem *Falklandzkim*, i wiele małych wyseppek, które obfitują w Europejskie ogrodowiny, dzikie selery, lisy, pingwiny, dzikie kaczki i gęsi, morskie psy, morskie lwy, wieloryby i inne w tran obfitujące zwierzęta ssące. Hiszpanie mają tu *Port Seledad* czyli *Berklej Sound*.

W pobliżności leżą wyspy przy *Cap Horn* (Róg), odkryte przez *Krusensterna*, *Orłów* zwane, zamieszkałe przez mieszkańców, mających wielkie podobieństwo do mieszkańców kraju ogniowego, *Mani-Toualin*; miasteczko *Krisenoy* regularniejsze niżby się można spodziewać w tej okolicy.

§. 7. Cesarstwo Brazylii.

Leży od 4° 20' — 30° 40' południowej szerokości, a 17° 25' — 50° zachodniej długości, od *Ferro*; graniczy na zachód z Hiszpańskimi posiadłościami, na północ także z niemi i *Francuzką Guianą*, na południe i wschód z oceanem; obejmuje część *Guiany*, kraj *Amazonek*, południowo-wschodni *Peru*, *Brazylię* i część *Paraguay*, wszystko wynosi mil kwadr. 140,000, z tych tylko 1500 jest uprawnych. Wewnątrz znajdują się rozmaite łańcuchy gór, ciąg wschodni *Cordillerów*; jednak większa część kraju składa się z ogromnych równin. Znako-
mitsze rzeki są: *Maranon* czyli rzeka *Amazonek*, *Gran-Para*, *Parana*, *Rio Francesco*, *Ojapoc* i t. d., z których wiele z swych brzegów zbacza i sprawuje wielkie i długo trwające wylewy. Do odnóg morza Bra-

zylijskiego na 800 mil długich, należą: odnoga Wszystkich świętych, S. Wincentego czyli Santos i t. d. *Powietrze* jest dla wysokiego położenia kraju bardziej umiarkowane, niż gorące. Główniejsze *produkta* są: tytoń, cukier, ryż, kukurudza, zboże, jams, pizang, kassia, imbir, balsam, kawa, kakao, wanilla, indygo, len, konopie, bawełna, wino, południowe owoce, pieprz, drzewo żółte, drzewo kampez, fernambuk i Brazyliowe (od którego koloru ten kraj w tym czasie nazwany, kiedy to drzewo było jego najgłówniejszym produktem; imię zaś to i później zatrzymało; brazas znaczy zarzewie), china w skórkach, jalappy, korzenie ipekakuanha, sassa-parille, drzewa kokosowe, najpiękniejsze drzewa do budowy, machoniowe i do okrętów, palmy, drzewa matyx, drzewa różowe; przewyborne kruszce, złoto, srebro, platyna, miedź, żelazo, ołów, cyna, żywe srebro, drogocne kamienie, osobliwie dyamenty, także szafiry, hyacenty, granaty, chryzoberylle, aquemarine, kryształy, sól, saletra; dzikie świny, tygrysy, leniwcę, małpy, kolibry, wieloryby, kaszeloty, pszczoły, bydło, konie, muły, owce, kaimany, ślimaki, jeże, dzikie świny, węże olbrzymie, kaczkę Rossyjskie (moskiewskie), emasy (strusie Amerykańskie) kokcynella, papugi, kakadus, kolwie, pszczoły, jedwabniki, ryby i t. d. *Ludność* 9,900,000, z których $\frac{1}{2}$ Europejczyków, osobliwie Portugalczyków; z rodaków są najznajomsi dzicy Quetakacy, Tupinambery, Topajerowie i t. d.; niewolnicy Negry co rok do 20,000 wprowadzani wynoszą ogółem do 600,000. *Krajowa religia* jest Katolicka, jednak jest wiele jeszcze Samobylców, którzy nie znają religii Katolickiej. Rząd jest w ręku dziedzicznego cesarza Pietra I. Konstytucya przysiężona uroczycie przez Cesarza w roku 1824 ustanawia 4 polityczne władze: prawodawczą, w ręku sejmu powszechnego podzielonego na Senat i Izbę poselską; pośredniczą i wykonawczą, w ręku Cesarza; i sądowniczą. Dochody państwa wynosiły 1826 roku 18 mil., dług 74 mil. zł.; wojsko regularne 25,000 a milicyi 40,000 ludzi; flota morska 3 liniowe okręta i do stu mniejszych wojennych statków.

Kraj podzielony jest na 18 wielkich Gubernij, Para, Maranhão, Pernambuco, Rio Janeiro, Bahia, San Paulo, Matozoso, Goyaz, Minas Geraes, Rio Negro, Piauh, Ceara, Rio Grande del Norte, Parahiba, Alagoas, Sergipe del Rey, Espiritu Santo, wyspa Fernando. Miasto stoł. i rezydencja jest *Rio*

Janeiro z cytadellą *S. Sebastian de Enero* nad rzeką Rio-Janeiro nad którą są 2 fortece, z niewolnikami ma mieszk. 160,000. Klasztory, obserwatorium, ogród botaniczny; jubilery i kamieniarze; przędzalnia bawełny, tkalnia żagli, fabryka glinianych i kamiennych naczyń, garbarnia, warzenie tranu, fabryka fiszbinu, mennica, warsztat okrętów, port (do którego wpada strumień Macacu); handel. Miasto *St. Salvador* nad odnogą Wszystkich świętych, 120,000 mieszkańców, forteca, stolica Arcybiskupa, port, handel. *Fernambuco* czyli *Olinda* nad rzeką Bibiribe, 62,000 mieszk., stolica Biskupa, cytadella; fabr. pałaszów, handel.

---

§. 8. Południowa Ameryka Francuzka

czyli *France équinoxiale*, część Guayany czyli Guiany, graniczy z Portugalską, Niderlandzką i wolną Guayaną, od rzeki Ojapok do Maroni, 240 Angielskich mil wzdłuż morza Atlantyckiego, a w górę kraju 300 mil, z wyspą Cayenne przy ujściu rzeki t. i., obfituje w maniok, cukier, kawę, kakao, wanilję, indygo, len, tytoń, kassją, południowe owoce, ryż, *roucou*, bawełnę, kopaiw balsam, guajak, goździki, gałki muszkatelowe, cynamon, balsam, i drzewa chlebowe, zwierzynę, Europejskie zwierzęta, bażanty, papugi, ryby, krabby i t. d. *Mieszkańców* jest do 55,400, między którymi jest 9400 Negrów, 10,000 włączających się rodaków, osobliwie Karaibów, Arawaków, Waraunów i t. d. Do osad w Guianie należą n. p. *St. Paul, Sinamari*. Na wyspie Cayenne przy ujściu rzeki t. i. jest miasto wzmocnione t. i. z dobrym portem.

---

§. 9. Południowa Ameryka Niderlandzka

graniczy na północ z oceanem Atlantyckim, na wschód i południe z Francuzką Guianą, na zachód z Kolumbią; wewnątrz jest po większej części nieznaną pustynią. *Produkta* są: len, tytoń, kakao, cukier, kawa, kassia, drzewo balsamowe, drzewa farbierskie, korzonki kassawe i t. d. *Mieszkańcy* składają się z Niderlandczyców, Francuzów, Żydów, Negrów, także (wolnych wewnątrz) rodaków, osobliwie Karaibów, Arawaków, Waraunów i t. d. Liczb

ich wynosi przeszło 75,000. Tu jest Kolonia Surinam, gdzie miasto główne *Paramaribo* nad rzeką Surinam z 1200 domów i fortecą *Amsterdam* nie daleko ujścia Surinam.

---

§. 10. Południowa Ameryka Angielska

graniczy na północ z oceanem Atlantyckim, na wschód i południe z osadami Niderlandzkiemi, a na zachód z Kolumbią, na 420 mil kwadr. 158,000 ma mieszkańców. Główniejsze *Produkta* są: cukier, kawa, kakao, bawełna i t. d. Tu są Kolonie Berbice, Essequibo, Demerary, z fortecą *Nassau* nad rzeką Berbice.

---

§. 11. Wolne kraje Indyjskie

zamieszkałe, prócz w przeszłych paragrafach wymienionych Indyanów, Karaibami, Ottomakami, Maysuami, Omegarami czyli Omaguami (w pewnym miasteczku nad morzem, którego brzegi i wyspy składają się z kamienia Talk, świecącego się w słońcu, jak złoto i srebro; ztąd urosła bajka przed kilkuset latami o złotym kraju, *El dorado*; mają się tu jednak znajdować, podług Leblond, w samej rzeczy miny złote); Topinambery, Guarianie, których mowa tak jak Guanianów, najdalej się rozciąga i t. d., składają się po większej części z hord słabych strzelców i rybaków.

---

§. 12. Nowa Georgia i kraina Sandwich.

Nowa czyli południowa Georgia między 54 i 55° południowej szerokości, jest okryta wśród lata na skałach aż do powierzchni wód śniegiem, i wydaje tylko dwa gatunki zupełnie nikczemnych roślin.

Kraina Sandwich jest cała okryta lodem i śniegiem, wyjąwszy kilka skał; nie wydaje żadnej rośliny. Jeszcze dalej na północ leżą wyspy Saunderskie i Gromiczne.

III. Indyje zachodnie

czyli śródtkowe Amerykańskie wyspy, inaczej Antylskimi lub cukrowemi wyspami zwane, obejmują ów wielki zbiór wysp między obydwoma wielkimi lądami Ameryki od 10—23° północnej szerokości, a 40—69° zachodniej długości, i składają się z trzech najznacześniejszych zbiorów wysep.

A. Wielkie Antylskie wyspy (wielkie Antylle).

1) Kuba (*Cuba*) należy do Hiszpanów, ma 2309½ mil kwadratowych w obrębie, a 936,000 mieszk. Wydaje drzewo machoniowe, bawełnę, imbir, pieprz, aloes, kasią, drzewa kokosowe, pomarańcze, kakao, kawę, cukier, tabakę, kassawę, mastyx, futra drogie, wosk, złoto, srebro, miedź i t. d. Miasto stoł. *Hawanna* z 73,000 mieszk., fortecę, port i Akademią mające. Warsztat okrętowych statków; fabr. tabaki. W kościele katedralnym spoczywają od r. 1796 zwłoki Krysztofa Kolumba, które przedtem były w St. Domingo.

2) Jamaika, najważniejsza wyspa Angielska, ma 269 mil kwadr., a 386,000 mieszk., między którymi 300,000 niewolników. Wydaje drzewa maszynell i machoniowe, drzewa palmowe, mydlaste, kokosowe, pigmentowe, cynamonowe, kassią i inne; prócz tego wydaje brezylją, pomarańcze, cytryny, kasztany, ananase, kukurudzę, jama, kassawę (maniok), bawełnę, cukier, kawę, kakao, indygo, tabakę, imbir, drzewo chlebowe, sassaparille, cynamonowe, mango, pizangowe, kamforowe, goździkowe i sago drzewa, wszystkie Europejskie domowe zwierzęta, muły, chaje (ryby) i t. d.

Miasto stoł. jest *Jago de la Vega* czyli Hiszpański Town, 5000 mieszk., rezydencya Gubernatora, zgromadzenia narodowego i najwyższego trybunału. Miasto *Kingston* z 33,000 mieszkańców, port. Miasto to zostało w Lipcu 1811 w czasie okropnej rewolucyi przez murzynów niewolników spalonym. *Port Royal*, Królewski magazyn okrętów, z portem ufortyfikowanym, podobnie jak i tamto w Lipcu (dnia 13.) 1815 spalone, wyjąwszy szpital i kościół. Zgromadzenie Ewangelickie ma tu misyonarzy. — Należą tu także Kaimanijskie wyspy, których najgłówniejszym produktem żółwie.

3) Hayti czyli St. Domingo (*Hispaniola*), z 1385 mil kwadratowych, około 935,000 mieszkańców; wydaje cukier, bawełnę, kawę, indygo, kakao, imbir, tabakę, maniok, kassią, drzewo machoniowe, bydło rogate, ko-

nie, pszczoł ma podostatkiem, jako też złota, srebra, miedzi, żelaza i t. d. Należała niegdyś tak do Francuzow jako też do Hiszpanow, ale teraz jest w ręku wolnych Negrow i Mulatow, którzy zaprowadzili republikancki, a od Francyi 1825 uznany rząd. Władza prawodawcza jest przy Senacie z 24 członkow, i izbie Reprezentantow, do ktorej każdy z 33 okręgów dwóch członkow mianuje; władza zaś wykonawcza oddana jest Prezydentowi. Religia panująca jest katolicka, pod 1 Arcybiskupem i 4 biskupami. Dochody rzeczywospolitej wynoszą 10 mil. a dług 12 mil. zł. Siła zbrojna lądowa była w roku 1824. 45,250 wojska regularnego i 68,078 milicyi; siła zaś morską składała się z 1 fregaty, i 5 innych statkow.

Miasto st. *Port au Prince* 28,000 mieszk., stolica Regencyi. *Santo Domingo* przy ujściu rzeki t. i., 12,000 mieszk., katedra. *Cap Haiti* (dawniej *Cap français* albo *Cap*) 15,000 mieszk., szkoła nacyonalna. — Około tej wyspy leżą jeszcze inne poczęści zamieszkałe, jako to: *Tortue* czyli *Tortuga*, *La Vache* czyli *wyspa krowia*, *Samana*, *Saone*, *Gonave* i *wyspy szczęśliwe*.

4) *Porto Rico* lub *San Jonan de Porto Rico*, wyspa Hiszpańska, jest obszerna na 182 mil kwadrat. ma mieszk. 228,000 między którymi 17,500 niewolników; wydaje cukier, bawełnę, kawę, ryż, kukurudzę, tytuń, imbier, kassją, mastyx, bananas, maniok, włoski groch tyczkowy i t. d. Miasto st. *San Juan de Portorico*, forteca na małej wyspie, która jest złączona z wyspą główną mostem S. Antoniego, 50,000 mieszk., port.

B. Małe Antylle czyli wyspy Karaibskie, podzielone, uważając na wiatr wschodni, wiejący przez cały rok (wyspy przeto ku wschodowi leżące, bardziej są nań wystawione, niż zachodnie), na wyspy pod wiatrem (*islas barlovento*, *Leewards-Islands*) i na wyspy za wiatrem (*islas soitovento*, *Windwards-Islands*). Liczą się do nich:

1) Wyspy Panny Maryi, których jest do 60. Wyspy Duńskie St. Tomas, St. Croix i St. Jean wydają cukier, kukurudzę, bawełnę, pomarańcze, cytryny, limonie, tytuń, kawę i t. d. Na St. Thomas, mający 5734 mieszk., z których 3000 niewolników, jest miasto st. t. i. (w latach 1804, 6 i 7 całe prawie zrujnowane wybuchami ognia), z wygodnym portem, a na St. Croix, (liczący 31,339 mieszk., między którymi 28,000 Negrów), *Christianstadt* nad małym portem, stolica Gubernatora tej wyspy, z fortecą *Sofia Fryderyka* i *Luisa Augusta*. Na St. Juan (gdzie 8350 mieszk.,

z których 6000 niewolników) jest miasto st. t. i. z bezpiecznem wybrzeżem. Na wszystkich mają Hernhuci swoje missye. — Do Anglików należą: *Hiszpański Town* czyli *Virgin Gorda*, *Tortola*, *Anegada*, bawełna, cukier, bydło i t. d. — Do Hiszpanów należą: *Passage* i *Weże wyspy* i t. d. — Niezamieszkałe wyspy *Krabben* należą do Hiszpanów, Anglików i Duńczyków wspólnie.

2) St. Eustache czyli Eustaz z Sabą do niej należąca, jest posiadłością Niderlandyi, wydaje cukier, tytuń, kukurudzę i t. d., i jest dla handlu obszernego ukradkiem prowadzonego bardzo ważną.

3) St. Martin należy do Niderlandow; wydaje tytuń, cukier, kawę, bawełnę i t. d.

4) Anguilla czyli wyspa węzowa i Barbuda należą do Anglii.

5) St. Bartłomieja należy do Szwedów, wydaje bawełnę, cukier, kakao, tytuń, roślinę miodową i t. d.; miasto st. *Gustawia* z wolnym portem *Carenage*.

6) St. Christoph czyli St. Kitts, posiadłość Angielska, wydaje bawełnę, cukier, pieprz, kukurudzę i t. d.; miasto stol. *Basse-Terre* z fortecą *Londondery*.

7) Newis, wyspa Angielska, wydaje południowe owoce, bawełnę, tytuń, cukier, wiele gatunków zwierząt i t. d. Jedyne miasto *Charles Town* ma wielkie składy towarów, i jest zasłonięte fortecą.

8) Montferrat należy do Anglii, ma port *Plymouth*.

9) Antigua czyli Antigoa (56,000 mieszkańców, z których 51,000 należy do Anglii, wydaje między innymi wiele cukru, tytoniu, bydła i ptastwa i t. d.; miasto st. *St. James-Town* z portem i 2 fortecami, stolica Angielskiego Gubernatora, z gminami Metodistów i Hernhutów.

10) Guadaloupe czyli Gardelupe, wyspa Francuzka. Składa się z dwóch części: *Grande* i *Basse Terre*, dostarczających cukru, tytoniu, kawy, bawełny, indygo, krokoszu, kakao, ryżu, kukurudzy i t. d. Miasto st. *Basse-Terre* z fortecą, stol. Gubernatora. — Do tej należą jeszcze wyspy: *Desiderade* (*Desirade*, *Deseade*), *Marie galante* i *Les Saintes* czyli *święte wyspy*.

11) Dominika czyli Dominique należy do Anglii, z m. s. *Rosseau*.

12) Martinique należy do Francyi, wydaje bawełnę, indygo, kawę, kakao, cukier, kassją, goździki

i t. d. Miasto *Pierre* nad odnogą t. i. z wielkimi magazynami i mocną fortecą. Forteca *Desaix*: (dawniej *Fort royal*) i *fort de France* (dawniej *fort Bourbon*).

15) St. Lucie czyli St. Alusia, wyspa Angielska, wydaje też same produkta, co poprzedzająca.

14—16) St. Wincentego, Barbados, Grenada z Grenadillami, posiadłości Angielskie, dostarczają cukru, bawełny, kawy, imbiru, południowych owoców i t. d. Gubernator tych wysp mieszka na wyspie Barbados, w mieście stoł. *Bridge-Town* (St. *Michael*) nad wielką odnogą Carlisle, z kilku forteczkami i bateriami.

17) Tabago, posiadłość Angielska, m. s. *Scarboroug*.

18) Trinidad z 49,000 mieszk., z których 21,000 jest niewolników i 8467 Indyanów, należy do Anglików, dostarczają cukru, kawy, bawełny, tytoniu, kukurudzy, indygo, wiele owoców delikatnych, kakao i wyborne drzewo do budowy. Miasto główne *Hiszpański Town* czyli *Puerto de Espanna*, nieco się spaliło d. 24. Marca 1808, przy tém bezpieczne wybrzeże *Chaguaramas* (Szagaramus).

19) La Marguarita czyli Margaretha należy do Kolumbii, z wyspami: *de Coche*, *Cubagua*, *la salsa Tortuga* czyli *la Tortue salée*, *la Blanca*, *la Orchilla* i t. d.

20) Wyspy Niderlandzkie Curassao dostarczają cukru, tytoniu, bawełny, manioku, kukurudzy i t. d. *Wilhelmstadt* z dobrym portem *St. Barbara* czyli *St. Anna-Bai* i fortecą *Amsterdam*. Do tego małe wyspy *Aruba*, *Aves* i *Bonaire* (*Bonon-Ayres*).

C. Bahama czyli Lukajskie wyspy, pod najwyższym rządem Angielskim, składają się z 700 wysp, z których większa część są same opoki. Znakomitsze w nich produkta są: kawa, trzcina cukrowa, bawełna, indygo, *roucou*, drzewo machoniowe i brazyliowe, sól, żółwie i t. d. Znaczniejsze wyspy są: *Providence* z miastem *Fort Nassau*, stolica Gubernatora, port, handel. Abako czyli wyspy *Lucayo* z miastem *Carleton*; nie dawno prawie zupełnie opuszczone od Kolonistów, Bahama niezamieszкана. *Guahani* (*Guanahani*), *St. Salvador* czyli *Cat-Island*, najpierwszy kraj, który *Kolumbus* odkrył. Wyspy *Turks*, z wolnym portem i fabryką soli. Wyspy *Caicos* czyli *Caucus*.

R o z d z i a ł P i ą t y.

A U S T R A L I A

czyli południowe Indye, także Polynezya czyli świat wyspowy obejmuje wszystkie na wschód wschodnio-Indyjskich wysp aż do zachodnich brzegów Ameryki leżące wyspy na morzu spokojnem, między 25°—50° południowej szerokości i 90—234° zachodniej długości. *Obszerność* ich wynosi 200,000 mil kwadrat. *Klima* po większej części łagodne, a *powietrze* zdrowe, czego są przyczyną wiatry morskie, ustawicznie wiejące. *Produkta* są: drzewa chlebowe, platanowe, betelu i pizang, kokos, areka i inne palmy, korzenie jams, pataty, wiele drzew i ziół; ryby, ptastwo (pelikany, papugi, gołębie, kaczki), psy, świny, szczury, wampiry, domowe Europejskie zwierzęta, żółwie, ostrzygi, muszle perłowe i t. d. Liczba *mieszkańców* wynosi do 2 milionów, którzy się dzielą na dwie główne klasy; pierwsza mało się różni co do kształtu i wyrazu od Europejczyków; jest to gatunek Malaiów, jasnej farby, dobrego ułożenia, mocnych muszkułów, łagodnego charakteru, mieszkający na wyspach Towarzystwa, Przyjaźni, Marquesa, i kraju nowego morza i t. d.; inni są gatunkiem Negrów, czarniejsi z włosami krętymi i wełniastymi, chudsi, od tamtych mniejsi, żwawszy, ale podejrzliwi; są to mieszkańcy nowej Hollandyi, nowej Gwinei, nowych Hebrydów, nowej Kaledonii i t. d. Te dwa narody połączywszy się i pomięszawszy, różne średniowe gatunki powydawały. — Mówią różnemi językami czyli dyalektami, i rozmaicie są ucywilizowani. Jedni chodzą nago, inni mniej lub więcej okryci; jedni żywią się z tego, co natura przez się wydaje, albo z polowania lub rybołostwa; inni uprawiają grunta i porządnie je zasadzają; mieszkają w obszernych budynkach, dostarczają poczęści wszelkich rękodzieł, i mają jakieś urządzenia krajowe.

Części tego nowego świata są:

1) Nowa Holandya, na południe oddzielona jest od wyspy krajem van Diemen zwanej, cieśniną Basses, obejmuje z tą wyspą mil kwadr. 166,000, nad brzegami jest nizka, pusta i lasami zarosta, z niezliczonymi odnogami i przylądkami. *Produkta* jej są: glina, ślady ołowiu, żelaza i miedzi, wapno, topazy, węgle kamienne, sól kamienna, kokos, drzewa węglowe, migdałowe, smoczne, gummy, palmy, drzewo cedrowe i acaiou, figi, len nowo Zelandzki, korzenie jams (nie dawno zasiane i które dobrze się przyjęły), zboże, owoce, tytuń, len, konopie, chmiel, kawa, kakao, bawełna, bananasy, pomarańcze, limonie, ipekakuanha, jalapy, słodkie patety, wino; ptastwo, kenguru, Dingo czyli nowej Holandyi psy (jedyne zwierze domowe, nie szczeka z łatwością i jest bardzo złośliwe), latające wiewiórki z torbami po bokach, dzikie koty, wilki, Europejskie rogate bydło, owce, świnię, kury i t. d. Emu i kazuar nowej Holandyi, papugi, białe orły, zielone żółwie, niebieskie żaby, konie morskie, wieloryby, ryby rozliczne, jadowite morskie ryby, ostrzygi, muszle perłowe, korale i t. d. Zachodni mieszkańcy są z niechlujstwa czarni, jak Negrowie, i mają podobnie włosy zwijane i wełniaste; wschodni mają kolor ciemny, jak Negry, lecz włosy nie tak kręte. Na brzegach wschodnich czyli w nowym południowym Wales, także Notasia zwanym, założyli Anglicy kolonię z winowajców, która roku 1825, nie rachując w to kryminalnie skazanych na van Diemen, miała 48,000 mieszk. Tu są miasta: *Sidney* z wybornym portem *Port Jakson*, 250 domów poczęści murowanych, 3 szkoły i druk gazet: *Rosehill*, *Paramatta*, *Hewkesbury* i *Towngabbee* i wieś *Birkfield*, fabr. cegieł, garnków i fajansu. Tu należy bardzo urodzajna wyspa Norfolk. — Posiadłości północne i północno-zachodnie Angielskie kończą się na górach niebieskich, które roku 1814 szczęśliwie pewien Kolonista przeszedł. Z tamtej strony tych gór ma być wybudowane miasto nad spławną i obfitującą w ryby rzeką Macquari, pod imieniem *Bathurst*, na cześć tegoż Hrabiego tak nazwane. Brzegi południowe i południowo-zachodnie krainy Nuyt aż do Westernport nazywają się krainy Napoleona, które w rozległości swojej na 1000 mil mają 160 wysp rozmaitej wielkości i dwie odnogi, które się przeszło 300 mil w głąb kraju rozciągają, prócz

licznych portów różnej wielkości i głębokich bucht. Lecz ponieważ Angielscy Kapitanowie Flinder i Grant kilka miesięcy wprzód od Kapitana Francuzkiego Baudin je zajęli, który sobie przywłaszczył to odkrycie, pewno więc ten kraj Napoleona dostanie się w ręce Angielskie, albo go też bardzo uszczuplą. Podług Anglików obejmuje ten kraj z zakrętami brzegów do 38 mil jeograficznych, nie ma żadnej rzeki, żadnego przystępu okrętom, ani miejsca na stanowiska okrętów, i ma grunt bardzo nieurodzajny. Archipelag Bonaparte rozciąga się w innej okolicy wybrzeża na północ krain van Witts, wzdłuż do 100 mil wynosi.

2) Nowa Gwinea obszerna jest na 10,795 mil kwadr. (a zatem jest największa wyspa na morzu południowym po nowej Holandyi), obfituje w kokosowe, chlebowe i platanowe drzewa, żółwie, perły, świnie, psy, rajskie ptaki, papugi, ryby i t. d. *Mieszkańcy* składają się z 5 osobliwych narodów: Papuery bardzo czarni i pięknego kształtu, wojenni i bardzo okrutni; Haraforasi (Alfuryjczykowie) z długimi włosami; mieszkają na drzewach, żyją z uprawy gruntu. Badszuery czyli Oran Badszu, jest to gatunek tułających się rybaków, którzy podług niektórych z cieśniny Malackiej pochodzą. Tu są jeszcze wyspy Stefana, Durera i Mateusza, Lousiade (zbiór wysp, których mieszkańcy są Papi, najwięksi i najzręczniejsi żeglarze, z nowej Holandyi mieszkańców jedynie sami za broń wspólną tarcze noszący i zdający się ludzi pożerać), wyspy Balbakos i t. d.

3) Nowa Brytania oddzielona od nowej Irlandyi kanałem Grzegorza, a ta znowu cieśniną Byrona od nowego Hanoweru, obfitują w gałki muszkatelowo i kokosowe, betel, palmy areka, trzcinę bambusową, imbir, aloes, dzikie gołębie, papugi, ryby, węże, skorpiony, ambre. Mieszkańcy są nieufni i podstępni, koloru żółtawego, z długimi czarnymi i wełniastymi włosami, uprawiają zawsze grunta, sadzą gustownie pizang, jams, trzcinę cukrową. — W pobliżności są wyspy Xięcia Yorka, Sandwichs, Portlands, wyspa Man i Marszałkowskie czyli Lorda Mulgraves wyspy, których jest przeszło 70.

4) Wyspy Admiralskie, jest ich do 50, obfitują w orzechy kokosowe, betel, żółwie, ryby i t. d. *Mie-*

szkańcy są czarni i mają włosy wełniaste. — Na zachód leżą Anachorety i wyspy Freewils i t. d.

5) Nowa Georgia na połud. wsch. nowej Irlandyi, składa się z dwóch wysp oddzielonych od siebie cieśniną Shotland, z których część południowo-wschodnia zowie się krajem Arsacydów czyli Assasinów, obfituje w węgle palmowe, drzewa kokosowe, migdałowe i gumowe, owoce chlebowe, trzcinę cukrową, anyż, migdały i t. d. Liczni *mieszkańcy* są częścią całe czarni, jak Negrowie Afrykańscy, częścią miedzianego koloru, i chodzą nago. Są podejrzliwi i wojenni i nie bez kunsztów i handlu. Wielożeństwo u nich panuje. Pod karą śmierci nie godzi się żadnemu poddanemu wstąpić w cień Króla.

6) Wyspy Królowej Karoliny dostarczają orzechów kokosowych i chlebowych, sago, trzciny cukrowej, świń, owiec, ptastwa, ryb i t. d. *Mieszkańcy* są czarni, mają włosy wełniaste, lubią wojnę, trudnią się uprawą pól. Największe wyspy są: Egmont czyli Nowa Guernsey (*S. Cruz*), wyspa wulkaniczna z górą wybuchającą ogniem. — Na półn. wsch. jest wyspa Byrona.

7) Wyspy Nowe Hebrydyjskie składają się z 37 wielkich i wielu małych wyseppek, obfitują w pataty, korzenie jams i arum, drzewa chlebowe, figowe (z owocami i liśćmi pożywnymi) i muszkatelowe, orzechy kokosowe, pizang, pomarańcze, trzcinę bambusową i cukrową, świnie, psy, kury, sowy, kaczki, gołębie, papugi, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są koloru ciemno-brunatnego, z ciemnymi, wełniastymi i kręconymi włosami, płaskim i szerokim nosem i styrzącymi barkami. Trudnią się uprawą gruntu, sadząc atoli pewne tylko rośliny. Znakomitsze wyspy są: Aurora i Pfingst, Tanna z wulkanem i źródłami gorącymi, kraj świętego Ducha (*Terra del Epiritu Santo*) i t. d.

8) Nowa Kaledonia, na 525 mil kwadratowych obszerna, składa się z pagórków poczęści nieurodzajnych, obfituje w kury, kaczki, gołębie, papugi, ryby, wampiry, świnie, psy, żółwie, korzonki jams i arum, pizang, trzcinę cukrową, figi, orzechy kokosowe, owoce chlebowe, kajeput i drzewa migdałowe, kamień garncarski (z którego gatunek pewny czasem po kilka funtów na raz mieszkańcy jedzą) i t. d., jest 50,000 *mieszkańców*, którzy są odważni i poczciwi (podług zaś doniesień Francuzkich mają być złodzieje, dzicy i kłótlivi, a nawet

ludożercy), koloru ciemno-brunatnego, z czarnemi, krętemi i wełniastemi włosami, ćwiczą się najbardziej w robieniu bronią. — Przy niej leżą wyspy Obserwatory i Jodłowe czyli Cyprysowe.

9) Nowa Zelandya składa się z 2 wysp, podzielonych cieśniną Kooks czyli Charlottensund, mających wysokie góry, obrosłe lasami i śniegiem okryte; Pik Egmont, sławna góra, wysoka na 14,570 stóp. *Produkta* są: piasek żelazny, garncarska glina, krzemienie, agaty, przezroczyste kizły, jady (wschodnie kamienie Nieren, pięknego koloru zielonego, w pół przezroczyste, z których dawniej robili mieszkańcy siekiery i noże, teraz okładki tylko), ogromne lasy drzew do budowy zdalnych, jest Nowo-Zelandzki mirt (którego liście wygotowane lub wodą tylko parzone, gorzką herbatę wydają) i gatunek pewny jodły (z której liści, przydawszy nieco syropu, wyrabiają dla żeglarzy bardzo dobre piwo), drzewa papierowe, morwowe, kokosowe i węglowe, len nowoj Zelandyi (z którego mieszkańcy wyrabiają suknie, sznury i postronki, daleko mocniejsze od naszych konopnych), banie, jams, słodkie pataty, dzikie selery, zioła różne, psy, nietoperze, szczury, węże, jaszczurki, lwy morskie, cieleta morskie, wieloryby, kaczkę, morskie kruki, sokoły, sowy, papugi, wodne kurczęta, ryby, robby, morskie raki, ostrzygi, muszle i t. d. *Mieszkańcy* są prawie wszędzie koloru żółto-brunatnego z czarnemi włosami, klótlivi, dzicy; żywią się rybami, psiem mięsem i ziołami; jedzą nawet niewolników, osobliwie dowódców nieprzyjacielskich.

10) Wyspy przyjacielskie, jest ich do 160 z których większa część jest niezamieszkałych i niezdolnych do zamieszkania; obfitują w korzenie jams, trzcinę cukrową i bambusową, bananasy, cytryny, gałki muszkatalowe, pieprz, migdały, i drzewo morwowe, z którego papier robią, pizang, orzechy kokosowe, sago, owoce chlebowe, betel, areka, świnię, kury, nietoperze, kaczkę, gołębie, papugi, wodne węże, skorpiony, jaszczurki, krabby, ryby, muszle perłowe i t. d. *Mieszkańcy* są koloru jasno-brunatnego, umysłu łagodnego i przyjacielskiego, uprawiają ziemię drzewami chlebowemi, pizang, jams i t. d. i znają nieco kunsztów. Znakomitsze wyspy są: Tongatabu czyli Amsterdam, Wawau, Hapai, Lefuga bardzo urodzajna, Annamuka czyli Rotterdam z 2 wulkanami i t. d.

11) Wyspy żeglarskie obfitują w drzewa chlebowe i kokosowe, pomarańcze, bananasy, trzcinę cukrową, świnie, psy, kury, kuropatwy, gołębie i t. d. *Mieszkańcy* są wzrostu dobrego i pięknej budowy, i tylko około bioder nieco okryci; niektórzy znaczniejsi zjednoczyli się. Trudnią się rozmaitemi kunsztami, mają lepiej zbudowane domy od innych mieszkańców wysp południowych, i odprawiają tu i owdzie podróże po morzu w pirogach (gatunek łodzi).

12) Wyspy Harweis składają się z 2 wysp oddzielonych, zamieszkane są mieszkańcami czarnymi i nieochędożnymi; główne ich *produkta* są: świnie, ryby, zółwie, orzechy kokosowe, pizang, jams i drzewa chlebowe. — Na półn. zachod. leżą wyspy niezamieszkałe Palmerston.

13) Wyspy Towarzyskie składają się z 11 głównych wysp, obfitują w drzewo morwowe papierowe, drzewa chlebowe, palmy kokosowe, platany, korzenie arum i jams, trzcinę cukrową i bambusową, w rośliny do rozsądki, pizang i rajskie figi, bananasy, kakao, psy, świnie, szczury, domowe kury, kaczki dzikie, papugi, zimorodki, ptastwo oblatywające fregaty, ryby, wieloryby, haje, delfiny, ryby latające, węgorze morskie, ostrzygi, krabby, perły, raki, w nowszych czasach dały się u nich spostrzedz konie, owce, kozy, pawie, indyki, gęsi; glina, bazalt, mergiel, siarka i t. d. *Mieszkańców* 110,000; umysłu łagodnego i gościnni, są koloru ciemno-brunatnego; z resztą ochędożni; kropkują się podług zwyczaju innych wyspiarzów południowych. Uprawiają i wyrabiają rozmaite materye z drzewa morwowo-papierowego i gustowne ozdoby z tegoż drzewa, materace plecione, sprzęty rybackie, muzyczne instrumenta, broń i t. d. W Otajcie polubili bardzo Europejskie suknie; nikt się nie waży w święto pokazać się przed Królem, nie wdziawszy wprzód koszuli i sukni, i nie wzjawszy z sobą flinty nabitej. Dotąd jeszcze robią ofiary z ludzi. Usiłowania Londyńskich Missyonarzy w zaszczerpieniu religii chrześcijańskiej w Otajcie są skuteczne; Missyonarze bowiem uczą dzieci czytać i pisać, a nawet sam Król *Pomorce* nauczył się dobrze pisać; w roku 1818 dał się ochrzcić, i utworzył pomocnicze towarzystwo missionarskie, którego sam był prezydentem. Członkami tego towarzystwa są Wazalowie królewscy, i odbywają swoje zgromadzenia w kościele przez króla zbudowa-

wanym. Największa wyspa jest: Talti czyli Otahajte; na 20 mil kwadrat., z 16,000 mieszk. Składa się z dwóch półwysp, z których każda ma swego dziedzicznego Króla. Na jednej z tych wysp Towarzyskich jest Kolonia z majątków Angielskich okrętu Bounty, którzy przed 30 laty pod Kapitanem (teraz Kontra-Admiralem) Blighem drzewo chlebowe z Otahajty do zachodnich Indyi przewieść mieli. Część tego ludu zbuntowała się, których na czołnie puszczono na morze; 7 z tych osiedli na jednej wyspie, pojęli żony, i zaludnili się tak, że w roku 1814 było ich do 40 osób dorosłych, mówiących językiem Angielskim i wyznawających religią chrześcijańską. — W pobliżności jest niezliczone mnóstwo małych wysp nazwanych Labiryntem.

14) Wyspy nizkie czyli niebezpieczne składają się z skał koralowych, podczas wezbrania są zalane, i dla tego też po większej części niezamieszkałe. *Mieszkańcy* koloru ciemno-brunatnego, żywią się najwięcej rybami. Najnajmniejsze wyspy są: 2 Króla Grzegorza wyspy i Pallisery.

15) 5 wysp Marquesas czyli Mendoza mają po części grunt suchy, z resztą też same mają własności, co wyspy Towarzyskie. Główne ich *produkta* są: jams, owoce chlebowe, cukier, orzechy kokosowe, pieprz, trzcina cukrowa, kury, świnie, zółwie, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są pod rządem wielu panów, nie są tak ucywilizowani, jak mieszkańcy wysp Towarzyskich, bez Xięży, żywią się mięsem ludzkim, stawiają dobre domy i statki. — Na półn. jest 8 wysp Washingtona (rewolucyjne, nowe Marquezy), obfitują w chlebowe drzewo, korzenie Taro i arum, palmy kokosowe, jams, pizang, trzcinę cukrową, świnie, ryby i t. d. Piękni *mieszkańcy* są zręczni w budowaniu domów i okrętów, w wyrabianiu sprzętów i materyj białych z drzewa morwowo-papierowego, prócz tego są ludożercy. Największa wyspa jest Beaux czyli Nukałiwa, z pięknym portem Czigagoff.

16) Wyspy Wielkanocne (Waihu) i wyspy St. Karola mają grunt suchy i piaszczysty, i nieco trzciny cukrowej, jams, pizang, słodkie kartofle, bananas, drzewo morwowo-papierowe, kury i szczury. *Mieszkańcy* wysp Wielkanocnych są postawy małej, a uszów wielkich. Może ta wyspa Wielkanocna jest ten sam kraj, który Krusenstern opisał pod nazwiskiem kraj Dawida;

jest zamieszkała od mieszkańców *Almagrinis*, którzy są podobni do *Otathajtów*, i nazwana od źródeł ciepłych, krajowym językiem *Strock*, z których wody na 100 arszynów w górę wytryskują. Wyspy *Pitkairn* mają obwodu 5 mil, od r. 1822 od 53 osób zamieszkałe. Kilku majtków Angielskich udało się z *Otahity* z żonami i mężczyznami tych wysp do *Pitkairskich*. *Otahaiści* mężczyźni pozabijali Anglików, a tych wdowy nawzajem *Otahaitów*. Tylko się jeden Anglik pozostał, *John Adams*, który jako *Patryarcha* zarządza tą Kolonią; uprawiają tam ignamen, kartofle, owoce chlebowe i t. d., i świnie, kozy, ptastwo i t. d. osławiają.

17) 13 wysp *Sandwich* mają kraj wraz z koralowemi skałami wyborny, obfitują w chlebowe owoce, jams, drzewa kokosowe i korzenne, pizang, drzewa sandałowe, bananas, trzcinę cukrową, słodkie ziemniaki, korzonki arums, pieprz taumel, drzewo zdatne na budowę okrętów (którego nie narusza tak niebezpieczny w tych wodach robak świdyryk), świnie, psy, kaczki, kury, piękne ptaki, ryby, makrele, żółwie, krabby, perły, sól morską; od przybycia Europejczyków, rogate bydło, owce, kozy i t. d. *Mieszkańców* do 460,000, mają kształt piękny i są koloru ciemnego, trudnią się uprawą gruntu, ptasznictwem, rybołóstwem i rozmaitemi rękodzielami, do czego należy budowanie okrętów i Europejskie ozdoby, ponieważ mieszkańcy uczęszczają na brzegi północnej Ameryki, gdzie na pożywienie zakupują morskie wydry, a które potem do Chin wysyłają. Wyrobiają także tak dobre liny, iż się żeglarze mogą niemi dostatecznie opatrzyć. Dzielią się na 5 pokolenia, rządców pojedynczych powiatów, właścicieli niemających żadnej władzy rządu, i poddanych, nie mających swych własności. Wielka część mieszkańców tych wysp przyjęła obyczaje Europejskie, Angielską mowę i ich zwyczaje, tak, że większa część i najczynniejsza mieszkańców tych wysp po Angielsku mówi. Następstwo tronu jest dziedziczne w linii męskiej. I tu odprawują się służby Boże przez Xieży dzielących się na pewne oddziały. Ofiara z ludzi jest używana przy ważniejszych okolicznościach, jako to: na początku wojny i innych przedsięwzięciach, albo przy śmierci znakomitego rządcy. Na ubłaganie przebaczenia bóstw za popełniony występek wylamują sobie przednie zęby. Król nie utrzymuje wojska oprócz straży z kilkudziesiąt żołnierzy, i ma kilka

okrętów po 120 beczek. Te wyspy są bardzo wygodne dla wszystkich żeglarzy z Ameryki do brzegów półn. zachodnich, z Aleutyjskich wysp i Kamszatki płynących; mają bowiem wygodne бухty i wyborne miejsca odpoczynku. Żeglarze państw zjednoczonych północnej Ameryki odwiedzają je rocznie (6—8 okrętów) płynąc do brzegów półn. zach. Ameryki, gdzie zamieniają futra za Chinę. Mnóstwo okrętów przybywających do бухty Karakaku i częste zamiany handlowe wielki wpływ miały na okrziesanie wyspiarzów. Największa wyspa Owaihi obszerna na 216 mil kwadr. z 170,000 mieszk. zajęta r. 1794 od Anglików, jednak nie odmieniając ani rządów ani religii dotąd trwającej, ma kilka gór wysokich i śniegiem okrytych, n. p. *Mauna-Roa* na 13,524 stóp wysoka, zdaje się, że powstała z wyziewów wulkanicznych. Na tej wyspie zabito Kooka dnia 14. Lutego 1779.

18) Kapitan Amerykański Arent S. de Peyster odkrył 1819 na drodze z Chili do Indyj wschodnich pod 180° 54' zach. dług. 8° 29' poł. szer. trzy grupy wysp tak nisko leżących, iż gołemi oczyma nawet we dnie zdaleka widzianemi bydz nie mogą. Obrosłe są drzewami kokosowemi, i wnosić można, że są zamieszkałe, gdyż spostrzeżono na nich ogień. — Na tej samej drodze odkrył Graaner, Major Szwedzki, 1819 nową grupę wysp; największą z nich nazwano wyspą *Oskara*. — Ruski kapitan Wassilief odkrył tegoż roku na drodze z Kronstadt do Kamszatki niską wyspę, którą nazwano *Blegonamerreni*. — Podobnie odkrył w tym roku ruski kapitan Bellingshausen na południowym morzu pod 56° 41' szerok. 2 wyspy. — W roku 1823 odkrył Hunter, kapitan Angielski nową na południowym morzu jego imie teraz noszącą wyspę; jest zamieszkała ludźmi podobnymi do Malajów, ma świnie, orzechy kokosowe i t. d. — Inny kapitan angielski, Wright (Rejt) odkrył 1824 wyspę *Roxburgh*, a Jozua Coffins, amerykański kapitan, roku 1826, trzy wyspy, *Coffin Gardner* i *Ganges*, które są zamieszkałe, i leżą pod 175—180° zach. dł. 4—51° poł. szerok.

Królestwo Belgijskie.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo belgijskie leży od $49^{\circ} 32'$ — $51^{\circ} 42'$ szerokości, $20^{\circ} 16'$ — $23^{\circ} 42'$ długości, graniczy na północ z Królestwem Niderlandzkiem, na wschód z temże Królestwem i rzeszą niemiecką, na południe z Francją, na zachód z morzem niemieckiem, i obejmuje prawie 544 □ mil.

Grunt i Klima. Prowincye Belgii należą po części do p. z. pochyłości środkowych gór Europy, po części do zachodniego przedłużenia wielkich równin i dolin europejskich. Belgijska część Luxemburga, prawie cała przemięta od gór Ardeńskich, które się tu wznoszą blisko do 2,000 stóp wysokość i nadają krajowi odmienność w postaci gęstych borów, nieuprawnych puszczy, tudzież żyznych i uprawnych wzgórków i dolin. W prowincyach Leodum, Namur i Hennegau, południowe okolice składają się także jeszcze z wzgórków lasami zarosłych, które w kierunku p. z. zamieniają się w wyniosłe, po części bardzo żyzne równiny. W innych prowincyach, grunt powszechnie równy, nie zbyt niski, a prawie wszędzie bardzo żyzny, gdzie niegdzie tylko, smugami piasku i bagnami przerznięty. Szczególniej odznaczają się pod tym względem: południowa Brabancya, wschodnia i zachodnia Flandrya, obfitujące w zboże. Rolnictwo posunięte tu do najwyższego stopnia, i kraj cały ma postać dobrze uprawionego ogrodu. Północna i wschodnia część Antwerpii, składa się z tak zwanej Kampiny, wielkiego nieurodzajnego stepu, wypełnionego bagniskami i jeziorami; około uścia Skaldy, grunt niski, opatrzoney groblami, i w licznych polderach bardzo żyzny. W okolicach ku morzu posuniętych, klima jest bardzo wilgotne, mgliste, zimny wilgotne, zimne i nieprzerwane; wiosny chłodne, wilgotne i równie jak pora letnia z gwałtownymi wichry towarzyszone; najprzyjemniejszą porą roku jest jesień. Okolice kraju bardziej w kierunku południowo-wschodnim położone, mają czystsze i suchsze powietrze, przeważającą pogodę i jedynie tylko w Luxemburgu zwykły panować ostre zimy.

Wody. Niema jezior znacznieszych, ale natomia liczne stawy i bagna. Liczne rzeki, z wyjątkiem małej Yzer, która pod Nieuport wpada do morza północnego wszystkie mają ujście do Skaldy i Maas, dwóch głównych rzek całego kraju. Kanały bardzo są liczne i łączą prawie wszystkie główne miejsca całego kraju. Najważniejsze są: Kanał od Löwen do Mecheln, wpadający do Rupli; od Bruxeli do tejże; od Gandawy do Brügge; od Brügge do Ostende; od Ostende do Nieuport i t. d.

Produkta. Zboże, len, konopie, rzepak, tabaka, marzana koniczyna, owoce, drzewo, piękne bydło, konie pociągowe, owce poprawne, świnie, wilki, wiele drobiu, dzikiego ptastwa, mnóstwo ryb rzecznych i morskich, pszczoły, ostrygi i muszle; ołów, miedź, galman, żelazo, ałun wielka obfitość węgla ziemnego, wapna, marmuru, gliny ceglarskiej i garncarskiej, tudzież wody mineralne.

Mieszkańców 3,700,000 mówiących językiem flamandzkim, walońskim, holenderskim i po części niemieckim wyższe klasy zaś francuzkim; używających zupełnej wolności religijnej. Przewyższająca atoli część mieszkańców wyznaje religią katolicką. Ewangelików ledwo jest 20,000 i tyleż żydów. Do wzrostu nauk przyczyniają się Uniwersytety w Lowanium, Gandawie i Leodyum, towarzystwa naukowe, liczne szkoły, i zupełna wolność nauczania.

Fabryki. Były przedtem w stanie kwitnącym i dostarczały, mianowicie: sukna i wyrobów wełnianych, koronek, papieru, obić papierowych, porcelany, fajansu materyj jedwabnych, skór, kapeluszków, materyj bawełnianych, cukru, farb, wyrobów chemicznych, wyrobów żelaznych i stalowych wszelkiego rodzaju, strzelb, dział, powozów, wodek przepalanych i t. p. Bardzo ożywiony dawniej handel, szczególniej przez Antwerpią, znacznie teraz upada z powodu nieprzyjaznych stosunków z Holandją. —

Rząd. Podług prawa zasadniczego z dnia 3. Marca 1831 Belgia jest dziedziczną Monarchią konstytucyjną. Królem jest Leopold I. z domu Sasko-Koburskiego. Podziela władzę prawodawczą i nakładania podatków z Izbami, senatorską i reprezentantów. Wydatki na rok 1831 były ustanowione na 89,334,083 Złt. Wojsko nielicząc w to gwardy narodowych, składa się prawie ze 100,000

Królestwo dzieli się na następujące dziewięć prowincyj:

1) Brabancya m. s. Bruxella nad rzeką Senne 112,000 m. zamek króleski, kollegium, akademja sztuk i nauk, mu-

rum, gallerya obrazów, biblioteka, ogród botaniczny; fabryki szkła, kryształów, koronek, galonów, drutu złotego i srebrnego, wyrobów bawełnianych sukna, kapeluszków, kart, siodła, powozów, porcelany i inne; handel, targi na konie. M. Löwen, (Louvain, Lovanium) n. r. Dyle 27,000 mieszk., Uniw., fabr. sukna, ludwisarnia działa. Nivelles nad rzek. Thiene, fabr. płotna i battystu. Miejsca znakomitsze zaszczytnymi bitwami: Wavre (1815), Ligny (16. Czerwca 1815), Planenois (Waterloo, Mont S. Jean, Belle Alliance 18. Czerwca 1815), Neerwinden (18. Marca 1793).

2) Antwerpia. Miasto główne t. n., po franc. Anvers, blisko uścia Skaldy, 60,000 m., cytaella, kościół katedr., giełda, port; fabryki jedwabiu, obić, koronek, nici złotych, srebrnych i jedwabnych, farby drukarskiéy i inne; szlifiernie drogich kamieni, fabr. piwa, warsztaty bud. okrętów, handel; godne uwagi oblężenia 1576 i 1585. Bombardowanie Hollendrów 4. Listop. 1830. Oddanie cytaelli przez Hollendrów Francuzom na rzecz Belgijczyków w d. 24. Grudnia 1832, gdy po bezprzykładnem bombardowaniu, cała prawie twierdza wgruzy była zamieniona. M. Tournhout fabr. płotna. Mechelu, (Malines) nad Dylą 22,000 m, st. arcybisk. fabryki koronek, bawełny, płotna, obić, nici, igieł, kołder wełnianych i inne. Na błoniu tuteyszem, towarzystwo dobroczynności założyło r. 1822 osadę ubogich.

3) Flandrya wschodnia. M. gł. Gandawa na 25 wyspach Skaldy, innych rzek i kanałów, połączonych 25 mostami; 82,000 m., uniwersytet, kolegium, dom poprawy; fabr. kameloru, tabaki, cukru; bleiwasu i inne. Tu się urodził Cesarz Karol V. 25. Lutego 1500. M. Oudenarde, warownia, fabr. płotna i obić. Bitwa 1708 r.

4) Flandrya zachodnia. Warowne. M. gł. Brügge (Bruges), 36,000 m., fabr. koronek, fajansu, barchanu, korduanu, safianu i inne, warszt. bud. okrętów; szkoła marynarski, handel. M. Ypern nad Yperle 16,000 m., warownia, fabr. płotna i wełny. Courtray czyli Cortryk nad rzek. Lys, 16,000 m., fabr. koronek i płotna, blicharnie. Ostende 11,000 m., warownia, port; szkoła marynarki. Żegluga parowa do Dover. Nieuport przy uściu Yperle do morza niem. rybołostwo.

5) Hennegau czyli Hainaut. M. gł. Mons czyli Bergen n. Trouille 21,000 m., fabr. fajansu, koronek, materyy wełnianych i bawełnianych, płotna i cukru, łomy skałek. M. Doornik (Tournay) nad Skaldą 25 000 m., fabr. kamelotu, obić, krepy, porcelany, bronzu i pończoch. Bitwy pod Lemappes (6. Listop. 1792), pod Fleurus (1622, 1690, 1794, 1815), Fontenay (11. Maja 1745).

6) Namur. M. gł. i warownia Namur nad uys. Sambry do Maas 18,000 m., fabr. drutu mosiężnego, kotłów miedzianych, nożów, strzelby, instr. chirurg. i inne.

7) Leodyum. M. gł. i warownia Leodyum (Liège, Lüttich), nad rz. Maas. do której tu wpada Ourthe pomiędzy dwoma górami 54,000 m., uniwersytet z bibl., fabr. broni, gwoździ, skór, sukna, materyy bawełnianych, zegarków. Kopalnie węgla kamiennego (codziennie milion funtów), kamieni

wapiennych, szlifierskich i skałek. M. Spaa, łąpiele. Vervier n. Wezą 11,000 m., fabr. sukna. Stavelot czyli Stablo fabr. sukna i skór. Limburg n. Wezą, fabr. sukna. Herve (fabr. sław. serów limb.). Herstal n. r. Maas, miejsce ur Pipina, oycy Koróla W.

7) Belgiyski udział Limburga. W większey części po lewey stronie Maas 46 □mil, 205,000 m. M. Maseyk n. r. Maas 3,400 m. M. Hassel n. Demer 6,500 m. Tongerun n. Jaar 4,000 m. Saint Tron 8,000 m.

9) Belgiyski udział Luxemburga. 81 □mil. 159,000 m. M. Arlon 3,500 m. Bastogne 2,300 m. Bouillon n. Semoy 2,600 m., zamek na skale, rodzinny krzyżowca Godfreda Buillon.

Królestwo Niderlandzkie.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo Niderlandzkie leży od 21° 16' — 24° 54, dł. i 50° 44' — 53° 34' s graniczy na północ i zachód z morzem niemieckiem, na południe z Belgią, na wschódz Niemcami i obeymuje 604 □mil.

Grunt i klima. Niderlandy stanowią nayniżey i naybardziej w północno-zachodnim kierunku położone przedłużenie równin i dolin europ.; na zachód nie są oddzielone od Niemiec naturalną granicą. W ścisłem znaczeniu, Niderlandami (Niziną, Pays bas) nazywać się powinny okolice uysć Skaldy i Renu, tudzież na północ rzek tych położone prowincye: Zeelandya, Hollandya, Drenthe, Ober-Yssel, Fryzlandya i Gronigen. Nieprzerwane niziny, bez wzgórków i kamieni, bez lasów i rzodoł, leżą w części poniżej powierzchni morza, i od napływu tegoż, są jedynie zasłonięte przez kosztowne groble i występujące ławice piasku (Dünen zwane, nie stałe, po części do 180 stop wysokie) i przez małe wyspy. Niezliczone kanały przerzynają kray po części z bagniska i mułu złożony i otaczają tak zwane Poldery, w których przez wodościeki, młyny i groble grunt błotnisty na żyzne łąki i pola zamieniony; one też są naywygodniejsziny, częstokroć jedynym środkiem utrzymania komunikacyi. Wielkie jednakże przestrzenie okryte bagnami; a między temi na szczególną uwagę zasługują: wielkie bagna ciągnące się od uyscia Skaldy do Maas i tam łączące się z tak zwanemi Peel. Większe od tych jeszcze jest bagno Bourtange, ciągnące się z małemi przerwami od Yssel do Ems. W tey nyanizęy leżącej okolicy Europy, powietrze prawie zawsze wilgotne, gę-

te i ciężkie, często panują tu wichry i burze; gorąco i zimno umiarkowańsze niż w Niemczech północnych i z tej przyczyny, klimat szczególnie dla przybylców bardzo niezdrowy; w wyższych okolicach, powietrze jest czystsze i suchsze. A w Luxemburgu, nawet dosyć ostre zwykło panować zimo.

Odnogi. Wybrzeża otoczone wyspami i ławicami piasku, wszędzie są przerzniete wodami morskimi, które maleko w kray zachodzą i tworzą zatoki, powiększające się przy wielkich falach, lub przzerwaniu grobli. Najważniejsze są: Dollart na granicy niemieckiej 2 $\frac{1}{2}$ mili rozległości mający, powstał w latach 1277 — 1287. Zuydersee do 60 mili wielkości, napełniona ławicami piasku i mieliznami; zdaje się, że była dawniej jeziorem, którego brzeg zachodni morze przerwało. Cieśnina Pampus prowadzi do Ey, zatoki Zuydersee, która się łączy z morzem Harlemskiem, jeziorem, mającym 3 mile rozległości.

Rzeki. Kray wszędzie w kierunku północnym lub północno-zachodnim ku morzu niemieckiemu pochyłony; główną rzeką jest Ren, który poniżej Emmerich wpływa do Niderlandów i tu się dzieli na liczne ramiona. Przy pierwszym podziale, południowa większa odnoga Waal płynie przez Nimwegen do Gorkum ku rzece Maas, a przebiegłszy mil 18 przy w-i Hardingveld. dzieli się znowu na Westkil i Merwe, czyli Merwedę, która tworzy wiele małych wysp stanowiących razem Bies Bosz 2 mile rozległości mający. Westkil później Hollands Diep zwana, dzieli się znowu na 2 ramiona; prawe Rivier Flakker, ma przy uściu $\frac{3}{4}$ mili; lewe zaś milę szerokości, tworzy wielkie ławice piaskowe, i przez odnogę uboczną ma związek z Osterskaldą. Merweda dzieli się na południową, starą Maas zwaną i północną, która po swem połączeniu z rzeką Leck zowie się Maas; do niej wpada Yssel, a po połączeniu się z starą Maas przy uściu do morza ma $\frac{1}{2}$ mili szerokości. Północna mniejsza odnoga zachowuje przy pierwszym podziale Rennu do którego teraz powracamy, pierwotne swoje nazwisko i kierunek północno-zachodni, aż powyżej Arnheim, gdzie następuje powtórny rozdział; tu bowiem oddziela się w kierunku północnym Yssel, kanał przez Druza wykopany i przez starą Yssel wpada do Zuydersee. O sześć mil daley pod Wyk by Dunestade,

następuje trzeci podział; lewa szersza odnoga Leck oddzieliwszy łączącą się znowu z główną rzeką w kierunku północnym Yssel, przyjmuje pod Rotterdamem Merwedę północną, i jak się powiedziało wyżej pod nazwiskiem Maas wpada do morza; prawa węższa odnoga, płynie pod nazwiskiem krzywego Renu do Leydy przez Utrecht, gdzie z niego wypływa Vecht wpadająca do Zuydersee. Zupełnie zdrobniały, przesuwając się pomiędzy ławicami piaskowemi do morza i dopiero w roku 1807 uście jego piaskiem zasypane, zostało znowu otwarte za pomocą kanału przy Katwyk. Vecht z Niemiec płynąca wpada do Zuydersee, Hunse w kierunku północnym do jeziora Lauverzer. Pomiędzy licznymi kanałami, najważniejszy wielki północno-hollenderski, który ma 12 mil długości, 24 stóp głębokości i służy dla uniknięcia trudnej żeglugi przez Zuydersee z Amsterdamu do Helder idzie on do portu Nieuwediep i ma szerokość i głębokość dostateczną dla wszelkich okrętów.

Produkta. Len, konopie, tabaka, marzana, chmiel, rzepak, rośliny kuchenne, zboże, owce, oset folarski, piękne kwiaty, wyborne bydło, szczególnie wiele rogacizny (z tąż znaczny wywóz masła i sera za granicę), owce (poprawne), konie, świnie, kozy, ryby (śledzie i t. d.) pszczoły, ptastwo wodne, gęsi, ostrygi, glinka, torf, sól morską.

Mieszkańców 2,748,118, mówiących po holendersku, walońsku, flamandzku i po niemiecku, używających zupełnej wolności wyznań; jednakże w okolicach półn. religia kalwińska, w połud. zaś katolicka jest bardziej upowszechniona; liczba żydów dochodzi 46,000. Nauki rozkrzewiają uniwersytety w Utrecht, Leydzie, Grenidze, gymnazya akademiczne czyli Atenaea w Amsterdamie, Deventer i t. d. równie jak towarzystwa naukowe.

Fabryki dostarczają sukna, płótna (blicharnie w Harlem), papieru, nici, wyrobów bawełnianych i jedwabnych, porcelany, fajansu, fajek do tytoniu, cynobru, skór, cukru, kamfory, serwaseru, boraxu, oleju, farb; ważne są także rybołówstwo (śledzi, wielorybów, sztokfi-szów); budownictwo okrętów i młynów, handel rozciąga się prawie na całą kulę ziemską.

Rząd monarchiczny w męskiej i żeńskiej linii dziedziczny. Królem *Wilhelm* I. Lud reprezentowany przez stany generalne złożone z 2 Izb. Najstarszy syn

Króla, lub mniemany następca na tron nazywa się księciem Oranii. Wydatki na rok 1832 czyniły 93,935,905 zł. Siła lądowa składała się, będąc w roku 1831 na stopie wojennej, z 118,000 woyska, licząc w to 43,000 szutterów czyli milicyi; siła morska z 93 statków i 2,500 dział.

Królestwo prócz W. Xięstwa Luxemburg, należącego do Rzeszy Niemieckiej, dzieli się na 10 prowincyy.

1) Hollandya którą woda Het Y, dzieli na północną i południową.

a. W Hollandyi północney m. st. Królestwa Amsterdam nad Amstela i Y, przernięte wielą kanałami, obwarowane ze strony lądu, z portem, 203,000 m. Na uwagę zasługują: Zamek króleski. giełda, gmach admiralicyi, z dobrymi warsztatami budowania okrętów i t. d.; 39 gmachów poświęconych publicznemu nabożeństwu czternastu wyznań religijnych, których nabożeństwo odbywa się 8 językami; synagogi, 2 teatra, bank, króleski instytut sztuk i nauk, gymnasium illustre, szkoła marynarki i żeglugi, zbiory przedmiotów sztuki i przyrodzenia, ogród botaniczny. Kilka szpitalów, domów ubogich i sierot, dom podrzutków i t. d. Wiele fabryk, n. p. warzalnia cukru; fabryki cynoberu, kamfory, boraxu, siarki, serwaseru, wyrobów bawełnianych, porcelany, szlifirnia dyamentów; 30 drukarni, budownictwo okrętów, handel rozległy. Miasto Harlem nad morzem tegoż nazwiska i nad rzeką Sparen, 21,700 m., uprawa kwiatów mianowicie hyacyntów, wstawione blicharnie i t. d. Alkmaar rafinerya soli morskiej, składy sérów, handel. Edam handel drzewa i serów. Za andam albo Zaanendam 11,000 m., 700 młynów wietrznych; warsztat budownictwa okrętów. Sławna z swéy czystości wieś Broek w Waterland. Wyspa Tessel lub Texel z wsią Helder przez Marsdiep, główną przeprawę do Zuydersee oddzielona od stałego lądu, z sławnym portem.

b) W Hollandyi południowej: Stolica Haag czyli s' Gravenhag, pierwsza rezydencya Króla z licznemi pałacami, kanałami, 56,000 m., biblioteka, muzeum, ludwisarnia dział; fabryka złota i srebra malarskiego, fabr. laku. Delft nad Schie 15,000 m., król. szkoła artyleryi i inżynieryi; fabryki fajansów, obić i sukna. Port znajduje się w pięknym miasteczku Delftshaven. Leyda nad Renem 34,600 m., uniwersytet, biblioteka, dom inwalidów, fabryka sukna. Goula fabryka fajek do tytoniu. Rotterdam nad Maas 72,300 n., port morski, warsztaty budowy okrętów, giełda, wielki kościół z nagrobkami admirałów *de Witt*, *Jana van Brakel* i *Korsenaer*, fabryki bawełny, korków; haftek, igieł, bleywasu, serwaseru, lakmusu i inne. Dortrecht (Dort) na wyspie tegoż nazwiska nad Merwą 20,000 m., z portem morskim, fabryka płótna, warzalnia soli morskiej, handel drzewa, warszt. okr. Helvoetsluis na wyspie Voorne nad uściem Maas lobry port, zwykła przeprawa do Anglii.

2) Zelandya przez kilka odnóg Skaldy na wiele wysp podzielona; n. p. Walcheren z m. gł. Midelburg 15,000 m.,

port morski, handel; twierdza Vliessingen 8,000 m., port morski, warsztaty bud. okrętów. Zuyd Beveland z miastem ter Goes. Schouwen z miastem Zierikzee, port morski. Na stałym lądzie Sluys, port, handel

3) Utrecht z m. gł. Utrecht, nad Renem, Vecht i rozmaitymi kanałami, 43,000 m., uniwersytet z biblioteką. Metropolia Arcybiskupa Jansenistów i kapituła archikatedralna, fabryki sukna, jedwabów, napastrków, broni; unia 7 zjednoczonych prowincyj w roku 1579; pokój roku 1713. M. Amerfort nad Ee, uprawa tytoniu.

4) Fryzlandya z miastem gł. Leuwarden albo Liewerden nad r. Ee, z wielą kanałami, 21 000 m. Franeker, Atheneum. Harlingen nad rz. Vlie, port, warzalnia soli.

5) Oberyssel z m. Deventer przy uściu Schipbeek do Yssel. 13,700 m., twierdza. Zwoll nad rz. Aa, którą tu czarna woda nazywają, m. gł. twierdza 1570 m., handel.

6) Groninga, gdzie utwierdzone miasto Groningen przy rzekach Hunse i Aa, które się łączą w jéy murach i pod nazwiskiem Reiddieb wpadają do morza, 30,300 m., uniw., handel.

7) Drenthe, gdzie główne miasteczko Assen i 3 osady ubogich, założone przez niderlandzkie towarzystwo wspierania ubogich. Frederiksort 1600 m., twierdza Coevorden.

8) Geldrya z m. gł. Arnhem nad Renem i Yssel, 14,500 m. Nimwegen albo Nywegen nad rz. Waal, 17,400 m., twierdza, handel. Pokój zawarty w r. 1678 i 79. Zutphen przy uściu Berkel do Yssel. Harderwyk 45,000 m., Atheneum.

9) Brabancya. M. gł. Herzogenbusch, albo Im Bosch nad rz. Dommel i Aa, które po złączeniu się, biorą nazwisko Diest; 20,500 m., twierdza, dom poprawy, przedzalnica, fabr. wstążek, warzalnia soli, fabr. piwa. M. warowne Breda, przy uściu Merk do Aa, 13,000 m., szkoła wojskowa. Bergen op Zoom n. rz. Zoom. Tilborg 12,000 mieszk., fabryki sukna.

10) Niderlandzka część Limburga, gdzie m. gł. Mastricht nad uściem Jaar do Maas i nad kanałem prowadzącym do Herzogenbusch, 20,000 m., twierdza, fabr. sukna i broni. Warownie Roermonde czyli Ruremonde nad uściem Roer do Maas. Venlo nad Maas, twierdza.

Dodać należy W. Xięstwo Luxemburg z powodu którego Król Niderlandzki jest członkiem Rzeszy Niemieckiej, zajmuje na seymie Rzeszy 11 miejsce, na zgromadzeniu ma trzy głosy i dostawia kontyngens wojskowy z 2536 ludzi złożony. Głównem miastem jest warowna twierdza Luxemburg (Lützelburg) nad Elzą, ma 10,000 m., Atheneum i szkołę normalną. Twierdza ta osadzona przez rzeszę niemiecką. M. Echternach 3,200 m.

Posiadłości Niderlandczyków w innych częściach świata są: w Azyi obwód Paliacate; obwód w Karnate; obwód Collam w Malabar; namiestnikostwa Batavia na wyspie Jawa, i Bencoolen na wyspie Sumatra; największa część wysp korzennych, osady na Borneo i Celebes; w Afryce warownia Elmina i inne tudzież kilka faktoryj na brzegach Gwinei. W Ameryce: część Gwiany z kolonią Surinam; Antylle, Curassao, St. Eustaz, Saba i St. Martin. Ogółem 4735 [mil, 6,693,000 m.

Państwo Tureckie.

Położenie, granice, obszerność. Turcyja zamyka w sobie europejskie, azjatyckie i afrykańskie prowincye, leżące od 38° 30' — 65° 4' dł. 19° — 48° 16' szer. i zawierające 46,385 □mil rozległości, z których przypada na prowincye europejskie 8,500 na azjatyckie 21,085, a na afrykańskie 16,800 mil kwad. Turcyja europejska, na którą się tu wyłącznie ograniczamy, graniczy na północ z Rosyją, Ziemią Siedmiogrodzką i Galicyą, na zachód z Dalmacyą, z morzem adryatyckiem i śródziemnem; na południe z państwem greckim, morzem śródziemnem i jońskim; na wschód z Rosyją, morzem czarnem, cieśniną konstantynopolitańską, morzem Marmora, cieśniną dardanejską i Archipelagiem.

Grunt i klima. Turcyja europejska i państwo greckie, które tu razem opiszemy, stanowią jeden wielki z wielu części złożony półwysep. Skład gruntu jego, dotychczas nadto mało znany, w ogóle atoli do krajów gorzystych policzony być winien. Główne pasmo gór półwyspu zaczyna się w kierunku północnozachodnim w austr. Dalmacyi, gdzie pod nazwiskiem Alp dynaryjskich, łączy się pod Zenych z Alpami juliackimi, i ztąd nieprzerwanie bez ogólnego nazwiska, wyniosłemi szczytami granitowemi, warstwami wapna pokrytemi naprzód w kierunku wschodnio-południowym, ciągnie się nad brzegami morza adryatyckiego, a następnie w kierunku wschod. półn. wschodnim, aż do przylądku Emineh nad Czarnem morzem. Pojedyncze części nieprzystępnych tych gór, których szczyty po większej części śniegami okryte, bardzo rozmaite mają nazwiska. Alpy dynaryjskie nad wybrzeżem adryatyckiem zapełniają całą Dalmacyą i Bośnią, spłaszczają się ku brzegom Sawy; środkowe ich równoległe łańcuchy tworzą pasma gór Kapella, Morlackie i Wellebitskie, a pod nazwaniem Czarnogorza (Montenegro) sięgają aż do jeziora Skodryjskiego (Skutaryjskiego). Środkowa część całego tego łańcucha gór, aż do źrzodeł Iskeru i Maricy ma także kilkorakie nazwisko. Góry Scardus (Tardagh) i Scomius są najwyższe z całego pasma, między niemi odznacza się szczególniey góra Orbelos do 9,000 stop wysoka. W kierunku północnym występuje wiele odnóg, n. p. Góry Stara Planina zwane, na prawym brzegu Morawy przez Serbią do doliny Du-

nayskiej przechodzą w kilku miejscach tę rzekę i stykają się na przeciwległym brzegu z końcami gór karpackich. W kierunku połud. wsch. od gór Scomius rozchodzą się trzy łańcuchy gór wysokich ku morzu egejskiemu. Przechodzący między Wardari i Strymon spłaszczają się w równinach Seres i Salonichi, wznosi się raz jeszcze na półwyspie chalcydyskim, gdzie się znajdują 3 przylądki, z których największy znany Athos do 3,000 stóp wysokości dochodzący. Między Strymon i Carasu oddziela się od pasma gór Scomius Pangaus albo Castagnaz, i kończy się na przylądku Aspros naprzeciwko wyspy Thaso. Wschodnia odnoga południowa gór Scomius między Carasu i Marycą nazywa się gorami Rodope albo Despoto. Reszta, wschodnia część głównego pasma gór od wyższych rzodeł Marycy aż do czarnego morza zwie się Hamus czyli Bałkan. Góry te niemniej są wysokie, ale bardzo przykre i niedostępne, wpadają pod nazwiskiem Emineh-Dag, a bardziej w kierunku północnym pod nazwiskiem małego Bałkanu stromo do morza Czarnego, i tworzą w kierunku północnym pochyłości gór spuszczone ku Dunajowi, które otaczają tę rzekę stromemi, a nawet skalistymi brzegami, zagrażając najbliższy jej wpływ do morza. Pasma to gór 50 mil długości dochodzące, ma tylko 5 głównych przepraw, jedną od Sofii przez Tatar-Basza, dwie z Tyrnowy przez Kazanlik i Salimnia do Adrianopola i dwie od Szumny przez Karnabad i Aidos wprost do Konstantynopola. W kierunku południowym od Emineh-Dag, ciągnie się samym brzegiem Czarnego morza ku cieśninie konstantynopolitańskiej, pasmo gór Strandszea, za którego południowo-zachodnie przedłużenie, uważać można góry Tekiri, które się około morza Marmora ciągną ku trackiemu Chersonowi. Ograniczona temi ostatnimi górami ze strony południowej, od strony północnej Bałkanem, od strony zaś wschodniej i zachodniej pasmami gór Rhodope i Strandszea, rozciąga się obszerna dolina Marycy i żyzne równiny adrianopolskie. Góry Hellenów oddzielają się od gór Skardu na początku Wardari i w kierunku południowym ciągną się przez cały półwysp, przerywanym łańcuchem wysokich wapienistych wyniosłości, gęstymi lasami zarosłych, których odnogi ciągną się w części ku morzu, w części też, zamieniają się w wązkie żyzne pochyłości wybrzeża. Północna wyższa tychże odnoga, nosi nazwisko gór Boras, południowa

od zrzodeł Wojuzzy zowie się górami Messowskiemi czyli Pindu, które w kierunku zachodnim pod nazwiskiem gór Chimera czyli akrokeraunickich kończąc się w przylądku Linguetta sięgają cieśniny Otranto; w kierunku wschodnim zaś pod nazwiskiem gór Lache (między któremi Olimp 6,120 stóp wysoki) ograniczają obfitą równinę Larissa; a w kierunku południowo-wschodnim pod nazwiskiem gór Liwadyi, do których należą Oeta, Parnas, Pelios i Ossa czyli Kissavos przeciągają się aż do skalistego między-morza korynckiego do Morei. W środku Morei leży wyniosła płaszczyna arkadyjska Trippolizy na 2,100 stóp wysoka, która szczególnie w kierunku północno-wschodnim i zachodnim jako strome wybrzeże spuszcza się do morza, w k. połud. wschodnim i południowym ciągnie się kilku odnogami, które jako przylądki Malea czyli S. Angelo, Tenaro czyli Matapan i Akritas czyli Gallo sięgają do morza. Na północnej stronie wyniosłej płaszczyny znajduje się Zaria (Kyllene) 7,270 stóp, na południowej stronie Taygetos 7,452 stóp, na wschodniej stronie dwie Malevos 5,980 i 5,470 stóp wysokie. Pomiędzy licznymi wyspami greckiego Archipelagu, największą jest Kandya (Kreta) ciągnie się w dół od zachodu ku wschodowi, i szczególnie na stromym nieprzystępnym wybrzeżu południowym, wysokimi skałami przerznęta, które przez 8 miesięcy śniegiem są pokryte; w kierunku zachodnim góry białe czyli sfakiotyjskie w środku których Ida teraz Psiloriti 8,000 stóp wysoki; ku wschodowi oddzielne góry Stia. Grupa Cykladów, do których liczą także przeciągłe stykające się prawie ze stałym lądem gorzyste Czarnogorze (Negroponte) dzieli się na Cyklady zachodnie od Santorin przez Keos do attyckiego przylądka Sunium i na Cyklady wschodnie od Stampaiia przez Naxos, Tenos, Andros, aż do Negropontos. Składają się ze skał wapienistych, które łamią się w Paros jako najpiękniejszy marmur, po większej części mają ostre szczyty i bardzo żyzną powłokę ziemi. Posunięte także ku brzegom Azyi Sporady są skaliste przy wybrzeżach, górzyste w środku, lecz przytem po większej części bardzo żyzne. Klimat Turcyi europejskiej jest po większej części piękne i łagodne, tylko dla licznych gór i głęboko zachodzących zatok morskich, bardzo zmienne; w stronie północnej głównego pasma gór jest cokolwiek ostrzejsze i dokuczliwe bywają

tu mrozy; w stronie południowej częstokroć skwarne panuje gorąco, a w dolinach równie jak na wyspach, klinia sprzyja uprawie owoców południowych, mianowicie oliwek, wina, fig i innych t. p.

Wody. Prócz morz i odnóg wymienionych już w ogólnym wstępie do Europy, z licznych, po większej części bardzo głębokich i pewnych zatok, następujące zasługują na szczególną wzmiankę: *Zatoka, Arty, Arkadyi, Koron i Kolochiny* w morzu jońskim; *Nauplii, Eginy, Negropontu, Talanty, Zeituni, Volo. Kassandry, Monte Santo, Contessa, Cavala i Paros* w morzu egejskiem; *Borgas i Warny* w morzu Czarnem. Naygodniejsze uwagi jeziora gór Hellenów są: *Copais, Bojana, Cochidri, Skodryjskie i Janiny.* Na całym półwyspie nie wynika żadna znaczna rzeka, lecz tylko małe strumyki i rzeczki pobrażne. Dunaj płynie granicą turecko-węgierską od Belgradu do Orsowy; oddziela poniżej Widdynu Wołoszczyznę od Serbii, zwraca się potem granicą Wołoszczyzny i Bułgarii, blisko pochyłości Bałkanu płynąc i licznemi wyspy poprzerynany ku wschodowi; od Sylistryi do Galacza znowu płynie w kierunku północno-wschodnim i na wiele ramion podzielony, a ztąd w prostym wschodnim kierunku stanowiąc granicę turecko-rossijską pięcią ramionami wpada do czarnego morza, z których atoli tylko Kilia i Sulina są spławne. Pęd wód jego tak jest bystry, że 10 mil od brzegu na morzu dostrzeżony być może. Przestrzeń, którą przebiega obliczają na 381 mil, a powierzchnią jego koryta na 14,423 □mil. W Turcyi wpadają do niego następujące pomniejszych rzeki. Z lewej strony: 1) Szyll z Siedmiogrodu, naprzeciwko Rachowy; 2) Aluta ze szczytów głównego pasma Karpat Siedmiogrodzkich, przeryna się przez wąwóz Czerwonę wieżę na równinę i już spławna wpada do Dunaju naprzeciwko Nikopolis; 3) Dumnowica i Ardszysz; 4) Jałomnica; 5) Syret z lasów gór karpackich wraz z Bystrycą. w kier. południowym do odnogi płynącej powyżej Galacza; 6) Prut. — Z prawej strony: 1) Sawa wynika z Alp karniolskich, opuszcza okręg Alp powyżej Zagrabia (Agram) i staje się spławną; w długiej przestrzeni począwszy od nyscia Unny stanowi granicę między Słowiańszczyzną austryacką, Bośnią i Serbią i bagnistemi płynąc okolicami wpada do Dunaju po-

między Belgradem i Semlinem; najznaczniejsze łączące się z nią rzeki są: 1) z prawej strony Kulpa, Unna, (po większej części stanowiąca granicę Krawacyi) Werbach, Dryna i Bosna. 2) Morawa powstaje przy Skardzie z wschodniej i zachodniej Morawy i w kierunku północnym łączy się z Dunajem pod Semendryą przerywając ciasny wąwoz pomiędzy górami. 3) Isker przez Sofią, powyżej Nikopolis. Z pomiędzy rzek pobrzeżnych półwyspu wymieniamy tu: 1) Kamczak od Emineh-Dag w pół. kier. od Warny do morza Czarnego; 2) spławną Marycę, ze szczytów Bałkanu przebiegającą żyzne równiny adryanopolskie i w kierunku południowym pomiędzy górami Rhodope i Tekiri wpadającą do morza Egejskiego; 3) Strymon z tegoż samego miejsca płynący przez równinę Seres do jeziora tegoż nazwiska, a z tego spławna do zatoki Contessa; 4) znaczny Wardari wynika ze Skardu przebiega w kierunku południowo-wschodnim obszerną żyzną dolinę i wpada do portu Saloniki; 5) Inzye Karazu z gór Boras wpada tamże; 6) Salambria płynie z Pindu przebiega żyzną wyniosłą równinę Laryssy i przez ciasną dolinę Tempe wpada do portu Saloniki; 7) Wojuzza z gór Messowskich do morza adryatyckiego; 8) Dryna w północnym kierunku od Durazzo wpada tamże; równie jak 9) Nerenta z gór Wellebickich spadająca.

Produkta. Zboże, proso, kukurudza, wiano, (małe i duże rodzenki), owoce południowe, dynie, melony, oliwa, bawełna, tabaka, mastyx, mak, (wyrabianie opium), szafran, galas, farba czerwona, len, konopie, soda, drzewo, żywica i t. d. Bydło, bawoły, konie, osły, muły, świnie, owce, zwierzyna, drapieżne zwierzęta, ptastwo swojskie i dzikie, jedwabniki, pszczoły, miód z Hymet-tu, ryby, ostrygi, muszle, muchy hiszpańskie i t. d. Złoto, srebro, miedź, żelazo, ołów, saletra, sól, marmury, ziemia lemniyska, (pieczętowana) glina folarska, farby, kamienie szlifierskie, piana morska, atun, siarka, asbest, bolus, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców 21,990 000, z tych w Europie 8,200,000, w Azji 10,290,000, a w Egipcie 3,200,000. w Turcyi europejskiej liczą: 2,500,000 Turków czyli Osmanów, 2 miliony Greków, 1,400,000 Sławian, 1,300,000 Wołochów, 460,000 Arnautów, 300,000 Żydów, 80,000 Ormian i tyleż Cyganów, mówiących językiem tureckim,

nowogreckim, sławiańskim, ormiańskim, arnautskim, albańskim, wołoskim i lingua franca Europejczyków; język arabski jest dworskim, kościelnym i uczonym. Religiją państwa jest mahometańska, głową jej Mufti. Ale i wyznania inne są cierpiane, a wyznający je (Rajah) opłacają haracz. Ukształcenie naukowe Turków jest na bardzo niskim stopniu; mają jednakże szkoły i kolegia. Budownictwo, muzyka i ogrodnictwo są także pielęgnowane. Malarstwo, sznicerstwo i rytownictwo są zupełnie nieznanne. Pod względem naukowego wykształcenia, najbardziej się odznaczają Grecy.

Fabryki zostają po większej części w ręku chrześcian i żydów; jako to fabryki sukna, materyi jedwabnych i bawełnianych, kobierców, skór, safianu, korduanu, wyroby złote, srebrne, stalowe, miedziane i inne. Haftarnie, farbierstwo włóczki tureckiej. Bardzo ważnym handlem, zajmują się Grecy, Ormianie, Arnauci i Żydzi. Z reszty europejskich narodów, szczególnie Anglia, Włochy, Rossya i Francya trudnią się handlem wschodnim.

Rząd. Nieograniczone samowładztwo, dziedziczne w męskiej linii rodziny Osmana. Padyszach, Wielki Sułtan lub Cesarz turecki, którym jest teraz *Mahmud II.*, łączy w swej osobie najwyższą władzę duchowną i świecką. Dwór jego zowie się Wysoką Portą. Najwyższym urzędnikiem państwa i dowódcą wojennym jest Wielki Wezyr, namiestnikowie prowincyi zowią się Beglerbegowie, Baszowie o 2 lub o 3 buńczukach i Sandziaki; jednakże w niektórych prowincjach Wojewodowie lub Agi zarządzają niepodległe od tamtych, powierzonymi im obwodami. Dochody państwa 120 mil. Zł. pol. Skarb Miri zwany czyni 41,813,187 piastrow (dawniey 3 Zł. p. gr. 10; podług terażniejszego kursu zaś około 22 gr. p.); Chasine czyli skarb cesarski dostaje dary, dziedzictwa, konfiskacye i t. p. Dług państwa 400 mil. Zł. p. Wojsko lądowe 218,000 ludzi; siła morska 8 okr. liniowych, 24 fregat, korwet i brygów, 12 statków bombardyerskich, i 8 mniejszych statków w porcie Stambulskim.

Części. Podział Turcyi na Rumelią, Macedonią, Serbią, Bulgayrą i t. d. zwykle umieszczany w książkach naszych naukowych i na kartach jeograficznych, Turkom zupełnie niewiadomy. W krajach oddzielnych znajdują tylko

Ejalety, (prowincye) na Sandziaki (namiestnikostwa), a te znowu na jurysdykcyje podzielone

I. Ejalet Rumili obeymuje dawne prowincye: Tracyą (w części) Bulgaryą, Arnaut, tudzież Macedonią i Epir, gdzie a) St. państwa tureckiego i rezydencya Sułtana Sztambuł, Istambuł (Konstantynopol, Carograd) przy uysciu cieśniny Konstantynopolitańskiéy (Bosporu) do morza Marmora, na 7 pagorkach z wyborynym portem; istotne miasto ma $2\frac{1}{2}$ mili obwodu, i 15 przedmieść, z tych niektóre na północ, inne na zachód tej cieśniny są położone; do pierwszych należą Galata i Pera, gdzie mieszkają Europeyzykowie i Tofana, gdzie się znajdują arsenały; Fanal czyli Fanai, główne siedlisko Greków, stanowi część miasta. Mieszk. 597,000, między tymi 300,000 Mahometanów, 230,000 Greków, 30,000 Ormian i 30 000 Żydów. Godne zastanowienia są: Seray (rezydencya Sułtana, ma milę obwodu i wielką bramę, ztąd Porta, ogrody, sale dywanu, stajnie, zbrojownie, mieszkania dla 6,000 ludzi.) (Eski Seray (stary Seray, $\frac{1}{4}$ mili obwodu, mieszkanie straconych Sułtanów, Xiążąt i Xiężniczek pozostałych po zmarłych Sułtanach). Pałac Siedmiu Wież (Cytadella, więzienia Stanu, Skarbiec) 485 Dszamiów i Meczetów, między któremi naysławniejszy i naydawniejszy kościół niegdyś S. Zofii) i przeszło 5,000 meszcedów; 23 kościoły greckie i Patriarcha; 3 kościoły ormiańskie i Arcybiskup, 9 kościołów katolickich, 6 klasztorów i Biskup; kilka bożnic; 40 Khanów i Karawanserajów; 130 łazien publicznych, Bazarów, (wielkich gmachów kupieckich z dwoma rzędami sklepów, z których pewna liczba przeznaczona dla oddzielnych rodzajów towaru, n. p. sukna, materyj jedwabnych, klejnotów i t. d.). Almeydan (dawniey Hyppodromus) nayrozlegleyszy plac z obeliskiem egiptyskim; Oda (koszary etc.). 518 wyższych instytutów nauczania; 1,285 szkół dla dzieci, akademii, szkoła matematyczna i marynarki; 13 publicznych bibliotek, zawierających po większey części rękopisma; greckie gymnazyum; ludwisarnia dział, fabryki broni, wyrobów bawełnianych, jedwabnych, saffianu i t. d. znaczny handel ładowy i morski, którym z pomiędzy mieszkańców trudnią się: Grecy, Ormianie i Żydzi, a prócz tego Włosi, Francuzi, Rosyianie, Anglicy i t. d. Miasto Edrene, (Adryanopol) nad uysciem Tundży i Arty do Marycy 100,000 m., Seray, Bazary, fabr. jedwabiu, skór, farbiernie włóczki tureckiej, handel olejkiem różanym.

b) 22 Sandziaków, z których każdym zawiaduje Basza o 2 bucuczkach.

1) Wiza z m. gł. t. n. obfitującym w winnice i ogrody; miasteczko Inzygis.

2) Kirkkilissa (Kirk Ekklesie) z m. gł. t. n., winnica.

3) Sylistrya czyli Dristra z m. gł. t. n. przy uysciu Drystry do Dunaju, który tu ma $\frac{3}{4}$ mili szerokości, 20,000 m., Warna przy uysciu Warny do Cz. morza, 16,000 m., port, handel. Braiła czyli Ibraił przy uysciu Szyretu do Dunaju 30,000 m., Cytad., hand. Szumna, Szumla. w górach Bałkanu, 36 000 m., twierdza. Babatagi nad Namsing 10,000 m., stolica Baszy Sylistryi.

4) Nicopoli z m. t. n. nad Dunajem naprzeciwko uścia Aluty 20,000 m., stolica A. Bisk. gr. Szystowa niedaleko Dunaju 21,000 m., handel. Ruszczuk nad Dunajem 30 000 m., Cytadella, fabryki. Dziurdziewo (Jerkieki) nad Dunajem, handel.

5) Widyn m. t. n. nad Dunajem 25,000 m., tw., stolica Sandziakbega i Arc. bisk. greck.

6) Czyrmen. M. t. nazw. Zamek.

7) Sofia (w bułgarskim języku Tryadyca), gdzie miasto t. n. jest m. gł. Rumelii, nad Iskerem, 46,000 m., stolica Beglerbega i Arcybiskupa greck., cytradella. Filibe. (Philippopolis nad spławną tu Marycą, 50,000 m., wiele łązien, meczetów i karawanserajów, stolica arcybiskupa greck.. wyroby wełniane, handel. Eskisagra 20,000 m. Kazanlik 10,000 m. Tatarbazar nad Marycą 10,000 m., ciepłe kąpiele, handel, uprawa ryżu.

8) Saloniki (Tessalonika) z warownem m. gł. t. n. przy zatoce również nazwané mieszczący 3,00 okrętów 70,000 m., między którymi 12,000 Greków, i tyleż Żydów, stolica Arc. bisk. grec., szkoła żydowska, mająca przeszło 200 nauczycielów i do 1000 uczniów; fabr. bawełny, sukna. kobierców, saffianu. W bliskości Ajozoros (Monte Santo. Athos) z 20 klasztorami, 500 kaplic, 400 pustelnikami i 6 000 zakonników, prawie z wszystkich narodów europejskich.

9) Kostendil (Giustendil) z m. t. n., kopalnie złota i srebra, kąpiele siarczane.

10) Uskub (Skopia) z m. t. n., 10,000 m.

11) Tirhala z m. t. n. M. Jeniszer (Larissa) nad Salambryą (Peneus) 25,000 m., stol. gr. Arcybisk., farbiernie włóczki tureckiej, fabr. saffianu, hand., winnice. Ambelakia (Amphilochia) przy pochyłości Ossy przy wejściu do wąwozów Tempe i nad Salambrya 6,000 m., po większej części Greków, farbiernie włóczki tureckiej. Czataldca (Pharsala) 5,000 m., farbiernie włóczki tureckiej, stol. Arc. bisk. gr.

12) Janina albo Joanina z m. t. n. nad jeziorem. 30,000 m., handel. Preweza 8,000 m., warownia. port. Vathi warszt. bud. okr., handel. Wunidsze (Vonizza) stolica A. Bisk. greck., cytradella, port.

13) Delonia z m. warowném t. n., 12,000 m.

14) Awlona (Vallona) z m. t. n. nad zatoką tegoż nazwiska, przed której uściem leży wyspa Sassena, rybołostwo. Miasto Ergir-Kastri (Argyrokastri) na kilku wzgórkach 4,000 m. Berat nad Cherwestą 11,500 m., stol. Arc. bisk. grec.

15) Ilbessan z zamkiem t. n. i m. Duracz (Durazzo) nad morzem, port. zamek warowny.

16) Iskendrie (Skutari) z m. t. n. przy jeziorze Bojana, 15,000 m., twierdza, stolica Baszy i bisk. katolickiego, handel. Czetyr (Cettigne), gł. miysce w Caratag czyli Monte Negro (Czarnogorzu), zamieszkałem przez bitnych i niepodległych Czarnogórców. Olgun (Dolcigno) port morski, cytradella, stol. bisk. katol., handel, rozboje morskie.

17) Ochri (Ochrida) z m. t. n.; kopalnie srebra i siarki.

18) Peŕserin (Prissendi) z m. t. n.

19) Welczedryn (Uzyterno) z m. t. n. Kossowa, kopalnie srebra.

20) Dukagin z m. t. n. Lesz, Alessio, albo Eskenderassi. Pomnik walecznego xięcia Jerzego Kastrjota, Skanderbegiem zwanego.

21) Aladszahissar z m. t. n. nad Morawą.

22) Semendra (Semendrya) z m. t. n. przy uściu Morawy do Dunaju. Miasta Belgrad czyli Białogrod grecki nad uściem Sawy do Dunaju, twierdza 30,000 m. punkt środkowy handlu pomiędzy Turcyą a Węgrami. Pasarowdza (Passarowitz) niedaleko Dunaju. Karagiowcza. (Kragojewacz) stolica Rady serbskiej. Podług najnowszych układów Serbia jest xięstwem dziedzicznym rodziny xięcia Miłosza, opłaca haracz i stoi pod opieką Rossyi. Turcy mają prawo osadzać załogami twierdze kraju, lecz niewolno im osiadać na zamieszkanie; niemają także wpływu na wewnętrzny niepodległy zarząd. Serbia ma wierzytelnego Ajenta przy Dywanie i w czasie wojny dostarcza 12,000 woyska jako kontyngens.

Podług dawniejszego podziału, sandziaki 1, 2, 6 stanowią Tracyą (Romania) 3, 4, 5, i 7 Bulgaryą; 8, 10 Macedonią; 11 Tessalią, 20, 21, 22 Serbią, 12 18 i 20 Albanią, 12 Epir, Akarnanią, Etolią; 13 Thesprocyą.

II. Ejalet Bosna obejmuje Bośnią do której zwykle także liczą Herzegowinę, turecką Dalmacyą i Kroacyą i zawiera 6 sandziaków.

1) Trawnik z m. gł. Bosnaj-Seraj (Serajewo) 65,000 m. 100 meczetów, zamek, kopalnie żelaza, fabryki broni, szabel, handel. M. Trawnik 8 000 m. stolica Beglerbega. Taszlidza (Plewle). Rahovicza Twierdza. Berbir albo Gradiska nad Sawą i Wihacz czyli Bihacz nad Unną.

2) Izwornik Zwornik z m. t. n. nad Dryną 14,000 m. wysoki zamek.

3) Hersek (dawniey Herzegowina) z warownem m. gł. Trebin (Trebigne) 10,000 m. Miasto Mostar nad Narentą fabr. szabel.

4) Srebernik z m. gł. tegoż nazwiska.

5) Banjaluka z m. gł. t. n. 15,000 m.

6) Nowy Bazar (Jenibazar) z m. gł. t. n. 8,000 m.

III. Ejalet Dzesesair czyli namiestnikostwo Kapudana Baszy obejmuje wyspy tureckie egejskiego morza z wyjątkiem Krety, i niektóre pobrzeża obudwóch części ziemi przyległych Należące do Europy części tego Ejaletu zawierają z 6 dawniejszych Sandziaków już tylko 2, to jest

1) Galliboli, południowe pobrzeże Tracyi, m. gł. Galliboli, (Gallipoli) przy cieśninie dardanelskiej 17 000 m. stolica sandziaka i bisk. greck port. handel. M. Seres albo Syrus w piękney dolinie, 25,000 m. uprawa bawełny. Kesrie Castorea nad jeziorem 16,000 m. handel wina. Zamki (Yamki) czyli Dardanelle nad Helespontem w tureckim języku Kilibar i Boghas-Hezarleri, reszta leży w Azji.

2) Lesbos albo Midilii z wyspami Tazo (Taskos) Samodraki (Semadrek Samotrace) Imbro (Imbrus) Lemnos (Limizje Stalimene) zkąd sprowadzają używaną do lekarstw z emię pieczętowaną (Terra sigillata) Skiato, Skopelo, Palagnisi; wyspy Lesbos, Muskonisi i Tenedos bardziey zbliżone do Asyi. Z innych 6 Sandziaków Kapudana Baszy patrz niżej pod Turcyą Azyatycką Nr. 2, 8.

IV. Ejalet Kandya oddany przez Portę Baszy Egiptu z wyspą Kandya, albo Kiridi Kretą, zbiory gumny, dragantu, zboża, owoców południowych, miodu, oliwy i t. d. 188 $\frac{1}{6}$ m. □ 270,000 m. w połowie Greków w połowie Turków z trzema Sandziakami, Kaudia, Retimo i Kanea z miastem Kanea (niegdyś Kydonia) 12,000 m. stolica Arcybiskupa greck. port, handel. Kendia 15,050 m. stolica Beglerbega i Arc. B. greck. Retimo cyt. port.

Tu także doliczyć należy Kraje pośrednie mające własnych gospodarów czyli wojewodów zawisłych od sułtana, wyznających religię grecką, podług dawnego zwyczaju wybieranych z pomiędzy bojarów przez Dywany i potwierdzanych przez Portę, mającą prawo lenności i pobierającą roczny haracz.

1) Multany po turecku Bogdaw 803 $\frac{1}{2}$ □ mil 380,000 m. Multańczyków, Lydów, Cyganów, Ormian i Greków. M. st. Jassy nad Bachinią rezydencya hospodara, stolica greckiego Arcybiskupa 27,000 m. M. handlowe Galacz przy uściu Prutu do Dunaju, na którym aż dotąd okręty od 300 beczek wygodnie płynąć mogą.

2) Wołoszczyzna po turecku Eflak 1297 □ mil 950.000 m. powiększy części Wołochów, Cyganów, Żydów, Ormian. M. stoł. Bukarest nad Dumbowicą 60,000 m., 63 kościołów i kaplic, 20 klasztorów, Rezydencya hospodara i Metropolity greckiego. Lyceum, tow. naukowe. Rymnik nad Alutą.

Turcyja azyatycka.

Położenie, granice wielkość. Turcyja azyatycka rozciąga się od 29° 55' do 42° 10' półn. szer. i od 43° 50' do 65° 54' wsch. dł. Graniczy na północ z morzem Czarnem, na północ i wschód z Rosyją, na wschód z Iranem na południe i wschód z odnogą perską, na południe z Arabią na zachód z morzem śródziemnem na północ i zachód z morzem Marmora i obeymuie 21,085 □ mil, z których na wyspy 518 □ mil liczą.

Grunt i Klima. Rozległe krainy Azyi Turkom podległe, o których my nie mamy dokładnych wiadomości, przedstawiają pod względem ziemi naywiększe sprzeczności. Rozpocznijmy uwagi nasze od granic północno-wschodnich, czyli Armenii, spozierając z tych naywznioslejszych szczytów, jako z punktu naywyzszego całości, na krainy niżej leżące, nieścieśniając zbytecznie widoku naszego podług granic politycznych. Płaszczyny gorzyste właściwey Armenii 6.000 do 7,000 stóp wysokie zawierają źrzodła Eufratu, Tygru i Araszu, przerzynane są choć mniej znacznemi, lecz przez rok cały śniegiem pokrytymi pasmami gor, a jako stepy zimne, z drzew obnażone, lecz obfitujące w trawy, bardzo sprzyiają chodowaniu bydła. Ze wszystkich stron, gorzysta ta wyspa,

którey posiadanie teraz Rossya i Turcyja pomiędzy siebie podzieliły, otoczona pasmami gór wysokich, których pochyłość ku północy i południowi bardzo stroma, mniej spadzista na wschód i na zachód. Naywynioślejszy jest brzeg północno wschodni, gdzie Ararat 16,200 stop wysoki, a od którego w kierunku północnym i północno zachodnim, krąg wysoki przez gorzystą Georgiją i Imireti zniża się do głębokich równin rzek Kur i Rioni, do których prowadzą ważne przeyscia Achałcyk i Kars. W kierunku południowo wschodnim między jeziorami słonymi Wan i Urumia, krąg gorzysty zniża się w krainie wyniosłej Averbridszan do około 4500 stop wysokości i ciągnie się w wyniosłych płaszczynach Iranu, do których prowadzi przeyscie Bajazid z Armenii przez Tauris.

Południowy brzeg Armenii stanowi pasmo gór dzikich Karduchan w kierunku bardziej południowym Taurus, które przerwane rzeką Tigris pod rozmaitemi nazwiskami szczególnymi (Kara-Dagh) ciągnie się aż do Mezopotamii i w ogóle stromo wpada do krain płaskich. Nayważniejszem z tej strony jest przeyscie Bidlis, na zachód jeziora Wan. W kierunku zachodnim, wyniosłości Armenii rozciągają się w wyniosłych równinach Małej Azji w kierunku zachodnim i północnym, które od 3, do 500 stop wznoszą się nad morze, i rozmaitych gór pasmami są przerywane, a podług rozmaitej swojej wysokości, stanowią pokryte trawą, lecz z drzew ogolone pastwiska, wnet też rozległe pustynie ze słonymi jeziorami, wnet też żyzne i urodzajne niwy. Brzeg południowy wyższy stanowią ogromne, powiększney części śniegiem okryte góry Tauru, z nich Ardszysz (Argeos) w Karamanie przeszło 10,000 stop wysoki; a te w kierunku wschodnim łączą się z głównymi gorami Armenii, i ciągną się przez cały połwysep po nad morzem Szródziemnem, którego sięgają mocno lasami zarosłe i stromo spadając ku niemu; w kierunku zachodnim zaś dochodząc morza egejskiego przylądkami. Mniej wyniosły brzeg północny wyniosłych płaszczyn Małej Azji, stanowi ciągnący się także od gór Armenii Antitaurus albo Hassan-Dag, który przez pasma gór poprzecznych, łączy się kilkakrotnie z gorami Tauru, i tu raz jeszcze w północno zachodnim rogu połwysep wznosi się Olymp nad krainy śnieżne, Ida, według podobieństwa do prawdy 5000 stop nad powierzchnią morza. Antitaurus spada także bardzo przerywany i nieprzystępny, gęstymi lasami

iglastymi zarosły, ku morzu Czarnemu, zostawiając nad niem bardzo wąskie tylko wybrzeże. Po określeniu tey wyniosłey, północney połowy Turcyi azyatyckiey zwrócimy się do połowy południowey, a naprzód do wyniosłości Soristan czyli gorzystey Syryi, która w kierunku od południa ku północy rozciąga się wązko od półwyspu skalistego aż do pochyłości nad Eufratem, będąc ograniczona na wschód od puszczy syryjsko arabskiej, na zachód od morza śródziemnego, a którey gory po większey części z mass wapiennych złożone, dla nadzwyczajnych szczelin zasługują ua szczególniejszą uwagę. Głębokie koryta płynącego ku południowi Szeriat el Kebir (Jordanu) tudzież płynącego ku południowi Aazy (Orontu) dzielą całą tę przestrzeń na trzy równo ległe długie części; na wschód tych dolin obszerne płaszczyny stepów, piasków i skał wyniosłe na 2000 stóp, pochylające się z wolna ku puszczy Syryjskiej, na zachód, równo ległe nagie góry, stromo do nich przytykające i tylko w kierunku północnym przez jedyną tylko dolinę poprzeczną Aazy przerzniete; potrzebie nakoniec wązkie wybrzeże nadmorskie, które z powodu swoich portów, już w nayodlegleyszey starożytności, zyskało sławę historyczną. Naywyniosleysze gory znaydują się pomiędzy zródłami wspomnianych dwóch rzek na zachód Libanon 9—10,000 stóp wysoki między Tyrem i Tripoli do morza sięgający; na wschód długich równin podłużnych równoległy z nim Libanon (Coele Syria) otaczający piękne doliny Damaszku; na południe gór tych leży właściwa Palestyna, którey wysokość w ogóle nie przechodzi 3000 st. na północ Libanu leży Syrya w ścisłem znaczeniu, w którey znaydują się jeszcze wyniosłości 6 do 7,000 stóp dochodzące. Na wschód wysokich tych krain pobrężnych, rozciąga się nieożywiona arabsko syryjska pustynia aż do Fratu, który przerznawszy z Tygrem pasmo wysokiego Tauru, przebiega wraz z nim równiny Mezopotamii, którey północna połowa Al Dszesyra poczęści jest gorzysta. poczęści też ogołocona, z drzew, lecz dosyć żyzną płaszczyną; w południowey zaś połowie Irak Arabi zwana, z powodu tłustości ziemi, niepoliczonych kanałów i wylewów, przypomina poldery Hollandyi. Klima tych krajów tureckich, jest bardzo rozmaite. Podczas gdy w wysokiey Armenii równiny jeszcze w Maju są pokryte śniegiem, który w zimie przy gwałtownych mrozach, częstokroć leży przeszło na łokieć wysokości,

a wyniosłe płaszczyny małej Azji, równie jak pochyłości gór, mają umiarkowaną i przyjemną temperaturę, wybrzeża Syrii są skwarne, a w nizinach Tybru i Fratu, upał dochodzi częstokroć do nieznośney wysokości 40° R. Po pustyniach Samum roznosi zjadliwe swoje wyziewy, a w miastach nadmorskich sprawiają częstokroć dzuma i cholera morbus wielkie spustoszenia.

Zatoki. Na wybrzeżach Małej Azji zasługują na uwagę: zatoki Vonn i Samsum w morzu Czarnem; Sondarlik i Smyrneńska w morzu egejskiem, Makri Satalia i Skanderum na wybrzeżu południowem.

Wody. Procz licznych jezior stepowych na równinach wyniosłych, są nayważniejsze jeziora: Wan czyli Ardszysz w wielkich gorach Armenii, słone, stromemi skałami otoczone jezioro 5 mil długie, 2 mili szerokie, brzegi jego tak są ząbkowane, iż obwód 45 mil dochodzi. Bar lud (to jest morze Lota, zniszczenie Sodomy i Gomory, zwane także morzem martwym, Jeziolem asfaltowem w pustey słoney dolinie na południowej stronie Ghoru, czyli Niziny Jordanu; od północy ku południowi 12 mil długie, od wschodu ku zachodowi w środku 3 mile szerokie, którego słona woda nieużyteczna do picia, wyrzuca żywicę ziemną. Dalej ku północy w Ghorze, leży jezioro Tabaria (Tiberias) Gennezareth, albo morze galilejskie w piękney gorzystey krainie, 2 mili długie $\frac{3}{4}$ mili szerokie, przez które środkiem płynie Jordan. Główne rzeki tureckiey Azji są następujące: Do morza Czarnego uchodzą. 1) Kisil Jrmak (Halys) wynika w Małej Azji w kierunku północno wschodnim od Siwas; południowo wschodnim od Tokat, płynie naprzód ku zachodowi potem ku północy i w kierunku północno wschodnim i po wielu zakrętach uchodzi przy zachodnim końcu zatoki Samsum; 2) Sakaria albo Sangar wypływa z jeziora pomiędzy gorami Anatolii i uchodzi w kierunku północno zachodnim. Do morza egejskiego: Sarabat wypływa na Murat Dag, na zachód od Kutahia, i uchodzi poniżej Magnezyi w północnym kierunku od Smyrny. 3) Bujuk Mindar, Meander płynie z południowej pochyłości tychże gór i uchodzi w południowym kierunku od Aydynu. Pomiedzy rzekami pobrzeża południowego Małej Azji są nayznaczniesze Duden uchodzący do zatoki Satalia, Karasu (Cydnu-) pod Tarsem, Sihan do zatoki Skanderum. Z dwóch głównych

rzek Syrii, jedynie tylko ku północy płynąca Aazi (Orontes) wchodzi do morza na północ od Antakia przerywając góry w kierunku zachodnim. Druga ku południowi płynąca Szeriat el Kebir należy do najgodniejszych uwagi rzek na ziemi, bo chociaż ciągle płynie równolegle z morzem, przecież do niego niedochodzi, i niema, ani pochyłości ani cieśnin międzyskalnych, ani też kwitnących wybrzeżów. Podziemne źródła tej rzeki zbierają się u stóp śnieżnej góry Hermon na południowej pochyłości Antilibanu w bagnistym jeziorze Ei Nule, z którego rzeka ciągle w kierunku południowym przebiega przez niziny Ghoru jezioro Tabaria, a potem wpada do Bar Lud czyli martwego morza. Najgłębsze rzeki Turcyi Azyatyckiej Frat i Tigris, czyli Szat el Bagdad wpadają do odnogi perskiej. Frat wynika w gorzystej Armenii i powstaje z dwóch ramion Fratu zachodniego czyli Karasu którego źródła znajdują się niedaleko Erzerum przy Ala Dagh i Fratu wschodniego czyli Moradzu powstającego ze szczytów śnieżnych Bingelu, który wody obudwóch rozdziela. Obadwa strumienie płyną ku zachodowi. łączą się pod Kabanem, i powstająca z nich rzeka płynie naprzód w kierunku zachodnio południowym, przerywa w wielu wąwozach i kataraktach pasmo gór Tauru ku południowi, pod El Bir spływa ku pochyłościom zamieniającym się wkrótce na równiny od zachodu do puszczy przytykające, i ztąd w kierunku południowo wschodnim wieli zakrętami dąży ku połączeniu się swemu z Tygrem pod Korneh. Z prawej strony, żadna do niej rzeka nie wpada, z lewej zaś łączy się z nią, Khabur, płynący z Mezopotamii. Szat el Bagdad czyli Tygrys, powstaje z wielu strumieni z gór spadających w kierunku północno zachodn. od miasta Diarbekir; przerywa także w wielu miejscach góry Karduchan i Kara Dagh, dopiero pod Mozul w środku swego biegu staje się spławną, od Bagdadu, aż dokąd płynie pomiędzy usępami Zagrosza kilkakrotnie jest z Fratem połączony przez kanały i nakoniec wpływa do niego przy Korneh, odkąd obiedwie rzeki pod nazwaniem Szat el Arab dążą do mety. W środku swego biegu Tygrys z lewej strony znaczne przyjmuje rzeki. N. p. Zab, Odorneh, Diala i Gyndes, w nizinach któreimi płyną leżą przeyscia prowadzące do wąwozów Janu. Od Korneh 30 mil od morza, dokąd największe dochodzą okręty, Szat el Arab płynie przez Bassorę

pomiędzy labiryntem kanałów i wód stojących do uycia swego do odnogi perskiej.

Produkta. Konie, wielbłądy, osły, muły, owce, kozy angoryjskie, bawoły, i bydło (rzadkie jednak) jeź-zwierze, ichneumony, kuny, tchorze, niedźwiedzie, borsuki, psy, wilki, czakale, lisy, hyeny, lwy, lamparty, koty cypryjskie i angoryjskie, antelopy, gazelle, kozy dzikie, sępy, gołębie pocztowe (t. i. noszące listy do przeznaczonego mieysca) strusie, pawie, bażanty, kury perłowe, przepiórki, czaple srebrzyste, chameleony, węże, muszle perłowe, ślimaki purpurowe, pszczoły, jedwabniki, szarańcze, mrowki; pszenica, kukurudza, ryż, cytryny, pomarańcze, figi, jabłka granatowe, aprywkozy, migdały, śliwki, wiśnie, orzechy, daktyle, palmy kokosowe, warzywo, drzewa oliwkowe, zezam, mak, kapary, mirra, wino, tabaka, szafran, indygo, drzewa iglaste (cedry) i liściaste, aloes, tulipany, hyacynthy, lilie; złoto, srebro, miedź, żelazo, ołów, drogie kamienie, piana morska, sól, alun, salet'a, sól amoniacka, smoła ziemna, nafta.

Mieszkańców. 10,290,000 Turków czyli Osmanów, Greków, Ormian, Łazów, Georgianów, Arabów, Żydów, Turkomanów, Kurdów, Nozairów, Druzów, Maronitów, Cyganów, mówiących językiem tureckim, arabskim, greckim, ormiańskim, perskim i kurdskim. Religiją panującą jest mahometańska. Obok tey, chrześcijańska i mozaiczna są cierpiane. Przemysł bardziey tu kwitnie, niż w Turcyi europeyskiej; ważne są fabryki jedwabiu, bawełny, saffianu i kruszców, równie jak farbiernie włóczki tureckiej. Bardzo znacznym handlem morskim, zajmują się skrzętni i powiększey części bardzo majątni Ormianie.

Części Turcyi azyatycka zawiera krainy Małej Azyi z wyspami Cyprem i t. d. części Georgii i Armenii, Mezopotamią Al Dzesirah z krainą Kurdów i część Iraku Soristan czyli Syryą. Dawnieysze te nazwiska, są także nieznanne w Turcyi, która azyatyckie swoje posiadłości dzieli na 21 ejaletów.

1) Anatoli, (Natolia Levante, wschód) zachodnia część półwyspu małej Azyi z 17 Sandziakami. W głębi tego kraju panuje Kara Osman zwykle xięciem dolin zwany, niepodległe od Porty. M. st. Kiutahya albo Kutaje 50,000 m. stolica Baszy, ciepłe kąpiele. Miasta Brusa albo Bursa u stóp Kerszych Lagi (Olympu) 46,000 m. 365 meczetów, stolica ormiańskiego i greckiego Arcybi-kupa, fabryki jedwabiu, muslinu i

inne tym podobne, handel przez Mundania (20 000 m.) nad Czarnem Morzem, ciepłe kąpiele, kopalnie piany morskiej. Angora albo Anguri 20.000 m. zamek, fabr. szalów, kozy angoryjskie. Bergamen (Bergamus) niegdyś fabryka pargaminu. Synub, Synope nad Czarnem morzem, 10,000 m. 2 porty handel morski, budownictwo okrętów; Karahissar nad Akarsurem 60,000 m. uprawa maku, fabr. Opium Guzelhissar 30,000 m. Aiwali, Kidonia (Heraclea) przed zburzeniem w roku 1821, 13000 m. stolica metrop. greck. Bartań nad Bartań 11,000 m. Jsmid (Nikomedyja) przy zatoce morza Marmora. Eskindar, Skutary, Skodrya, przy kanale Konstantynopola, za którego przedmieście jest uważane 33,000 m. Jsmir czyli Smyrna, przy uściu rz. Meles do zatoki morskiej 120,000 m., greck. Gymn., port, fabryki kobierców i inne, największe miasto handlowe na wschodzie. Kudahasi (Scalano) przy zatoce t. n. 20 000 m., port, handel, cytradella. Czesme cyt., port. zniszczenie ogniem floty tureckiej, r. 1770. Azyatyckie zamki dardanelskie. W bliskości ku południowi, okolice dawnej Troi. Wyspy Marmara, Kutali i t. d. na morzu Marmara, równie jak w morzu egejskiem Bogdza, Tenedos klucz do cieśniny Dardanelskiej. Sussam Adassi (Samos) Batmos (Patmos) Midillii (Mitylene niegdyś Lesbos, z m. Midillii 10,000 m.) Muskonisi, Saki, (Skió wyspa Mastykowa, dawniej Chios z m. t. n. 25,000 m., fabr. jedw. w roku 1822 prawie zupełnie przez Turków zniszczone) Jpsara, (Psara zniszczona przez Turków i Greków w roku 1824) Rhodos i t. d.

2) Iczyl dawna Cylicya, obeymuje 5 Sandziaków, które atoli bardziej ulegają Naczelnikom Turkmanów niżeli Porcie, z miastami Sis Adana 30,000 m. Tarsus nad rz. t. n. 30,000 m. Jczyt, Alaja.

3) Karaman z 7 Sandziakami i Miastami Konia 30,000 m. zamek, stolica Baszy i metropolity greckiego, handel, Begszer Akszer 48,000 m- Akserai. Nikde. Kirkszeer, Kaisarie u stóp Ardszyszu na 10,000 stóp wyniosłego. W Ejalecie tym znajduje się państwo turkomańskie Czapana Oglu, który może wystawić 40,000 wojska, ale jednakże uznaje najwyższą władzę Porty.

4) Merasz z 5 Sandziakami i m. Merasz, Kars, Aintab, 20 000 m. Simasat. Malatya.

5) Siwas z 7 Sandziakami i Mst. Siwas, Zamek stol. Baszy. Uskat 16,000 m. st. Czapana Oglu. Tokat nad Jeszyl-Irmakiem 100,000 m-, fabryki, płótna, jedwabiu, bawełny, kobierców, saffianu, wyrobów miedzianych. Amazyja nad Jeszyl Irmakiem, 19,000 m. winnice. Tszurum, Dżanik Diwrigi, Arabgir, Wessir Pasza 10,000 m.

6) Trabezun z m. Trabezun (Trebisonda, Tarabozan, niegdyś Trapezus) nad morzem Czarnem 15,000 m. stolica Bisk. greck. przystań dla okrętów, farbiernie, wyroby miedziane, budowa okrętów, handel. Keresun, Cherazonte dawniej Gerasus) nad morzem Czarnem 25,000 m. Ztąd sprowadzono do Włoch najpierwsze wiśnie. Jrysz (Ryze) w krainie Łazów, 12,000 m.

7) Czaldyr. Część Armenii z turecką Georgią albo prowincją Semo-Kartli z miastami Ardanudzi i Batum.

8) Kars. Część Armenii z 6 Sandziakami i m. Kars nad rzeką tegoż nazw.

9) Erzerum, Arzerum, Arze. Część wielkiej Armenii. z 12 Sandziakami i gł. miastem t. n. między źródłami Eufratu, 7,000 stóp nad pow. morza, 80,000 m. stolica Baszy, Arcybisk. ormiańskiego i biskupa greck. wyroby miedzi, handel.

10) Wan część Armenii i Kurdystanu z 20 Sandziakami i m. gł. Wan, nad jeziorem t. n. 17500 m. stol. Baszy. Kurdystan jest kraina Kurdów, szczepu perskiego, osławionego rozbojami; Persyi i Turcyi podległego; ostatnich jest do Milliona. Niepłacą podatków i jedynie tylko do służby wojennej są obowiązani. Plenieniem Kurdów, są także, prawie zupełnie niepodlegli Yezydowie (Assidi) w górach Sindszar w Mezopotamii.

11) Szechrzur (Szerezur) część Kndystanu z 30 Sandziakami i m. gł. t. n. pod skałą w której domy są wyciosane.

12) Dyarbekr, część Mezopotamii z 17 Sandziakami i m. gł. Kara Amid czyli Dyarbekr nad Tygrysem 38,000 m. stolica Baszy, Metropolity Nestoryanów i Patriarchy Jakobitów. Fabr. Korduanu, Saffianu, płotna i bawełny, hand.

13) Rakka. Zachodnia część Mezopotamii i część Syrii z 8 Sandziakami i m. gł. Rakka nad Fratem. Orfa czyli Noha 35,000 m. fabr. bawełny i saff.

14) Mossul, części Mezopotamii i Assyrii z 3 Sandziakami i miastem warownem Mossul, Musel, albo Mosul nad Tygrem, 35,000 m. stolica Baszy i Patriarchy nestoryańskiego, fabryki, płotna, bawełny, muślinu, kobierców i inne; garbarnie, szlifirnie kamieni, handel.

15) Bagdad część Mezopotamii, naybardziej ku południowi położona, później Irak Arabi nazwana. z 22 Sandziakami i mst. st. Bagdad nad Tygrem 95 000 m. cyt. stol. Baszy, fabr. jedwabiu i bawełny, handel. Miasto Mardin 12,000 m. zamek Hille 7000 m.; 6 mil ztąd zwaliska Babilonu.

16) Basra, część Irak Arabi czyli dawney Chaldei z 10 Sandziakami i m. gł. Basra czyli Basora nad rzeką Szat el Arab 40,000 m. główny skład wszelkich towarów, idących z Indyi i Persyi do Konstantynopola i odwrotnie.

17) Damaszek naybardziej w kierunku wschodnio południowym położona część Syrii z 6 Sandziakami i m. St. Damas (Damaszek) 150,000 m. stolica Baszy i greckiego Patriarchy; fabryki szabel, bawełny, jedw. mydła. Tu zgromadza się karawanna do Mekki idąca, częstokroć z 40,000 ludzi złożona. Hama nad Orontem 100,000 m. handel. W puszczy piękne zwaliska Palmyry, czyli Tadmor. Hemo 25 000 m. Nablus. — W należącej do tego Ejaletu, Ziemi Świętej czyli Palestynie, miasto stołeczne Jerozolima, czyli Soliman (u Arabów el Kods) na 4 pagorkach, z warownią. Zamek, Dawida zwaną 40,000 m. między tymi 8000 żydów, 7000 Chrześcian, Meczety, ormiańskie i (20) greckie kościoły, klasztory, ormiański, w którym grob Chrystusa i katolicki, stolica Patriarchy i greckiego Arcybiskupa. Miasto to zdobył Tytus 2 Września 70 r. Arabowie, 637, krzyżowcy 1099, królestwo chrześcijańskie trwało tu do roku 1187 po Chrystusie. Miasto Razze niegdyś (Gaza) port, handel, miejsce komunikacji między Syryą i Egiptem. Bedziala dawniej Ramlu albo Rama 10,000 m. handel. Jaffa (Joppe) Wieś Beit el Ham (Betlehem) z wielkim kla-

szturem, w którym pod chórem podziemny kościół, gdzie Chrystus miał się narodzić.

18) Tarablus środkowa część Syrii na zachód Libanu z miastem gł. Tarablus (Tripolis) 16,000 m. handel.

19) Akka środkowa część Syrii i Celesyrii, na zachód Libanu, dawna Fenicya, i część Palestyny, m. gł. Akka (Acre St. Jean d'Acree dawniej Ptolomais u stopy góry Karmel nad zatoką; 10,000 m. stolica Baszy i greck. Arc. Biskupa, handel bawełną. M. Bairut 7000 m. port. Said, (Sidon) 5500 m. przystań. Tur (dawny Tyr.) Nazra (Nazaret) klasztor Franciszkanów. Kana 500 rodzin. Tabarie (Tiberias) 4000 m. Obwody Kesruan w górach Libanu przez Druzów, Maronitów i Mutualów zamieszkałe, gdzie Baalbeck (niegdyś Heliopolis) 1200 m. Szuf także w Libanie i jedynie tylko przez Druzów zamieszkały, których wielki Emir ma stolicę w Dhair el Kamas.

20) Haleb północna część Syrii, z 6 Sandziakami i m. st. Halep czyli Aleppo 200.000 m. zamek, stolica Baszy, greck. Patriarchy, Bisk. orm. jakobitańskiego i maronitańskiego. Fabryki mydła, droty złotego, blaszek złotych, jedwabiu i bawełny. Główny skład perskich tureckich i indyjskich towarów. Port tego miasta jest Eskienderun, albo Alexandrette po turecku Skanderun. Miasto to straciło przez 43 wstrząśnień ziemi od 13 sierpnia do 30 września 1822 ¾ domów i 20,000 mieszk. Antakia, (Antiochia) 18,000 m. stolica Patriarchy katolicko uniackich Nestoryanów, Killis 11,000 m. fabryki płótna, bawełny, skór i siodła na konie.

21) Kibris Cypr z 3 Sandziakami, należącymi także do namiestnikostwa Kapudana Baszy 2401 □ 70,000 m. z tych połowa Greków, obfitość zboża, wina, owoców południowych, bawełny, jedwabiu, wełny i soli z m. głównem Nikozya (Lefkosza) 16,000 m. stolica Baszy, greck. Arcybiskupa, główna szkoła wyspy, fabr. bawełny i korduanu. M. Maasa (Famagusta) port. Larnaka. Bafo dawne Paphos stolica greck. Bisk. Wieś Kythare w pięknej dolinie pomiędzy gorami-

Królestwo Greckie.

Państwo greckie, którego udzielnosc przyznana i zaręczona została od wielkich Mocarstw europejskich, składa się z wysp i Stałego lądu. Czysto jeograficzne stosunki tego państwa, opisane powyżej pod Turcją europejską. Tymczasowo ustanowiona granica północna z Turcją, zaczyna się na zachód od uścia Aspropotamu, idzie w górę rzeki aż do jeziora Castro Angelo i następnie zwraca się w kierunku północno wschodnim przez górę Oeta aż do uścia rzeki Melas do zatoki Zeituni. Jednakże granice nie są jeszcze ostatecznie ustanowione i ciągle pod tym względem odbywają się z Portą układy. Z wyjątkiem morza egejskiego, należą do Grecji, Negropont-

te, Skyros i wszystkie Cyklady. Podług tego ograżenia, Wielkość Grecyi wynosi około 766 □ mil, zych 630 mil przypada na ląd Stały, a 136 □ mil na wpy. Liczba mieszkańców wynosi 861,000; z tych, w przynocy stałego lądu 650,000, na wyspach 211,000, Pług układu Państw pośredniczych, z dnia 7 Maja 1832 sta nowi Grecya niepodległe Królestwo, a tron nowo awi gnęty, oddany Xięciu Ottonowi Bawarskiemu Aż do jego pełnoletności w dniu 1 Czerwca 1835 Regcyca wyznaczona przez Króla Bawarskiego, złożona z 3 ad ców będzie kierować Rządem.

I. Ląd stały w istotney Hellas: Lepanto nad odoga tegoż nazwiska, który przystęp bronią zamki, zwane Mzemi Dardanellami, 2000 m. zamek port. Anatoliko nad zatok. odnogi Patras 5000 m. rybołostwo Missolungi na zachodniej tronie odnogi Patras, dawniey mocna warownia od chwili zowycia w roku 1826 zamieniona w zwaliska. Liwadia nad ojnoga Lepanto 6000 m. zamek handel. Salona w łyzney dolnie 4000. Ateny, (Athina i Setines) przy wyschley prawie zupełne rzece Ilissus i Kefissus, w piękney równinie, dawniey pokryte łaskami oliwnemi, dziś prawie zupełnie zniszczoney, azanowny zbiór zwalisk. Przed ostatnią wojną było tu jeszcze 12000 mieszkańców, 40 kościołów stolica gr. arc. bisk. port handel. W Morei czyli Peloponezie: Kordos czyli Korynt przy między morzu t. n. 4000 m. warowny zamek, 2 porty. Napoli di Romania twierdza, port, przy odnodze t. n. stolica tymczasowa greckiego rządu, gr. arc. bisk. 6000 m. handel. Argos 8000 m. Tripolizza dawniey stolica Morei i Basy przed zniszczeniem przez Ibrahima Baszę wr. 1828, 15000 m. Mistry (Mizytra) u stóp Taygetu 6000 m. stolica arcybiskupa, uprawa bawełny i jedwabiu; w bliskości ruiny Sparty i gorzisty obwód Mainy, zamieszkaney przez wolnych zawsze lecz łupieżczych Mainotów. Napoli di Malvasia (Mengesze, Monembaza) 2000 m. twierdza, port, handel uprawa wina. Kalamata, miasto na wschodniej stronie łyzney równiny messeniskiey. Koron nad odnogą t. n. 2 zamki, port, handel. 5000 m. Modon na przeciwko wyspy Sapienza, 7000 m. twierdza, port, handel. Navarino 3000 m. twierdza i naywiększy port w Morei który zasłaniony wyspą Skagia (Sfakserya). Pirgos 7000 m. handel. Gastuni 3000 m. port. Patras przy odnodze t. nazw. 10,000 m. port, cytradella, handel, szczególniey drobnemi rodzenkami. Kalawrita między wysokimi górami 2500 m.

II. Wyspy: 1) Egribos czyli Negroponto (Czaraogorze) naywiększa wyspa Archipelagu 40,000 m. Mst. Egribos (Chalcis) przy naywęższem mieyscu cieśniny morskiey, dzielącey wyspę od stałego lądu, tak iż most łączy oboje, 16,000 m. cytradella, port, handel; 2) Skyros gorzysta z łyznemi dolinami, 1000 m. m. t. n. 3) Andros obfitująca w jedwab i owoce południowe, 12,000 m. m. st. Arna z dobrym wtem. 4) Zea m. t. n. 5000 m. 5) Egina m. t. n. 4000 m.

żyzn szczególnie w migdały obfitująca. 6) Coluri (Salamis) odnodze Eginy naprzeciwko Aten, niezyczna powiększey częścią skała, 500 m. 7) Spezia przy weyściu do odnogi Napoli Romania 8.000 m. sławnych ze swey zręczności w żegludze. 8) Idra w kierunku północno wschodnim od Spezia, nieurodzna skała, tylko 2 [] mili rozległości mająca zamieszкана prze50,000 czynnych mieszkańców, których uważają za nazyrczeyszych i naysmielszych żeglarzów pomiędzy Grekami. Mias stołeczne Hydra ma 40,000 m. niektóre fabryki, ważny hand i port wyborny. 9) Thermia żyzna, chodow. jedwabnikow, ciepłe źródła, 6000 m. 10) Syros bardzo gorzysta, 6000. 11) Tinos żyzna i dobrze uprawna, 20000 m. trudniącyciel się szczególnie chodow. jedwabników. M. gł. St. Nicolo warane, port, handel, 4000 m. 12) Mycone, uboga w drzewo i wodę, ale obfitująca w wino, i owoce południowe, 6000 m. M. g. t. n. 13) Naxia (Naxos) naywiększa z Cykladów 1800 m. obfitująca w owoce południowe i wino. M. gł. t. n. 14) Paros sławna z żomów marmuru ma 20,000 m. miasto Parichia. 15) Antiparos sławna jaskinia 1200 m. 16) Siphanto żyzna, kopalnie ołowiu 5000 przemyślnych mieszkańców; 17) Milo wulkaniczna, obfitująca w siarkę i ciepłe kąpiele. teraz 5000 m. 18) Polykandro. 19) Sikino. 20) Nio z wyborynym portem Manginari, 4000 m. sławnych z zręczności w retmanstwie. 21) Amorgo żyzna z dwoma portami 3000 m. 22) Stamatia 1800 m. żyzna, lecz bez wody do picia. 23) Nanfi żyzna, lecz mało uprawna 1000 m. 24) Santorin, wulkaniczna, żyzna, szczególnie w wyborne, wino obfitująca 12000 m. Miasta Apanormia i Pyrgos. 25) Skarpanto skalista i mało zaludniona.

MAPPA HYDROGRAFICZNA KULI ZIEMSKIEJ.

W WROCLAWIU

<http://rcin.org.pl>

u Wilhelma Bogumita Korna!

